

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

На правах рукопису

Олійник Микола Петрович

УДК: 94(477.43) "19" (043.3/.5)

**ПОДІЛЛЯ В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ:
ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ
ТА КУЛЬТУРНО-ДУХОВНІ ПРОЦЕСИ (1921–1928)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Завальнюк Олександр Михайлович,
доктор історичних наук, професор

Кам'янець-Подільський – 2015

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	5
Розділ 1. Історіографія, джерела та теоретико-методологічні засади дослідження	11
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Джерельна база роботи	26
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	34
Розділ 2. Умови запровадження та функціонування нової економічної політики на Поділлі	42
2.1. Поділля на початку 1920-х років	42
2.2. Розбудова структур комуністичного режиму в краї	61
2.3. Адміністративно-територіальна реформа 1923–1925 рр. у Подільській губернії та її наслідки	81
2.4. Боротьба подолян проти більшовицького режиму	102
Розділ 3. Перетворення в подільському селі внаслідок нових соціально-економічних процесів	125
3.1. Особливості перетворень у сільському господарстві краю	125
3.2. Реалізація податкової політики більшовиків і її вплив на економіку регіону	147
3.3. Допомога подолян жертвам голоду 1921–1923 рр. і голод на Поділлі в 1925–1926 рр.	168
Розділ 4. Промисловість, підприємництво та соціальна сфера на Поділлі в роки непу	189
4.1. Вплив нової економічної політики на стан місцевої промисловості	189
4.2. Цензова промисловість краю	211
4.3. Перетворення в торговій та підприємницькій сферах регіону	232
4.4. Реалізація соціальної політики та боротьба з протиправними явищами	253

Розділ 5. Реалізація більшовицької політики в гуманітарній сфері на Поділлі	275
5.1. Реалізація етнополітики комуністичної влади в краї	275
5.2. Реформування освітньої галузі	295
5.3. Перетворення в сфері культури	316
5.4. Політика режиму щодо церкви в регіоні	338
5.5. Організація радянської системи охорони здоров'я	360
Висновки	381
Список використаних джерел і літератури	390
Додатки	535

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

<p>Бупр – будинок громадських примусових робіт (в'язниця).</p> <p>ГАТК – губерньська адміністративно-територіальна комісія.</p> <p>Губвійськнарада (пов., окр.) – губерньська (повітова, окружна) військова нарада.</p> <p>Губвиконком (пов., окр., рай., вол.) – губерньський (повітовий, окружний, районний, волосний) виконавчий комітет.</p> <p>Губекономнарада (пов., окр.) – губерньська (повітова, окружна) економічна нарада.</p> <p>Губземвідділ – губерньський земельний відділ.</p> <p>Губкомдопгол (пов., вол.) – губерньська (повітова, волосна) комісія допомоги голодуючим.</p> <p>Губпартком (пов., окр., рай., вол.) – губерньський (повітовий, окружний, районний, волосний) партійний комітет.</p> <p>Губплан – губерньська планова комісія.</p> <p>Губраднаргосп – губерньська рада народного господарства.</p>	<p>Дунсукно – управління Дунаєвецьких текстильних фабрик.</p> <p>ЄСГП – єдиний сільськогосподарський податок.</p> <p>Комдопгол – комітет допомоги голодуючим.</p> <p>Комнаслідгол – комісія по боротьбі з наслідками голоду.</p> <p>Комнезам (КНС) – комітет незаможних селян.</p> <p>Наркомзем (НКЗ) – Народний комісаріат землеробства.</p> <p>Наркомфін (НКФ) – Народний комісаріат фінансів.</p> <p>Наркомюст (НКЮ) – Народний комісаріат юстиції.</p> <p>Подгубекономнарада – Подільська губерньська економічна нарада.</p> <p>ЦАТК – Центральна адміністративно-територіальна комісія.</p>
---	--

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку України наочно демонструє актуальність посилення уваги до історії її регіонів. Адже нехтування їхніми історичними, географічними, культурними, економічними та іншими особливостями ускладнює формування модерної української політичної нації, провокує, за активного втручання сусідніх держав, виникнення сепаратистських настроїв, утруднює євроатлантичну інтеграцію тощо.

Потреба проведення широкомасштабних та комплексних реформ усіх сфер суспільного життя, зокрема адміністративно-територіальної, зумовлює необхідність вивчення під цим кутом зору історичного досвіду їхнього здійснення. Одним з періодів масштабної трансформації були 20-ті роки минулого століття, коли здійснювалася нова економічна політика – неп. В суспільній свідомості цей час прийнято сприймати як період проведення економічних реформ, перетворень у медицині та освіті, ліквідації неписьменності, українізації тощо. Водночас велася непримиренна боротьба проти українського національно-визвольного руху, йшов наступ на церкву, утискувалося заможне селянство. Саме в ці роки було відпрацьовано форми та методи здійснення терору голодом, які потім масово застосовувалися під час голодомору 1932-1933 рр.

Кожен регіон України мав свою специфіку в реалізації непу. Та чи не найпомітнішою вона була в Подільській губернії, що зумовлювалося низкою факторів: прикордонним розташуванням краю, який межував з Польщею та Румунією; найпізнішим в Україні – в червні-листопаді 1920 р. – встановленням радянської влади; масовістю і тривалістю антибільшовицького повстанського і підпільного руху; багатоетнічним складом мешканців губернії; масовим безземеллям і найвищою в республіці щільністю населення; аграрним характером регіону та відсутністю великої промисловості тощо.

Актуальність теми посилюється відсутністю комплексних узагальнюючих досліджень проблем політичного, соціально-економічного та культурно-духовного життя Поділля в роки непу.

Зв'язок теми з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної наукової теми “Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів і до сьогодення” (номер державної реєстрації 0110U004634) кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі репрезентативної джерельної бази, досягнень історіографії комплексно проаналізувати та об'єктивно оцінити політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси на Поділлі в добу непу. Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан вивчення досліджуваної проблеми в історіографії та сформуванню репрезентативну джерельну базу дослідження;
- окреслити стан Подільської губернії напередодні запровадження непу;
- дослідити діяльність більшовиків із закріплення своєї диктатури в краї, формування органів радянської влади;
- охарактеризувати особливості проведення адміністративно-територіальної реформи на Поділлі та її результати;
- встановити причини, форми, методи, масштаби та наслідки антирадянського руху в регіоні;
- простежити еволюцію політики щодо селянства та його господарства на Поділлі та її наслідки;
- проаналізувати реалізацію податкової політики більшовиків у регіоні, реакцію на це подолян;
- з'ясувати причини, масштаби та наслідки голоду 1925–1926 рр.;
- простежити регіональні особливості та результати відбудови і розвитку промисловості та приватного підприємництва;

- розкрити основні напрямки соціальної політики більшовиків;
- дослідити особливості здійснення етнополітики комуністичного режиму на Поділлі;
- розглянути основні напрямки та результати становлення радянської системи освіти та культури;
- визначити зміст політики режиму щодо церкви та реакцію подолян на неї;
- охарактеризувати суть і наслідки становлення в краї радянської системи охорони здоров'я.

Об'єкт дослідження – Поділля в добу нової економічної політики.

Предметом вивчення є політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси в добу непу в регіоні.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження базується на принципах об'єктивності, історизму та системності, що дозволило забезпечити його комплексний характер. Застосування цивілізаційного, формаційного та комплексного підходів дало змогу розглянути події та явища доби непу як з точки зору інтересів радянського режиму, так і з позицій інтересів, ментальності та цілей подолян, їхньої взаємодії.

Відповідно до мети і завдань дисертації використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Зокрема, історико-порівняльний, дедукції та індукції, історико-системний, статистичний, історико-хронологічний, контент-аналіз, а також модифіковані методи витрат і результативності, витрат і вигоди, запозичені з фінансового аналізу, легітимізації джерела, застосовуваного в пропагандистському аналізі, тощо. Опертя на фундаментальні принципи, комплексне використання різноманітних наукових методів і підходів у роботі дозволило проаналізувати процеси, які відбувалися в політичній, соціально-економічній та культурно-духовній сферах Поділля, та зробити логічні й аргументовані висновки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1921–1928 рр. Їхня нижня межа обумовлена початком впровадження нової економічної політики, а верхня – фактичним її згоранням унаслідок припинення непу.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Поділля в межах Подільської губернії УСРР та Вінницької, Кам'янецької, Могилівської, Проскурівської і Тульчинської округ, які були її правонаступниками після ліквідації губерній у 1925 р.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає в тому, що в роботі *вперше*:

- проаналізовано підготовку, проведення та підсумки виборів до місцевих рад краю в січні-лютому 1921 р., реакцію на них влади;
- виявлено, що в 1925–1928 рр. в регіоні діяли підпільні організації, з'ясовано їхнє ідейне спрямування, спільні та відмінні риси з підпіллям 1921–1924 рр.;
- показано особливості проведення та результати адміністративно-територіальної реформи 1923–1925 рр. на Поділлі;
- досліджено причини та масштаби голоду 1925–1926 рр. і встановлено демографічні втрати від нього;
- простежено еволюцію ставлення влади до кустарів та ремісників краю;
- вивчено причини, масштаби та роль контрабанди і самогоноваріння в житті подолян;
- з'ясовано феномен оновлення ікон і чудес;
- досліджено становлення радянської системи охорони здоров'я в регіоні.

Набуло подальшого розвитку:

- запровадження до наукового обігу нових документів і матеріалів Національного архівного фонду України, які розкривають процеси, що відбувалися в політичній, соціально-економічній та культурно-духовній сферах Поділля в роки непу;
- вивчення еволюції радянського режиму в краї впродовж 1920-х років;
- дослідження масштабів, форм і методів повстанського руху;
- розкриття практики реалізації політики більшовицького режиму щодо селянства в регіоні, зокрема, методів колективізації та видів сільськогосподарських колективів;
- з'ясування характерних рис відбудови та розвитку промисловості;

- аналіз форм і методів здійснення податкової політики;
- дослідження особливостей втілення соціальної політики більшовиків;
- висвітлення процесу реалізації етнополітики комуністів у регіоні;
- вивчення формування й функціонування радянської системи освіти;
- уточнення масштабів і результатів проведення кампанії ліквідації неписьменності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що проведене дослідження дає змогу реконструювати трансформаційні процеси, які відбувалися в усіх сферах життя подолян у роки непу. Результати дослідження, теоретичні положення, узагальнення та висновки можуть бути використані в процесі розробки та впровадження сучасної регіональної державної політики, при подальшій науковій розробці проблем з історії України та Поділля, зокрема, підготовці посібників для потреб освіти, читанні відповідних спецкурсів у вишах та курсу “Рідний край” у школі, в просвітницькій роботі.

Особистий внесок дисертанта в розробку наукової проблеми визначається самостійним її опрацюванням. Усі узагальнення, положення та висновки дослідження є авторськими і ґрунтуються, в переважній більшості, на першоджерелах, раніше не досліджених і недоступних для вивчення.

Апробація результатів дослідження. Загальна концепція дослідження, його окремі аспекти обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кафедри міжнародної інформації та країнознавства Хмельницького національного університету. Основні положення і висновки дисертації знайшли відображення у доповідях і повідомленнях на 13 міжнародних науково-практичних конференціях: “Політика народів і урядів щодо поляків, які мешкають на Сході (XIX – XX ст.)” (Мрегово-Ольштин, Польща, вересень 2005 р.), “Історія релігій в Україні” (Львів, травень 2007, 2010, 2012 рр.), “Історія торгівлі, податків та мита” (Дніпропетровськ, листопад 2007, 2010, жовтень 2012-2015 рр.), “Національна інтелігенція в

історії та культурі України” (Вінниця, жовтень 2008 р.), “Аркасівські читання” (Миколаїв, квітень 2012 р.), “Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст” (Івано-Франківськ, березень 2012 р.); на 20 Всеукраїнських науково-практичних конференціях, круглих столах: “Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження” (Вінниця, жовтень 2009 р.), “Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)” (Вінниця, червень 2012 р.), “Голодомор 1932–1933 рр. в Україні” (Хмельницький, листопад 2006-2010 рр.), “Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття” (Хмельницький, листопад 2011-2014 рр.), “Історія, культура та освіта: християнський вимір” (Хмельницький, травень 2012-2014 рр.), “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України” (Меджибіж, червень 2010-2011 рр., жовтень 2011 р.), “Хмельниччина в контексті історії України” (Кам’янець-Подільський, вересень 2012 р.), XII і XIII Подільських історико-краєзнавчих конференціях (Кам’янець-Подільський, листопад 2007, 2010 р.), та ін.

Публікації. Результати дисертаційної роботи опубліковано в авторській монографії “Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.)” (28,95 др. арк.), та 51 публікації, з яких 19 надруковано у вітчизняних фахових виданнях, 3 – в зарубіжних і 4 – у вітчизняних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних. Крім того, видано два збірники документів: “Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах)” і “Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 р.”

Структура роботи. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, п’яти розділів (19 підрозділів), списку використаних джерел і літератури (1314 найменувань на 145 сторінках), 22 додатків. Загальний обсяг дисертації 546 сторінок, з них основний текст – 389.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Аналіз стану наукового вивчення історії Поділля періоду нової економічної політики засвідчує, що історіографія досліджуваної проблеми вирізняється низкою особливостей. Вони зумовлені тим, що масштабне вивчення регіональної історії в Україні розпочалося лише з відновленням державної незалежності в 1991 р.

В радянський період історія краю, як і інших регіонів України, не була предметом самостійних досліджень, а розглядалася в літературі лише в контексті загальної історії УРСР та СРСР. Весь корпус публікацій, у яких тим чи іншим чином аналізуються питання історії Поділля доби непу, поділяється на два великих періоди: 1921–1990 рр. та після 1991 р. До першого належать праці радянських істориків і зарубіжних дослідників періоду, який А. Філінюк визначив як “формаційно-позитивістський” [1221, с. 19]. Традиційно він має три підперіоди: 1920-і рр., 1930-і–поч. 1950-х, середина 1950-х–кінець 1980-х років. До другого, “плюралістичного” періоду [1221, с. 19], належать роботи українських авторів, надруковані в Україні та в діаспорі, а також праці зарубіжних істориків. У цей період формується самостійна підгалузь історичної науки – поділезнавство. В його рамках з’явилися наукові розвідки, в яких досліджуються окремі аспекти історії краю 20-х рр. минулого століття.

Однією з перших робіт, у якій на багатому статистичному матеріалі проаналізований перший досвід проведення аграрних перетворень і створення радгоспів в Україні загалом і на Поділлі зокрема, стала праця В. Качинського.

Автор звернув увагу на складність їхньої організації на Поділлі з огляду на місцеві умови – великий відсоток безземельних і малоземельних селян, значну потребу в землі цукро заводів і, нарешті, розмах повстанського руху, який він за радянською звичкою називав “бандитизмом”. Привертає увагу об’єктивний висновок про безнадійний господарський стан радгоспів [968].

Не втратили свого значення нариси професора М. Гуревича щодо голоду 1921–1923 рр. в Україні. На основі значної джерельної бази він досить об’єктивно проаналізував природні, демографічні та економічні фактори стану сільського господарства, впливу на нього світової війни. Разом з тим абсолютизується фактор засухи 1921 р. і зовсім не розглядаються політичні аспекти даної проблеми [931].

Значна кількість фактичного матеріалу щодо різнопланових процесів, які відбувалися в сільському господарстві, зокрема, проведення розкуркулення, формування нового, “непівського”, куркуля та заходи для стимулювання створення комун і артільей, міститься в працях М. Скрипника [1175], В. Іжевського [959], Г. Петровського [1122], Є. Яковлева [1241], О. Онуфрієва [1116]. Особливої уваги заслуговує стаття Е. Метельського, що започаткувала дослідження процесів колективізації, яка проводилася в 1921–1927 рр. на Проскурівщині [1028].

Апологетиці сталінської національної політики та формуванню національних районів і сільрад присвячені роботи О. Щуся [1239] та А. Глинського [913]. Автори наголошували, що національне питання для радянської влади було вторинним і стояло після соціального та потреби боротьби з російським і місцевим шовінізмом. При аналізі результатів національного районування наголошувалося, що в національних радах масова робота проводилася рідною мовою, а канцелярія – українською.

Не втратили наукового значення ґрунтовні, майже вільні від ідеологічних шор дослідження релігійних “чудес” на Поділлі в 1923-1924 рр. у статтях етнографів О. Пчілки [1143] та Н. Дмитрука [938].

Зазначимо, що авторами наукових публікацій у 1920-х рр. були переважно партійні та радянські працівники, вчені-економісти. Попри неминучий вплив на їхню позицію офіційної ідеології, ці дослідження внесли певний вклад у вивчення окремих аспектів реалізації політики непу в Україні та частково на Поділлі, ввели в науковий обіг значну кількість документів і матеріалів. Проте в їхніх працях, як зауважив В. Калініченко, бракує історіографічного аналізу, посилань [965, с. 13].

У 30-40 рр. ХХ ст. вектор уваги дослідників і суспільства був переспрямований на обґрунтування, а згодом – на апологетику сталінської “революції згори” та замовчування масових репресій. Відтак дослідження щодо періоду нової економічної політики практично припинилися.

Початок системного вивчення радянськими істориками періоду непу поклали фундаментальна монографія Е. Генкіної [906] та колективна праця “СРСР в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.)” [1181]. Їх вирізняло введення в науковий обіг значної кількості історичних джерел, значна кількість об’єктивних висновків, зокрема, щодо особливої ролі комнезамів в українському селі, відмінності українського декрету про заміну продрозкладки продподатком від російського, слабкість продовольчого апарату в Україні тощо. Разом з тим ще відчувався суттєвий вплив “Короткого курсу ВКП(б)”, особливо щодо “геніальності великого Леніна” та керівної ролі комуністичної партії, які наочно проявилися в крутому повороті від “воєнного комунізму” до нової економічної політики. Особливо підкреслювалася важливість для долі радянської влади в Україні розгрому “махновсько-петлюрівських банд”.

Засудження ХХ з’їздом КПРС культу особи Сталіна сприяло активізації наукових досліджень періоду непу. Впродовж 60-70-х рр. побачила світ низка робіт, серед яких багатою джерельною базою виділяються праці П. Бакуменка [859], В. Ігошиної [958], Б. Мигалія [1029], С. Трапезнікова [1209–1210], І. Трифонова [1211], М. Цалюка [1223]. Проте документи, на яких вони опиралися, добивалися таким чином, аби підтвердити, що на всіх етапах

соціалістичного будівництва компартія враховувала інтереси і прагнення трудящого селянства, залучала його до співробітництва, створюючи, зокрема, прокатні пункти сільськогосподарського реманенту та майстерні з його ремонту. Наголошувалося, що цьому перешкоджали куркулі, які зрозуміли не як початок загального відступу диктатури пролетаріату від своїх завоювань, і почали вимагати повернення конфіскованих раніше земель, худоби і реманенту, права на оренду землі, широкого і безконтрольного застосування найманої робочої сили, вдаючись задля цього до збройної боротьби. Автори особливо наголошували, що “бандитизм” був формою класової боротьби куркульства проти радянської влади, та підкреслювали, що ліквідація куркульсько-націоналістичного бандитизму була одним з найважливіших завдань, які стояли перед партією і українським народом. Як світла перспектива для одноосібників, у райдужному світлі зображувалися радгоспи.

Окремо виділимо відверто пропагандистський документально-публіцистичний нарис М. Гажалова та К. Єрєміна [898], присвячений Бесарабській комуні в с. Ободівка на Тульчинщині. Історія зразково-показового господарства, створеного за підтримки Г. Котовського та уряду радянської України, мала переконати читача в перевазі радгоспно-колгоспного сільського господарства та мудрості політики партії.

На фоні зазначених праць помітно виділяється монографія Б. Бабія [857]. Але не традиційними для свого часу оцінками обставин запровадження непу та створення СРСР, а глибоким об’єктивним аналізом проведення адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 рр. Він, зокрема, першим звернув увагу на те, що зі зміцненням районів і округ губернії почали перетворюватися на передаточну інстанцію від центру до округи, чим наблизили свою ліквідацію. Зауважимо, що автор звернув увагу на повторну появу ідеї про поділ України на промислову та сільськогосподарську губернії і ту рішучу відсіч, яку отримала ця ідея з боку ЦК КП(б)У, який вимагав розглядати УСРР як єдине політичне, адміністративно-господарське та культурно-національне ціле.

Вражає своїми масштабами загальноукраїнський проект, до реалізації якого були залучені науковці та краєзнавці з регіонів, – “Історія міст і сіл Української РСР”. У його рамках побачили світ ґрунтовні томи по Вінницькій [1304] та Хмельницькій областях [1305]. Дещо менший масштаб мав проект з написання історії обласних партійних організацій, зокрема, Вінницької [1047] та Хмельницької [1048]. Вказані роботи містять значній фактичний матеріал, зокрема й щодо реалізації політики непу на Поділлі. Проте догматичні партійні вимоги та ідеологічні шори не дозволили авторам вийти за межі традиційних для радянської історіографії оцінок і висновків. Факти, які їм суперечили, зокрема, про голод на Поділлі в 1925–1926 рр., були свідомо обійдені.

Початок переходу від офіційного компартійного бачення до об’єктивної оцінки процесів, які відбувалися в період непу, припав на другу половину 80-х-початок 90-х рр. ХХ ст. Переломними стали статті С. Кульчицького [994–995], О. Мовчан [1037–1038], Ю. Шаповала [1231–1234] та інших дослідників. У них порушувалися раніше заборонені теми, зокрема, щодо причин і наслідків голоду 1921–1923 рр. в Україні, національно-визвольного характеру повстанського руху початку 1920-х років тощо. Певним чином нові підходи проявилися і в роботі регіональних істориків, свідченням чого стало видання “Нарисів історії Поділля”. В розділі “Поділля в період непу в 1921–1927 рр.”, з одного боку, дається об’єктивна картина соціально-економічного стану регіону, а з іншого – тягар минулого змушує прославляти мудрість комуністичної партії, говорити про успіхи колективізації тощо [1049, с. 220-241].

Після відродження державної незалежності України історики отримали свободу наукових досліджень, вільний доступ до архівів, що, попри матеріальну скруту, дозволило досягти суттєвого прогресу у вивченні різних аспектів реалізації непу в Україні. Усі публікації періоду незалежності, які більшою чи меншою мірою торкаються проблем впровадження непу на Поділлі, можна виділити в дві групи. *До першої* належать роботи, в яких

переосмислено наукові підходи до усталених упродовж десятиліть історичних фактів у загальноукраїнському масштабі. Процеси ж, які відбувалися в регіоні, розглядаються побіжно, в контексті загальноукраїнських чи загальносоюзних проблем.

Результатом чвертьстолітньої еволюції позиції українських істориків стало утвердження україноцентричного модерного погляду на нову економічну політику та методи її реалізації в Україні. Найбільш повно сучасні погляди на неп загалом і взаємовідносини особи та радянської влади зокрема викладено в працях С. Кульчицького [996–1001], О. Пиріг [1124], колективних монографіях учених Інституту історії України НАН України “Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.)” [894] та “Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)” [1203-1204]. Сучасні погляди на проблеми створення радянського субцентру влади в Україні та його взаємовідносини з кремлівським керівництвом узагальнив і розвинув В. Васильєв [878].

Новими підходами до вкрай сфальсифікованої та заідеологізованої в радянський період проблеми українського визвольного руху в 20-ті роки та діяльності каральних органів відзначаються публікації Ю. Шаповала [1235], В. Василенка [875], В. Савченка [1157], Р. Подкура [1127–1130; 1132], В. Ченцова [1224], В. Греченка та О. Ярмиша [918] та інших. Завдяки цим дослідженням було певною мірою подолано радянські міфи про “петлюрівців”, “бандитів”, “іноземних запроданців”, “буржуазних націоналістів”, “куркулів” та інших “ворогів трудового народу”, які гальмували будівництво “світлого майбутнього”. Натомість на основі документів доведено об’єктивну зумовленість боротьби українських патріотів проти окупаційної російсько-більшовицької влади. Окремо виділимо підготовлене Інститутом історії України НАН України фундаментальне видання “Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси”, у якому через багату джерельну базу розкривається суть більшовицького терору як засобу будівництва радянської держави, зокрема в період непу [1133].

Системний аналіз становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР, їхнього якісного складу, причин і структури кримінальної злочинності, її хвилеподібного характеру та соціально-демографічних аспектів злочинів у зазначений період здійснила О. Міхеєва [1036]. Дослідниця звернула увагу на зростання впродовж 1922–1928 рр. злочинності, особливо простих майнових злочинів, переважно крадіжок, кількість яких збільшилася ледь не втричі, та понад шестикратне зростання посадових злочинів. Число ж убивств залишалося стабільним. Автор зауважила високий рівень розкриття злочинів, вчинених ситуативними злочинцями, та низьку ефективність боротьби із професіоналами кримінальних справ. Окремі аспекти боротьби із кримінальною злочинністю розглянув Г. Дзандзава [936].

Постійні заяви всіх українських президентів і урядів про необхідність проведення адміністративно-територіальної реформи зумовили науковий аналіз досвіду реалізації наймасштабнішої з проведених у ХХ ст. такої реформи – 1923–1925 років – у роботах Я. Верменич [885–889], Л. Гуцало [932], А. Михненко [1031], О. Сагач [1161–1162], В. Слабенко-Ванжули [1175], В. Шабельникова [1228–1230] та інших, що дає необхідний узагальнений матеріал щодо позитивних і негативних сторін реформи.

Після 1991 р. сформувалася досить чисельна когорта дослідників аграрної політики радянської влади в період непу. Різні аспекти становища села та селян стали предметом наукових розвідок В. Калініченка [965], Г. Капустян [966], С. Корновенка [981], В. Лазуренка [1004–1005], С. Маркової [1012–1013], О. Мовчан [1040], М. Фролова [1222]. Кліометричний аналіз соціально-економічних процесів у аграрному секторі УСРР 20-х років ХХ ст. здійснив Ю. Святець [1168]. Однією з перших дослідила причини та прояви протистояння селянства та держави, зокрема, через насильницькі методи стягування податків і проведення хлібозаготівель, О. Ганжа [905].

Комплексний аналіз становлення радянської податкової системи, її вплив на село здійснив П. Гай-Нижник [899–900], А. Сокіл з'ясував роль податкового апарату в стягуванні податків [1178–1179]. Взаємозв'язок

політики влади з голодом 1921–1923 рр. досліджували В. Даниленко [934] та В. Сергійчук [1170]. Численні напрямки кооперування села та його результати проаналізували В. Бутенко [872], Г. Георгізов [907], В. Марочко [1014], В. Олянич [1113], Т. Оніпко [1115], В. Сокіл [1180]. Серед зазначених робіт виділяється фундаментальна колективна монографія “Історія українського селянства” [962], автори якої узагальнили досягнення попередників і, спираючись на значний корпус документів, стисло, але ґрунтовно проаналізували причини, прояви та наслідки повстанського руху на початку непу, проблеми голоду 1921–1923 рр., відбудови сільського господарства, розвитку земельної громади та кооперації на селі. Разом з тим, поза увагою дослідників залишилася проблема причин і наслідків голоду 1925–1926 рр. у низці округ України, зокрема на Поділлі.

Всебічно дослідила еволюцію ставлення більшовиків до кустарів і ремісників на різних етапах непу, політику їхнього втягнення до системи кооперації, пільгове оподаткування 1924–1925 рр. як метод перетворення соціальної природи дрібних виробників-власників, і подальший наступ на них з боку радянської влади Л. Нізова [1062].

Доволі глибоким переосмисленням історичного досвіду вирізняються дослідження в галузі освіти, відносин держави та церкви, соціальних проблем Є. Голощапової [915], А. Киридон [969], О. Комарницького [978], В. Пащенко [1119], Н. Рубльової (Ковалець) [970; 1154], О. Рябченко [1155–1156], В. Смирнова [1177], Г. Стронського [1194-1195]. Нагромаджений у цій царині досвід створив можливість для появи принципово нового у вітчизняній історіографії напрямку досліджень – вивчення історії повсякденного життя українців. Особливої уваги заслуговує колективна монографія “Нариси повсякденного життя України в добу непу (1921–1928 рр.)”. У ній на основі методологічного плюралізму досліджено різні сторони повсякденного життя, яке набуло ознак екстремальності та характеризувалося нестабільністю й невизначеністю. Автори звернули увагу, що тотальний дефіцит промислових товарів, низька товарність сільського

господарства, постійні “ножиці цін” між промисловою та сільськогосподарською продукцією зумовлювали переважно натуральний характер селянського господарства, позицію “оманливої покірності” селянина владі. Проаналізовано також умови життя вчителів і студентів, становище етнічних меншин [1050-1051]. Своєрідним продовженням даного дослідження є книга О. Мовчан, де проаналізовано побут найманих робітників, проблеми працевлаштування, умови праці, рівень соціального забезпечення, їхній побут і харчування [1039].

Кардинально відрізняються від радянської історіографії своєю об’єктивністю дослідження політики більшовицького режиму щодо національних меншин, проведені П. Григорчуком [922], В. Доценко [939], Т. Єременко [943], О. Козеродом [975], Б. Чирком [1227], О. Рубльовим [1153] і Л. Якубовою [1242]. Загальним їхнім висновком є теза про двоїстий характер позиції більшовиків. З одного боку, вони всіляко підтримували національні меншини, створювали національні райони та сільради, турбувалися про розвиток їхньої освіти та культури. З іншого – наявність у частини етнічних меншин національних держав, наприклад, Польщі чи Румунії, робило їх в очах радянських спецслужб прямими або потенційними агентами ворожих розвідок. Також як неблагонадійні елементи сприймалася більшість єврейського населення містечок, основним заняттям якого були ремесла та торгівля і серед яких популярними були єврейські партії та громадські організації.

Обставини впровадження та здійснення політики “українізації”, роль у цьому освітян і творчої інтелігенції, причини опору цій політиці та її результати стали предметом наукових розвідок П. Бондарчука [867], В. Даниленка [933], А. Пижика [1123], авторів колективної монографії “Українізація” 1920-1930-х років: передумови, здобутки, уроки” [1220].

Роботи, які належать до другої групи, безпосередньо присвячені дослідженню різних сторін впровадження непу на Поділлі.

Переломним моментом у становленні сучасного поділлєзнавства як підрозділу історичної регіоналістики стала V Всеукраїнська конференція з

історичного краєзнавства, яка відбулася 29 жовтня 1991 р. в Кам'янці-Подільському. В програмній доповіді директор Інституту історії АН України академік Ю. Кондуфор вказав на те, що “виключно важливим напрямком дальшого розвитку історичної науки в Україні є локально-історичні дослідження”. Вчений наголошував: “осмислення шляхів історичного розвитку України неможливе”, зокрема, “без дослідження періоду нової економічної політики 1921–1928 рр.”, та закликав “звільнитися від усталених стереотипів” [979, с. 7]. Готовність істориків до такої дослідницької роботи засвідчили доповіді учасників конференції [916; 941; 942, 955; 1044; 1219].

Важливу роль у цьому відіграли ґрунтовні праці Я. Верменич з теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики, мікроісторії та історичної локалістики [881–884].

Загальному аналізу позитивних і негативних сторін реалізації політики непу на Поділлі присвячені роботи І. Боднара [864], П. Григорчука і Н. Кузьмінець [926], А. Зінченка [956], Г. Черешні [1225]. Залежно від року видання простежується еволюція поглядів авторів на проблему – від традиційного радянського підходу Г. Черешні до сучасного об'єктивного бачення П. Григорчука і Н. Кузьмінець.

Значну увагу дослідників привертають питання організації та функціонування радянської влади на Поділлі в 1920-ті рр. Зокрема, вирішальну роль Червоної армії у встановленні радянської влади на Поділлі дослідили Л. Громова та А. Пономаренко [929]; становлення непрямої нерівної виборчої системи з відкритим голосуванням проаналізував В. Москаленко [1042]; особливості формування та функціонування сільських рад регіону були предметом публікацій Н. Кузьмінець [990–991], Р. Козака [974], О. Стадник [1186]. Особливості виборів до міських рад простежили В. Нестеренко [793] та Р. Подкур [1126; 1131]. Специфіку організації та діяльності національних сільрад вивчали П. Григорчук [922] і Л. Місінкевич [1034–1035]. Особлива роль комітетів незаможників у системі радянської влади аналізується в публікаціях О. Мельничука [1020-1024]. Проте поза

увагою дослідників залишилися питання проведення виборів до рад різних рівнів у січні-лютому 1921 р., якісного складу осіб, позбавлених виборчого права, тощо.

Суттєвий внесок у реконструкцію причин, ходу, масштабу та наслідків повстанського руху 20-х рр. на Поділлі, дослідження персоналій його провідників зробили В. Барцьось [861], К. Завальнюк [946–949], С. Єсюнін [767], Р. Коваль [971–972], Д. Красносілецький [983–986], Н. Мизак [1030], В. Петров [1121], П. Стегній [1192], Я. Сторожук [1193] та інші. Разом з тим, не вповні проаналізовано зв'язок діяльності Подільської групи отамана Палія з селянськими повстаннями та діяльністю антибільшовицького підпілля.

Аграрний характер економіки краю в 1920-ті рр. та породжена нею соціальна структура суспільства стали предметом досліджень П. Григорчука [919-920], А. Матвєєва [1018], І. Рибачка [1146–1151], О. Свідерської [1163–1167], А. Сидоренко [1171], О. Стадник [1008–1009; 1187, 1189–1191], В. Яцюк [1243–1245]. Зв'язок політики радянської влади щодо селянства з голодом 1921-1923 рр. та 1925-1926 рр. на Поділлі одним з перших почав досліджувати І. Шульга [1237]. Його справу продовжують В. Василенко [876], В. Васильєв [877], Ю. Котик [982], Ю. Олійник [1111]. Однак ще недослідженими залишаються питання здійснення колективізації в 1921–1928 рр., масштабів і наслідків голоду 1925–1926 рр. тощо.

Проблеми відновлення та розвитку торгівлі, текстильної промисловості, кустарних промислів та інших галузей подільської економіки досліджували П. Григорчук і В. Тучинський [927], В. Кабачек [964], І. Ладаняк [1003], В. Нестеренко [1061], П. Слободянюк [1176], С. Трухманова [1218]. Менше уваги приділялося питанням відбудови та розвитку цукрової та спиртової промисловості, гірничої справи, взаємовідносин ремісників і влади тощо.

Реалізацію різних сторін соціальної політики більшовиків на Поділлі, зокрема, впровадження соціального страхування на випадок безробіття чи хвороби, пенсійного страхування проаналізували П. Григорчук і Н. Кузьмінець [923–925], О. Мельничук [1025–1027]. Аналізу демографічної політики в

регіоні, особливостей взаємозв'язку зайнятості міського населення з типом окружних міст присвячені статті С. Трухманової [1213–1215]. Проте питання боротьби з самогоноварінням, проституцією та іншими проявами девіантної поведінки ще не стали предметом спеціальних досліджень.

Різні аспекти здійснення українізації, реалізації в регіоні більшовицької політики щодо єврейської та польської меншин, зокрема, проблеми українців-католиків та організації освіти національних меншин, досліджують Т. Антонішина [856], Н. Кротік [987-989], Л. Місінкевич [1035], В. Нестеренко [1052–1060], А. Суровий [1197], Н. Тітова [1205–1208].

Чимало напрямків становлення та розвитку радянської системи освіти та культури в регіоні, ставлення влади до інтелігенції стали предметом публікацій В. Адамського [851–853], С. Вініковецького [879], О. Завальнюка [950–952; 954], О. Посвістак [1134–1140], В. Савчука [1158–1160], О. Стадник (Лойко) [1010; 1182–1184, 1188], В. Струманського [1196], А. Сурового [1198–1202], С. Трухманової [1217], О. Яковець [1240] та інших. Натомість є потреба глибшого вивчення результативності впровадження радянської системи освіти та ліквідації неписьменності, подальшого аналізу реформування сфери культури.

Значну увагу дослідників історії Поділля привертають питання реалізації політики більшовицького режиму щодо церкви та окремих християнських конфесій, феномен оновлення ікон, “Калинівського дива”, ставлення влади до храмів, репресії проти священників. Зокрема, вони розглядаються в працях О. Галамай [901–903], В. Демченка [937], О. Драгана [940], О. Пасічника [1118], В. Росовського [1152]. Зазначимо, що поза їхньою увагою залишилася міжконфесійна боротьба та роль ДПУ в її організації, реакція партійно-радянського активу на оновлення ікон та чудеса.

Характерною рисою зазначених робіт є прагнення авторів бути об'єктивними, уникати політичних симпатій і антипатій, що досягається науковою сумлінністю та залученням значного кола джерел, насамперед архівних. Разом з тим, відносно невеликий період становлення і розвитку

наукового вивчення проблем реалізації непу на Поділлі пояснює відсутність узагальнюючих робіт з даної проблеми.

Відсутні вони і в зарубіжній історіографії. Ознайомлення з працями, виданими за кордоном, свідчить, що їхніми авторами переважно були представники української діаспори. Питання зазначеного періоду зазвичай розглядалися в загальноукраїнському масштабі та торкалися окремих проблем. Одними з перших робіт були монографії І. Герасимовича, в яких ґрунтовно аналізувалося становище в окупованій більшовиками Україні, сутність комнезамів, всевладдя чекістів тощо. Достатньо аргументовано робилися висновки, що внаслідок війни та політики російсько-більшовицької окупаційної влади селянське господарство перестало бути ринковим і перетворилося в натурально-споживче, яке обслуговує виключно власні потреби. В поєднанні з природними факторами така політика призвела до голоду, оскільки селянські господарства, виснажені реквізиціями, втратили будь-яку стійкість [908–909]. Не втратило свого значення дослідження С. Мельгуновим витоків і практики червоного терору, зокрема й на теренах України [1019]. Прикметно, що автори не змогли, а, можливо, і не прагнули уникнути впливу на оцінку історичних подій свого особистого негативного ставлення до більшовицького режиму.

У післявоєнний період за кордоном побачили світ об'єктивні дослідження із зазначеної проблеми. Першою ластівкою була брошура М. Трихреста [1212], в якій стверджувалося, що неп був вимушеним кроком більшовиків і великим ошуканством, а ставка радянської влади на неможливі не дала очікуваних владою результатів. Аналогічної точки зору дотримувався у своїй монографії Ф. Пігідо. Зробивши загальний огляд основних напрямків непу, він детально проаналізував причини, суть і наслідки українізації, дав характеристику провідним її діячам [1125].

Проблеми реформування управління промисловістю в роки непу, структуру трестів і капіталовкладень у відбудову та реконструкцію підприємств дослідив Б. Винар [890–891]. Розвиток кооперації вивчали І. Витанович [892] та О. Моргун [1041]. Стан освіти в радянській Україні

критично проаналізував І. Коляска [977]. Особливої уваги заслуговує виконане під егідою Наукового Товариства ім. Т. Шевченка впродовж 1949–1984 рр. комплексне видання “Енциклопедія українознавства”, яке містить значну інформацію щодо загальноукраїнських подій 20-х років і, зокрема, їхніх проявів на Поділлі [1298–1303]. Це стосується й фундаментального дослідження В. Вериги [880] про пограбування більшовицьким режимом церкви під прикриттям вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим. Побіжно згадує Поділля в своїй розвідці М. Мицель, аналізуючи діяльність Американського єврейського розподільчого комітету з надання допомоги голодуючим в Україні [1032].

Не оминула увагою проблеми непу й англомова історіографія. В працях Д. Аткинсон [1246], А. Болла [1247], К. Ворда [1257], Е. Карра [1248–1249], П. Кенеза [1254], Р. Петібріджа [1255], Х. Хадсона [1252], В. Хасбанда [1253], Л. Холмса [1251], збірниках “Від царизму до нової економічної політики” [1250], “Росія в еру непу” [1256] та ін. проаналізовано обставини впровадження непу, політику радянської влади щодо селян і їхній опір цій політиці, становище робітників, здійснення перетворень у сфері освіти та культури, антинародну діяльність “таємної політичної поліції більшовиків” – ДПУ тощо. Проте проблеми історії України зазначеного періоду розглядаються лише в контексті загальноросійських досліджень. Реалізація ж нової економічної політики на Поділлі не вивчалася зовсім. Тим більше значення має видана в 1986 р. книга Роберта Конквеста “Жнива скорботи” [980]. Її неодноразово перевидавали в Україні. Автор не лише зламав стіну замовчування правди про Голодомор 1932–1933 рр., але й проаналізував його передумови, зокрема політику влади щодо селянства в роки непу, показав закономірний характер терору голодом для більшовицького режиму.

В російській історіографії 1990–2010-х рр. різні аспекти непу стали предметом досліджень А. Бакшеєва [860], Л. Бехтеревої [862–863], Ю. Бокарева [866], М. Борисової [868], В. Булдакова [871], Е. Гимпельсона [910–912], Ю. Голанда [914], В. Данилова [935], С. Єсікова [944], Л. Лютова [1011],

В. Мау [1015], В. Надеждиної [1045], І. Орлова [1117], А. Сенявського [1169] та ін. За цей період, за даними І. Орлова, захищено майже 1500 докторських і кандидатських дисертацій. Головна увага в них зосереджується на вивченні загальноросійських і регіональних проблем цього періоду, альтернативах непу. Питання, пов'язані з Україною, майже не досліджувалися. Однією з небагатьох розвідок, присвячених виключно українській проблематиці, є монографія А. Марчукова [1017]. Автор досить об'єктивно, із залученням широкого кола архівних джерел і праць, зокрема, українських істориків розглядає проблеми ставлення робітників, селян та інтелігенції до національного питання, вказує на неоднозначність українізації, проблеми в проведенні “культурної роботи”. При цьому він оперує термінами ще радянської пропаганди: “банди”, “петлюрівці” тощо. Характерними для сучасної російської історіографії є висновки автора про підбурювання українського національного руху з-за кордону та історичну невдячність українців за все, що для них зробила Росія. Особливо вражають у науковій розвідці слова про належність “східних українців” до “русского мира” та висновок, що, “хоч Україна стала самостійною державою”, українське питання “залишається і буде залишатися в осяжній перспективі внутрішньо-національною проблемою цього “русского мира” [1017, с. 3-5].

Отже, історіографічний аналіз свідчить, що в радянський період дослідники змушені були в своїх публікаціях притримуватися загальних ідеологічних постулатів про мудре рішення В. Леніна та комуністичної партії щодо запровадження непу, переможні результати цієї політики. Згідно усталених стандартів недоліки були окремими. Їх зумовлювала діяльність “петлюрівців”, “бандитів”, “куркулів” та інших “ворогів”. Разом з тим, вводилися до наукового обігу архівні документи і матеріали, нагромаджувалися історичні факти, які чекали кращих часів, щоб зробити об'єктивні висновки. В той час це було можливо лише в зарубіжній історіографії, зокрема і в працях істориків з української діаспори. Питання втілення політики непу на Поділлі переважно розглядалися в контексті загальнореспубліканських чи загальносоюзних досліджень.

Відновлення незалежності України та скасування будь-яких заборон позитивно вплинуло на рівень історіографії. Поряд з активізацією та розширенням спектру досліджень періоду непу в загальноукраїнському вимірі суттєво зріс науковий інтерес до проблем перебігу політичних, соціально-економічних і культурно-духовних процесів на Поділлі в роки нової економічної політики. Проте він ще не увінчався появою узагальнюючих праць.

1.2. Джерельна база роботи

Докладне об'єктивне історичне дослідження можливе винятково на основі широкого кола джерел, яке складають документальні та наративні матеріали. Використані в дослідженні джерела умовно поділяються на такі групи: 1) опубліковані та 2) неопубліковані (архівні) документальні джерела; 3) газетна періодика 1920-х рр.; 4) мемуари. Основий масив джерел дисертації становлять неопубліковані документи та матеріали Національного архівного фонду України.

Архівні джерела за походженням поділяються на підгрупи: а) нормативно-правові та організаційно-розпорядчі документи (законодавчі акти, директиви, накази, постанови, резолюції, офіційні листи та телеграми) вищих партійних і радянських органів, у яких зафіксовано їхню діяльність щодо впровадження непу в УСРР і регіонах республіки; б) виконавчо-розпорядчі документи (накази, циркуляри, обіжники, постанови, доповіді, відозви, оголошення) губернських, повітових (окружних), волосних (районних) органів влади на Поділлі, спрямовані на реалізацію рішень вищестоящих інстанцій; в) інформаційно-довідкові документи (анкети, довідки, звіти, інформаційні та політичні зведення і листи, статистичні матеріали), які містять інформацію про реалізацію зазначених рішень; г) діловодні документи (протоколи засідань і підготовчі матеріали до них) партійних комітетів і органів радянської влади, що розкривають механізми розгляду питань і ухвалення рішень.

Оскільки державна політика апріорі виробляється в столиці, а вже потім реалізується в регіонах, то відповідним чином було визначено перелік державних архівів, фонди яких містять необхідну для розв'язання завдань і досягнення мети дисертації інформацію. Насамперед нами опрацьовані документи, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). На їхній основі стала можливою реконструкція процесу вироблення рішень, заходів, спрямованих на їхню реалізацію, та ступінь виконання. Зокрема, документи та матеріали фонду “Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів” (ф. 1) містять інформацію щодо організації та проведення виборів до рад різних рівнів, регламентації роботи місцевих рад і їхніх відділів, перманентної роботи з упорядкування та скорочення радянського апарату. Значний масив необхідних даних дають протоколи засідань президії ВУЦВК, на яких обговорювалися різноманітні питання життєдіяльності УСРР і регіонів, ухвалювалися відповідні рішення, зокрема, щодо запровадження непу, боротьби з “бандитизмом”, проведення адміністративно-територіальної реформи тощо.

Важливий корпус документів щодо діяльності уряду з реформування, відбудови й розвитку народного господарства та соціально-гуманітарної сфери, політичного становища губерній, боротьби з контрреволюцією, “бандитизмом” і кримінальною злочинністю містить фонд “Рада Народних комісарів Української радянської соціалістичної республіки (РНК УСРР, Раднарком УРСР)” (ф. 2).

Можливість проаналізувати документи, якими обмінювалися уряди УСРР та Російської Федерації, а згодом СРСР, ми отримали у фонді “Постійне представництво РНК УРСР при Уряді РНК СРСР” (ф. 3).

Опрацювання матеріалів фонду “Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР” (ф. 5) дозволило не лише отримати цінну інформацію щодо боротьби з кримінальною злочинністю, самогоноварінням, а й стосовно

проведення адміністративно-територіальної реформи, визначення статусу та меж населених пунктів, взаємовідносин із церковними громадами тощо. Це дозволяє зробити висновок, що НКВС у період непу ще був органом, до відання якого належали всі сфери власне внутрішньої політики. У звичне нам міністерство з винятково правоохоронними функціями він був перетворений у ході масових репресій 30-х років минулого століття.

Багату інформацію щодо проведення землеустрою, розвитку сільськогосподарської кооперації та колективізації в роки непу, стану комун і артільей дає аналіз справ фондів “Народний комісаріат земельних справ УСРР” (ф. 27) та “Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів” (ф. 559). Чітке розуміння характеру і особливостей міжбюджетних відносин дають матеріалами фонду “Народний комісаріат фінансів УРСР (Наркомфін УРСР)” (ф. 30).

Достатньо цінну інформацію про особливості діяльності мережі роздрібної торгівлі “Ларьок” було отримано в ході опрацювання матеріалів фонду “Всеукраїнське пайове товариство роздрібної торгівлі “Ларьок” (Ліквідком товариства “Ларьок”)” (ф. 57).

Важливі узагальнені відомості про стан шкільної мережі на Поділлі та вищої школи в губернії, матеріальне становище вчителів, прийом у регіоні голодуючих дітей Поволжя містить фонд “Народний комісаріат освіти УРСР” (ф. 166).

Унікальні факти про формування та діяльність комнезамів, організацію загонів незаможників для боротьби з бандитизмом, списки та біографії активістів комнезамів, які загинули в цій боротьбі, а також статистичні відомості окружних КНС про сільськогосподарські колективи зосереджено у фонді “Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян” (ф. 257).

Незамінні першоджерела стосовно реального масштабу голоду в Поволжі та його наслідків, діяльності подолян з надання допомоги голодуючим дітям були виявлені та проаналізовані у фондах “Ліквідаційна комісія Всеукраїнської комісії по боротьбі з наслідками голоду” (ф. 258) та

“Центральна комісія допомоги дітям при Всеукраїнському Центральному Виконавчому комітеті” (ф. 283).

Різноманітну інформацію щодо діяльності Держплану УСРР з розвитку сільськогосподарської, споживчої та лісової кооперації, індустріалізації колективних господарств, його участі в проведенні районування тощо містить фонд “Українська державна загальнопланова комісія при Українському економічному засіданні” (ф. 337).

Безцінні дані про методи викачування продподатку, боротьбу з приховуванням землі та з повстанським рухом містять фонди “Народний комісаріат продовольства УРСР” (ф. 340) та “Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раді Народних комісарів УРСР” (ф. 3204).

Справи з фонду “Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ)” (ф. 1) Центрального державного архіву громадських об’єднань України (далі ЦДАГО України) містять документи та матеріали, які свідчать про вироблення та реалізацію політики компартії з усіх питань життєдіяльності республіки. Тут акумулювалася інформація про діяльність не лише місцевих партійних організацій та їхніх керівних органів, а й усіх без винятку органів радянської влади, правоохоронних, народногосподарських, громадських та інших структур. Також зберігаються безцінні документи про національно-визвольну повстанську боротьбу українського народу в роки непу, зокрема й на Поділлі, свідчення колоніального характеру дій проти повстанців з боку влади, антинародний характер податкової політики. Критичний аналіз цих справ дозволив отримати об’єктивну картину стану народного господарства, соціальної сфери, освіти та культури, відносин держави і церкви тощо. Матеріали цього фонду дають повне уявлення про сутність партійно-радянського режиму. Саме тому в радянські часи доступ до них жорстко регламентувався і потребував від бажаючого ознайомитися з ними 2-ї форми допуску до державних таємниць від КДБ, оскільки практично всі справи даного фонду мали гриф “цілком таємно”.

Опрацювання матеріалів фондів “Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У” (ф. 5) та “Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (іспарт)” (ф. 17) дозволило побачити масштабну пропагандистську кампанію більшовиків із захисту інтересів жертв іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни та рівень дискусії у комсомолі з ідейних і організаційних питань.

Ще більше втаємниченими донедавна були документи і матеріали фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ґрунтовне опрацювання матеріалів фонду “Колекція друкованих видань оперативного архіву КДБ УРСР” (ф. 13), який містить зокрема й документи, які підлягали знищенню, але з якихось причин цього зроблено не було, дозволило виявити та дослідити документальні свідчення про існування українських антирадянських підпільних організацій на Поділлі в 1926-1928 роках. Крім того, вдалося відшукати свідчення про єврейське підпілля в регіоні та боротьбу з ним подільських чекістів.

Відзначаючи важливість документів і матеріалів, які зберігаються у вищезазначених архівах, з огляду на тему дисертації більшу частину опрацьованих дисертантом документальних джерел склали справи фондів державних архівів Вінницької та Хмельницької областей. Насамперед це фонди “Подільський губернський комітет комуністичної партії більшовиків України” (фп. 1) та “Подільський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів” (фр. 925). Їхнє опрацювання дозволило отримати об’єктивну інформацію про всі сторони життя регіону в досліджуваний період. Дані щодо процесів, які відбувалися на рівні повітів, а після їхньої ліквідації в 1923 р. – округ, містяться у фондах Кам’янецького (фр. 336), Летичівського (фр. 912) і Новоушицького (фр. 1010) повітових виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Вінницького (фп. 29), Кам’янецького (фп. 3), Могилівського (фп. 31), Проскурівського (фп. 301), Тульчинського (фп. 33) окружних комітетів КП(б)У” та Вінницького (фр. 595), Гайсинського

(фр. 833), Кам'янецького (фр. 337 і 337 сч.), Могилівського (фр. 489), Проскурівського (фр. 926), Тульчинського (фр. 93) окружних виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Для порівняння процесів, які проходили на Поділлі та Волині, були опрацьовані справи фондів Полонського (ф. 1386) і Старокостянтинівського (ф. 4133) повітових виконавчих комітетів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та Шепетівського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (фр. 766) Волинської губернії.

Важливе місце серед джерел посідають опубліковані документи і матеріали. Частина з них, переважно нормативно-правові акти, були надруковані на шпальтах офіційного видання “Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України” [690, 704-714, 721].

Більшість же першоджерел побачили світ у різних збірниках документів і матеріалів. Перші з них були надруковані в 20-ті рр. й мали тематичний характер. Так, у 1925 р. було проведено інкорпорацію нормативно-правових актів, які регламентували прийом на роботу, тривалість робочого дня, відпочинку та відпустки молоді, умови оплати праці цієї категорії працюючих [676]. Зберігають свою актуальність і в наш час збірники, присвячені ходу та підсумкам адміністративно-територіальної реформи 1923–1925 рр. [720, 1287], організації роботи депутата місцевої ради (як приклад надання допомоги обраним уперше) [719]. Цінну інформацію щодо перетворень на Поділлі в роки непу містять збірники, видані працівниками держархіву Вінницької області в 1957 і 1987 рр. [699, 726]. Зауважимо, що укладачі цих збірників працювали в певних історичних умовах, що не могло не позначитися на характері відібраних для публікації першоджерел. Тому лише у наш час з'явилася можливість надрукувати документи, які розкривають всю палітру подій доби непу на Поділлі [689, 693, 700–701]. Необхідно звернути особливу увагу на фундаментальне видання документів і матеріалів “Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-

НКВД” [724–725], яке своїм об’єктивним підходом до публікації першоджерел дисонує з домінуючою у Росії тенденцією на прославлення Сталіна та фактичною реабілітацією комуністичного режиму.

До кола опублікованих джерел також належать видання ЦСУ УСРР, у яких міститься багатий статистичний матеріал щодо сільського господарства [723, 727–734], підсумки всесоюзного перепису населення 1926 р. [684] та комплексні дані щодо окремих округ Подільського краю [717, 736]. Логічним продовженням цих видань є “Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року” [702].

Цінними є публікації рішень, стенограм засідань, бюлетенів та інших документальних матеріалів, продюгованих радянськими та компартійними органами Поділля у вигляді окремих брошур [679-683, 685-687, 692, 695, 697, 716]. Надзвичайно важливим є унікальний дослідницький проект Інституту історії України НАН України “Україна: хроніка ХХ століття” [1310–1313]. На основі аналізу величезного обсягу архівних матеріалів та публікацій у часописах авторський колектив, шляхом публікації витягів з них, реконструював щоденні події в Україні впродовж майже всіх 20-х років.

Важливі документальні дані щодо адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 рр. містять статті голови Держплану УСРР Г. Гринька [928], членів секції з районування Держплану УСРР І. Вологодцева й В. Ключикова [895], брошура секретаря ВУЦВК П. Буценка [874]. У них ми знаходимо багату інформацію не лише щодо проведення цієї реформи, а й про маловідомі пропозиції тогочасних російських керівників розділити УСРР на дві області – промислову та сільськогосподарську.

Різноміснну інформації про повсякденне життя регіону в роки непу дало ознайомлення з публікаціями республіканської газети “Вісти ВУЦВК” та місцевих часописів: “Вісти”, “Известия”, “Праця кличе!”, “Проскурівський пролетар”, “Робітнича газета”, “Рабочий подросток”, “Червоний казак”, “Червоний кордон”, “Червоний край” тощо. Зазначимо, що тогочасні газети, реалізуючи ленінські настанови щодо партійності преси, були активними

учасниками будівництва радянського суспільства. Газети були не стільки інформаційними органами, скільки засобом пропаганди політики партії. З номера в номер проводилися ідеї непримиренної боротьби з ворогами трудового народу, до яких відносили петлюрівців, куркулів, саботажників, самогонників, бюрократів тощо. Постійно пропагувався передовий досвід чи то в сільському господарстві, чи в промисловості, чи в культурному будівництві. Широка мережа сількорів дозволяла виявляти і вести боротьбу з дрібними негараздами. Зате успіхи були великими, перемоги – масштабними, а світле майбутнє – близьким. Всі, хто цього не розумів, вважалися підозрілими елементами. Невдовзі по завершенні непу їх перекваліфікували на ворожих елементів і знищили.

Важливим історичним джерелом є спогади очевидців подій. У 30-40 рр. ХХ ст. було опубліковано низку розповідей учасників визвольних змагань. Серед них є роботи, в яких безпосередньо аналізувався перебіг повстанської боротьби на Поділлі в 20-х роках: спогади керівника повстанської боротьби на Поділлі Я. Гальчевського “Проти червоних окупантів” [904] та документальна повість Ю. Горліса-Горського (Городянина-Лісовського) “Отаман Хмара. З таємниць ГПУ” [917]. Хоч вони мають відверто суб’єктивний характер, проте дозволяють відчутти характер епохи, настрої безпосередніх учасників подій та їхніх очевидців. Крім того, в них міститься інформація, яка не завжди збереглася в інших джерелах.

В дисертаційному дослідженні широко використовувалися можливості, які відкриває перед дослідником глобальна інформаційна мережа Internet. Однак користування її ресурсами потребує пильності та критичного підходу до розміщеної там інформації, вимагає її перепереверки. Це зумовлено оприлюдненням у мережі як достовірних публікацій, так і матеріалів сумнівного характеру.

Отже, комплексний аналіз документів і матеріалів 675 архівних справ 40 фондів 5 державних архівів, 68 збірників та окремих опублікованих документів, 108 різноманітних публікацій у республіканських і подільських часописах,

спогадів учасників визвольних змагань дозволило сформувати автентичну, вірогідну та репрезентативну джерельну базу, яка дозволила отримати достатню інформацію для розкриття проблеми загалом і окремих напрямів зокрема.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Широкомасштабні та комплексні реформи всіх сфер суспільного життя, які впродовж майже чверті століття наполегливо обіцяє здійснити кожна нова влада в Україні, якимсь дивним чином замість справді всеохоплюючого ринкового середовища як запоруки вивільнення творчої активності мас породжує потворний гібрид феодального всевладдя олігархів, могутності чиновників і безправності пересічних громадян. Об'єктивне вивчення української історії дозволяє провести певні паралелі з періодом двадцятих років минулого століття, коли здійснювалася нова економічна політика.

Запровадження непу, як відомо, було вимушеним кроком, спрямованим на порятунок більшовицького режиму. З метою подолання повоєнної кризи та побудови основ соціалізму він передбачав заміну продрозкладки продподатком, певну свободу економічної діяльності та відносну волю промислових підприємств, залучення іноземного капіталу та запровадження радянської, тобто обмеженої ідеологічними шорами, демократії. Цим робився цивілізаційний крок до побудови гібридної моделі держави. Вона передбачала поєднання абсолютного контролю компартії в політичній сфері та утримання “командних висот” в економіці з ринковими, або, як тоді говорили, капіталістичними відносинами в інших сферах.

Декларування будівництва зовсім іншого, ніж досі, радянського суспільства та соціальний популізм породили надії значної частини робітників і селянської бідноти, яка становила більшість на селі, на краще майбутнє. Саме за їхньої, переважно пасивної, підтримки комуністичний режим, застосувавши збройну силу та інші заходи з арсеналу колонізаторів, придушив антирадянський повстанський рух 1921-1922 рр. Певній

стабілізації сприяли проведення українізації та перехід до політики союзу з середняком при опорі на бідноту.

Проте поглиблення ринкових відносин і демократії, нехай і обмеженої, небажання тверезо сприймати власні помилки та страх втратити монополію на владу штовхнули більшовицький режим до поступового згортання непу, здійснення сталінської “революції згори”, створення жорсткої адміністративно-командної системи. Це був остаточний цивілізаційний вибір на користь всевладдя держави над особою. Задля утвердження могутності держави виправдовувалися будь-які злочини проти власного народу, а тим більше – інших країн.

Саме тому, на тлі голодомору 1932-1933 рр. і подальших репресій 30-х рр., період непу закріпився в громадській свідомості мало не як час процвітання. Тим паче, що більшість науково-популярних публікацій про таке процвітання писали в руслі ідей “Короткого курсу ВКП(б)”.

Альтернативні точки зору були недоступні читачам у радянській Україні. Їх публікували хіба що за кордоном. Як, скажімо, наукову розвідку співробітника Інституту для вивчення СРСР в Мюнхені Ф. Пігідо, в якій він писав, що неп був тактичним відступом більшовиків, які прагнули з допомогою цієї політики досягти двох цілей: по-перше, проексплуатувати приватну ініціативу населення для відбудови народного господарства, по-друге – використати цей перепочинок для зміцнення своєї влади на місцях [1125, с. 28].

Об’єктивний підхід до вивчення доби непу, як зазначалося вище, почав утверджуватись у вітчизняній історичній науці лише після відновлення державної незалежності України. Одночасно відбувалося становлення модерних теоретико-методологічних підходів у дослідженні цієї проблеми. Найповніше вони втілилися в монографії С. Кульчицького “Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі” [1000–1001].

Разом з тим, як засвідчують дослідження громадської думки та особисте спілкування дисертанта зі студентами та пересічними громадянами, цього часу виявилось недостатньо для зламу інерції суспільної думки щодо

ідеалізації непу. Оскільки процес історичного пізнання потребує певних інтелектуальних зусиль, то необхідний пошук, так би мовити, “спускових гачків”, які б дозволили розбудити інтерес широкого кола співвітчизників до історії України загалом і періоду непу зокрема. Одним із способів стимулювання такої зацікавленості є вивчення регіональної історії, у нашому випадку – історії Поділля доби непу. Знайомство з історією рідного краю дозволяє виявити деталі подій, достукатися до свідомості, сформуванню науковий погляд на минуле малої батьківщини. Відтак, відповідно до законів людського пізнання, потреба в поглибленні отриманих знань зумовить потребу вивчати правдиву історію великої України не лише в навчальних закладах, а й самостійно. Результатом буде зростання рівня свідомого патріотизму, розуміння цінності єдності країни, усвідомлення своєї відповідальності за її майбутнє.

Відтак, використовуючи в дисертації термін “Поділля”, ми мали на увазі територію Подільської губернії в межах 20-х років ХХ ст. Як синонім дефініції “Поділля” використовуються близькі за значенням терміни “край” і “регіон”. Автори “Нового тлумачного словника української мови” трактують визначення “край” як “місцевість, область, район і т. ін., що має певні природні й кліматичні особливості” [1306, с. 913], а “регіон” – як “певну територіальну одиницю (район, область, зону), що вирізняється з-поміж інших таких же одиниць специфічними рисами (географічними, геологічними, етнографічними, економічними і т. ін.)” [1308, с. 107].

Разом з тим, як свідчить український і світовий досвід, ігнорування особливостей регіонів провокує сепаратизм, загрожує єдності країни. Не випадково в сучасних демократичних країнах, у рамках децентралізації державних інститутів, права та можливості були сконцентровані не на регіональному рівні, а на рівні місцевого самоврядування. Яскравим прикладом таких перетворень стали Велика адміністративна реформа у Франції 1983 р. та польська адміністративно-територіальна реформа 1990–1998 р. В рамках субсидіарної моделі розподілу прав і обов’язків регіони

отримали повноваження для вирішення тих питань, які органи місцевого самоврядування самостійно реалізувати не можуть, а втручання держави є нераціональним. Таким чином вдалося запобігти появі чи активізації регіонального сепаратизму, дати поштовх стрімкому розвитку комун і гмін (базових адміністративних одиниць у Франції та Польщі), зміцнити тим самим єдність країни і посилити відчуття патріотизму в поляків і французів. Не випадково саме успішний досвід цих реформ було обрано як базовий для розробки моделі децентралізації влади в Україні.

Зазначимо, що, обґрунтовуючи ідею соборної української держави, видатні мислителі М. Грушевський, І. Франко, В. Винниченко, С. Рудницький та інші, як дослідив А. Філінюк, підкреслювали необхідність враховувати відмінності, які існують між регіонами, та виховувати відчуття єдиного загальнодержавного простору та єдиної нації, а не окремих регіонів [1221, с. 123–128]. Проте, як наголошувала Я. Верменич, наука про регіони у нас ніколи не шанувалася, хоч “сучасні українські регіони відрізняються один від одного не лише господарською та соціальною структурою, але й суспільними настроями” [882, с. 3]. Ми поділяємо її думку про необхідність дослідження історичних регіонів як певної цілісності, спричиненої потребами деталізації історичного процесу, виявлення регіональних особливостей і чинників, що їх зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії [882, с. 14]. Саме виходячи з таких міркувань і послуговуємося терміном “поділлезнавство” як підгалузі історичного регіонознавства.

Разом з тим, концентрація уваги на історії регіону накладає додаткову відповідальність. Щоб уникнути спокуси гіперболізувати роль досліджуваного краю в історії України або, тим паче, не збитися на пропаганду сепаратистських ідей, а, навпаки, через призму особливого вийти на загальне, – ми керувалися фундаментальними методологічними принципами історичного дослідження. Так, принцип об’єктивності, який вимагає аналізу повної і правдивої, неперекрученої інформації, поглибленої уваги до “негативної” інформації, тобто такої, що не

вписується в загальновідому схему, зумовив формування репрезентативної джерельної бази як запоруки отримання вірогідного результату дослідження. Відповідно до вимог цього принципу, вся сукупність історичних фактів при аналізі документальних джерел розглядалася в їхній взаємодії та взаємозв'язках.

Застосування принципу історизму передбачало обов'язковий розгляд кожного явища з точки зору того, як воно виникло, які головні етапи пройшло в своєму розвитку, чим стало на момент вивчення, в конкретних обставинах, з урахуванням подальших подій і тих наслідків, до яких воно привело, причиною яких стало. При цьому особливо важливо було простежити причинно-наслідкові зв'язки між історичними фактами, що дало можливість зрозуміти мотиви поведінки подолян і влади в певних умовах, побачити поліфонічну картину тогочасних подій.

Принцип системності дозволив уявити об'єкт вивчення в його єдності й цілісності і, відповідно, сприяв виявленню взаємозв'язків і взаємозалежності всередині системи, закономірності її функціонування. Відповідно до нього, Поділля одночасно є елементом загальнодержавної системи та відносно самостійною підсистемою (субсистемою). Її аналіз дозволяє зрозуміти причинну зумовленість історичних явищ, умови та рушійні сили процесів, які відбувалися в краї та в країні, виявити змінні складові, які діяли лише на Поділлі, а також краще враховувати місцеві потреби, інтереси, вимоги, побажання. Відтак консолідація різних факторів дозволила уявити цілісну картину політичних, соціально-економічних і культурно-духовних процесів, які діяли в регіоні в 1921–1928 рр.

Враховування живучості історичних стереотипів, сформованих у радянську добу, коли комуністичний режим послідовно та системно формував світогляд радянських людей, застосування цивілізаційного підходу, домінуючим для якого є людський фактор, дозволило подивитися на процеси, які відбувалися в той час у регіоні, через призму інтересів, потреб і свідомості подолян. Натомість звернення до формаційного підходу з його фетишизацією економічного базису та пріоритетом класової боротьби й

насильства – за крилатим висловом К. Маркса, повивальної бабки історії, – дало можливість зрозуміти логіку дій більшовицького режиму. Поєднати переваги кожного з них і проаналізувати дії влади з реалізації непу в регіоні та реакцію подолян на них, як взаємопов'язані фактори, стало можливим завдяки комплексному підходу. Відповідно до мети і завдань дисертації використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Зокрема, історико-порівняльний метод дав змогу проаналізувати політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси доби непу в конкретно-історичних умовах Поділля, порівняти їхній перебіг на різних етапах реалізації цієї політики, співставити його з практикою.

Застосування методів дедукції та індукції дозволило на підставі вивчення низки однотипних фактів зробити загальні висновки не лише щодо перебігу певних процесів, але й стосовно всієї досліджуваної проблеми, простежити реалізацію загальних принципів непу в конкретних умовах Поділля.

Використання структурно-функціонального аналізу в рамках історико-системного методу допомогло відтворити цілісну картину подій цього періоду в регіоні, визначити місце та значення окремих чинників, які виявили себе в ході перебігу певних явищ та процесів, дослідити їх у динаміці та взаємозв'язках, забезпечило встановлення причин неоднозначності перетворень на Поділлі, відсутності раціональної системи взаємовідносин між елементами більшовицького режиму та системою традиційних цінностей, відносин і господарства подолян, що зумовило не лише жорсткий конфлікт між ними, а й фактичний провал реалізації значної частини більшовицьких планів, намічених для реалізації в рамках непу.

Статистичний метод дав можливість всебічно спостерігати за якісною та кількісною стороною еволюційних процесів, які відбувалися в усіх сферах життя регіону в зазначений період, а також простежити вплив волюнтаристського встановлення показників у одній сфері (наприклад, розміру єдиного сільськогосподарського податку) на перебіг процесів у іншій сфері – наприклад, настання голоду 1925–1926 рр.

Історико-хронологічний метод сприяв розумінню того, яким чином сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів впливала на розвиток подій в краї, а відтак дозволив, використовуючи ретроспективний метод, провести реконструкцію послідовної наступності зв'язків, настроїв, дій і подій.

При роботі з документами використовувався метод контент-аналізу з його жорсткими вимогами щодо якості вибірки для аналізу, верифікації, тобто підтвердження істинності отриманих результатів, та їхнього тлумачення.

Окрім того, в розв'язанні локальних проблем в процесі дослідження застосовано метод легітимізації джерела, який використовується в пропагандистському аналізі, а також модифіковані методи витрат і результативності, витрат і вигоди, запозичені з фінансового аналізу. Локалізація та визначення понять “Поділля”, “регіон”, “край”, використання різноманітних наукових методів, послідовне дотримання фундаментальних наукових принципів пізнання створило можливість досягнення поставленої мети і завдань дослідження.

Отже, проведений історіографічний аналіз засвідчив, що в радянський період об'єктивне вивчення проблем непу було неможливим, майже не зверталася увага на дослідження процесів, які відбувалися в цей час у регіонах, зокрема на Поділлі. Разом з тим, у науковий обіг вводилися архівні документи, нагромаджувався фактичний матеріал, напрацьовувався досвід. Після 1991 р. в Україні дослідження різних аспектів періоду непу зайняло помітне місце в історіографії. Активно відбувається становлення історичного регіонознавства загалом і його складової – поділлєзнавства. Однак, попри значну кількість робіт, у яких аналізуються різні аспекти досліджуваної проблеми, відсутні комплексні синтетичні праці із запропонованої теми.

Наукова робота базується на дослідженні 675 справ 40 фондів ЦДАВО, ЦДАГО, ГДА СБУ, державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, більшість з яких уперше введено в науковий обіг. Залучення документів і матеріалів, опублікованих у часописах, 24 збірниках і 9 окремих виданнях, та аналіз понад ста публікацій в 108 всеукраїнських і регіональних газетах

1920-х рр. дозволили сформувати репрезентативну джерельну базу, яка охоплює всі аспекти зазначеної теми.

Опертя на принципи об'єктивності, історизму, системності, забезпечило всебічність дослідження процесів, які відбувалися на Поділлі в добу непу, з точки зору світогляду, інтересів і позиції всіх учасників взаємодії. Комплексне використання загальнонаукових та спеціальних методів дозволило проаналізувати політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси, які відбувалися в 1921–1928 рр., та зробити логічні й аргументовані висновки.

Застосування перелічених методів і принципів дало можливість написання всеохоплюючого, політично незаангажованого, об'єктивного й історично достовірного дослідження.

РОЗДІЛ 2

УМОВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ НА ПОДІЛЛІ

2.1. Поділля на початку 1920-х років

Подільська губернія на час її остаточного захоплення Червоною армією в червні-листопаді 1920 р. охоплювала центральну та східну частину відповідного історико-етнографічного регіону, який наразі входить до складу Вінницької, Хмельницької та частково Кіровоградської, Миколаївської, Одеської та Черкаської областей України й Республіки Молдова (Придністров'я). Західне Поділля було окуповане польськими військами й за Ризьким договором увійшло до складу Польщі. Відтак губернія, як прикордонна, межувала на заході з Польщею, а на півдні – з Румунією.

За адміністративно-територіальним поділом на кінець 1920 р. в губернії було 12 повітів та 143 волості, які об'єднували 20 міст, 106 містечок, 2184 села і 91 станційний пункт [176, арк. 32; 340, арк. 7 зв.-8]. Загальна площа губернії складала 30097 квадратних верст (для порівняння: площа Волинської губернії складала 30282 кв. версти, а Київської – 48373). За переписом 1920 р. тут проживало 2763433 особи, з яких міського населення – 381470, сільського – 2381963 особи, і була найбільша густота населення – 90 осіб на квадратну версту, тоді як у сусідніх Волині і Київщині вона відповідно складала 57 і 86. Характерно, що така висока густота населення була в краї, де 86,2 % його мешканців проживало в селі – проти 85,44 % на Волині та 70,21 % на Київщині [931, с. 3; 942, с. 540]. Не випадково губернські органи влади розглядали регіон як аграрно перенаселений і вважали за необхідне переселити до менш заселених районів республіки 200 тисяч подолян [476, арк. 2-3].

Характерною ознакою краю був його багатоетнічний склад. Крім українців, тут мешкало понад 300 тисячі євреїв, або 22 %, понад 70 тисяч

поляків, або 23 % від усіх, які проживали в Україні. Представники інших етносів становили менше 1 % подолян (1035, с. 33).

Захоплення краю більшовицькими військами супроводжувалось, як звернули увагу Л. Громова та А. Пономаренко, перебиранням влади до рук створюваних військовим командуванням місцевих ревкомів [929, с. 252]. Загальне керівництво здійснювали місцеві комітети КП(б)У – партії, що проголосила себе керівною силою диктатури пролетаріату. Під цим, на думку С. Кульчицького, більшовики “розуміли диктатуру власної партії”. Тобто після захоплення влади вони стали державною партією, реалізуючи принцип неподільності радянської влади. Такий статус давав право керувати всіма процесами в країні (994, с. 45; 996, с. 14). Проте уповні виконувати цю роль їм було вкрай важко через малу чисельність губернської партійної організації. Так, якщо в березні 1920 р., за даними С. Кульчицького, на Поділлі нараховувалося 81 член і кандидат у члени компартії [1000, с. 428], то в червні, після приходу військ Польщі та УНР, як зазначала О. Стадник, – лише 18 [1187, с. 224]. У серпні, коли більшу частину регіону зайняла Червона армія, тут уже було 213 комуністів, з яких 41 % становили військові [929, с. 224]. Щоби зміцнити губернську організацію, ЦК КП(б)У з березня по вересень 1920 р. відрядив на Поділля 76 відповідальних працівників [1048, с. 70]. Вжиті заходи та, що важливіше, перетворення партії на єдину керівну силу сприяли зростанню чисельності організації. В січні 1921 р. нараховувалося 677 членів і 525 кандидатів у члени КП(б)У [135, арк. 23-24], а в березні – 1361 партієць, з яких 882 членів і 479 кандидатів [1048, с. 77].

Брак членів партії не дозволяв більшовикам належним чином налагодити організаторську та пропагандистську роботу, впливати на діяльність ревкомів, забезпечувати належний контроль за всіма сторонами життя в регіоні. Вихід із ситуації вже був апробований у тих губерніях, де радянська влада встановилася раніше: створювалися комітети незаможних селян. Їхніми членами були безземельні та малоземельні селяни, які мали право на одержання землі в першу чергу, або ті, що не мали їжі й отримували

державну харчову допомогу, а також ті, хто не міг прогодуватися зі свого господарства і йшов у найми. Відповідно до інструкцій НКВС на комнезами покладалися функції сприяння органам радянської влади, контролю за їхньою роботою, особливо в зборі продрозкладки, надання допомоги бідності тощо. Без них, підкреслював В. Іжевський, неможливо було “покласти край пануванню куркулів”. Як стимул КНС отримували 10–25 % продрозкладки та статус “організацій державного значення” [959, с. 7-8, 18]. Фактично це були органи розпалювання класової боротьби сільської бідноти проти заможних верств на селі. За даними М. Фролова, до грудня 1920 р. на Поділлі було створено 327 комнезамів [1222, с. 59]. Думку щодо них селян висловив І. Герасимович: “Комнезами – це саме найбільш жорстокий апарат влади, це не що інше, як сільська чрезвычайка. Вона далеко гірша, ніж городська, бо комнезами в досі ніде не практикований спосіб слідять за кожним рухом селянина” [908, с. 80].

Загалом на грудень 1920 р. далеко не в усіх селах і волостях були осередки КП(б)У і комнезами. Відтак ревкоми діяли практично безконтрольно, нехтуючи думкою місцевого населення. Навіть НКВС звинувачував їх у бюрократичному переродженні та відірваності від мас. Вихід вбачався в проведенні виборів до конституційних органів диктатури пролетаріату – рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів усіх рівнів. Вони мали легітимізувати владу більшовиків і допомогти “створити психологію радпрацівників, пов’язаних залежністю і відповідальністю не лише перед центром, але й перед місцями” [42, арк. 3-5]. В разі отримання небажаних результатів залишалася можливість відновлення звичних командно-адміністративних методів управління.

Відповідальність за організацію та проведення виборів, які призначалися на січень-лютий 1921 р., покладалася на ревкоми. Партійні комітети повинні були забезпечити, як зазначалося в постанові пленуму Подільського губкому КП(б)У в кінці грудня 1920 р., “партійне керівництво виборами”, тобто впливати на формування бажаного складу депутатів рад.

Для цього губком відрядив у повіти своїх уповноважених із завданням допомагати місцевим осередкам у налагодженні виборчої кампанії [1048, с. 78]. Вони мали простежити, щоб уповні було забезпечено дотримання інтересів “диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуататорами капіталістами й поміщиками”. Нагадаємо, що право вибору мали громадяни УСРР “незалежно від релігії, народности, осілості, стану”, які до дня виборів досягли 18 років і здобували засоби до життя працею. Виборчого права позбавлялися представники колишньої влади, ченці та служителі релігійних культів; колишні службовці та агенти поліції, корпусу жандармів, охоранки; особи, визнані божевільними, та особи, що перебували під опікою; засуджені тощо [691].

Задля забезпечення контролю за ходом виборів на кожних виборчих зборах обов’язково мали бути присутні на менше двох представників парторганізації. Оскільки членів КП(б)У не вистачало для одночасного охоплення всіх зборів, вибори призначалися в кілька турів. З 13 до 22 січня 1921 р. обирали депутатів сільських і волосних рад, з 26 січня по 9 лютого пройшли повітові з’їзди, на яких обиралися депутати повітових рад. Вибори супроводжувалися шаленою пропагандистською кампанією в пресі із закликами обирати до рад комуністів і червоноармійців, “гнати в шию куркулів і їхніх прихвоснів” [784, с. 1; 835, с. 1; 842, с. 1]. Вибори проводилися на основі нерівного, непрямого виборчого права при відкритому голосуванні за список кандидатів у депутати, який попередньо в містах затверджувався на зборах трудових колективів, а в селі – на зборах КНС. Вони уважно пильнували, щоб до таких списків не потрапили позбавлені права голосу, насамперед заможні селяни. Так, у с. Шляхова Бершадського повіту “виборчим правом тоді користувалися 1542 чоловіка, а 62 – куркулі та їх прихвосні – були позбавлені прав обирати до рад” [1304, с. 156].

Проте результати проведених у січні 1921 р. виборів до сільських і волосних рад не задовольнили партійні органи. Слабкою розрадою був лише

результат голосування у Вінниці. Тут до міської ради обрали 185 комуністів, 85 безпартійних, 6 депутатів від єврейських партій і 1 меншовика [742, с. 1]. Тому в лютому на допомогу місцевим більшовикам прибув інструкторсько-агітаційний поїзд ім. В. Леніна на чолі з головою ВУЦВК Г. Петровським. ЦК КП(б)У вкомплектував його досвідченими пропагандистами та агітаторами. В ньому була навіть пересувна друкарня, де випускалася газета “Робітник і селянин”, брошури й листівки. На всіх залізничних станціях і навколишніх містечках за маршрутом Вінниця-Жмеринка-Проскурів-Кам’янець-Подільський проводилися мітинги, розглядалися скарги та заяви, надавалася допомога бідності. Г. Петровський та інші відповідальні діячі брали участь у повітових з’їздах рад. За підтримки такого “десанту” вдалося обрати депутатами та членами повітвиконкомів партійців, які й зайняли керівні посади. Крім того, в повітових радах створювалися фракції КП(б)У, покликані забезпечити компартійне керівництво ними [797, с. 1; 1048, с. 76].

Завдяки виконаній роботі в усіх повітах, крім Брацлавського, де вибори перенесли через масовий антирадянський повстанський рух, більшість у повітових радах отримали більшовики [135, арк. 102]. Однак загалом підсумки виборів по губернії не задовольнили владу. Про це свідчить непроведення Подільського губернського з’їзду рад, скликання якого первісно планувалося на 30 березня 1921 р., а також пошук винних, здійснений Подільським відділенням надзвичайної комісії. Його начальник В. Нікольський доповідав 16 березня 1921 р. в ЦК КП(б)У, що губернія переживає кризу в партійних та радянських силах, у повітах не відчувається як партійної, так і радянської роботи, а губком складається виключно з “УКП та інтелігентів з дрібною міщанською психологією” та намагається розкласти партію на “кацапландію” та “хохландію” [148, арк. 3-4, 699, с. 56].

Мала чисельність губернської парторганізації та недовіра більшовиків до місцевих кадрів, яких вони підозрювали в лояльному ставленні до УНР, столиця якої з лютого 1919 до листопада 1920 р. перебувала спочатку у Вінниці, а затим у Кам’янці-Подільському, породжувала для них ще одну

проблему – нестачу партійних відповідальних працівників, внаслідок чого в більшості відділів повітвиконкомів керували безпартійні. На думку чекістів, такі посадовці “дивляться на свої обов’язки з точки зору старих чиновників”. Також не вистачало технічних працівників і канцелярського приладдя. Крім того, як доповідав у ЦК КП(б)У відділ управління Подгубкому, “велике зло” для кадрової роботи йшло від “ударних і мілітаризованих установ”, до яких “всі прагнуть, щоб отримати кращий пайок”. Відтак “наглість тих, хто присмоктався і опинився в тилу вражає увагу, – писав у травні в листі до ЦК КП(б)У продпрацівник з Вінниці Г. П’ятницький, – особливо в цьому плані виділяються продоргани та ЧК” [139, арк. 50, 80].

Встановлення радянської влади супроводжувалося репресіями проти симпатиків УНР та поширенням на Поділля вже запровадженої в інших регіонах УСРР політики “воєнного комунізму” та її провідного елементу – продрозкладки. Як свідчать численні скарги селян, її збір проходив зі значним тиском на куркуля і розшаруванням села. Крім того, проводилися безпідставні арешти та обшуки, без будь-яких розписок чи копій протоколу; всі установи, кожна окремо, мобілізували селян на гужповинність, облік не вівся, плата не здійснювалася [139, арк. 126]. За таких умов будь-який конфлікт міг призвести до збройного протистояння. Так, коли в одного з мешканців с. Бабчинці Ямпільського повіту “вилучили самогонку та куб для неї”, то це призвело до початку 3 лютого 1921 р. селянського повстання [699, с. 57]. Повстання швидко охопило Ямпільський і Могилівський повіти, а загальна кількість повстанців, за зведенням № 55 від 8 квітня 1921 р. інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У, досягала 15 тис. осіб [135, арк. 102]. Проте штаб 12-ї дивізії, як звернув увагу К. Завальнюк, доповідав про 17 тисяч, з яких 12 тис. повстанців у Ямпільському повіті та 5 тис. при 200 кавалеристах без сідел у Могилівському. Всі джерела свідчать про добру організаційну роботу штабу повстанців, очолюваного колишнім царським прапорщиком Федором Лозаном, що дозволило відбити перший наступ червоних. Характерно, що у своїй відозві Ф. Лозан наказав “відновити роботу

всіх установ УНР”, а низкою наказів повстанці “запровадили вільний обіг усіх, крім радянських, грошей, свободу торгівлі, сформували свою адміністрацію” [949, с. 63-65].

На підставі “Короткої інструкції по боротьбі з бандитизмом”, затвердженої РНК УСРР і ЦК КП(б)У 8 грудня 1920 р., для придушення повстання за розпорядженням начальника губернської дільниці* було організовано каральну експедицію із залученням чотирьох полків, бригади Червоної армії та загону міліціонерів. Після дводенних боїв 10 лютого повстання придушили. Щоб порятуватися, селяни зустрічали війська білими прапорами, висловлювали повну покірність і обіцяли видати організаторів. У захоплених селах карателі проводили “умиротворення” населення. Особливо активно діяли надзвичайні трійки при каральних загонах, яким згадуваною “Короткою інструкцією...”, як наголошували В. Ченцов і Д. Архірейський, надавалося право протягом 24 годин знищувати на місці “злісних ворогів радянської влади” [135, арк. 104; 1133, с. 247]. Методи боротьби з повстанцями та їхніми симпатиками розкриває “Інформаційне зведення секретно-інформаційного відділу Ради Народних Комісарів УСРР про боротьбу з бандитизмом” від 13 лютого 1921 р.: “В с. Шендерівка Ямпільського повіту каральним загonom затримано і розстріляно п’ять главарів бандитської організації. На мешканців району накладено контрибуцію 5000000 рублів” [142, арк. 1, 3]. Загалом, наголошував К. Завальнюк, карателі арештували до 500 чоловік і спалили с. Оленівку Могилівського повіту. На селян накладали контрибуцію грошима, а також вилучали хліб, велику рогату худобу, овець і свиней. Не гребували карателі й мародерством. Так, у Бабчинцях у населення вилучили 500 штук білизни, 250 аршинів полотна, 14 аршинів селянського сукна, 13 пар чобіт і 30 кожухів. Це все забрав собі 104 полк [949, с. 65-66]. Фактично червоноармійці та

* Постановою № 319 РНК УСРР від 18 грудня 1920 р., з метою використання для боротьби з повстанським рухом польових військ, які вивільнилися після ліквідації зовнішніх фронтів, територію України розбили на дільниці відповідно до адміністративно-територіального поділу. В кожній губернії та повіті розпорядженням командувача округом призначалися начальники губернських та повітових дільниць, на яких покладалася відповідальність за революційний порядок на підвідомчій території. Ними призначалися або старші військові начальники частин, залучених до боротьби з бандитизмом, або воєнкомі [38, арк. 128-128 зв]. На Поділлі ним було призначено командира 24-ї Залізної дивізії М. Муратова [948, с. 13].

чекісти поводили себе в “звільнених від бандитів” селах і містечках як окупанти у ворожій країні, звинувачуючи при цьому повстанців у бандитизмі. Щоб дискредитувати лідерів повстанців, чекісти поширювали всілякі абсурдні звинувачення на їхню адресу. Частина з них оприлюднив голова президії ВУЦВК Г. Петровський, стверджуючи, що повстання підбурювали петлюрівці, які заявляли, що “більшовики доїтимуть жінок, обрізатимуть коси дівчатам і все це поставлятимуть до міста” [797, с. 1].

Паралельно з цим більшовики намагалися переконати подолян у справедливості своєї влади. Задля цього до суду Подільського губернського революційного трибуналу (губревтриб) було передано низку особливо кричущих справ на продпрацівників. Так, за повідомленням губернської газети “Вісті”, 21 лютого губревтриб засудив продкомісара Петра Муреза та начальника заготівель Станіслава Гуревича за пиятику та бешкетництво до 5 років концентраційного табору. Проте за “заслуги перед революцією в Червоній армії” П. Мурезі скоротили термін покарання до 3 років [813, с. 2].

Після придушення повстання влада торжествувала. Більшовики сподівалися, що ця перемога змусить перейти на бік радянської влади більшість селянства. Підставою для оптимізму, на їхню думку, було те, що селянське землекористування, яке до 1917 р. складало 1,35 млн. дес. земель різних форм власності, після отримання колишніх поміщицьких, церковних, казенних, громадських земель зросло на 33,31 % і досягло 2,02 млн. дес. [131, арк. 33]. Однак ці надії не справдилися. Причиною стало посилене викачування продрозкладки, (хоч, скажімо, на переконання Новоушицького повітвиконкому, цей процес проходив дуже повільно) [702, с. 8]. Обурило селян і рішення V Всеукраїнського з'їзду рад у березні 1921 р. про закріплення землі в їхнє користування всього на 9 років – тоді як вони сподівались отримати її у власність [819, с. 1]. Тобто земля залишалася власністю держави, включаючи 924 тис. десятини, які до I-ї світової війни використовували цукрові та спиртові заводи, дослідно-селекційні станції. Більшість цієї землі в 1917–1920 рр. самовільно захопили й обробляли селяни [724, с. 110; 920,

с. 281]. Адже на Поділлі в середньому на одне селянське господарство припадало 3,03 дес. землі проти 3,64 дес. на Київщині та 5,19 – на Волині. Причому 69,3 % господарств мали в своєму користуванні менше однієї десятини землі. Це був найгірший показник на Правобережжі. В сусідніх Волинській та Київській губерніях він становив відповідно 61,2 % і 66,8 % [723, с. 110, 113]. Розподіл селянських господарств за рівнем забезпеченості землею на душу видно з додатку А.

Загалом, оскільки землю отримали переважно бідняки, не забезпечені ні живим, ні мертвим інвентарем, то, як свідчать статистичні дані, зростання загальних обсягів селянського землекористування не супроводжувалося збільшенням посівних площ [316, арк. 4]. Навпаки, внаслідок революції та війни вони скоротилися в 1921 р. проти рівня 1916 р. на 17,5 %. Так, якщо в 1916 р. незасіяними, тобто під паром, були 30,9 % орної землі, що відповідало практиці використання трьохпільної системи, то в 1921 р. – 47 %. Зростання на 16,1 % безпосівних площ було найбільшим серед губерній України. Одночасно змінилася структура посівів. З 22,2 % до 14,2 %, тобто на 8 % проти рівня 1916 р., зменшилися в 1921 р. посіви головної ринкової культури – озимої пшениці, тоді як в Україні зменшення становило 1,8 %. Посіви ж ярої пшениці, яка займала незначне місце в зерновому балансі, зменшилися з 0,5 % в 1916 р. до 0,4 % в 1921 р. З 15,8 % до 11,9 % скоротилася частка посівів під вівсом. Продовольчий баланс певним чином рятувало збільшення з 20,5 % до 30,5 % клину озимого жита та незначне зростання площі під ячменем – з 11 % до 11,1 %. На думку укладачів статистичного збірника “Сільське господарство України”, виданого до першої сільськогосподарської та кустарно-промислової виставки СРСР у Москві 1923 року, причиною переорієнтації селян на жито було погіршення техніки рільництва за роки війни [723, с. 65-68].

Одночасно різко збільшилися посіви пізніх ярових (круп'яних) культур, гречки та проса – відповідно на 27,3 % та 22,6 %. Аналогічні тенденції простежуються і з посівами кукурудзи – зростання на 24,1 % (у

Волинській та Київській губерніях її посіви були вкрай незначними). Натомість також суттєво – на 38,4 % – селяни скоротили площу під картоплею (у Волинській зменшення на 15,8 %, а в Київській – на 43,7 %) [724, с. 65-71]. Крім наслідків війни, таку диспропорцію, на нашу думку, можна пояснити асиметричною відповіддю селян на продрозкладку. Оскільки влада вилучала зерно ринкових культур – жита, пшениці, ячменю та картоплі, називаючи все разом “зернохлібом”, – то селяни почали сіяти культури, які в них не вилучали.

Не сприяла ефективності господарювання й низька забезпеченість селянських господарств робочою худобою, що було наслідком прифронтового становища регіону в 1914 – 1917 рр. і бойових дій упродовж 1918 – 1920 рр. Так, на Поділлі 54,01 % господарств зовсім її не мали, тоді як на Київщині таких господарств було 21,88 %, а на Волині – 34,17 %. До того ж, 62,6 % господарств не мали робочих коней. Гірша ситуація в Україні була лише в Донецькій губернії, де таких господарств було 64,5 %. Серед власників коней більшість – 27,4 % – мали одного робочого коня, 9,8 % – двох, по 0,1 % – трьох і чотирьох та більше коней, що було найгіршим показником в Україні. Нестача робочих коней змушувала селян використовувати на сільськогосподарських роботах волів. Це робили у 8,06 % господарств Поділля проти 8,3 % на Волині та 7,99 % на Київщині. Оскільки волів також бракувало, то 2,7 % подільських господарств змушені були використовувати працю волів-третяків, тобто трирічних особин, яких зазвичай лише привчали до роботи [724, с. 198, 208].

Війна вкрай негативно позначилася на стані промисловості Поділля. За даними губстатбюро, з наявних у краї до 1914 р. 811 підприємств, що становило 10 % загальноукраїнської промисловості, в квітні 1921 р. не працювало 715 [699, с. 289, 388, 390]. В регіоні не було “великих підприємств в масштабі російському чи навіть українському”. Переважали дрібні підприємства [267, арк. 13]. 198 заводів і фабрик, або 70 % усіх цензованих закладів губернії, тобто підприємств з числом працюючих понад 16 осіб при

наявності механічного двигуна та 30 без нього, складала підприємства з виробництва харчової продукції, напоїв та наркотиків (так тоді називали тонізуючі засоби), які традиційно переробляли продукцію місцевого рільництва, тваринництва або були підсобними, забезпечуючи їхній ремонт. У той же час тут були 52 із 180 цукрових заводів України, включаючи зруйновані в роки війни Лознянський, Муровано-Курилівський та Кальницький. Більше цукроварень було лише в Київській губернії [699, с. 388, 390; 1043, с. 82]. Невелика кількість підприємств займалася експлуатацією природних багатств, добуваючи фосфати, каміння та глину.

За даними Подільського губраднаргоспу, станом на квітень 1921 р. в губернії з 12 середніх металообробних підприємств (у Вінниці – 4, Проскурові – 3, Кам'янці-Подільському – 2, Жмеринці, Могилеві-Подільському та Новій Ушиці – по одному) п'ять націоналізували. Працювали лише 6 заводів з 255 робітниками. На всю губернію діяло лише 12 стельмашних майстерень з ремонту плугів, борін та іншого сільськогосподарського реманенту. В них було зайнято 180 робітників. За даними хімічного відділу Подгубраднаргоспу, в краї з 12 миловарних заводів працювало три. Про їхні розміри свідчить число зайнятих на них – 12 робітників. Діяли також два свічкових заводи, одна сірникова фабрика, одна дільниця з сухої перегонки дерева, три лабораторії та одна артіль зі збору лікарських трав. З 30 текстильних фабрик, які до війни були в Дунаївцях, залишилося п'ять, з яких працювало чотири. 197 робітників, зайнятих тут, виготовили в квітні 1921 р. 7000 аршинів гвардійського сукна, 50 хустин, 18 ковдр. Досить трудомісткою була лісова галузь: 1000 робітників працювали на 59 дереворозробках у 12 лісових районах губернії. Заготовлений ліс до війни переробляли 7 лісопильних заводів (у Вінниці – 4, Могилеві-Подільському – 2 і Хмільнику – 1) та 8 столярних майстерень. У 1921 р. працювало лише 4 заводи й майстерні, на яких було зайнято всього 103 робітники. В губернії нараховувалося 63 друкарні з 322 робітниками. Всі

вони були націоналізовані та планувалося об'єднати їх у 15. Через гострий брак кваліфікованих кадрів вони виготовляли 60 % довоєнної продукції.

Широкою гамою підприємств була представлена промисловість з виробництва “харчових продуктів, напоїв і наркотиків”. Зокрема, було три тютюнові фабрики, дві з яких націоналізували. Робітників – 44. За лютий 1921 р. всі вони виготовили 90 пудів легкого тютюну та 50 пудів махорки. До війни було 12 кавових фабрик, але тепер діяла одна з 6 робітниками, яка виготовила 247 пудів кави. 6 кондитерських фабрик об'єднали в одну, але через брак сировини і вона не працювала. Обидві ковбасні фабрики з 8 робітниками більшовики націоналізували. З 8 макаронних фабрик працювало дві з 42 робітниками. Обидві націоналізовані. Були також націоналізовані дріжджовий завод з 8 робітниками, п'ять оцтових заводів з 33 робітниками та п'ять хлібопекарень із 31-ї. Загалом на всіх пекарнях працювало 305 робітників, які виготовляли 36000 пудів хліба щомісяця. Найбільше постраждала винокурна промисловість: із 102 заводів половина були зруйновані. Всі підприємства націоналізували. Працювало лише два заводи з 235 робітниками. Зазначимо, що практично на всіх фабриках і заводах було “помічено повну відсутність дисципліни”. До того ж у краї було зруйновано 50 % будівель і 80 % доріг [139, арк. 63-64 зв.].

У післявоєнний час велике значення мала шкіряна галузь, яка нараховувала близько 2500 шкіряних заводів. Це були переважно “бочкарі”, тобто кустарні промисли [699, с. 129]. Більшість з них утворилася в роки війни для задоволення потреб армії та переробляла місцеву сировину. Зазвичай вони були обладнані невеликими чанами, не застосовували механічної сили та найманої праці. В них працювали безпосередньо члени артілей. Процес виробництва був украй примітивним і затягувався на 2-3 місяці. Найбільше підприємство – заснований у 1916 р. Жмеринський державний шкіряний завод – був обладнаний 4 барабанами та 12 дубильними чанами продуктивністю в 100 шкур. Шкірзаводи розміщувалися групами в містечках: Юзвині та Яневі Вінницького, Зінькові Летичівського, Миколаєві Проскурівського та

Китайгороді Гайсинського повітів [699, с. 390]. Найбільшими виробниками шкіряної продукції були вінницькі фабрики: взуттєва з 285 робітниками, яка виготовила за квітень 1921 р. 3285 пар черевиків, і фабрика шкіряних гудзиків, яка тоді ж виготовила їх 30 тисяч [139, арк. 64 зв.].

Важливе значення в задоволенні потреб сільського господарства, населення та навіть промисловості мала наймасовіша сфера економіки Поділля – кустарна промисловість, у якій станом на квітень 1921 р. працювало 65 тисяч осіб [1040, с. 81; 1041, с. 222] (до війни – понад 67 тисяч, або 3 % сільського населення) [248, арк. 48, 57; 266, арк. 3; 270, арк. 30]. Її роль була особливо важливою з огляду на аграрне перенаселення регіону, хронічне малоземелля та наявність численної бідноти в містечках. Проте більшовики, керуючись класовим підходом, вороже ставилися до кустарів і ремісників. Не випадково губернська газета “Вісті” в березні 1921 р. писала, що до кустарної промисловості входить “дрібна буржуазія, яка звикла до легкої наживи та спекуляції” [699, с. 60].

Тавруючи ідеологічних ворогів, більшовики в рамках політики “воєнного комунізму”, як і в інших губерніях, заборонили в Подільській товарно-грошові відносини взагалі та торгівлю зокрема. Відповідним чином через пресу формувалася й громадська думка. Так, 21 січня 1921 р. губернська газета “Праця кличе!” повідомила про те, що при Подгубкомі КП(б)У відбувся агітаційний суд у вигляді театралізованого дійства за звинуваченням радянської влади в забороні вільної торгівлі. Він виправдав радянську владу за проведення такої політики, заклик до запровадження вільної торгівлі визнав злісною агітацією ворогів, а порушників заборони та спекулянтів закликав “карати з усією суворістю революційного часу” [806, с. 1]. Інша газета “Вісті” 12 лютого устами робітника Давиденка обурювалася “жируванням спекулянтів” і закликала посилити державну монополію [762, с. 1]. Існуючі потреби мав задовольняти прямий товарообмін, або продуктообмін, між промисловістю та сільським господарством. Однак товарів для його проведення влада не мала.

В умовах відсутності можливості заробити чесною працею єдиним виходом було заняття контрабандою. Як зазначали офіційні джерела, нею було “зайнято майже 90 % населення” [548, арк. 46]. Тим більше, що в селян нагромадилися великі запаси “царського” срібла та “осіла велика кількість іноземної паперової валюти і дзвінкої монети”, що дозволяло вільно закуповувати товари за кордоном. Радянська влада хоч і розуміла небезпеку цього, проте була не в змозі “вишибти царську валюту” [462, арк. 5; 476, арк. 11]. Приватна ж торгівля, з якої жили жителі містечок, “зовсім занепала” через її заборону новою владою [673, арк. 86]. Зокрема, наказом № 1 від 22 березня 1921 р. Особливого відділу Київської військової округи ярмарки скорочувалися до мінімуму. Продукти, які можна було купити в радянських закладах торгівлі, кооперативах, категорично заборонялося продавати на ярмарках. Продаж, купівля, обмін худоби також заборонялися, як і торгівля за іноземну валюту. За недотримання вимог передбачалися суд, конфіскація, трибунал [1006]. Проте загроза покарання нікого не спиняла – як зазначали офіційні джерела, майже все населення прикордонних містечок “з початку революції займається контрабандою” [702, с. 39].

Проведений прикордонниками аналіз соціального складу контрабандистів показав, що основну масу правопорушників склали селяни-бідняки, яких використовували скупники контрабанди і організатори контрабандного промислу, переважно містечкові жителі – євреї, які мешкали у прикордонній смузі та в тилу, і частково заможні селяни [515, арк. 25; 851, с. 209]. Найбільше контрабандою були “заражені” прикордонні містечка та міста Волочиськ, Городок, Гусятин, Дунаївці, Кам’янець-Подільський і Могилів-Подільський, Зіньків, Фрампіль, Смотрич, Ямпіль тощо [702, с. 34, 39, 40, 42, 53; 1218, с. 166]. Сприяло нелегальному промислу те, що кордон з Польщею проходив по лінії старого кордону Російської імперії з Австро-Угорщиною. Тут діяли справжні професійні співтовариства контрабандистів, які добре знали місцевість, вміло використовували броди через річку Збруч і навіть близькість сільськогосподарських угідь до кордону. Серед

контрабандистів існувала певна градація: “Дрібні, які продають у найближчих прикордонних краях і великі – мають в своїх руках організовані артілі, які доставляють у визначені пункти товари, за 15-верстну прикордонну смугу і направляючи такі гужовим порядком в крупні промислові центри” [448, арк. 2; 240, арк. 45].

Враховуючи нетривалість існування української влади на Поділлі та симпатії подолян до неї, більшовики змушені були демонструвати свою “українськість”. Зокрема, як-от Новоушицьким повітвиконкомом 10 січня 1921 р., ухвалювалися рішення про те, що “всі накази, які виходять з виконкому та його відділів, повинні обов’язково писатися українською мовою” [700, с. 7]. Проте на практиці абсолютна більшість документів виконувалася російською мовою або суржиком, що пояснюється низьким освітнім рівнем працівників радянських і партійних установ.

Практично відразу з утвердженням своєї влади на Поділлі більшовики розпочали ліквідацію системи освіти періоду УНР як ідейно ворожої, та створення радянської системи. Із 4194 шкіл, які, за даними В. Гудими, були в 1919 р., станом на 1 січня 1921 р. працювало лише 3035. У них навчалося 185,6 тис. учнів і працювало близько 5,5 тис. вчителів, що становило 60 % від потреби. Для сиріт було організовано 44 дитячих будинки [86, арк. 1; 381, арк. 9 зв.; 930, с. 176]. Зменшення шкільної мережі влада вважала неприйнятним, оскільки це підривало її авторитет, адже, за даними С. Вініковецького та В. Воловика, рівень неписьменності сягав у 1920 р. 84,5% населення, а серед жінок – 93,1 % [879]. Аби збільшити кількість учителів, “в порядку навчально-трудової повинності”, запровадженої 15 березня 1921 р., було організовано вісім шестимісячних педкурсів з додаткової підготовки працівників соціального виховання. Курси мали “дати політичне виховання і підвищити загальну та педагогічну кваліфікацію робітників соціального виховання старої підготовки” [86, арк. 281; 139, арк. 62-63].

Велике значення для налагодження роботи відводилося губернській нараді освітян 27-28 грудня 1920 р. І, хоч на ній були присутні керівники

освітянської галузі лише з половини повітів, вдалося проаналізувати стан справ і визначитися з напрямками подальшої діяльності. Було затверджено план роботи губнаросвіти (губернського відділу народної освіти) на 1-е півріччя 1921 р. Першочерговим завданням визначалося вироблення нових навчальних планів для шкіл, професійних шкіл (профшкіл) і технікумів. Відділу професійної освіти (профосвіти) поставили завдання вжити всіх заходів, щоб Вінницький агрономічний і Якушинецький лісовий технікуми змогли розпочати роботу вже з лютого-березня 1921 р. Намітили організувати й відкрити до березня 1921 р. профшколи при Корделівському, Шпичинецькому, Бершадському та Тростянецькому цукро заводах, дві лісові профшколи (в Кам'янці-Подільському і Брацлаві або Бершаді), агрономічну – в Немирові та медичну – у Вінниці. Як про велике досягнення, йшла мова про відкриття 11 шкіл для дорослих і ставилося завдання продовжити дану роботу. Загалом констатовалося вкрай складне матеріальне становище закладів освіти, непрямым свідченням чого став розподіл на нараді серед представників повітів для освітніх закладів: “паперу для писання 1635 аркушів, 1500 зошитів, 354 ручки, 470 олівців, 210 пер, 526 дитячих книг, 72 книг педагог. журналів, 1500 примірників брошури “Загальні вказівки і методика викладання в єдиній трудовій школі”, 2492 книги – єврейською: навчальної, педагогічної, дитячої літератури”, а також положення “Про перехід шкіл цукрових заводів у відання губнаросвіти” [255, арк. 1].

Реалізація рекомендацій наради проходила складно. Зокрема, Новоушицький повітвиконком 28 лютого 1921 р. визнав роботу повітового відділу народної освіти вкрай бездіяльною та недопустимою. На його думку, це було пов'язано зі зловживаннями та саботажем деяких осіб. Реакція була типовою для того часу: повітвиконком призначив комісію в складі трьох осіб для розслідування справ у наросвіті та притягнення винних до відповідальності. Одночасно, не чекаючи висновків комісії, завідувачем наросвіти призначили “більш енергійного працівника” Мекеліту, а його затупником – Піскуна [700, с. 8].

Велике значення мало завершення формування в березні-квітні 1921 р. системи управління освітою. Губернський з'їзд працівників освіти підтримав затвердження на посаді керівника губнаросвіти Тарнопольської та за пропозиції Наркомосвіти щодо призначення завідувачем губсоцвихом (губернським відділом соціального виховання) Барвінок, губпрофосвіти (губернським відділом професійної освіти) – Вітрова, губполітпросвіти (губернським відділом політичної просвіти) – Шпайхера, відділу постачання – Найдишева. За його дорученням губнаросвіти, спільно з повітвиконками, в місячний термін переглянув склад завідувачів повнаросвіти (повітових відділів народної освіти) та перевірів склад волнаросвіти (волосних відділів народної освіти) [86, арк. 4]. При цьому Подільський губком КП(б)У бідкався, що “недостатньо свідомих і відданих радвладі керівників, а якщо і є віддані, то дуже мало що тямлять в роботі” [139, арк. 62-63]. Рівень компетенції нових керівників, на нашу думку, ілюструє телеграма, надіслана губнаросвіти 7 травня 1921 р. до Наркомосвіти, з проханням роз'яснити: управління губнаросвітою повинно бути одноосібним чи колективним? У відповіді роз'яснили – колективним [86, арк. 18].

В 1920–1921 рр. було реорганізовано й мережу закладів вищої та професійної освіти: Вінницький учительський інститут перетворили на інститут народної освіти. Особливе несприйняття більшовиків викликав Кам'янець-Подільський державний український університет, у якому в 1919 р. навчалося понад 1400 студентів. Оскільки він був, як зазначає О. Завальнюк, опорою українського державотворення, то впродовж січня-лютого 1921 р. його реорганізували спочатку в Академію теоретичних знань, згодом – в Інститут теоретичних наук, а потім у два самостійні заклади – інститут народної освіти та сільськогосподарський інститут. Одночасно проводилося масове виключення “неблагонадійних” викладачів і студентів. До 1923 р. в них залишилося відповідно 292 та 288 студентів [893, с. 271; 951, с. 16].

Суттєву тривогу в більшовиків викликало те, що регіон, завдяки діяльності тут уряду УНР, був центром українського творчого життя. На

початок 1921 р. тут були сконцентровані значні творчі сили, зокрема: “акторів – 1130, музикантів – 378, кінопрацівників – 370, фотопрацівників – 150, художників – 131” [7, арк. 4]. У Вінниці працювали дві театральні трупи: “Новий Львівський театр” під керівництвом А. Бучми та київський “Молодий театр”, очолюваний Г. Юрою. 28 січня 1920 р. колективи об’єднались, утворивши Новий драматичний театр ім. І. Франка під проводом Г. Юри. Його правонаступником наразі є Київський Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка [992, с. 369; 879]. Активно діяли осередки “Просвіти”. Через це вони відразу потрапили під ідеологічний прес більшовиків. Як зауважила Н. Тітова, до кінця 1920 р. було проведено обов’язкову їхню реєстрацію. Вони перейшли під контроль підвідділів соціального виховання при повітвідділах наросвіти, під тиском яких у лютому наступного року на повітових з’їздах ухвалили рішення перейти на єдиний статут. Він передбачав перетворення “Просвіт” з національних у класові організації. Це був вимушений крок, оскільки частина радикально налаштованих партійців вимагали заборонити “Просвіту”, а підбурювані ними селяни, зокрема, на Кам’янецьчині ставили питання про виселення “Просвіти” [844, с. 1; 1208, с. 56-57]. Формалізували такі настрої делегати II з’їзду рад Ольгопільського повіту, постановши 4 лютого 1921 р. ліквідувати “Просвіту” протягом 1921 р. Для цього в кожному селі слід було організувати не менше однієї хати-читальні, а в кожній волості та містечку “колективною працею робітників і селян” збудувати народні будинки та театри-клуби. Щоб пришвидшити цей процес упокорення членів “Просвіти”, в губернії в березні-квітні 1921 р. чекісти провели чистки її осередків, які супроводжувалися численними арештами [699, с. 48; 1208, с. 56-57]. Проте, незважаючи на це, авторитет “Просвіти” серед подолян залишався високим. Свідченням чого була організація ініціативних груп для створення “Просвіти”, як, до прикладу, в с. Думанів на Кам’янецьчині [834, с. 2].

Щоб залякати українську творчу інтелігенцію, режим не зупинявся перед убивством найавторитетніших її представників. На Поділлі такий злочин був

учинений 23 січня 1921 р. у с. Марківка біля Тульчина. Чекіст Грищенко вбив видатного композитора та активіста українського культурного життя Миколу Леонтовича. Досить швидко місцеві газети почали писати, що цей жахливий злочин скоїли петлюрівці. Так він і трактувався українською історіографією впродовж усього радянського періоду. В наш час завдяки дослідженням С. Білоконя, В. Кузик, С. Семенко, В. Скрипника та інших практично доведено, що цей злочин – політичне вбивство з боку більшовицького режиму [1007; 1124, с. 214-216; 1173; 1293, с. 120].

Упродовж 1914–1920 рр. Поділля було або прифронтною зоною, або перебувало в епіцентрі бойових дій. Їхнім супутником були антисанітарія та масові епідемії інфекційних хвороб, чому сприяло велике скупчення військ. Восени 1920 р. в Літинському, Барському, Брацлавському, Летичівському та Хмельницькому повітах лютувала епідемія висипного та зворотного тифу. Спостерігалися випадки віспи та дифтерії. Масштаби були такі, що в медичних закладах не вистачало місць, і хворі змушені були залишатися вдома [113, арк. 9]. Зауважимо, що, коли в березні 1921 р. в Кам'янецькому повіті різко зросла захворюваність на висипний і зворотний тиф, то повітздороввідділ (повітовий відділ охорони здоров'я), пояснюючи причини цього, наголошував на тому, що “тифозна епідемія головним чином вразила військові частини в Старій Ушиці. Хворі були евакуйовані в міську лікарню та розповсюдили таким чином захворювання” [548, арк. 47]. Епідемія тифів спричинила до того, що фактично вся лікувальна мережа була переведена на обслуговування інфекційних хворих [333, арк. 58]. Враховуючи скрутний матеріальний стан більшості подолян, за рішенням губернського відділу охорони здоров'я (губздороввідділу) найбільш бідному населенню ліки видавалися безкоштовно [113, арк. 9].

Отже, встановлення радянської влади на всій території Поділля в листопаді 1920 р., впровадження більшовиками “диктатури пролетаріату” та політики “воєнного комунізму” викликали збройний опір подолян.

Особливістю регіону було те, що тут найдовше на українських землях функціонували інститути української демократичної держави та були

сильними самостійницькі настрої. Це зумовило невдалі для влади підсумки січневих 1921 р. виборів до сільських і волосних рад краю. Саме тому, незважаючи на гостру кризу в сільському господарстві та інших секторах економіки і соціальної сфери, більшовики негайно взялися ліквідувати досягнення УНР в освіті та через залякування творчої інтелігенції підпорядковувати її діяльність своїм інтересам. Проте традиційні методи “воєнного комунізму” більше не давали бажаного ефекту. Перед загрозою економічного колапсу більшовики, як підкреслив С. Кульчицький, змушені були в березні 1921 р. на X з’їзді РКП(б) піти на “капітуляцію державної партії перед селянством” і запровадити нову економічну політику. Замість тотального одержавлення і прямого продуктообміну вона передбачала впровадження госпрозрахунку в промисловості, відновлення грошово-кредитних відносин, заміну продрозкладки продродатко тощо [1203, с. 15, 60].

2.2. Розбудова структур комуністичного режиму в краї

Слабкість губерньської організації КП(б)У, незавершеність формування органів радянської влади в поєднанні з наростанням невдоволення подолян проведенням у березні 1921 р. місячника викачування продрозкладки змусили більшовиків зосередити зусилля насамперед на розширенні та зміцненні мережі свого головного союзника на селі – комнезамів. Для цього було використано приїзд на Поділля голови ВЦВК РСФРР М. Калініна та голови ВУЦВК Г. Петровського [1048, с. 76]. У поєднанні з активною роботою партосередків, виконкомів сільських і волосних рад це сприяло тому, що вже в квітні на Поділлі нараховувалося 1935 сільських і 145 волосних організацій КНС, що дозволяло контролювати майже всі села та волості регіону [1304, с. 43].

Для нарощення партійних лав упродовж квітня-травня в усіх повітах організовувалися двотижневики зі зміцнення партійної дисципліни, читалися

лекції з історії КП(б)У, проводилися роз'яснювальні бесіди [1048, с. 77]. Це дозволило до середини травня 1921 р. збільшити чисельність губернської парторганізації проти березневої більше ніж у два рази – до 2963 осіб, з яких кандидатів – 448 [222, арк. 12-12 зв.]. Це було важливо з огляду на рішення президії ВУЦВК від 30 березня 1921 р. проводити перевибори місцевих рад та їхніх виконкомів, а також сільських і волосних КНС через кожні шість місяців [1310, с. 84]. Перші перевибори Подільський губком 30 травня 1921 р. призначив з 10 червня до 5 липня та затвердив губернську виборчу комісію. Під її керівництвом створювалися місцеві комісії. Зауважимо, що лише 8 червня 1921 р. постановою “Про проведення виборів до сільських рад і на волосні з’їзди рад” ВУЦВК уточнив порядок проведення таких виборів. Їх мав призначати повітвиконком одночасно по всьому повіту, щоб завершити вибори впродовж місяця після призначення. Наголошувалося, що в сільради можна обирати не більше 50 і не менше 3-х депутатів [9, арк. 85; 228, арк. 1].

Враховуючи помилки попередньої виборчої кампанії, Подільський ревком 10 червня ухвалив відозву до селян. Виборців російською мовою попереджали про ворожість куркулів і буржуазії та закликали взяти активну участь у виборах і обрати до рад і виконкомів “тих, хто довів свою відданість Радянській владі та інтересам трудящих” [699, с. 79-81].

В сукупності все це дозволило провести успішну передвиборну кампанію, яку пленум губкому 8-10 липня 1921 р. оцінив як “блискучу” [228, арк. 3]. За даними Н. Кузьминець, у результаті виборів було сформовано близько двох тисяч рад різних рівнів [991, с. 275]. Як наголошував секретар губкому Денис, “вперше за 4 роки вся губернія набула вповні оформленого вигляду в особі виборних органів влади на місцях” [228, арк. 3]. Таке “оформлення” завершив I з’їзд рад Поділля 10-14 липня. Було сформовано мережу рад як “всепроникної і всеохватної влади”, яка, за визначенням С. Кульчицького, “нерозривно зрощена з організаційною структурою більшовицької партії”. При цьому, як і по всій країні, партійні комітети перетворювалися на владну структуру державної партії. Характерно, що при

цьому вони не брали на себе відповідальності за поточні справи, перекладаючи її на ради, на відповідальні посади в яких призначалися лише члени партії [997, с. 59; 999, с. 14-15; 1000, с. 421-423]. Наприклад, перед початком I губернського з'їзду рад, пленум губкому, на пропозицію члена ЦК КП(б)У В. Затонського, до складу губкому обрав В. Порайка, відрядженого на Поділля ЦК та Раднаркомом. Одночасно його рекомендували на посаду голови Подільського губвиконкому [228, арк. 5].

Суттєвою проблемою в краї залишався кадровий голод. Губком скаржився, що станом на грудень 1921 р. в більшості повітів партійний апарат складався з 1-2, в кращому випадку 3-х товаришів, кожен з яких займав по 3-4 посади. У віддалених від центру районах не було жодного відповідального працівника. В парторганізаціях спостерігалася політична відсталість і неграмотність. Зокрема, в Ольгопільському повіті лише 10 % комуністів були знайомі з програмою партії [160, арк. 2]. Саме тому Подільська губернія регулярно отримувала “кадрову допомогу” від ЦК КП(б)У та РНК УСРР. Так, у серпні-жовтні 1921 р. сюди відрядили 280 досвідчених працівників, у 1922 р. – ще 312 [1048, с. 83; 1304, с. 43]. З покращенням кадрової ситуації допомога зменшилася до 137 комуністів з червня 1924 р. до 1 лютого 1925 р. [180, арк. 12; 246, арк. 30].

Своєю чергою, бюро Подгубкому практикувало “посилення повітів” відповідальними партійними працівниками. Така практика призвела до того, що навіть Кам'янець-Подільська газета “Вісти” 30 травня 1922 р. писала про настільки тісний зв'язок партії з радапаратом, що для власне партійної роботи майже нікого не лишилося, а з радянської нікого не можна зняти [787, с. 3].

Допомога кадрами з центру не означала, що губком не повинен вимагати від парторганізацій залучення нових членів. Однак в умовах непевного становища радянської влади в краї у 1922 р. їх поповнили лише 68 осіб. На 1 лютого 1923 р. чисельність парторганізації без військових складала 2852 особи. Крім того, ще 1281 комуніст перебував у партійних осередках військових частин, розквартированих у губернії [224, арк. 66; 1131, с. 175-

176]. Характерно, що, станом на березень 1923 р., уродженців Поділля серед партійців було лише 85 осіб; тих, хто проживав тут понад 3 роки, – також 85. До того ж, етнічний склад членів партії не відповідав етнічній структурі мешканців регіону (див.: додаток Б) [224, арк. 66].

Зазначимо, що на тисячу містян було 18 комуністів, а на тисячу селян – менше одного. Такі показники дали підставу В. Затонському вважати Подільську губернську організацію КП(б)У “однією з найслабших в Україні” [224, арк. 31, 66]. До такого ж висновку прийшли учасники спільного засідання політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У, заслухавши в грудні 1923 р. доповідь про роботу Подільського губкому. Вони зазначали, що на Поділлі до 70 % членів організації є прийшлими, відсутні глибокі корені серед місцевого населення. Саме цим вищі партійні та радянські органи пояснювали заяви багатьох відповідальних працівників з проханням перевести їх на роботу в інші регіони [233, арк. 2; 442, арк. 73]. Тобто губернська організація КП(б)У була для подолян чужою, фактично – окупаційною, і не опиралася на їхню підтримку.

Переламати такий стан справ був покликаний “ленінський набір” 1924 р. через залучення до партії відданих радянській владі місцевих робітників і селян. Це співпало із остаточним придушенням масового повстанського руху та бажанням певної частини подолян стати членами державної партії задля отримання привілеїв. Такі настрої підігрівалися розпочатою в 1924 р. політикою висунення рядових партійців на відповідальну роботу. Впродовж року було висунуто 173 особи, що становило 12 % від наявних відповідальних посад в округах Поділля. Соціальний склад висуванців демонстрував недовіру до селян, попри офіційні запевнення в протилежному. Робітники склали 71,5 %, селяни – 15,8 %, інші – 12,7 % [246, арк. 177]. Оскільки партійці не довіряли місцевому населенню, підозрюючи його в симпатіях до “петлюрівців”, то “дуже ретельно” розглядали подані заяви та 70-80% з них відхиляли. Для порівняння: на Волині задовольняли 57 % заяв, на Київщині – 34 %, по Україні –

36,5 % [178, арк. 51]. За цим набором у кандидати в члени партії прийняли 796 подолян, з яких 82,2 % склали робітники, 14,1 % – селяни [246, арк. 148].

Зауважимо, що після закінчення “ленінського набору” темпи прийому стали ще вищими. Як наслідок, до початку XI Подільської губернської партконференції 28 березня 1925 р. лави комуністів поповнилися на 1015 осіб і загалом за січень 1924-березень 1925 р. зросли з 807 до 2188 кандидатів, або на 171 %. Число власне членів партії збільшилося з 1940 до 2148 осіб, або на 24,6 % [227, арк. 17; 246, арк. 148]. Як зазначалося в звітах партійних осередків, “ленінці” нічим не відрізнялися від решти партійців. 83 % з них були малограмотними [246, арк. 69]. Характерно, що низький загальний рівень освіченості партійців залишався впродовж усього періоду непу. Так, у 1928 р. серед членів Могилівської окрпарторганізації з вищою освітою було 0,32 % осіб, із середньою – 8,8 %, нижчою – 86,32 %, малописьменних – 4,37 %, неписьменних – 0,19 % [682, с. 9].

Комуністи не користувалися довірою населення, робота в радорганах була слабкою, а виділені для покращення радапаратів працівники “зустрічали погане ставлення з боку місцевих працівників” [147, арк. 88; 157, арк. 278]. Серед них, як свідчать звіти партосередків, спостерігалися пиятика, занепад партдисципліни, міщанство, розгубленість перед непом. За рішенням губкому для очищення лав партії від “попутників” і підняття авторитету парторганізації періодично влаштовувалися чистки та перевірки лав партосередків. Так, VII пленум губкому 2-3 листопада 1921 р. ухвалив провести чистку, створивши для цього відповідну комісію. Підкреслимо, що в інших губерніях у цей час проводили лише перереєстрацію членів. До липня 1922 р. з партії було “вичищено” майже 600 членів Подільської парторганізації [228, арк. 18; 1048, с. 82-83].

Одночасно з цим компартія всіляко захищала своїх членів, які хоч і вчинили правопорушення, але мали позитивну репутацію в партосередку. Зокрема, циркулярами ЦК КП(б)У від 18 травня 1921 р. та 27 лютого 1922 р. судові та слідчі органи зобов’язувалися впродовж 24 годин повідомляти партійні

органи про арешт чи порушені проти комуністів карні справи. Ті протягом трьох днів мали висловити своє ставлення до цього. На їхню вимогу арештованого повинні були відпускати під поручительство комуністів [131, арк. 228-229; 151, арк. 28]. Встановлювати їхню вину мали партійні контрольні органи. До середини 1924 р. вони відкрили справи щодо 20 % членів губерньської парторганізації, що зумовило проведення партперевірки. За пияцтво, “дрібнобуржуазне переродження” та міщанство, 224 перевірених, або 9,96 %, протягом 1924 р. виключили з партії; з них робітники склали 27 %, селяни – 24 %, інші – 49 %. В першому кварталі 1925 р. виключили ще 112, або 5,5 % [246, арк. 155-156, 175].

Про випадки передачі партійців до суду зазвичай повідомлялося в пресі. Так, загальноукраїнського розголосу набув показовий суд у Проскуріві над членом КП(б)У, колишнім головою Миколаївської містечкової сільради, та його заступником, про який 8 жовтня 1925 р. повідомили “Вісті ВУЦВК”. За звинуваченням у хабарництві та зловживанні службовим становищем голову засудили до 5 років ув’язнення з конфіскацією майна та позбавлення громадянських прав на 3 роки після звільнення, а заступника – на один рік ув’язнення. До суду також притягли 20 мешканців містечка, які давали хабарі, але, враховуючи, що вони допомагали слідству, суд вирішив не карати їх [1312, с. 240-241]. Проте частіше комуністів при посадах до відповідальності не притягували. Наприклад, у квітні 1928 р. газета “Червоний край” повідомляла, що заступник голови Шпиківського райвиконкому Тульчинської округи Гуцал, перебуваючи у відрядженні в с. Вериги, організував пиятику та згвалтував дружину місцевого активіста. Впродовж місяця заява потерпілої “губилася”. Коли ж суд відбувся, Гуцала приговорили до 3 років позбавлення волі, але ув’язнення відразу замінили умовним покаранням. Втручання газети призвело до зняття з роботи секретаря райкому Базилевича та голови райвиконкому Заремби, які покривали Гуцала та перешкоджали перегляду справи [760, с. 3; 761, с. 3].

З огляду на низький освітній рівень комуністів, важливим засобом підготовки необхідного резерву кадрів були радянсько-партійні школи.

Впродовж 1921 р. їх намагалися створити в кожному повіті губернії. Але через нестачу ресурсів і відсутність лекторів до грудня 1921 р. залишилися лише одна губерньська та дві повітових РПШ з чотиримісячним терміном навчання. Вони нараховували відповідно 200 і 300 курсантів [7, арк. 15; 136, арк. 73-74, 121-122; 160, арк. 3]. Однак рівень викладацьких кадрів, організація навчального процесу та дисципліна в школах були дуже низькими. Відповідної якості були й випускники. Так, із 12 комуністів, які в 1924 р. закінчили Жмеринську радпартшколу й були скеровані до Могилів-Подільського, 11 “виявилися непридатними для будь-якої роботи”. Восени 1924 р. залишилися лише Кам’янець-Подільська та Вінницька РПШ з плановим набором по 60 курсантів. В рамках українізації в 1924 р. уперше в наборі більше половини склали українці [246, арк. 47-48].

Не маючи бажаного впливу парторганізації на подолян, губком КП(б)У на початку 20-х рр. розгорнув боротьбу із залишками інших партій задля гарантування свого панування в системі диктатури пролетаріату. Як писав С. Кульчицький: “За фасадом безпосередньої демократії обов’язково повинна була приховуватися диктатура однієї партії. Стабільності радянській владі надавав принцип однопартійності”. Через відсутність інтелектуального потенціалу та вагомих аргументів у суперечці з ними, КП(б)У вдалася до придушення опонентів з допомогою ЧК (ДПУ). В рамках загальноукраїнської кампанії ще 12 березня 1921 р. були проведені масові арешти меншовиків та есерів [1001, с. 145-147]. Під удар потрапила Українська комуністична партія, яка хоч і була близькою в багатьох питаннях із КП(б)У, проте критикувала її за нехтування національним питанням і виступала за будівництво самостійної соціалістичної України без оглядки на Москву.

На Поділлі укапісти зорганізувалася на початку 1921 р., коли в губернію прибув член ЦК С. Симон. Під його впливом, як зазначалося в доповіді губкому ЦК КП(б)У 14 березня, були три випадки переходу більшовиків до УКП “інтелігентського елемента” [139, арк. 52]. Невдовзі чекісти доповідали, що С. Симон “почав гуртувати навколо себе колишніх агентів Петлюри та великих

українських куркулів” [243, арк. 16]. Активними членами УКП були І. Рябокiнь, О. Мукид (Яровий), О. Вихр та iншi. На кiнець року органiзацiя укапiстiв нараховувала 140 членiв i охоплювала майже всi повiти. Особливо активно вони дiяли на Брацлавщинi, де створили не лише свiй осередок, але й, на противагу комсомолу, органiзували молодiжну групу КОМ’Юну. Проте вже в квітнi 1922 р. чекiстам вдалося розколоти губернську органiзацiю УКП. Було створено лiквiдацiйну комiсiю, яка лiквiдувала Вiнницьку органiзацiю, а решта осередкiв самолiквiдувалися. Так, у Кам’янцi-Подiльському всi члени подали заяви про вступ до КП(б)У, але їх вiдхилили. Пiсля лiквiдацiї органiзацiї окремi активнi члени виїхали в iншi мiста: С. Симон – до Катеринослава, І. Кукниченко – до Полтави, О. Вихр – до Чернiгова. На Подiллі залишилися О. Яровий та І. Рябокiнь. Однак, доповiдали сексоти, пiсля смертi О. Ярового в серпнi І. Рябокiнь нiякої активної роботи не проводив [243, арк. 16-16 зв.; 1063, с. 102; 1187, с. 224-225].

Також не залишилися поза увагою чекiстiв i сiонiстські партiї та органiзацiї. Саме навколо них, а не КП(б)У, об’єднувалися євреї на Подiллі. Особливо чисельними були сiонiсти-соцiалiсти (ЦС), соцiалiстична федерацiя “Дройр” (Свобода), органiзацiя сiонiстської молодi (ОСМ), союз соцiал-сiонiстської молодi (СССМ, або Югенд), спортивно-скаутська “Гашомер Гацоiр”, спортивна “Маккабi” та кооперативна “Гехолуц” (об’єднанi трудовики). Загалом – понад 500 членiв. Багатьох з них заарештували 18-22 вересня 1922 р. в рамках всеукраїнської кампанiї [975, с. 87-89; 1187, с. 225]. Хоч пiсля цього їхня активнiсть майже не фiксувалася, влада продовжувала контролювати ситуацiю, намагаючись одночасно забезпечити свiй вплив через роботу з єврейським населенням мiстечок, насамперед молоддю. “Якщо ми з цим завданням не справимося, – пiдкреслював у виступi на пленумi Подiльського губкому 16-17 вересня 1922 р. секретар губкому Денис, – ми ризикуємо залишитися без єврейської молодi” [229, арк. 61]. Однак далi слiв справа не пiшла. Як наслiдок, у березнi 1924 р. Подiльське губвiддiлення ДПУ доповiдало про активiзацiю ЦС, якi краще

знали психологію єврейського населення та успішно поширювали свій вплив на молодіжні спортивні організації “Маккабі”, “Скаут” і “Гашомер Гацоір” [260, арк. 1, 3-7]. Більшість виявлених діячів сіоністського руху були заарештовані в ході загальноукраїнської акції в ніч на 2 вересня 1924 р. Їх засудили до заслання в Усть-Сисольськ*, столицю автономної області Комі в Росії [260, арк. 11-12, 25; 974, с. 90].

Проте репресії не відразу вплинули на політичні симпатії євреїв. Заданими ПГВДПУ, в другій половині 1924 р. почала зростати активність сіоністських організацій, особливо у Вінниці, Кам’янці-Подільському, Проскурові та Могилів-Подільському. Це змусило владу поставитися до сіоністських організацій як до “політичного руху єврейської дрібної буржуазії” [1235, с. 234, 240]. Проти них було застосовано весь комплекс репресивних заходів – від арештів до адміністративної висилки, що призвело, за твердженням чекістів, до кризи сіоністських організацій і втрати їхнього впливу на єврейські трудові маси. Відповідно ДПУ перенесло акцент у роботі на ідеологічну обробку й добилося масового виходу рядових членів із залишків сіоністських осередків. Коли ж сіоністам вдавалося відновлювати організацію, їх заарештовували. Зокрема, в січні 1928 р. арештували районний штаб № 4 в складі 9 осіб на чолі з А. Гройсманом, який недавно прибув у Вінницю з “РШ № 1 (Харківського)”. Всього заарештували 9 осіб [214. арк. 90-зв.-93, 180-182 зв.]. Після цього будь-які згадки про організований сіоністський рух відсутні.

Паралельно з діяльністю зі зміцнення компартійних осередків і боротьбою з ворожими партіями та організаціями, комітети КП(б)У на Поділлі не залишали поза увагою діяльність місцевих рад. Звернімо увагу, що впродовж 1921 – поч. 1922 рр. назва сільських, волосних і повітової рад у Кам’янецькому повіті була: “Ради селянських, робітничих і червонострілецьких депутатів” [527, арк. 236, 307]. Офіційного пояснення цього феномену віднайти не вдалося, тому можна припустити, що акцентування на

* з 1930 р. – м. Сиктивкар.

терміні “селянських” є наслідком аграрного характеру регіону. Вживання ж “червоно-стрілецьких” зумовлювалася недавнім минулим, коли Кам’янець-Подільський до листопада 1920 р. був столицею УНР. Ймовірно, це робилося, щоби використати авторитет січових стрільців задля підняття авторитету Червоної армії.

Найвищим органом радянської влади визначався відповідний з’їзд рад. У період між з’їздами вся повнота влади належала волосним, містечковим, міським, повітовим і губернським виконавчим комітетам. У межах своїх повноважень вони ухвалювали певні розпорядчі документи. Найвищу силу серед них мали накази. Залежно від походження вони поділяються на кілька категорій. Накази президії виконкомів та їхніх відділів охоплювали всю сукупність питань, які вирішували радянські органи, насамперед економічні.

Безпосередньо до наказів примикають “обов’язкові постанови”. На відміну від наказів, які мали імперативний характер, вони містили лише рекомендації, хоча й обов’язкові. Цей дуалізм був зумовлений особливостями того часу та стилем творення радянських документів. Часто саме такими постановами набували чинності рішення, які виходили за межі чинного законодавства, але відповідали логіці революційної доцільності, яка могла не співпадати з формальною логікою. Так, Новоушицький повітвиконком 14 липня 1922 р. у такий спосіб ввів у дію в повіті паспортну систему. Паспорти мали видаватися терміном на рік. Підставою для такого рішення була відсутність положення про трудові книжки [660, арк. 20].

Значний масив розпорядчих документів складають циркуляри. Під такою назвою поширювались обов’язкові для виконання постанови, які, як правило, стосувалися різних сторін організації діяльності органів влади, тому досить часто мали гриф “секретно”. Майже в усіх таких документах містилися нарікання на невиконання попередніх циркулярів. Враховуючи це та низький рівень кваліфікації радянських працівників, про що опосередковано свідчить аналіз якості протоколів та інших документів, зазвичай циркуляри доповнювались зразками різноманітних зведень, які

органи влади зобов'язані були надавати вищестоящим органам, а ті, своєю чергою, на їхній основі готували відповідні зведення для губвиконкому [529, арк. 4-5].

З кінця 1922 р. термін “циркуляр” майже повністю було замінено його синонімом – “обіжник”, в якому використовувалося словосполучення: “Повітвиконком пропонує”. Втім, зазвичай наприкінці документу містилися традиційні для всіх видів тогочасних нормативних документів нагадування про те, що у випадку невиконання винні будуть “віддаватись до суду Ревтрибуналу”. Необхідно зазначити, що поряд з інструктивними матеріалами щодо діяльності органів влади обіжники містили різноманітні звернення. Деякі з них за своїм змістом є просто унікальними, оскільки дозволяють виявити ретельно приховувані у радянський період факти, зокрема про ставлення населення до цієї влади. Характерним у цьому плані є обіжник № 5 Кам'янецького повітвиконкому від 22 листопада 1922 р. Він у гнівно-викривальній формі повідомляв про лист голови та секретаря комнезаму с. Врублівець Баговицької волості А. Петраша та секретаря Антонюка до колишніх поміщиць Г. Єсаулової та В. Біляєвої, у якому їх просили повернутися, обіцяючи надати “садибу і поля” [700, с. 199-200].

Окремої уваги заслуговують відозви. Вони ухвалювалися з різних питань, не мали імперативного характеру, проте були одним із засобів впливу на формування думки населення. До прикладу, у відозві Кам'янецького повітвиконкому “До незаможних селян” від 25 грудня 1922 р. в яскравому публіцистичному стилі пояснюється шкідливість самогоноваріння, а потім маніпулятивно стрілки переводяться на куркулів як головних винуватців бідувань незаможних селян, і висувається прямий заклик до проведення розкуркулювання [529, арк. 99-99 зв.].

Зазначимо, що на початку своєї діяльності ради досить часто стикалися з нехтуванням їхньої ролі з боку військових, прикордонників і представників різноманітних вищестоящих установ та організацій, а постійні мобілізації на продроботу “підривали радянську роботу” [422, арк. 2; 407, арк. 28]. З метою

підвищення ролі рад вживалися різноманітні заходи. Зокрема, повітвиконкоми, як от Кам'янецький, в лютому 1922 р. зобов'язали всі органи радянської влади, військові частини, установи та організації, які перебувають на території села, волості чи повіту, узгоджувати свої дії з відповідними виконкомом. Для вирішення військових справ, зокрема боротьби з повстанським рухом, на території волості утворювалася волосна військова нарада в складі голови волвиконкому, завідувача волвійськвідділом, начособпункту, командира військової частини, уповноваженого ЧК і представників партосередку та волкомнезаму. Економічні та господарські питання відносилися до компетенції волекономнаради під головуванням голови волвиконкому за членства голови волкомнезама, завідувача земвідділом, райпродкомісара, волосного податкового інспектора, уповноваженого ЧК, представників комосередку і волкомнезаму. Для розгляду питань життєдіяльності волості належало щотижня скликати пленум волвиконкому за участі представників усіх сільрад, установ і організацій, розташованих на її території. Особливо підкреслювалося, що без відома президії повітвиконкому не можна арештовувати представників виборних органів села і волості. За невиконання цього циркуляру повітвиконком грозив притягувати винних до суворої відповідальності [700, с. 59-60].

Чітке визначення місця рад було тим більше необхідним, що на них покладалося широке коло обов'язків: організація післявоєнної відбудови та налагодження економічного життя, забезпечення стягнення податків, збирання допомоги голодуючим губерніям, культурно-освітня робота, підготовка до проведення звітно-виборних кампаній, оскільки вибори проходили практично щороку, тощо. Відповідно до цих завдань у складі виконкомів створювалися відділи: управління, юридичний, комунального господарства, народної освіти, фінансовий тощо, а також підвідділи – інформаційно-статистичний, ЗАГСу [662, арк. 75-75 зв.; 665, арк. 10-10 зв.]. Очолювали виконком його голова та секретар. Для оперативного вирішення нагальних справ створювалася президія.

Центральним у структурі виконкомів був відділ управління. Він повинен був “у своїй діяльності охоплювати життя” всієї адміністративної одиниці. Для цього необхідно було мати постійний зв’язок між губернією й повітами та волостями. Для його забезпечення та полегшення роботи відділів управління волвиконкомів наприкінці 1921 р. в їхньому складі було створено адміністративно-інформаційні столи. Вони мали збирати матеріали про життя волості та роботу волвиконкому та передавати їх до повітвиконкому. Проте фактичне саботування такої вимоги змусило повітвиконкоми переглянути її. В циркулярі, розісланому наприкінці грудня 1921 р., висувалася вимога відповіді на питання давати точно, детально, ґрунтуючи їх на цифрах та інших даних. Відповіді на кшталт “Ні, виконано, проводиться в життя і т.п.” не рекомендувалися [529, арк. 2-4]. На підставі отриманих даних інформаційно-статистичний підвідділ готував коротке тижневе зведення про становище в повіті і за підписом голови виконкому телеграфом надсилав до губвиконкому [532, арк. 82, 107]. Крім того, відділ управління подавав розгорнуті двотижневі та щомісячні звіти відповідно до форми звіту, затвердженої губвиконкомом [537, арк. 133-135 зв, 178-178 зв.].

Президія губвиконкому кожні два місяці надсилала узагальнений звіт на адресу ВУЦВК. З 1 березня 1924 р. рішенням наради секретарів відділів губвиконкому встановлювалася квартальна періодичність звітності. Лише статистичний відділ мав це робити щомісячно. Крім того, за пропозицією секретаря ВУЦВК П. Буценка, з березня 1924 р. було запроваджено обмін особистими листами з найважливіших питань між ним і головами губвиконкомів, зокрема й Подільського [330, арк. 7-8, 11].

Повітвиконкоми широко практикували відрядження голів і працівників для інспектування та надання практичної допомоги в роботі сільських і волосних рад і виконкомів. Відповідно до циркуляру відділу управління губвиконкому № 45 від 20 січня 1923 р. вони за підсумками відрядження подавали звіт з оцінкою політичних настроїв населення [535, арк. 177; 604, арк. 1-60].

Важливим каналом інформації про неналежну, а інколи й злочинну, діяльність голів сільрад були заяви від місцевих працівників. Значна кількість скарг на діяльність посадовців змусила владу ретельніше підходити до підбору кадрів. З цією метою застосовували анкетування, написання автобіографій, характеристику радянських працівників секретарями відповідних осередків КП(б)У, збирання агентурних зведень [606, арк. 1-99; 608, арк. 3-12; 538, арк. 3-33 зв.]. Висновки досить часто були невтішні. Зокрема, проаналізувавши роботу Терешпільського райвиконкому, Вінницький окрвиконком в жовтні 1923 р. прийшов до висновку, що через низький культурний рівень і відсутність адміністративного хисту члени РВК “з працею зовсім не справляються”. Ще більшою мірою це стосувалося “неосвічених голів сільрад” [535, арк. 115]. За підсумками аналізу всього комплексу документів досить часто голів сільрад і відповідальних працівників радорганів звільняли з посад в адміністративному порядку та призначали інших – хоча це й суперечило вказівкам губвиконкому. Тому циркуляром № 315 у лютому 1923 р. відділ управління губвиконкому вимагав дотримуватися всіх “формальностей конституції”, масово не накладати дисциплінарних стягнень на голів сільрад і не знімати їх з посад до суду, бо це підриває авторитет голови сільради, а дисциплінарний арешт “нервує його і розхолоджує в роботі” [537, арк. 162].

Крім того, були створені окружні ревізійні комісії, покликані виявляти негативні явища в роботі радорганів і сприяти їхньому усуненню, а виявлені злочини передавали до прокуратури, як це було з актом ревізії Хмільницького райвиконкому Вінницької округи [640, арк. 3 зв.]. Не випадково організаційний відділ адміністративно-організаційного управління НКВС 12 травня 1922 р. у зведенні № 15 зазначав, що на Поділлі “робота по зміцненню радвлади на селі ще не завершена” [162, арк. 63 зв.]. А комісія ВУЦВК на чолі з М. Скрипником, яка в червні 1922 р. обстежила стан радянського та партійного апарату й настрої населення, зробила висновок, що радянський апарат в регіоні надзвичайно слабкий, а радянське

будівництво відстає на 3 роки. При цьому підкреслювалося, що сільрад немає, замість них існують сільські сходи. Певне посилення партійної роботи і партійного апарату через брак кадрів супроводжувалося послабленням радянського апарату [177, арк. 63-64].

З метою покращення радянської роботи на селі відділ управління губвиконкому 18 червня 1923 р. затвердив “Інструкцію Сільрадам про їх права та обов’язки”. В ній вказувалося, що робота сільради поділяється на адміністративну, економічну та культурно-просвітницьку, а члени сільради повинні входити до відповідних трьох секцій. Загальне керівництво покладалося на голову сільради. Він одночасно був головою адміністративної секції. В сільрадах, до яких входило кілька сіл, за кожним селом призначався уповноважений член сільради з його жителів, який повинен був вести там роботу і звітувати перед сільрадою. Інструкція регламентувала роботу секцій сільради, порядок ведення документації і навіть зміст кожної з 12 обов’язкових папок з документами [537. арк. 6, 190-195 зв.]. Позитивні тенденції в роботі губвідділ управління відзначив вже в серпні 1923 р. [535, арк. 3 зв.].

Значна увага приділялася налагодженню роботи райвиконкомів та губвиконкому відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, підготовці до реорганізації радапарату в “окружному масштабі (злиття відділів, організація інспектур)”. Для того, щоб завершити її до початку перевибірної кампанії до місцевих рад – 15 вересня 1923 р., створювалися спеціальні комісії [535, арк. 5-5 зв.; 234, арк. 15-16]. Проте реорганізація не завжди давала позитивний результат. Як зазначалося в бюлетені № 15 інформаційно-статистичного підвідділу Подільського губвідуправу, за час з 1 по 15 вересня 1923 р. “у зв’язку з реорганізацією апарату, Окрвіднароси перейшли на інспекторську працю, при чім скорочення штатів надзвичайно понизило їх працездатність” [535, арк. 102].

Проведена робота проявилася під час виборів у жовтні 1923 р. За їхніми результатами комуністи отримали 3,3 % місць, а разом з

комсомольцями – 4,6 %. Серед обраних члени КНС становили 66 %, робітники та червоноармійці – 7 %. Загалом пролетарський і напівпролетарський елемент складав 78 %. Жінки в складі сільрад становили 7,4 %, а одну навіть обрали головою сільради. Бажаний соціальний склад рад досягався через систему непрямих і нерівних виборів. Так, робітники промислових підприємств на окремих зборах обирали 1 депутата сільської чи міської ради від 50 осіб, а селяни – 1 від 100. Ці вибори мали низку особливостей. По-перше, головну роль у їхній підготовці відігравали комнезами; по-друге, в деяких місцях на хвилі піднесення релігійного руху активізувалися церковні ради, але отримали відсіч від КНС; по-третє, попередньо складені райпарткомаами та райкомнезамаами за участі сільських КНС списки членів сільрад були “проведені повсюдно” [234, арк. 35-36; 246, арк. 143; 473, арк. 8; 574, арк. 10-10 зв.].

Така ж система, підкреслювала О. Сагач, існувала при формуванні складу районних з’їздів рад: 1 делегат від 500 жителів від сільської ради та 1 делегат від 100 жителів від кожного міста, фабрично-заводського селища чи військової частини. При обранні складу окружних з’їздів від районних з’їздів рад – 1 делегат на 2 тис. жителів, а від рад міст, фабрично-заводського селища – 1 делегат на 400 виборців [1161, с. 175]. Загалом серед голів сільрад комуністів нараховувалося 12 % проти 9 % в 1922 р., членів КНС – 81,7 %. Із 92 голів райвиконкомів було лише 4 безпартійних, а серед членів райвиконкомів – 67,2 %. Серед членів окрвиконкомів комуністів було 81 %, а серед депутатів міськрад – 62 %. Зазначимо, що у виборах 1923 р. брало участь 38 % виборців. Тобто майже 2/3 виборців голосуванням “ногами” висловили свій протест проти політики радянської влади на селі. Крім того, на Поділлі в ході виборчої кампанії повсюдно панувало “неприятно-негативне ставлення до “чужинців” і “пришлих”, що пояснювалося не завжди позитивною практикою перекидання кадрів з одного місця на інше [234, арк. 35-36, 246, арк. 143].

Щоб краще впливати на ситуацію, зауважила О. Стадник, ВУЦВК в 1924 р. розширив соціальну базу виборців за рахунок так званого неорганізованого населення – кустарів і ремісників. При явці менше 35 % виборців або надходженні скарг підсумки виборів мали анулюватися [1186, с. 273]. В жовтневих виборах 1924 р. взяли участь в середньому по губернії 56 % виборців, а в Гайсинській окрузі – 38 %. До складу сільрад обрали 10,02 %, а до райвиконкомів – 69,4 % комуністів і комсомольців. В шести районах, де явка виборців була менше 30 %, їхні підсумки скасували. Крім того, підсумки виборів анулювали в 90 селах – 7 % від загальної кількості сільрад в губернії [246, арк. 143-144; 637, арк. 53-54].

Суттєвим чином на перебіг виборчої кампанії вплинуло погіршення продовольчого становища на Поділлі та взятий партією у 1924 р. курс на союз незаможників з середняками. Це означало втрату верхівкою комнезамів, які станом на 1925 р. в краї об'єднували понад 212 тис. осіб, або 12 % бідноти, права бути єдиним союзником компартії на селі та вирішальним чином впливати на владу [1024, с 451, 453]. Проте вони не бажали ділитися владою з середняками [237, арк. 80]. Оскільки зазначені проблеми виникали по всій Україні, то ЦК КП(б)У відреагував на це, зазначав О. Мельничук, “рекомендацією” липневого пленуму 1925 р. про перетворення комнезамів у громадські організації. Узаконив її IV пленум ЦКНС наступного місяця. Це призвело до різкого падіння ролі комнезамів і зменшення їхньої чисельності на початок 1926 р. більше ніж наполовину [1024, с. 452-454].

Суттєвим елементом підготовки до виборів було складання та перевірка списків виборців і осіб, позбавлених виборчих прав. Зазвичай при підготовці до кожних наступних виборів списки виборців лише уточнювали. Набагато більшу увагу приділяли складанню списків осіб, позбавлених виборчих прав.

ВУЦВК і РНК УСРР постановою “Про осіб, позбавлених виборчих прав” від 10 листопада 1924 р. усунули від виборчого процесу членів правління релігійних общин, монахів та черниць, священослужителів усіх культів, а також їх дружин [637, арк. 32]. Ретельним чином відстежувалися та

позбавлялися виборчого права особи, яких радянська влада вважала своїми ворогами: петлюрівці, колишні поліцаї, службовці польської жандармерії, контрабандисти, учасники антирадянських повстань тощо [622, арк. 2-3].

Найбільший відсоток (42,2%) позбавленців припадав на єврейське населення містечок [628, арк. 21-22]. Зокрема, в Кам'янці-Подільському в 1924 р. з 31000 мешканців [793] позбавленців було 2480 осіб, з них: українців – 300, євреїв – 2070. За професійним складом: осіб без професії – 15, домашніх господарок – 69, домовласників – 94, служителів культу – 101, архітекторів – 1, осіб вільної професії (адвокатів, артистів, художників тощо) – 1406, торговців – 794 [622, арк. 181-215 зв].

Серед селян переважно позбавляли виборчих прав таких осіб: контрабандист, орендар млина і члени його родини, священники та члени їх сімей, члени ради релігійної громади та члени їхніх сімей, живе на нетрудові доходи (торговець), а також тих, хто служив в армії чи міліції гетьмана чи Петлюри, та контрабандистів [629, арк.146-175].

Новий етап обмеження виборчих прав пов'язаний із прийняттям XIV з'їздом ВКП (б) у 1925 р. курсу на ліквідацію капіталістичних елементів [954, с. 275]. На його виконання ВУЦВК та РНК УСРР 18 грудня 1926 р. ухвалили інструкцію “Про вибори до Рад”. Вона визначала 12 категорій осіб, які підлягали позбавленню виборчого права: “I – особи, що користуються найманою працею в сучасний момент, II – особи, які користувались найманою працею раніш, III – особи, що живуть на нетрудовий прибуток в сучасний момент, IV – особи, що жили на нетрудовий прибуток раніш, V – приватні крамарі й посередники в сучасний момент, VI – приватні крамарі й посередники раніш, VII – службовці релігійних культів і монахи в сучасний момент, VIII – службовці релігійних культів і монахи раніш, IX – службовці й агенти бувшої поліції, X – засуджені судом, XI – божевільні та підопічні, XII – члени сімей, що знаходяться на утриманні осіб, позбавлених виборчого права” [631, арк. 4].

Оперативно були надруковані й надіслані всім сільським і міським радам спеціальні бланки “Поіменних списків осіб, що їх позбавлено

виборчого права” [631, арк. 1-99]. На виконання інструкції всі районні лікарні отримали обіжники від окрінспектур охорони здоров'я з вимогою терміново подати до райвиборчкомів відомості про божевільних. Крім того, райвиборчками отримували від окрвдділів ДПУ списки політнеблагонадійних елементів, яких необхідно було позбавити виборчих прав [630, арк. 1, 3].

Виборчками часто так захоплювалися позбавленням виборчих прав, що кількість позбавленців перевищувала число самих виборців. Наприклад, у містечку Жванчик Кам'янецької округи на 118 виборців у 1928 р. припадало 224 позбавленці, в той час як у м. Калюс право голосу мали 456 осіб, позбавленців було 182 особи [628, арк. 21]. Таке ставлення обурювало громадян і ставало причиною численних заяв з проханням про відновлення таких прав. Це було необхідним з огляду на те, що позбавленці обкладалися додатковими податками та повинностями. Їхні заяви розглядали районні та окружні виборчками. До них додавалися: витяг з протоколу засідання ради, яка позбавила особу виборчого права; її анкета, скарга заявника на відмову відновити його порушені виборчі права; довідка про майновий стан [624, арк. 35-40 зв.]. Виборчком розглядав документи після відповідного висновку юрисконсульта. Зазвичай такі заяви залишалися без задоволення. Це змушувало найбільш наполегливих звертатися до ВУЦВК. В окремих випадках їх клопотання задовольняли, як-от мешканця с. Кормильче Лянцкорунського району Гавриньова В. І., якому виборчі права відновили постановою Президії ВУЦВК у серпні 1927 р. [627, арк. 26].

Після формування виборчкомів та складання списків органи влади зобов'язані були організувати спеціальні перевірочні групи чисельністю 12-15 осіб в складі представників КНС, батраків, комсомольських організацій, жінок, кооперації, культосвітніх установ і окремих сільських активістів, які спільно з ревізійними комісіями рад повинні були перевіряти виконання депутатами своїх обов'язків. Підсумки перевірки мали враховуватися при складанні списку кандидатів у депутати [628, арк. 15 зв.].

Організаційна робота з підготовки до виборів передбачала проведення відповідної пропагандистської кампанії. В її рамках виконкоми та сільради звітували про успіхи в роботі. Так, Проскурівський ОВК видав кольоровий плакат зі звітом “Про працю за 1924/25 рік” [651, арк. 1]. Напередодні і в день виборів необхідно було організовувати лекції, вечори самодіяльності з проведенням показових громадських судів над тими, хто не йде на перевибори, в школах – батьківські збори, на яких вчителі мали переконувати батьків іти на вибори. Напередодні голосування потрібно було організовувати карнавал проти класових ворогів, а в день виборів – демонстрацію святково одягнених виборців. З метою залучення до голосування жінок потрібно було організовувати на ділянках одноденні ясла [628, арк. 22].

Отже, впродовж 1920-х років на Поділлі, як і по всій Україні, відбулося утвердження всевладдя компартії. В краї цей процес ускладнювався тим, що губерньська організація КП(б)У в своїх рядах майже не мала подолян і сприймалась як окупаційна структура. Проте з допомогою пропаганди, підкупу своїх прибічників висуненням на керівні посади та наданням їм фактичної індульгенції на правопорушення, до 1928 р. чисельність комуністів в регіоні збільшилася більш ніж удесятеро. Це були переважно малограмотні, політично малоосвічені партійці, готові виконувати будь-яку вказівку. Всі, хто проявляли сумніви, “вичищалися” з партії в ході періодичних чисток і перевірок. Зупиняв від вільнодумства й приклад інших партій і невідконтрольних комуністам організацій, осередки яких були розгромлені чекістами, а їхні члени заарештовані й після суду або ув’язнені, або відправлені на заслання у віддалені райони Росії.

Через механізми непрямих відкритих виборів були взяті під контроль комуністів місцеві ради та їхні виконкоми, забезпечене панівне становище в сільських радах висуванців союзників компартії на селі – комнезамів, які І. Герасимович назвав органом, страшнішим за міську “чрезвычайку, найбільш жорстоким апаратом влади, який слідкує за кожним рухом селянина” [908, с. 80]. Для цього довелося позбавити виборчого права найавторитетнішу

частину виборців – учителів, священників, торговців, заможних селян, яких обізваали куркулями, тощо. Подоляни, не маючи змоги висловити свою волю в ході вільного таємного голосування, боячись репресій, але не бажаючи підтримувати ставлеників компартії, масово ухилялися від участі в голосуванні. Свідченням чого є показник явки на вибори до сільських рад з 1923 до 1928 рр. – в середньому 48 % [279, арк. 23].

КП(б)У повністю контролювала діяльність місцевих рад на всіх рівнях, монополізувавши процес прийняття рішень у всіх сферах життєдіяльності. Платою за насадження монополії КП(б)У на владу була далеко не завжди кваліфікована верхівка радянського апарату, що змушувало центральні партійні та радянські органи надсилати на Поділля відповідальних працівників, які стежили за їхньою роботою. В той же час, позбавивши права голосу найбільш освічені і патріотично налаштовані верстви населення, влада практично повністю усунула їх від можливості захищати свої інтереси і брати участь у життєдіяльності регіону.

2.3. Адміністративно-територіальна реформа 1923-1925 рр. у Подільській губернії та її наслідки

Проведення адміністративно-територіальної реформи, як підкреслював П. Буценко, було породжене “Жовтневою революцією” [874 с. 6]. Серед її причин виділялися географічні фактори, невіддале розташування адміністративних центрів, їхнє неспівпадіння з економічними [340, арк. 4]. Офіційною метою реформування (в тодішніх документах воно отримало назву “районування”) було спрощення та здешевлення державного апарату, наближення його до населення [874, с. 11]. Ідею районування висунув Держплан РСФРР, який, як згадував Г. Гринько, виступив з проектом поділу всієї Федерації на низку економічних районів. Але в період збройної боротьби за владу в 1918-1921 рр. більшовикам було не до районування. Лише з переходом до непу виникла можливість перейти до розробки

генерального плану реформування адміністративно-територіального устрою [928, с. IX].

Цю роботу доручили створеній у лютому 1920 р. Адміністративній комісії при ВЦВК РСФРР. Вона запропонувала поділити Україну на два або три економічних райони з підпорядкуванням їх центру, тобто Москві. Оскільки при цьому з уряду республіки ніхто не знімав відповідальності за реалізацію завдань політичного та культурного характеру, які могли бути вирішені лише на республіканському рівні, то Держплан УСРР, “виходячи з доказів про економічну єдність” України, виступив проти. За його пропозицією ВУЦВК постановою від 1 лютого 1922 р. “Про впорядкування і прискорення робіт з адміністративно-територіального поділу УСРР” зобов’язав НКВС і Держплан УСРР розробити детальний план районування України, виходячи з наукових даних, господарських особливостей і економічного тяжіння територій [928, с. XII].

В основу плану було покладено ідею “дрібного районування”, суть якого полягала в переході від чотирирівневої до трирівневої системи управління, а УСРР розглядалась як цілісний державний організм [720, с. 12]. І хоч Москва наполягала, що “районування не може бути здійснене в ударному порядку, шляхом механічного територіального перекроювання; воно не може бути вирішене поспіхом, кавалерійським наскоком”, 3-я сесія ВУЦВК VI скликання 25 жовтня 1922 р. постановою “Про адміністративно-територіальний поділ УСРР та про спрощення радянського апарату” визначила засади такого поділу. Наголошувалося, що триступенева система адміністративно-територіального поділу є досконалішою, ніж існуюча. Але, зважаючи на політичні та технічні умови, які перешкоджали негайному проведенню реформи, ухвалили “проводити її в порядку повільності” [708]. Тобто спочатку реформувати повітово-волосний устрій, а згодом, скасувавши губернії, перейти до власне триступеневої системи. Розробка проекту нового устрою мала бути подана “на затвердження ВУЦВК не пізніше 1-го січня 1923-го року” [885, с. 83]. Для проведення практичної

роботи з районування створювалися центральна, губернські та повітові адміністративно-територіальні комісії [340, арк. 5].

На Поділлі, як і по всій Україні, районування всередині губернії було проведено в чотири етапи: перший – підготовчий, другий – створення округ на базі повітів, третій – формування районів на основі волостей, четвертий – районування сільрад.

На підготовчому етапі ще в липні 1922 р. було створено “Комісію губекономнаради по районуванню Подільської губернії”. Одночасно сформували групу експертів на чолі з професором О. Ярошевичем [340, арк. 4; 398, арк. 3]. Після створення Подільської губернської адміністративно-територіальної комісії (ГАТК) ця група була включена до її складу, що дозволило якісно проаналізувати всі сфери економічного, культурного, демографічного та інших аспектів життєдіяльності краю [340, арк. 4-5].

Експертна група, за підтримки губвиконкому, організувала проведення ретельного картографування, поглиблене вивчення земельних ресурсів населених пунктів, уточнила їхні межі, з’ясувала економічні можливості та тяжіння поселень тощо. Крім того, звернули увагу на виправлення меж губернії [398, арк. 3]. Пропозиції щодо цього, базовані на тяжінні цих територій до промислових, торгових, адміністративних і залізничних центрів, були запропоновані ще 21 серпня 1922 р. на другому засіданні комісії губекономнаради із районування Подільської губернії [398, арк. 188 зв.].

В своєму плані Подільська ГАТК, усупереч рекомендаціям ЦАТК, запланувала скорочення повітів з 12 існуючих до 10, вісім з яких мали бути сформовані в ході реформи [23, арк. 35 зв.; 399, арк. 1, 5]. Документ було подано на затвердження уряду. Однак саме тоді з’явилася згадувана нами постанова “Про адміністративно-територіальний поділ УСРР...” Нею встановлювалася чисельність для сільської ради “не менше 1000 людей; радянської волосної одиниці (району) – від 25000 до 40000 людей, та повітової (окружної) одиниці від 400000 до 600000 людей” [708]. Відтак ЦАТК, відзначивши наукову обґрунтованість проекту ГАТК, вказала на його

невідповідність принципам, встановленим 3-ю сесією ВУЦВК, і запропонувала розробити новий варіант поділу Поділля на 6 повітів. Разом з тим була підтримана пропозиція щодо округлення меж губернії шляхом приєднання до неї 2-х волостей Одеської губернії, 4 – Київської та 2 – Волинської, з одного боку, а з іншого – передачі Київській та Волинській губерніям частин 4-х своїх волостей [399, арк. 4-5 зв.].

Суть зауважень ЦАТК Подільська ГАТК розглянула вже 9 листопада 1922 р. Оновлений варіант плану районування, розроблений ГАТК, після схвалення його губвиконкомом і губкомом в частині, яка стосувалася кількості округ і окружних міст, 16 грудня 1922 р. підтримала нарада при НКВС з адміністративно-територіального поділу та 6 січня 1923 р. затвердила ЦАТК [24, арк. 16; 397, арк. 49; 399, арк. 4-4 зв.]. Крім того, вона відхилила пропозицію про перенесення окружного центру з Вінниці в Жмеринку та запропонувала в найкоротші терміни доопрацювати проект по-волосного поділу нових повітів (округ) і волостей (районів) на основі вимог ЦАТК щодо незмінності меж старих волостей і обов'язкового включення до складу районів “торгово-промислових пунктів” [25, арк. 3; 341, арк. 103].

Не згодні з таким висновком, керівники ГАТК Демченко та Ярошевич застерігали, що механічне поєднання волостей без їх подрібнення, згідно з директивами Укрдержплану та ЦАТК, для Подільської губернії недоцільне, оскільки межі старих волостей не відповідають сучасним реаліям, а нове об'єднання не забезпечить економічної рівності, буде маложиттєвим, несиметричним тощо. Вони наполягали на своєму плані районування. В його основі лежала розроблена Демченком ще 1914 р. облікова селянська дача як сукупність усіх земель, що юридично належать селу, та тих які хоч йому не належать, але економічно тяжіють до нього та обробляються мешканцями даного села. Такий підхід дозволяв урахувувати особливості землекористування в регіоні, яке поєднувало як селянські господарства, так і великі плантації цукрових заводів і винокурень, та ліквідувати в ході районування черезсмузжя. На відміну від інших губерній, де районування

проводилося шляхом механічного об'єднання старих волостей, внаслідок чого адміністративні центри нових волостей (районів) інколи опинялися за 40 і більше верст від сіл, пропонувалося максимально враховувати інтереси адміністрування та людей і виходити з того, щоб відстань до найвіддаленішого села району була 10-15 верст. Тобто за одну добу можна було прибути в райцентр, вирішити всі справи й повернутися додому [340, арк. 19-23]. Вони запропонували при створенні нових волостей (районів) за потреби дробити існуючі волості таким чином, щоб нові утворення організовувалися навколо культурно-економічних центрів (див.: додаток В) [397, арк. 33-34 зв.].

Такі аргументи переконали членів ЦАТК, і вони дозволили за потреби ділити старі волості [341, арк. 129-137]. Зауважимо, що, як підкреслювали О. Андрощук і Я. Верменич, на цьому етапі реформування адміністративно-територіального устрою центр взагалі надав місцевим органам досить широку ініціативу у виборі критеріїв районування [889, с. 81]. Саме тому, в довідці для ЦК КП(б)У про підсумки робіт з районування в 1923 р. ЦАТК стверджувала, що в основу районування “були покладені неоднакові ознаки: у Волинській губернії – природно-історичні; в Чернігівській, Полтавській і частково Київській – сільськогосподарські особливості; в Подільській, Одеській і Донецькій – торгове і культурне тяжіння” [176, арк. 32]. Такий висновок закріпився в історіографії, зокрема в монографії О. Андрощук і Я. Верменич, [889, с. 81]. Проте це не відповідає дійсності. Як неодноразово підкреслювала Подільська ГАТК, вона базувала всю свою роботу на культурно-економічних критеріях, що ширше від вказаних ЦАТК.

Зауважимо, що ще тривало узгодження плану, а вже розпочався другий етап районування – організація шести округ. Першим кроком стала реорганізація 13 січня 1923 р. ГАТК у “Комісію по проведенню в життя нового адміністративно-територіального поділу Подільської губернії” (оновлена ГАТК) [340, арк. 1-1 зв.]. Зазначимо, що в січні 1923 р. сам термін “округа” вживався мало. Домінував термін “повіт”, що відбивало відставання теоретичного

осмислення процесу районування від темпів його проведення. Сама ж підготовча робота проводилася за двома напрямками: організаційним та пропагандистським.

Початок організаційної роботи дав циркуляр губвиконкому від 26 січня 1923 р. У ньому встановлювалися повітові (окружні) центри та повіти (округи): а) Вінницький повіт з повітовим центром у м. Вінниці; б) Проскурівський – м. Проскурові; в) Кам'янецький – м. Кам'янці-Подільському; г) Могилівський – м. Могилів-Подільський; д) Тульчинський – м. Тульчині; е) Гайсинський – м. Гайсині. Губернський центр встановлювався у Вінниці [340, арк. 1 зв.].

Одночасно з утворенням нових повітів (округ) ліквідовувалися Літинський, Летичівський, Ушицький, Ямпільський, Жмеринський та Ольгопільський повіти [340, арк. 30-31 зв.]. Для цього створювалися шість повітових ліквідаційних комісій (ліквідкомісії) з представників губвиконкому та повітвиконкомів повітів, які ліквідовувалися, та до якого переходили відповідні території. Вони базувалися в найбільших містах. Зокрема, Літинська – в Хмільнику, Летичівська – в Деражні, Ямпільська – в Томашполі, Ольгопільська – в Бершаді. Лише Новоушицька та Жмеринська розташовувалися в колишніх повітових центрах. З метою якісного проведення ліквідаційних робіт губвиконком 3 лютого затвердив детальну “Інструкцію про порядок передачі справ і майна повітів, які ліквідуються по окремих відомствах і установах”. Зазначимо, що термін “округа” в ньому не вживався [340, арк. 1-2, 31]. Важливим кроком було затвердження 29 січня 1923 р. проекту штатів виконкомів округи та його відділів [397, арк. 7-9].

Особливо ретельно регламентувався порядок ліквідації структур повітових відділень ДПУ через власні ліквідкомісії. Передбачалося, що Проскурівське повітвідділення використовує особовий склад Летичівського повітуповноваженого, Могилівський – Жмеринського, Кам'янецьке – Новоушицького, Брацлавський (він отримував назву “Тульчинський”) – Ямпільського, Гайсинське – Ольгопільського. Літинському повітуповноваженому доручалося ліквідувати справи та майно на місці.

Після реорганізації Могилівське, Кам'янецьке і Проскурівське повітвідділення ДПУ отримували штат в 30 осіб кожна. Гайсинське і Брацлавське – по 18. Передбачалися прикордонні пости із штатом зі 184 осіб [397, арк. 29-31 зв.].

Паралельно з організаційною роботою проводилася пропагандистська. Були підготовлені “Тези для доповіді на волосних безпартійних конференціях з нового адміністративно-територіального поділу Поділля”. В них наголошувалося на важливості районування з огляду на необхідність скорочення адміністративного апарату та залучення його кращих кадрів для нових органів. Підкреслювалося, що реформа проводиться на принципах географічно-економічної однорідності, цілісності та культурно-економічних зв'язків. Знаючи повагу простих людей до фахівців, вказувалося, що в розробці проекту районування брали участь економісти, статистики, географи, правники, картографи. Крім того, зверталася увага на те, що губернії зберігаються лише до того часу, поки не зміцніють округи [456, арк. 2].

Аргументи виявилися переконливими. Більшість із проведених у січні 1923 р. конференцій схвалили проведення районування. Так, позапартійна конференція Циківської волості Кам'янецького повіту 9 січня “найшла політику радвлади щодо районування губерній і волостей вірною і доцільною в інтересах робітників і селян” [457, арк. 7-9].

Безпосередньо процес ліквідації повітів та створення округ був проведений стрімко – з 6 до 18 лютого 1923 р. У повітах, які підлягали реорганізації, ліквідкомісії інвентаризували не лише майно повітвиконкомів, а й усіх установ повіту, аж до лікарень і шкіл. Потім усе майно та справи, згідно з описами за актами, передавалися представникам округ [401, арк. 177. 181-183; 403, арк. 43-37, 113-114]. Серйозною проблемою на цьому етапі районування була ліквідація заборгованості із заробітної плати. Її було частково покрито переважно через перерахування коштів губвиконкомом, а частково перенесено на майбутнє [396, арк. 25].

На даному етапі районування було здійснено обмін територіями з сусідніми губерніями. Загалом цей процес проходив узгоджено, але мали місце й зловживання. Наприклад, при передачі містечка Старі Прилуки та його волості з Бердичівської округи Київської губернії до Вінницької округи Подільської губернії голова Бердичівського повітвиконкому Кудрін відмовився з'явитися для передавання справ, посилаючись на відсутність вказівок з центру. Справжня причина полягала в тому, що старі власники розформували місцевий агроцентр, закрили агрошколу, все їхнє майно вивезли, меблі та оснащення установ розікрали, будови продавалися на знесення тощо. Кращі працівники були відкликані в Бердичів, що фактично зруйнувало весь волосний апарат [397, арк. 104, 187]. Відтак, Подільський губвиконком змушений був звертатися до Київського губвиконкому, НКВС та ВУЦВК з проханням вжити відповідних заходів, щоб покарати винних у “злочинній діяльності” [397, арк. 104-106].

Підбиваючи підсумки організації округ, голова Подільського губвиконкому В.Порайко та завідувач відділу управління Петровський звернулися до подолян з листом, у якому високо оцінили проведену роботу. Разом з тим вони вказали на допущені недоліки: часто фіксування уваги на дрібницях; не зовсім вірний розподіл кредитів; розпродаж друкарських машинок; ліквідаційна гарячка, яка викликала неорганізованість і нерозторопність в ліквідації повітів; не зовсім точна звітність по ліквідації. Вони закликали уникнути цих помилок та недоліків при проведенні наступного етапу реформи – районування волостей [397, арк. 73].

Офіційно другий етап роботи з районування завершила постанова ВУЦВК від 7 березня 1923 р. “Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії”. Вона затвердила створення шести округ: 1) Вінницької у складі 18 районів, 2) Гайсинської – 14, 3) Кам’янецької – 17, 4) Могилівської – 15, 5) Проскурівської – 16, 6) Тульчинської – 13 районів [709]. Вони об’єднали однорідну в економічному та природно-історичному сенсі територію й були побудовані на основі зручності адміністрування, що, за

невеликим винятком, дало, на думку IV сесії ВУЦВК VIII скликання, потужну у всіх сенсах адміністративно-територіальну одиницю [179, арк. 29-35].

Третій етап – реформування волостей і створення районів – оновлена ГАТК розпочала, затвердивши 24 лютого 1923 р. проект волосного районування. Він передбачав на базі 143 волостей (а з урахуванням волостей, приєднаних від інших губерній, – 150) створити 93 нові волості. Почати відповідну роботу планували 10 березня, провівши перед тим “пробну ліквідацію волостей Вінницької округи”. Однак через технічні причини її не провели, а відразу 21 березня розпочали фактичну ліквідацію, яку завершили на початку квітня [397, арк. 107, 185-185 зв.]. Ще йшла ліквідація волостей, а вже було скликано голів сільських рад для проведення пленумів нових волостей (районів) з метою створення їх виконавчих комітетів. На цих пленумах обов’язково мали бути присутні представники окрвиконкомів [397, арк. 185 зв.].

Проведення робіт регламентувала “Інструкція по проведенню в життя волосного районування Подільської губернії”. Відповідальність за районування волостей покладалася на окрвиконкоми та окружні ліквідкомісії. Крім того, призначалися спеціальні уповноважені окружних виконкомів – не менше одного на дві волості. На рівні волості ліквідкоми організували лише технічні комісії в складі представника старого виконкому, секретаря та статиста. Всі справи ліквідованих волостей поділили на дві категорії: 1) податкові й фінансові, які передавалися в першу чергу; 2) всі інші [397, арк. 75-77 зв.].

Важливим елементом цього етапу районування був поділ нових волостей (районів) на три категорії: а) до 1-ї відносилися волості з кількістю жителів у волосному центрі до 6000; б) до 2-ї – до 12000; в) до 3-ї – понад 12000 осіб. У волвиконкомах, віднесених до 2-ї категорії, запроваджувалися посади заступника голови виконкому, який повинен відповідати за роботу в місті та справовиконавця з міської частини. У волвиконкомах, віднесених до 3-ї категорії, до цих посад давалася посада секретаря [397, арк. 186 зв.]. Певні труднощі при проведенні районування зумовлювалися відсутністю належної

кількості комуністів. Наприклад, у Могилівській окрузі лише в 9 районах були більш-менш міцні осередки, в 3-х районах осередки були слабкими (3-4 особи) і в 3-х їх не було зовсім, а працювали лише “одиначки-комуністи” [237, арк. 1].

Загалом районування волостей, як звітувала оновлена ГАТК, пройшло безболісно, без ускладнень і протестів населення. Було лише близько 30 клопотань з пропозиціями про перенесення того чи іншого села з одного в інший район [237, арк. 187]. Секретаріат ЦАТК відзначав, що в ході районування було зекономлено значні кошти, які дозволили розширити штати райвиконкомів до 12 осіб проти 8 в старих волвиконкомах [176, арк. 33]. Проте він лукавив, ніби не помічаючи, що район мав у 2,5 рази більшу територію, ніж волость, і майже всі права колишнього повіту [179, арк. 29-35]. Тому насправді штатів у райвиконкомах не вистачало.

Швидкі темпи проведення районування породжували всілякі чутки. Зокрема, про перенесення того чи іншого окружного центру. Наприклад, із Кам'янця-Подільського до Проскурова чи Вінниці. Вони були настільки поширеними, що голова Кам'янецького окрвиконкому Макарів навіть видав наказ № 97 від 8 серпня 1923 р., у якому погрожував притягненням до суду за їхнє розповсюдження [580, арк. 88]. Оцінюючи пророблену роботу з районування волостей по Україні, голова Держплану УСРР Г. Гринько підкреслював: “Лише одна Подільська губернія провела генеральний переділ всіх старих волостей і сформувала райони, не рахуючись з колишніми волосними межами” [928, с. XIII].

На завершальному етапі – районуванні сільрад – було поставлено мету скоротити їхню кількість через укрупнення. Оновлена ГАТК вважала за доцільне, щоб сільрада в західній і північній частині губернії представляла 4000 жителів у радіусі 3 версти, в південно-східній частині регіону – до 6000 мешканців радіусом 5 верст [397, арк. 193]. У березні 1923 р. оновлена ГАТК розробила проекти районування сільрад по районах, окремо для кожної округи. Вони були обговорені і лише тоді затверджені губвідділом управління, оновленою ГАТК і президією губвиконкому. Безпосередньо

процес реформування сільрад проходив з 7 травня до 10 червня без перешкод. Підсумки районування сільрад видно з додатку Д [397, арк. 189].

При виявленні порушень затвердженого плану губвиконком вимагав негайно їх усунути. Зокрема, він звернув увагу Могилівського окрвиконкому на неприпустимість розділення великих містечок на два райони (м. Чернівці та Чернівецький район), виділення містечкових центрів у безпосереднє підпорядкування району (Мурафа та Шаргород), необґрунтований поділ м. Бар на 4 райони, об'єднання сіл, які могли бути самостійними сільрадами, з радіусом понад норму в 5 верст (с. Миронівка і Гордіївка Ямпільського району), часткове перенесення меж районів і навіть їх перейменування (Могилівський район самовільно перенесли в м. Яругу й перейменували в “Ярузький”) [397, арк. 194]. Одночасно з укрупненням сільрад проводилася кампанія з їхнього зміцнення. На думку президії Подільського губвиконкому, насамперед необхідно було підвищити заробітну плату працівникам сільрад і райвиконкомів [404, арк. 15]. Справжню мету проведеного районування на цьому рівні яскраво розкриває “Інструкція по проведенню зміцнення сільрад” Тульчинських окрпарткому та окрвиконкому. В ній прямо й чітко говорилося, що воно має на меті посилення впливу КП(б)У в сільрадах. Для цього у селах, де були партосередки, та у волосних центрах потрібно було забезпечити обрання головою сільрад комуністів. Там, де осередків не було, склад сільрад мав формуватися переважно з членів комнезамів чи демобілізованих червоноармійців. Якщо цього не вдавалося досягти, то під час двотижневика зміцнення сільрад уповноважений, спільно з волвиконкомом, мав право переобрати сільраду [404, арк. 15].

Загалом, як наголошувала О. Сагач, постановою IV сесії ВУЦВК VII скликання “Про підсумки та чергові завдання районування України” від 4 листопада 1923 р. проміжні результати реформи визнавалися такими, що “цілком відповідають поставленій меті спрощення й скорочення радянського апарату та його зміцнення і наближення до населення” [1162, с. 209]. Разом з тим, районування було проведено настільки швидко, що

потрібен був час на усвідомлення суті змін і виправлення допущених помилок. Одне з перших клопотань щодо перегляду результатів районування на Поділлі ЦАТК розглянула 15 листопада 1923 р. В ньому губвиконком просив перенести окружний центр з Вінниці до Жмеринки. Мотиви перенесення – нестачу житла та відірваність від основної робітничої маси, сконцентрованої в Жмеринці, – визнали слушними. Однак, враховуючи, що Жмеринку “абсолютно не можна вважати благополучною в житловому плані” навіть до переселення туди окружних установ, а розташування окрцентру на периферії округи створить значні труднощі щодо управління і обслуговування районів, частина яких “буде за 100 верств, тоді як зараз не більше 60”, пропозицію відхилили [404, арк. 35]. Оскільки в масштабах України розглядати кожну скаргу чи клопотання окремо було нераціонально, то ЦАТК, після належного їхнього опрацювання, подавав проекти рішень пакетом ВУЦВК і РНК. Поки такі пропозиції готувалися, Раднарком 5 жовтня 1923 р. заборонив місцевим органам самовільно змінювати межі округ та районів [43, арк. 145].

Прикладом такого підходу стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про зміни в адміністративно-територіяльному поділі Поділля” від 19 листопада 1924 р. Вона передбачала створення на території Гайсинської округи нового Джулинського району, з центром у с. Джулинці, з частин Зятковецького, Красносільського та Устянського районів цієї округи, які мали розформувати. Решта сіл, які входили до них, приєднувалися до Бершадського, Гайсинського, Ладизинського, Теплицького та Соболівського районів Гайсинської округи. Одночасно 44 села передали зі складу одних районів у підпорядкування інших. А с. Ільяшівку зі складу Старосинявського району Проскурівської округи передали до складу Старокостянтинівського району Шепетівської округи на Волині [710; 1162, с. 214].

Однією з особливостей Поділля традиційно були містечка. Зі своїм багатоетнічним населенням, поліконфесійною строкатістю, багатомовністю мешканців, торгово-ремісничим характером господарства тощо вони суттєво

впливали на всі процеси, що відбувалися в краї. Проте в процесі районування 1923-1925 рр. містечка були ліквідовані. Одна частина з них отримала статус міста, інша – селища міського типу, а третя – села.

Складовою частиною районування було формування “сталого списку міських поселень”. 18 травня 1923 р. на засіданні ГАТК було створено спеціальну “технічну підкомісію Подільської ГАТК з питання про міські поселення” [398, арк. 29-29 зв.]. 31 травня вона доручила губфінвідділу, комгоспу, земвідділу та губпродкому подати свої пропозиції щодо віднесення населених пунктів до міст, містечок і поселень сільського типу. При цьому необхідно було взяти до уваги їхній економічний розвиток, кількість населення, соціальний стан і характер занять мешканців, можливість подальшого економічного розвитку тощо. Вже 2 червня 1923 р. оновлена ГАТК доручила проф. О. Ярошевичу скласти вмотивовану доповідну записку до президії губвиконкому з відповідними пропозиціями [398, арк. 35-36]. 9 жовтня 1923 р. президія губвиконкому схвалила його проект. В ньому підкреслювалося, що, з огляду на особливості Поділля, віднесення того чи іншого містечка цілковито до міського чи сільського типу поселення за формальними ознаками, запропонованими НКВС, тобто за простою більшістю міського чи сільського населення, недоцільне. Потрібен індивідуальний підхід. У випадку, коли немає явного домінування міського або сільського населення, пропонувалося розділити населений пункт на дві частини, а саме: основне ядро містечка, населене торговим і промисловим елементом, виділити в особливу одиницю й назвати поселенням міського типу. Іншу частину, заселену селянами, перейменувати в село з тією ж назвою, що й містечко. Містечка з явним домінуванням серед мешканців селян пропонувалося перейменувати в села. Ті з містечок, у яких переважає торговий і промисловий елемент, мали б належати до поселень міського типу [396, арк. 36, 77, 94].

З метою визначення міської межі змішаних поселень пропонувалося створити спеціальні комісії з представників окрвиконкомів, окркомунгоспів, окрфінвідділів і комнезамів. Ці межі мала затверджувати ГАТК, а згодом

округи, отримавши її постанову, – втілювати в життя [396, арк. 36 зв, 94 зв.]. Крім того, зверталася увага на необхідність терміново вирішити питання з передмістями, без чого неможливо було чітко визначити межі міст. Необхідно було або віднести їх до складу поселень міського типу, або перейменувати в села [396, арк. 94 зв.]. Відтак технічна підкомісія ГАТК, проаналізувавши фактичний матеріал, на засіданнях 10, 12 і 15 жовтня визначилася з їхньою належністю до міст чи сіл. Наприклад, Великі і Малі Вінницькі хутори визнали сільською місцевістю, а Старе Місто і Дубовецьку Слобідку включили до складу Вінниці [396, арк. 80, 82, 93-93 зв.].

На виконання постанови президії губвиконкому від 9 жовтня 1923 р. створені в округах спеціальні комісії впродовж жовтня-листопада провели детальне обстеження й визначили тверді межі поселень міського типу. При цьому використовувався досвід, нагромаджений у Вінницькій окрузі в червні-липні 1923 р. із проведення обстежень в Уланові, Тиврові та Браїлові тощо зі складанням схематичних креслень (планів) містечок [396, арк. 49-68].

Коли робота ГАТК із складання “сталого списку міських поселень” завершувалася, надійшли листи від НКВС за № 16685 та ЦАТК за № 16473 про те, що ЦАТК самостійно розробляє свій список міст і селищ міського типу у всеукраїнському масштабі. Подільський ГВК 27 грудня 1923 р. у листі-відповіді “Про сталий список міських поселень” на ім’я ЦАТК і НКВС уперше вжив термін “селища міського типу”. Це був лист-обурення тим, що місто Ольгопіль, яке за проектом ГАТК мало залишатися селищем міського типу, ЦАТК віднесла до села на тій підставі, що в Ольгополі 90 % мешканців займаються сільським господарством. Насправді все було навпаки – 90 % ольгополян займалися торгівлею та ремеслами. На думку губвиконкому, такий паралелізм у роботі міг зруйнувати не лише досягнення в районуванні, а й місцевий бюджет [396, арк. 3-3 зв.]. Наполегливість ольгополян, окружного і губвиконкому принесла бажаний результат: Ольгопіль отримав бажаний статус [1287, с. 68].

Проте центр у більшості випадків не дослухався до слушних пропозицій з периферії. Ухваливши 14 квітня 1924 р. “Інструкцію про порядок

переведення населених пунктів до категорії міських або сільських поселень”, ВУЦВК фактично перекреслив всю попередню роботу Подільської ГАТК. Справа в тому, що вона визначала “поселення міського типу” за критеріями всесоюзного міського перепису, проведеного в березні 1923 р. Вони повинні були мати не менше 500 мешканців, головним заняттям яких було не сільське господарство [886, с. 259]. “Інструкція...” ж збільшувала число мешканців до 3 тисяч, а для міста – не менше 10 тисяч [710].

Остаточо приголомшила губвиконком і ГАТК постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 10 грудня 1924 р. “Про встановлення точного списку міст і містечок на Поділлі”. Відкинувши всі пропозиції, вона віднесла до розряду міст: Вінницю, Проскурів, Кам’янець-Подільський, Гайсин, Тульчин і Жмеринку; до розряду містечок: Бар, Бершадь, Літин, Хмільник, Брацлав, Деражню, Летичів, Нову Ушицю, Томашпіль, Ямпіль, Дунаївці, Немирів, Меджибіж, Браїлів і Шаргород [711].

Після наполегливих доказових протестів ГАТК 23 січня 1925 р. до категорії міст віднесли Могилів-Подільський [712], а до поселень міського типу – 9 вересня 1925 р. – Іллінці та Липовець [713]. Опісля, 28 жовтня 1925 р., постановою ВУЦВК та РНК УСРР “Про загальну назву селищ міського типу” замість терміну “містечко” запровадили цей потворний новотвір, поширивши його і на раніше ухвалені документи, які друкувалися українською мовою [714]. Можна припустити, що він був запроваджений через те, що малописьменні чиновники, прислані з Росії, та їхні місцеві суржикомовні колеги побачили щось не те в російському перекладі слова “містечко” – “местечко”. Хоч скасування цього терміну позбавляло історичної пам’яті багатьох українців.

Разом з тим слід відзначити, що мешканці не всіх містечок, які попередньо були включені до “сталого списку міських поселень”, хотіли зберегти такий статус. Зокрема, впродовж 1923–1924 рр. 1140 жителів м. Гнівань протестували проти його включення до поселень міського типу. Підставами для цього вони вважали те, що містечко не є ні торговим, ні

промисловим центром, а головним їхнім заняттям є сільське господарство. Ще одним аргументом була ліквідація в ході районування Гніванської волості. Вінницький ОВК надав пояснення, що серед мешканців Гнівані до 80 % належить до робітничого класу і лише через те, що один з найбільших на Поділлі цукрозавод не працює вже 5 років, вони змушені займатися сільським господарством, яке дає натуральні ресурси для прогодування себе і своїх сімей. Губвиконком і головне управління комунального господарства НКВС вважали доцільним надати Гнівані статус міського поселення, оскільки поміщик Ярошинський закладав його для робітників цукрозаводу та каменоломень. Натомість скаргу підтримав відділ регулювання земельних відносин НКЗ і висловився за недоцільність віднесення Гнівані до поселень міського типу. Зазначимо, що поки тривала суперечка між НКЗ і НКВС щодо статусу Гнівані, 5 вересня 1923 р. було призупинено стягування міських податків і зборів до врегулювання питання, яке завершилося наданням їй статусу села [65, арк. 9-32; 72, арк. 1-19].

Проте мешканці тих чи інших населених пунктів виступали проти отримання статусу міського поселення лише в тих випадках, коли головним заняттям більшості з них було сільське господарство. Це зумовлювалося тим, що орендована ними земля обкладалася спочатку продподатком, а з осені 1923 р. – єдиним сільськогосподарським податком. У поєднанні з міськими податками це призводило до того, що орендарі змушені були сплачувати 75 % свого врожаю на податки. З того, що залишалося, вони вижити не могли [63, арк. 93].

Одним з напрямків проведення районування було перейменування населених пунктів, які мали “релігійну чи іншу контрреволюційну” назву. Зазначимо, що перша спроба такого перейменування була ще в 1921 р., коли президія губвиконкому 10 листопада висловила за перейменування м. Томашполя в Радянськ, а Ямпільського повіту – в Радянський. Проте ВУЦВК, після консультації з ЦАТК, 15 березня 1922 р. цю ініціативу відхилив [22, арк. 13; 346, арк. 28 зв.]. Впродовж літа-осені 1923 р. окрвиконкоми організували пошук “документальних історичних матеріалів”

стосовно назв сіл. Для цього аналізувалися публікації в “Подольских епархиальных ведомостях”, церковні літописи, проводилося опитування старожилів. Відповідні списки з пропозиціями окрвиконкомів щодо перейменування з “побажаннями населення” передавалися до губвиконкому, а потім – у ЦАТК [341, арк. 144, 208].

Особливо ретельно із цим завданням впоралися в Гайсинській окрузі. Тут по кожному району підготували детальні списки сіл і містечок із короткою інформацією про походження їхньої назви та пропозиціями відносно доцільності чи недоцільності перейменування. Наприклад, с. Брідок Соболівського району, назва якого походило від того, що в цьому місці був брід через р. Буг, пропонувалося залишити, а с. Антонівку того ж району, назва якого походила від імені Антона, сина поміщика Потоцького, – перейменувати в с. Серпівку на знак того, що “серп і молот – емблема праці”. Замість Попівок, Ксендзівок, Романівок, Катеринівок тощо найчастіше селяни пропонували такі назви: Тарасівка, Шевченкове, Франківське, Жовтневе, Селянівка тощо [341, арк. 211, 214]. Крім сіл, пропонувалося перейменувати й досить великі міста і містечка. Зокрема, м. Ладижин, назва якого походила від старослов'янської богині Ладо, але нової назви не запропонували; м. Ольгопіль, ймовірно назване на честь “якоїсь великої княгині”, запропонували перейменувати в м. Рева – на честь командира 12 дивізії, вбитого повстанцями в 1921 р. Проте ці прохання ЦАТК відхилила на засіданні 7 липня 1924 р. [341, арк. 213 зв., 268 зв.].

Траплялися випадки, коли мешканці просили перейменувати село з немилозвучною назвою. Наприклад, Михайлівський райвиконком Проскурівської округи просив змінити назву села “Свинне” на “Шевченкове”. Проте окрвиконком вважав перехід від “Свинного” до “Шевченкового” надто різким і запропонував обрати новий варіант з урахуванням місця розташування села. Райвиконком згодився й запропонував назвати село “Долина”. Окр- та губвиконкоми підтримали цю пропозицію [341, арк. 215-215 зв., 218-218 зв.]. Загалом пропозицій про

перейменування надійшло настільки багато, а грошей було настільки мало, що ВУЦВК був змушений рішенням IV сесії ВУЦВК VIII скликання в лютому 1925 р. припинити перейменування. Проте були й винятки. Так, постановою Президії ВУЦВК від 31 жовтня 1927 р. Воньківці перейменували в Затонськ, а район – у Затонський [1112, с. 194].

Одночасно з цією роботою органи влади відстежували хід виправлення помилок, допущених у ході районування та укладання “сталого списку міських поселень”. Республіканське керівництво змушене було визнавати, як звернула увагу Я. Верменич, що “попри кардинальні перекроювання територіальної структури в саму систему управління не вдалося внести скільки-небудь істотних змін. Кількість проміжних управлінських ланок (4) лишилась такою ж самою” [888, с. 81]. Відтак, 9 січня 1924 р. комісія ЦК КП(б)У з районування УСРР обговорила доповідну записку ЦАТК щодо ліквідації губерній та переходу на триступеневу систему управління й доручила їй підготувати детальний аналіз підсумків адміністративно-територіальної реформи в 1923 р. та проект подальших кроків з районування [179, арк. 2].

Через різні обставини підготовча робота затягнулася до 15 листопада 1924 р., коли на засіданні цієї комісії ЦК створили підкомісію в складі П. Буценка, М. Черлюнчакевича, О. Ашуп-Ільзена. Їй доручили в тижневий термін розробити схему засідань з районування УСРР і підходи з проведення заключного етапу реформи, проект кошторису для фінансування підготовчої роботи. Крім того, М. Черлюнчакевичу та О. Ашуп-Ільзену доручили з’ясувати, які матеріали слід публікувати, а які залишати лише “для службового користування” [179, арк. 4-4 зв.]. Вже 19 листопада, за поданням підкомісії та ЦАТК, затвердили проект “Положення про перехід на трьохступеневу систему управління”. В ньому зазначалося, що цей перехід не слід розглядати як реформу, яка є продовженням розпочатого в 1923 р. районування. Розробники “Положення...” нагадували, що суть реформи полягає в усуненні проміжних ланок управління, тому на цій її стадії передбачалася лише ліквідація

губернських центрів, без докорінних змін окружного та районного поділу, які можна було вносити незалежно від даного етапу реформи з урахуванням набутого досвіду. Головною метою реформи визначалося проведення подальших заходів у сфері здешевлення, спрощення та наближення апарату до населення. Підкреслювалася недоцільність виділення великих губернських міст у самостійні адміністративні одиниці. Особливо наголошувалося на необхідності перебудови роботи окружних апаратів, які тепер ставали самостійними й не могли сподіватися на допомогу губерній, визначенні порядку взаємодії округ з центром, між собою, з районами та сільрадами. Центральні органи влади, насамперед Держплан і Наркомат фінансів, повинні були протягом двох тижнів подати свої пропозиції. Підкомісія на чолі з П. Буценком призначалася головним постійно діючим органом із підготовки реформи [179, арк. 8-9, 11-14]. А вже 23 листопада вона дала вказівку створити в губерніях “комісії для попередньої проробки всіх питань з ліквідації губерній”. При цьому наголошувалося, що вони не мають права вживати будь-які дії без санкції центру [179, арк. 26-27].

Отримавши відповідні вказівки, Подільський ГВК оперативно оновив ГАТК, ввівши до її складу представника військкомату Ілліна. Наявність значних наукових напрацювань дозволила досить оперативно, до 23 січня 1925 р., розробити проект поділу території Поділля після ліквідації губернії на чотири округи, як “найбільш доцільний в адміністративному та територіальному відношенні” [349, арк. 1]. Він був переданий до ЦАТК, яка готувала доповідь на IV сесію ВУЦВК VIII скликання, що планувалася на 15–19 лютого 1925 р., і не мала змоги розглянути цей проект. В процесі подальшої роботи пропозиції подолян були частково враховані – ЦАТК визнала доцільним одночасно з ліквідацією губернії поділити територію Поділля на 5 округ. До травня узгодили, що розформувати слід Гайсинську округу – найслабшу в економічному плані. Свої пропозиції щодо цього ГАТК затвердила на засіданні губвиконкому 6 травня 1925 р. Одночасно на виконання доручень центральних органів влади Гайсинській окрАТК доручили провести всю підготовчу роботу з

ліквідації округи до 1 червня [349, арк. 8]. Крім того, губвиконком уповноважив членів ГАТК Демченка та Ярошевича на засіданні ЦАТК 9 травня домагатися включення південних районів Шепетівської округи до складу Проскурівської. Однак їхні аргументи не переконали колег із центру. Вони вирішили додатково вивчити дане питання [33, арк. 166].

Старт завершальному етапу адміністративно-територіальної реформи дала постанова ІХ Всеукраїнського з'їзду рад, який проходив 5-10 травня 1925 р., "Про перехід на 3-х ступеневу систему управління на Україні". Вже 12 травня проект розформування Гайсинської округи, схвалений Держпланом, затвердили на засіданні ЦАТК. Він передбачав розподіл її території між Первомайською округою на Одещині, Уманською на Київщині, Вінницькою та Тульчинською округами. Крім того, за наполяганням представників Подільської ГАТК було вирішено розформувати Юзвинський район Вінницької округи; Калюський – Кам'янецької; Великокосницький – Тульчинської; Озаринецький – Могилівської та створити тут новий Ярузький район [33, арк. 174-176]. Окрилений тим, що його пропозиції стали рішеннями ЦАТК, ГАТК на засіданні 23 травня вирішив "категорично наполягали перед ЦАТК" на передачі від Шепетівської округи колишньої Волинської губернії до Проскурівської округи Красилівського, Базалійського і Старокостянтинівського районів, мотивуючи це згодою місцевого населення, територіальними та географічними умовами [349, арк. 9]. Але безрезультатно.

Звернімо увагу, що, всупереч усім попереднім вказівкам про початок практичної роботи з ліквідації губерній з 1 червня, постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про ліквідацію губернь і перехід на трьохступеневу систему управління" була прийнята тільки 3 червня 1925 р. Вона передбачала до 1 серпня скасувати адміністративно-територіальний поділ України на губернії. На Поділлі залишалися Вінницька, Кам'янецька, Могилівська, Проскурівська й Тульчинська округи, а Гайсинська підлягала розформуванню, що ВУЦВК і РНК УСРР узаконили відповідною постановою 10 червня [1287, с. 8-9, 10-14].

Зволікання з оприлюдненням нормативних документів суттєво загальмувало практичну роботу на місцях. Певним чином становище рятувало те, що в листопаді-грудні 1924 р. в губернських установах, а навесні 1925 р. в усіх закладах Гайсинської округи провели інвентаризацію майна. Використовуючи досвід районування 1923 р. і керуючись рекомендаціями центру, були створені губернська та Гайсинська окружна ліквідаційні комісії. Вони досить оперативно вирішили всі матеріально-фінансові та кадрові питання [276, арк. 16; 334, арк. 282-285 зв.]. Після проведення ліквідаційної кампанії було порушено відносну рівновагу між округами регіону. Якщо до цього їхні розміри коливалися від 4752,4 версти² до 5463,5 версти² з населенням у середньому 540 тис., то після розформування Гайсинської округи та приєднання частини районів до Вінницької та Тульчинської округ баланс було порушено. Вінницька округа збільшилася до 7085,8 в.², а населення – до 758 тис., Тульчинська – до 7075,8 в.² та 708 тис. осіб [1287, с. 36, 43, 56, 63, 68].

Зауважимо, що робота з ліквідації губерній не зупинила процесу уточнення адміністративно-територіального устрою. Зокрема, одночасно із зазначеними постановами 3 червня 1925 р. ВУЦВК, як зауважили В. Артеменко та О. Врублевський, ухвалив рішення про ліквідацію Калюського району Кам'янецької округи. Його територія увійшла до складу Новоушицького району тієї ж округи. 21 липня 1925 р. ЦАТК, за клопотанням населення, підтриманого Могилівським ОВК, попросила президію ВУЦВК припинити розформування Бабчинецького району, що й було зроблено [33, арк. 211; 896, с. 8]. Робота з коригування зазначеної структури продовжувалася до кінця 1920-х рр. Так, мала президія ВУЦВК 3 липня 1928 р. за пропозицією ЦАТК і Проскурівського ОВК розформувала Бахматовецький район [31, арк. 36].

Отже, в ході адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 рр. було докорінно змінено устрій Поділля. Замість 12 повітів з'явилося 6 округ, майже на 40 % було скорочено кількість волостей з утворенням натомість районів, на 56,86 % зменшили кількість сільських рад. Особливістю

проведення районування в регіоні було руйнування меж старих волостей і, з використанням облікової селянської дачі, створення нових компактних районів. Низовим рівнем рад після ліквідації волостей стали сільські ради.

Важливе значення мало реформування містечок. За поданням ЦАТК і НКВС ВУЦВК та РНК УСРР до категорії міст із запропонованих подолянми 13 віднесли лише 6, а з 32 “поселень міського типу” – лише 15 містечок [340, арк. 7 зв.-8].

Загалом, зазначена реформа наблизилася органи влади до людей, зекономила кошти на утримання органів влади, на чому наголошувала як влада на всіх рівнях, так і радянська історіографія. Проте замовчувалося головне: через розширення мережі компартійних і правоохоронних органів за рахунок районного рівня (раніше комітети КП(б)У, відділення міліції та ЧК-ДПУ функціонували лише в губернському та повітових містах) було взято під повний контроль усе життя подолян.

2.4. Боротьба подолян проти більшовицького режиму

Придушення повстання в Ямпільському та Могилівському повітах у лютому 1921р. не лише не ліквідувало його причин, а, навпаки, продовження продрозкладки і знуцання карателів посилили невдоволення подолян більшовицькою владою. Тому, на відміну від значної частини керівників не лише партійно-радянських органів, але й військових, добре поінформований щодо реальних настроїв подолян голова Подільського губвідділення ЧК В. Нікольський не поділяв переможних настроїв. В доповіді на адресу ЦК КП(б)У 16 березня 1921 р. він застерігав, що з приходом весни можливий посилений розвиток бандитизму [148, акр. 4]. Такі прогнози базувалися на особливостях Подільської губернії як прикордонної. З одного боку, це створювало добрі умови для зв'язку повстанців із Головним Отаманом С. Петлюрою, а з іншого, значні переваги отримувала влада, оскільки в прикордонні базувалася значна кількість підрозділів Червоної армії, ЧК,

міліції та прикордонників. Ще однією особливістю Поділля, яка безпосередньо впливала на масштаб повстанського руху, було те, що тут під час столипінської аграрної реформи було створено значну кількість заможних одноосібних приватних хутірських і виселкових господарств (так на Поділлі називали господарства, створені в рамках цієї реформи на “відрубках”). Їхні власники в 1918 – 1920 рр. підтримували армії УНР і П. Скоропадського, а пізніше стали соціальною опорою повстанського руху [702, с. 15, 26, 29, 33-58.].

Продовження репресій провокувало формування повстанських загонів для захисту населення та боротьби з більшовицьким режимом. Вже у березні повстанський рух активізувався в Брацлавському, Гайсинському та Ольгопільському повітах. Почастішали напади повстанців на важливі центри губернії, зокрема, Ольгопіль, Вороновицю, Брацлав і навіть на штаб 12-ї дивізії. В ході одного з нападів було вбито начдива Реву. Влада змушена була оголосити ці повіти “ударними” та послати туди “особливо-вповноважених губнаради, губкому, губревкому”, а також сконцентрувати тут три дивізії*. Проаналізувавши причини повстанського руху, Подільський губком визнав, що велику роль у поширенні бандитизму відіграла поведінка радянських працівників. Так, у с. Попова Гребля Ольгопільського повіту за наказом голови повітвиконкому Атюніна, без належної санкції Губнаради, 15 квітня 1921 р. карателі спалили 534 будинки. Без даху над головою залишилося 1840 осіб [433, арк. 14-14 зв.; 946, с. 22]. Крім того, Атюнін визначив групу селян, кооператорів, вчителів, навіть кількох партійних для висилки вглиб Росії [139, арк. 52-60].

Наголосимо, що, на думку губкому, до середини квітня дії влади в боротьбі з повстанським рухом були неплановими та безсистемними. Проте з середини квітня вони набули планового й організованого характеру “завдяки концентрації трьох дивізій”. Підкреслимо, що чекістів непокоїв напружений

* За даними, які наводить Р. Подкур, наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. на Поділлі перебували три стрілецькі дивізії та корпус Червоного козацтва під командуванням В. Примакова, окремі батальйони Петроградської дивізії військ ВЧК, частини особливого призначення. Загальна кількість, за різними підрахунками, становила 35–50 тис. багнетів і шабель. [1131, с. 176].

настрій селян, викликаний важким продовольчим станом губернії, та поява в більшій частині регіону невеликих повстанських загонів, діяльність яких, як зазначав у своїх спогадах Я. Гальчевський (Орел), була скоординована [139, арк. 81-82; 903, с. 40]. Прикладом цього став спільний напад 2 червня кількох повстанських загонів загальною чисельністю до 600 осіб на кавалерійську частину в м. Хмільнику, яка здійснювала продрозкладку [671, арк. 141]. Типовими стали повідомлення місцевих органів влади про активізацію повстанського руху. Зокрема, Кам'янецького відділення ЧК про те, що в с. Петраші в Зіньківському лісі, на кордоні з Летичівським повітом, діють загони Кіндрата Нурдзіна та Кліма Березицького [662, арк. 14].

Поява значної кількості невеликих повстанських загонів змусила владу змінити тактику боротьби. Використання польових частин визнали неефективним. Відтак почали створювати винищувальні загони чисельністю в 300 вершників і 150 піхотинців, з легкою артилерією, двома бронемашинами, на тачанках [142, арк. 68].

Щоб ізолювати повстанців від мирного населення, 30 травня 1921 р. у Подільську губнараду по боротьбі з бандитизмом, як зазначав В. Петров, надійшов наказ голови аналогічної наради Київської військової округи В. Затонського про запровадження інституту відповідачів, а 31 травня – “Інструкція про призначення відповідачів”. Вона передбачала, що спеціальна комісія з 2-х представників губвійськнаради та одного від волкомнезаму призначає відповідачів з розрахунку – один на 20 хат у селі, не менше двох – на виселках, не менше одного – на хуторі. За кожного вбитого представника влади слід було розстрілювати вдвічі більше заручників. У випадку, якщо бандита чи дезертира схоплять без повідомлення про це влади – стягувався штраф: пара коней або корів чи 200 пудів хліба [433, арк. 293; 1121, с. 128-129].

На підставі цієї інструкції Подільський ГВК 31 травня 1921 р. затвердив свою, якою за одного вбитого передбачався розстріл 5 відповідачів. Сільради повинні були всіх сумнівних, а також причетних до

бандитизму осіб брати на облік і складені списки в п'ятиденний термін передати в повітове відділення ДПУ [429, арк. 293].

Великі надії як на ефективний засіб боротьби з повстанським рухом покладалися на широку амністію його учасникам, оголошену в березні 1921 р. V Всеукраїнським з'їздом рад [875, с. 99-100]. Зазначимо, що задля більшого пропагандистського ефекту звільнення осіб, яких амністували, проводили урочисто. Так, 320 амністованих в'язнів концтабору біля Вінниці в березні 1921 р. проводжали на волю з оркестром [783, с. 2]. Загалом, станом на перше травня 1922 р. на Поділлі було амністовано 747 осіб [429, арк. 1]. Загальна ж чисельність найбільших повстанських загонів Гальчевського, Боровського, Бущука, Левченка, Лижника, Лиха, Завірюхи, Заболотного, Солтиса, Хмари (загалом понад 30 отаманів) у червні 1921 р. становила, за нашими підрахунками, близько 3 тис. осіб, переважно кінноти [142, арк. 59-214]. Тобто було амністовано майже третину повстанців.

Паралельно з діяльністю повстанських загонів у краї організовувалося антирадянське підпілля. Так, у травні 1921 р. чекісти викрили у Вінниці підпільну організацію “петлюрівського напрямку”. Її керівниками були відповідальні працівники, члени КП(б)У: голови Вінницького й Жмеринського повітревкомів І. Петруня та А. Левчинський, завідувач інформаційно-інструкторського підвідділу відділу управління Подгубревкому Г. Шаулко, член Кам'янецького ПВК Г. Радченко та інші. Для організації повстання воєнком м. Гайсина Силицький мав організувати територіальний полк. Загалом було арештовано 93 активних і 67 пасивних учасників організації [136, арк. 73; 177, арк. 88]. Зазначимо, що в цей же час в Ольгопільському повіті активно діяло єврейське підпілля під проводом Поалей-Цион. Проте, на відміну від українського, яке боролось за повалення влади більшовиків і відновлення незалежності України, воно намагалось уникати політики й закликала лише до виїзду в Палестину [436, арк. 74].

Більшовицьку владу турбувало те, що мету повстанців – “захоплення влади для Петлюри” – підтримували на лише вчителі, духовенство, інтелігенція

та заможне селянство, але й “несвідомі бідняки і навіть члени комнезамів” [701, с. 32-33]. Тому ЦК КП(б)У в затверджених 2 серпня 1921 р. “Директивах по боротьбі з бандитизмом” вимагав залучати до боротьби з ним незаможників та середняків, а також уточнював, що в районах, уже охоплених повстаннями відповідальність за попередження появи повстанців покладається на відповідачів з числа куркулів [132, арк. 11; 141, арк. 65-66].

За радянською традицією, для запровадження інституту відповідачів створювалися комісії. Зазвичай до їхнього складу призначалися голови повіт-і волвиконкомів, волнаглядачі (міліціонери), представники ДПУ, повітвійськдільниць, військових частин, комнезамів, уповноважені по боротьбі з бандитизмом [661, арк. 242-242 зв.; 665, арк. 10-10 зв.; 670, арк. 46 зв.-47]. Спеціальними розпорядженнями увага членів комісій зверталася на недопустимість залучення до складу відповідальних “брандмейстерів пожежних команд” [660, арк. 30]. На практиці були непоодинокі випадки порушення принципів призначення відповідачів. Зокрема, завідувач трудової школи в с. Янів Вінницького повіту А. Хмельницький 3 травня 1922 р. попросив особливий відділ II бригади II Червонокозачої дивізії звільнити його від обов’язків відповідача, оскільки він ніякого майна не має та постійно перебуває в школі. Єврейська секція Пиківського волосного відділу народів та профспілка Робос, членом якої він був, підтвердили правдивість заяви [422, арк. 27].

Вражають звернення 61 мешканця м. Жабокрич Ольгопільського повіту та 31 жителя м. Немирова Брацлавського повіту у вересні 1922 р. до відповідних повітвійськнарад з проханням не призначати відповідачами євреїв, оскільки це не зупинить напади [423, арк. 13-14, 17-17 зв.].

Великі надії в справі мобілізації незаможників на боротьбу з повстанським рухом влада покладала на I Подільський губернський з’їзд рад. Керуючись постановою ВУЦВК від 1 червня 1921 р. “Про організацію та порядок постачання й підпорядкування загонів незаможних селян”, він у резолюції “Про боротьбу з бандитизмом” від імені трудящих зобов’язав

органи по боротьбі з бандитизмом залучити до неї широкі маси селянства, а губвиконкому доручив терміново вирішити питання про організацію загону з “перевіраних комнезамів” [9, арк. 80; 699, с. 93-94].

На виконання даного рішення за дорученням губвійськнаради начальник губдільниці, командир корпусу Червоного козацтва В. Примаков і голова губвиконкому В. Порайко розробили проект наказу, який губвійськнарада затвердила 30 липня. Він виходив за межі рішення з’їзду та зазначеної постанови ВУЦВК і замість рекомендованих ними рот і ескадронів передбачав формування I Подільського добровольчого кавалерійського полку незаможного селянства. Повітові військнаради повинні були в двадцятиденний строк набрати не менше ніж по 50 добровольців і забезпечити їх кіннями, конфіскованими в куркулів. На кожних 10 добровольців слід було надавати тачанку з парою добрих коней чи справну підводу. Озброювати їх слід було також за рахунок “викачаної” в селян зброї. Тільки за умови її недостатчі дозволялося забезпечення з державних резервів [9, арк. 80; 141, арк. 4-5; 346, арк. 1; 726, с. 22-23]. Одночасно була прийнята “Відозва Подільського губвиконкому до незаможних селян Поділля” про організацію цього полку [699, с. 106-109].

Однак така ініціатива не викликала ентузіазму в незаможників, що змушувало голів повітвиконкомів тиснути на керівників волостей. Так, голова Літинського повітвиконкому Ф. Шанявський в обіжнику до голів волвиконкомів звинувачував їх у тому, що вони “не доповідають про осіб, які бажають записатися”, та нагадував, що “незаможники, вступаючи в загін, отримують коня, зброю і одіж” [370, арк. 110]. 17 лютого 1922 р. I з’їзд комнезамів Поділля повернувся до даної ідеї та ухвалив рішення про створення загонів незаможників для боротьби з бандитизмом [417, арк. 7]. Губвійськнарада 16 березня 1922 р. знову порушила це питання й розпорядилася створювати загони комнезамів у волостях. В окремих випадках дозволили видавати їм патрони. При появі великих банд їх необхідно було об’єднувати і використовувати під командуванням начальника бойової дільниці [419, арк. 9].

Чекісти наводнили край своєю агентурою. Вона вербувала серед селян сексотів, організувала псевдоповстанські загони, намагаючись з їхньою допомогою виявити та знищити повстанців і їхніх симпатиків. За підтримки населення повстанці виявляли замасковану агентуру, розстрілювали чекістів, а сексотів вішали. При цьому не чіпали їх родичів і майна [903, с. 37-39, 80-81].

Та завдяки діям ДПУ в червні 1921 р. вдалося розкрити багато повстанських організацій та розгромити Всеукраїнський Повстанський Комітет на чолі з отаманом А. Бондаренком, який об'єднував повстанські загони, котрі діяли під загальним керівництвом призначеного С. Петлюрою старшим на Поділлі полковника Карого-Яворського [1300, с. 2117-2122]. Були викриті підпільні організації у Вінниці, Гайсині, Жмеринці та Кам'янці-Подільському та заарештовано 220 активних і пасивних учасників [136, арк. 73-74; 177, арк. 88]. Успіхам чекістів певною мірою сприяли самі повстанці, які нехтували конспірацією, погано координували свою діяльність. Крім того, діяльність багатьох повстанських загонів, за висловом Д. Красносілецького, була імпульсивною, а спроби екзильного керівництва привнести організованість у їхню боротьбу не мали успіху через інтриги, непорозуміння та пасивність серед зарубіжних керівних структур [983, с. 94].

Новий імпульс антибільшовицькій боротьбі, як слушно наголошує В. Савченко, дав прорив у липні 1921 р. через радянський кордон на Поділля повстанської бригади (400 бійців) отаманів Шепеля та Гальчевського, в союзі з якою діяв отаман С. Харченко (Хмара) [1157, с. 29]. Проте сам Я. Гальчевський писав, що в той час він перебував на Брацлавщині, де захопив м. Турбів, а згодом на Вінницьких Хуторах розстріляв голову ревтрибуналу I корпусу Червоного козацтва Вернера [904, с. 94, 114].

Найактивніше повстанці діяли в Ольгопільському повіті. Масштаб протистояння був настільки значним, що начальник повітдільниці 22 липня 1922 р. запровадив тут осадний стан, припинив роботу повітвиконкому та передав владу військовому командуванню. Єдиним органом влади визначався новостворений ревком на чолі з Атюніним [139, арк. 11; 433, арк. 24-26].

В губернії активізували застосування каральних заходів, до проведення яких широко залучався волосний актив [663, арк. 158]. У той же час поряд з “батогом” використовувався й “пряник”. Так, 19 листопада 1921 р. президія Кам’янецького повітвиконкому ухвалила видати 10 громадянам за допомогу в затриманні “контрреволюціонера і бандита Петровського” “1 (один) пуд борошна і 3 (три) фунти сала на людину”. Джерелом такого заохочення було майно, конфісковане в “бандитів” [700, с. 31].

Певного негативу визвольній боротьбі додавало те, що частина повстанських отаманів, як-от Шепель, не проводили активної боротьби з червоними, потурали “спеціальним підходам до жидів і грабунків”, не реагували на “випадки гвалтів над дівчатами”. Це призводило до зневіри повстанців [904, с. 17, 124, 126].

Суттєво активізував повстанську боротьбу в краї вересневий “Наказ № 11” члена уряду УНР Бондарчука та розпорядження Центрального Повстанкому про об’єднання повстанських загонів і їхнє перетворення в регулярні частини. Зокрема, загін Резуна прибрав назву: “4-й кавалерійський полк 1-ї Повстанської кавалерійської дивізії Подільського корпусу” [143, арк. 27].

Щонайменше дивними на цьому фоні видаються слова з політичної доповіді про роботу Подільського парткому за жовтень 1921 р. про ліквідацію бандитизму та різку зміну настроїв подільського селянства навіть у найбільш “бандитських” повітах на користь радянської влади [245, арк. 12].

Проте такі заяви не вплинули на активність чекістів. У вересні-жовтні 1921 р. вони викрили низку підпільних організацій в краї. Зокрема, в Кам’янці-Подільському – чисельністю 151 особа. Її керівником був син священика з Пудловець Вертянов (Сашка). Чекісти арештували 60 осіб, захопили командира летючого повстанського загону Петрушенка (Дем’яненка), з яким тримали зв’язок підпільники. Також арештували організаторів підпілля в Кульчиївській і Баговицькій волостях. Учасниками організації були переважно студенти, вчителі та куркулі. На думку чекістів, підпільники планували на 15-17 жовтня початок повстання [438, арк. 3].

Крім того, в жовтні було розгромлено зв'язане між собою підпілля в Проскурові та Сатанові під керівництвом Петька і Туза. В слідчій справі цих організацій арештували 150 осіб. Тоді ж у Жмеринці викрили організацію залізничників на чолі з Гурандом, Карпінським, Діденком, Дубовиком, Ісаєвським. Після швидкого слідства трибунал засудив 12 підпільників до розстрілу. В Крижополі чекісти викрили молодіжне підпілля під проводом вчителя Діброва. У слідчій справі арештували 126 осіб [438, арк. 3].

Активізація повстанського руху співпала з радикалізацією селянства, яке не приховувало своїх симпатій до повстанців. Навіть чекісти визнавали, що причиною цього було невдоволення посиленням збором продподатку, озлоблення систематичними крадіжками та грабежами червоноармійців і дуже сильна петлюрівська агітація. Такі настрої переростали в селянські повстання: 14 жовтня в с. Вихрівка Проскурівського повіту вибухнуло повстання, спровоковане діями продзагону. Повстанці створили загін і рушили на м. Татариски. До них приєдналися селяни з навколишніх сіл. Але в Татарисках батальйон регулярних військ розбив їх [143, арк. 149].

В таких умовах розпочався другий зимовий похід армії УНР. Щоб відволікти увагу більшовиків від основних сил отамана Ю. Тютюнника, на Поділля рушила група полковника М. Палія-Сидоринського (Палія). На сьогодні в історіографії існують розбіжності щодо датування цієї події. Домінує точка зору, що повстанці перейшли кордон 25-26 жовтня [1030, с. 17, 1157, с. 37]. Харківська газета “Комуніст” 15 листопада 1921 р., як вказує О. Мовчан, писала, що це відбулося “в ніч з 27-28 жовтня” [1310, с. 237]. За даними штабу Подільської губдільниці – 28 жовтня. Цю дату називали й автори тому “Хмельницька область” фундаментальної “Історії міст і сіл УРСР” [44, арк. 282, 1305, с. 39]. Звертає на себе увагу наказ № 124 від 18 жовтня 1921 р. начальника залоги м. Кам'янця-Подільського. В ньому вказується, що загін Палія чисельністю “до 400 штиків піхоти та 350 шабель” перейшов Збруч і прорвав кордон у районі с. Голенищеве біля м. Чемерівці 18 жовтня 1921 р. Відтак “з метою запобігання несподіваному вторгненню

банд у межі міста” він наказав вжити рішучих заходів для оборони Кам’янця-Подільського [524, арк. 25].

Можна припустити, що прикордонники помилково прийняли дії розвідників повстанців за прорив їхніх головних сил, що й викликало відповідну реакцію начальника залоги. Відзначимо, що його дії були раціональними та своєчасними, що змусило полковника Палія відмовитися від спрямування в район Кам’янця-Подільського частини своєї групи. Командири інших підрозділів поставилися до своїх обов’язків менш відповідально. Свідченням чого може бути, як наголошував Н. Мизак, той факт, що через дві години після переходу кордону південніше м. Гусятин в ніч на 26 жовтня в с. Бондарівці повстанці роззброїли 46 прикордонників і відібрали в них коней [1030, с. 17]. Звернімо увагу, що, за даними “Бюлетеня секретно-інформаційного відділу РНК УСРР” № 199 від 29 жовтня 1921 р., спочатку кордон перейшло лише 80-100 шабель. Основні ж сили, чисельністю 400 штиків і 200 шабель, зробили це 27 жовтня біля с. Жернівка, за 15 верст від Гусятин [143, арк. 107].

Повстанцям вдалося, використовуючи ефект несподіванки, швидко розсіяти червоноармійські частини та захопити їхніх коней. Це дозволило за неповних три дні здолати понад 90 верст до стратегічно важливого містечка Ярмолинці й, розбивши батальйон червоних, по обіді 28 жовтня зайняти його [44, арк. 52]. Стрімкий наступ групи Палія створив реальну загрозу захоплення міста Проскурова, де “справа дійшла до евакуації” [702, с. 56-57].

Щоб виправдати поразки, керівництво штабу Подгубдільниці та командир 29-ї прикордонної бригади доповідали командуванню про величезні сили ворога. Наприклад, що в Гусятин і на станцію Ярмолинці прибули 4-5 ешелонів з петлюрівськими військами, або що селяни Шарівки за підтримки 2000 петлюрівців при кулеметах зрізали 3 телеграфні стовпи на залізниці Скибнево-Ярмолинці Проскурівського повіту [44, арк. 52, 55-55 зв.].

Під впливом наступу Подільської групи наприкінці жовтня – на початку листопада 1921 р. вибухнула низка селянських повстань у

Проскурівському, Летичівському та Кам'янецькому повітах. Зокрема, в м. Зінькові, с. Рихті, с. Савинцях, с. Чернокозинцях [145, арк. 291; 44, арк. 33; 702, с. 37,40, 41, 57]. Характерно, що повстанці активно використовували українську національну символіку, виконували гімн, на що звернув увагу Д. Красносілецький [983, с. 291]. Так, селянське повстання в Зінькові, до якого приєдналися мешканці Адамівки, Пирогівки, Петрашів-Українських, Охримовець і Слобідки Охримовецької, за переказами місцевих мешканців, розпочалося з того, що колона озброєних повстанців із синьо-жовтим прапором під керівництвом Ониська Матуха і Павла Костьолка, співаючи “Ще не вмерла Україна”, зайняла центр містечка.

Однак повстання відбувалися розрізнено, без належної координації дій, що полегшило владі їхнє придушення. Наслідком діяльності каральних загонів більшовиків були численні жертви серед мирного населення. Так, у районі Вовковинець Летичівського повіту “на кожному майже хуторі розстріляний за бандитизм той чи інший член сім’ї” [702, с. 33]. Не було координації дій і між отаманом Палієм та отаманами, які вже діяли на Поділлі, на що вказував Я. Гальчевський [904, с. 159-160] Така неузгодженість дій призвела до того, що Подільська група, взявши про поразку отамана Тютюнника, 6 грудня 1921 р. відступила на польську територію [1157, арк. 37].

Необхідно наголосити, що активізація повстанського руху суттєво вплинула на темпи виконання продовольчого податку. Так, станом на 10 листопада 1921 р. в Подільській губернії було зібрано 39,2 % від плану. Для порівняння: в Київській та Волинській губерніях, де повстанський рух був суттєво меншим, зібрали відповідно 77,8 %, та 79,8 % [981, с. 62]. По повітах відсоток виконання продподатку на кінець грудня 1921 р. був таким: у Ямпільському – 6,2 %, Гайсинському – 17,1 %, Летичівському – 17,4 %, Ушицькому – 24,8 %, тоді як у Вінницькому – 52,5 %, а в Брацлавському – 62,5 %, що ілюструє розмах повстанського руху [144, арк. 136].

Широкий резонанс серед подолян мав наказ Я. Гальчевського “До єврейського населення Поділля”, де у відповідь на червоний терор і розстріли

“євреями-особистами і чекістами” відповідачів повстанці попереджали більшовицькі каральні органи, що за кожного розстріляного заручника “військова організація Поділля буде брати заложниками євреїв, особливо з сімейств радслужбовців і розстрілювати по п’ять за одного” [165, арк. 56].

З настанням зими повстанські загони зменшили свою активність. Значна кількість козаків розійшлася зимувати по домівках. Ядро ж загонів, завдяки підтримці населення, майже без боїв перезимувало зиму 1921-1922 рр. [904, с 189]. Скориставшись певним затишшям, чекісти ще більше посилили терор. Так, у грудні 1921 р., за інформацією харківської газети “Пролетарий”, в Летичівському та Проскурівському повітах чекісти ліквідували підпільну організацію “Спілка визволення України”. В справі заарештували 70 осіб, з них 60 – розстріляли, а решту ув’язнили до концентраційного табору [1310, с. 282]. Загалом у Проскурові відбулося 4 хвили арештів, в ході яких було ув’язнено майже 200 осіб, звинувачених у “змові”. Багатьох з них розстріляли [1019, с. 80-81]. На Ольгопольщині, як писала 2 грудня 1921 р. київська газета “Вісти”, губерньська ЧК викрила контрреволюційну організацію, очолювану представниками місцевої інтелігенції. Було заарештовано 100 осіб, з них 70 – розстріляли, 10 – умовно засудили до розстрілу, решту, за пролетарське походження, – звільнили [1310, с. 270].

Оприлюднення цих та інших фактів мало на меті, з одного боку, залякати активних борців з радянським режимом і змусити їх припинити боротьбу, через страх підштовхнути опозиційно налаштованих осіб переходити на бік комуністичної влади. З іншого – підняти моральний дух своїх прихильників і мобілізувати їх на подальшу боротьбу. Обов’язковим елементом такого психологічного тиску були повідомлення в пресі про масштабність досягнутих успіхів. Наприклад, “Вісті ВУЦВК” 15 лютого 1922 р. писали про повну ліквідацію всіх повстанських загонів в Ольгопільському повіті та перехід на бік радянської влади “банди Солтиса” й складення нею зброї [1311, с. 54].

Однак репресії не дали бажаного результату. Навесні боротьба відновилася. З метою мобілізації повстанців отаман Орел у квітні 1922 р. провів пропагандистський рейд по території Поділля. Важливе значення для подальшої боротьби мав з'їзд представників повстанських організацій регіону 1 травня 1922 р. в лісі біля Летичева. 36 делегатів з майже усіх повітів краю, заслухавши звіт “отамана Орла про повстанчу діяльність за 1^{1/2} року”, організували Подільську повстанчу групу в складі 10 загонів, обрали її командиром отамана Я. Гальчевського, створили штаб групи, надзвичайний суд і чоту повстанчої жандармерії [904, с. 218-219, 247-262]. Обрання очільником повстанського руху Я. Гальчевського свідчило про його безумовний авторитет. Як зазначало ДПУ: “Про популярність Гальчевського на Поділлі [...] не варто і говорити. Селянство його підтримувало всім, завжди та всюди й не лише куркульство, а майже всі верстви села” [259, арк. 30].

Вже невдовзі це дало сподіваний результат. Об'єднаний загін у півтори сотні кіннотників на чолі з Гальчевським, Хмарою та Голюком несподівано увірвався до повітового м. Летичева*. Більшовики після короткої стрілянини розбіглися. Як наголошують С. Єсюнін і Д. Красносілецький, повстанці звільнили з катівні в'язнів, а чекістів – розстріляли. У місті був розклеєний “Наказ № 1 по Червоній Армії, розташованій на території Поділля”, з вимогою до червоноармійців негайно переходити на бік повстанців і вбивати комісарів, комуністів і краскомів, які “5 років вже розорюють рідний край (Україну)” [767, с. 6; 983, с. 157]. Невдовзі повстанці захопили Бар [904, с. 276-278].

Щоб зупинити активну підтримку повстанців населенням, влада наочно показала суть колективної відповідальності шляхом масових розстрілів відповідачів. Рішення про розстріл заручників ухвалювалося не судом, а повітвійськнарадою з наступним затвердженням губвійськнарадою [702, с. 33].

Старання чекістів не залишилися без уваги. Наказом № 136 від 13 травня 1922 р. московське керівництво відзначило заслуги чекістів у боротьбі з повстанцями в Україні. Наголошувалося, що виключно чекістськими

* Між 21 та 28 травня 1922 р. [985, с. 157].

методами було ліквідовано до 90 % відомих отаманів, розгромлено низку бандитських організацій [22, арк. 31].

Доцільно звернути увагу на спроби влади привернути населення на свій бік через звільнення з-під арешту відповідачів, які підлягали розстрілу. При цьому на них накладався лише штраф. Одночасно з громади бралася підписка про те, що у випадку повторної появи банди ці відповідачі будуть розстріляні без суду та слідства [661, арк. 242-242 зв.]. Якщо громада несвоєчасно повідомляла у волость про появу бандитів, то відповідачів за рішенням повітвійськнаради, після відповідної санкції губвійськнаради, ув'язнювали на два роки [700, с. 154]. Проте бажаного результату цей захід не дав. Повстанці продовжували активну діяльність. Особливого розголосу набув арешт і подальша страта в серпні 1922 р. командира бригади 24-ї Самарської дивізії Александровича, який під час Листопадового рейду 1921 р. “зі своєю бригадою спалив у Кам’янецькім і Новоушицькім повітах низку сіл”. Також позитивно вплинув на розвиток повстанського руху з’їзд повстанчих загонів північного Поділля 15 серпня 1922 р. в районі с. Буцни Могилівського повіту [904, с. 307, 314-320].

Місцеві органи радянської влади охопила паніка. Прямим свідченням цього є висновок Новоушицької повітвійськнаради від 26 липня 1922 р. про те, що “без негайної присилки військ радвлада в повіті впаде” [700, с. 144-145]. Тривога передалась і центральній владі. На боротьбу з повстанцями в краї було спрямовано, за даними Я. Гальчевського, не менше 5-ти дивізій кінноти і піхоти, бронепоезд тощо. В умовах, коли повстанці були фізично та морально втомлені, піддавалися спокусі отримати мирне життя, прийнявши амністію, продовжувати відкриту боротьбу було б самогубством. Тому, не маючи жодних надій на допомогу з-за кордону та з метою порятунку життя патріотів, повстанці, під загальним командуванням отамана Орла, 2 вересня 1922 р. перейшли Збруч. На початку вересня це ж зробили й інші загони [904, с. 339-347].

Щоб не допустити в подолян навіть думки про продовження збройної боротьби, губвійськнарада поставила завдання “негайно ліквідувати залишки банд і провести ретельну чистку серед співчуваючого бандитам населення та

радапарату, посилити апарат ДПУ присланими працівниками”. Відповідно до телеграми голови ДПУ УСРР та штабу УВО від 11 вересня 1922 р. територію, де діяли повстанці Я. Гальчевського, оголосили спеціальною територією, а перебування там військ розцінювалось як перебування на ворожій території [423, арк. 1б, 3-3 зв.] Під керівництвом створеної 13 вересня 1922 р. губернської надзвичайної трійки в складі Костандогло, Осадчого та Форовича, за офіційними даними, було “розстріляно 580 заручників, а за неофіційними, понад 1000, віком від 17 до 90 років” [948, с. 23].

Придушивши масовий повстанський рух і провівши показові розправи з ненадійними відповідачами, влада перейшла до вилучення зброї в населення. За встановленою практикою, для цього в повітах у вересні 1922 р. створили оперативні трійки. Виконуючи відповідний наказ, вони широко застосовували арешти відповідачів, показові розстріли одного-двох із них, побиття арештованих шомполами, збір пожертв від селян тощо. Інколи селяни не витримували наруги й скаржилися на безчинства опертрійок до губкому. Так, у жовтні-листопаді 1922 р. спеціально створена комісія в складі представника губкому особливого народного слідчого Подгубревтрибуналу Степанова і представника від ДПУ помічника уповноваженого 3-го відділення ПГВДПУ Цильке розглядала скарги на незаконні дії опертрійки № 1 у Літинському повіті. Заслухавши свідчення свідків та членів опертрійки, вона дійшла до висновку, що опертрійка № 1 під командуванням С. Стексова ніяких порушень не допускала, що селяни били один одного шомполами добровільно, щоб покарати винних у приховуванні зброї, що ніякого тиску у вигляді погроз розстріляти з кулемета для збору 2640 крб. сріблом і 625 крб. золотом з мешканців Літина не було, а член опертрійки Василь Гаврик пив горілку “лише після роботи для зняття нервового напруження” і в с. Багринівці не бив у клубі нагайкою голову волвиконкому Поліщука та голову комнезаму Ромасюню, а так жартував. Відтак було ухвалено рішення кримінальну справу проти членів оперативної трійки № 1 по Літинському повіту припинити [262, арк. 51-58].

Загалом на Поділлі дану кампанію “провели твердо”, що забезпечило вилучення 90 % зброї. Станом на 20 листопада 1922 р. було “викачано в селян біля 5 тисяч гвинтівок, більшість – добровільно” [160, арк. 84; 262, арк. 51-58; 425, арк. 23]. 9 січня 1923 р., узагальнивши практику застосування інституту відповідачів і з метою підтримання сімей, сини з яких проходили службу в Червоній армії, губвиконком наказав виключити з числа відповідачів осіб з таких сімей [436, арк. 4-6]. Нагромаджений досвід, фактична недоторканність членів оперативних трійок і певна лібералізація ставлення до відповідачів дозволили впродовж березня-квітня 1923 р. “майже без нажиму” “викачати з села до 2000 гвинтівок, обрізів, іншої зброї”. Досягнуті результати та необхідність шукати компромісу із селянами, щоб уникнути нового витка повстанського руху, змусили губком ухвалити постанову про ліквідацію “всіляких трійок з викачування зброї на селі”. Інформуючи 15 травня 1923 р. ЦК КП(б)У про такий крок, секретар Губкому Денис підкреслював, що до 1 січня 1923 р. “опертрійкам вдалося викачати до 20000 гвинтівок і обрізів”. Однак вони “дискредитували себе в очах селян, діючи терористичними прийомами та неминуче втягуючись у вир посадових злочинів”. Крім того, їхня ліквідація покликана була скоротити кількість надзвичайних органів радянської влади, “агенти яких з’являються в село з вимогами, нічого йому не даючи” [234, арк. 3-4]. Проте чи губком бажане видавав за дійсне, чи вводив у оману ЦК КП(б)У, невідомо, але в звіті про свою роботу за травень-червень 1923 р. він уже давав позитивну оцінку діяльності оперативних трійок по боротьбі з бандитизмом, підкреслюючи їхню “велику роботу, пророблену із збору до 14000 гвинтівок, декількох тисяч патронів тощо” [234, арк. 6]. Головним результатом ліквідації бандитизму губком вважав “перелом у настроях селянської маси”, а також те, що селяни брали активну участь у лісових облавах на повстанців, як у Літинському повіті. Водночас окрпарткоми застерігали від самозаспокоєння, оскільки ворогів, на думку губкому, насаджували з-за кордону “петлюрівські та інші контр-революційні організації” [234, арк. 6, 9].

Теза про закордонний характер антирадянської боротьби аргументувалася тим, що Поділля було прикордонним плацдармом. Відтак, на думку Подільського губвідділення ДПУ, край мав відігравати “значну, якщо не вирішальну роль в масштабі України в питаннях шпигунства, петлюрівщини та контрабандизму”. Особливо наголошувалося, що для ведення шпигунської та підривної діяльності активно використовуються антирадянські елементи, які проживали по всій території губернії, зокрема в прикордонній смузі, насамперед ті, родичі яких проживали за кордоном і підтримували з ними зв’язок. Крім них, успішній діяльності польських розвідорганів, на думку чекістів, сприяла велика кількість етнічних поляків, які проживали на Поділлі та мали “яскраво виражену специфічно-шовіністичну барву”, та не менш чисельна група петлюрівців. Як доказ підривної діяльності наводилася справа шпигунської організації “Городок” у Проскурівській окрузі, за якою в 1923 р. було арештовано 106 осіб, з яких постановою надзвичайної сесії губсуду 25 осіб засудили до розстрілу, 56 – до позбавлення волі на різні терміни, а решту 25 відпустили ще до передачі справи до губсуду [259, арк. 5-6].

Як ще одне підтвердження тези про закордонне джерело повстанського руху Подільський губком наводив перехід 1 липня 1923 р. кордону біля с. Сидорове загоном Гальчевського чисельністю 20 осіб. Чекісти вважали, що це стало можливим лише за підтримки Польського генштабу і контррозвідки задля підняття повстання. Після прориву загін розділювався на 3 групи: під командуванням Гальчевського, Хмари та Голюка. З особливою гордістю органи ДПУ повідомляли про підтримку оперативних груп чекістів селянами, які цілими селами в Проскурівській, Вінницькій та Могилівській округах “шукали по лісах і ярах бандитів”. При цьому вони не вказували, що причиною такої поведінки було безвихідне становище селян, яким за відмову допомагати карателям загрожували розстрілом. Як наслідок, повстанці змушені були постійно переховуватися, вступати в збройні сутички з переважаючими силами карателів. Зрештою, втративши майже всіх козаків,

поранений Я. Гальчевський та Хмара 8 серпня перейшли кордон з Польщею. В кінці вересня це зробив Голюк [234, арк. 10; 259, арк. 3, 7].

Зазначимо, що з метою своєчасного виявлення антирадянських проявів у другій половині 1923 р. окривділи ДПУ активізували роботу з обліку “петлюрівських елементів і амністованих бандитів”. Більшу увагу почали звертати на “розробку дрібних справ петлюрівського характеру”. Зокрема, під час активізації релігійного руху восени 1923 р. – в пору “епідемії чудес” – було розкрито у Вінниці групу під проводом П. Петрова, яка поширювала серед паломників брошури та відозви із закликами до повалення радянської влади, звинуваченнями євреїв у “обмані православного народу свободою в 1917 р.”. Було також виявлено, що серед осіб, “наповнених ідеями УНР”, досить значна кількість “не українців за національністю”. Але найбільше їхнє здивування викликало те, що місцеві торговці та спекулянти чомусь з повагою ставляться до “епохи розквіту петлюрівщини” та через свої магазини поширюють антирадянські чутки [259, арк. 9-10].

Великим успіхом сексота Подгубв'їдділу ДПУ М. Остапчука був арешт 15 березня 1924 р. у Кам'янці-Подільському отамана Хмари. Впродовж 8 місяців слідчі та особисто голова губв'їдділу ДПУ І. Леплевський у Вінницькій в'язниці намагалися переконати його виступити на суді з покаяттям, визнати радянську владу та попросити помилування. Однак під час судового процесу 1-2 листопада 1924 р. Хмара, несподівано для суддів, викрив задум чекістів і закликав присутніх у залі суду не вірити “московсько-жидівській владі”, яка прийшла “грабувати наш край і пити нашу кров!”, і “готуватися до останньої боротьби”. Відтак розлючені судді засудили Семена Харченка-Хмару та його соратників Василя Яблунівського й Пилипа Іванова до розстрілу. Проте патріоти зіпсували карателям радість. 7 листопада, перед розстрілом, вони підняли повстання в камері в'язниці й загинули, але не здалися [917, с. 192, 220-230; 946, с. 201-210].

Загалом колишні повстанці, які після поразки збройної боротьби не пішли в еміграцію, змушені були або прийняти амністію, або перейти на нелегальне становище. Прямих документальних свідчень щодо чисельності та

долі обох груп нам виявити не вдалося. Однак, аналіз чекістських матеріалів щодо антирадянського підпілля та “правої української громадськості” на Поділлі дає підстави припустити, що більшість з них уже всередині 1920-х рр. була під негласним спостереженням ДПУ. Чекісти, залежно від політичної кон’юнктури та наказів керівництва, або не перешкоджали їхньому мирному життю, або порушували проти них карні справи за участь у “антирадянських контрреволюційних організаціях” і заарештовували, демонструючи свою пильність і потрібність радянському режиму.

Демонстрацією цього стало виявлення в липні 1924 р. активізації сіоністської організації у Вінницькій окрузі. Її керівники налагодили розповсюдження відозв і листівок, видання в Літині газети. В ході масштабних арештів ДПУ затримало 64 особи. Після проведених арештів ДПУ доповіло про припинення активної діяльності сіоністської організації [238, арк. 11 а].

Голод 1925-1926 рр. на Поділлі та недостатня робота органів влади з подолання його наслідків спровокували активізацію антирадянської боротьби в краї. Знову з’явилися повстанські загони, як у Кам’янецькій окрузі, де восени 1926 р. діяв загін Овчарука з 14 осіб [725, с. 452]. Масовими стали підпали сільських рад. Так, у Могилівській окрузі впродовж 1926 р. селяни спалили 78 сільрад [282, арк. 90]. Одним з проявів боротьби стало поширення антирадянських листівок, як от у січні 1927 р. на Бершадському цукрозаводі Тульчинської округи. Окружне відділення ДПУ арештувало її автора – комсомольця Герасименка, який служив у конторі цукрозаводу. Зазначимо, що Герасименко хоч і зізнався в складанні листівки, але спільників не назвав [210, арк. 21 зв.].

Упродовж 1927–1928 рр. було проведено низку агентурних розробок. Зокрема, в рамках розробок “Гніздо”, “Бар” і “Клієнти” з допомогою сексотів “Новий”, “Фомін”, “Лютий” та інших були виявлені та знешкоджені “антирадянські угруповання правої української інтелігенції” в м. Бар Могилівської округи, м. Оринин і Лянцкорунь Кам’янецької округи. Їхніми членами зазвичай були відповідальні співробітники радянських і господарських

організацій, які або в минулому мали стосунок до структур УНР, або були запідозрені у зв'язках із закордоном чи навіть у зберіганні газет часів УНР. Їх звинувачували у націоналістичній контрреволюційній пропаганді, поширенні антирадянських чуток і просуванні своїх ідейних спільників [211, арк. 62; 212, арк. 26 зв.-27; 214, арк. 115, 275-276; 215, арк. 7 зв.-8].

Активізацію “правої української контрреволюційної громадськості” ДПУ пояснювало погіршенням міжнародного становища, економічними і політичними труднощами всередині країни, активізацією закордонних центрів контрреволюції [725, с. 814-816].

Особливо пильно чекісти шукали ворогів серед учнівської молоді. І знаходили. Так, матеріали агентурних розробок “Барометр” і “Демократи” свідчать про викриття в цей же час “шовіністичного угруповання молоді” в Чоботарській профтехшколі Тульчинської округи та “української національної організації молоді” в Іллінецькій профтехшколі Вінницької округи. Ще одну “підпільну організацію української контрреволюційної молоді” у вересні 1928 р. виявила агентура 22-го Волочиського прикордонного загону військ ДПУ в Юринецькій українській семирічці Проскурівської округи. Їхніх учасників звинувачували в зберіганні ключа Морзе, саморобних печаток “УНР”, закликах до відновлення незалежної України як демократичної парламентарної республіки, антисемітських закликах на кшталт “Геть жидівське засилля на Україні”, “Геть жидів у Палестину і кацапів на Псковщину”. Характерно, що після проведення слідства справи на юних підпільників до суду зазвичай не передавали, а направляли звинувачених “в реформаторіум як неповнолітніх” [212, арк. 193-194 зв.; 216, арк. 132-133 зв.; 217, арк. 25-26 зв.; 515, арк. 16-16 зв.].

Підсумовуючи повідомлення про створення підпільних організацій, секретний відділ ОДПУ СРСР у доповіді для вищого партійно-радянського керівництва “Антирадянський рух на селі” в жовтні 1928 р. констатував поживлення в Україні загалом і на Поділлі зокрема “петлюрівщини, що прагне створити плацдарм майбутнього походу імперіалізму на СРСР”.

Наголошувалося, що за підтримки польського уряду та приваблюючи маси “шовіністичними і антисемітськими гаслами щодо відродження “самостійної УН Республіки”, вона прагне поєднати розрізнені антирадянські організації на селі й серед дрібної буржуазії міста під єдиним національним прапором для загальної боротьби з радянською владою. Підкреслювалося, що більшість нових організацій мала повстанський характер і організовувалася учнівською молоддю та національною інтелігенцією. Особливо непокоїли чекістів їхні спроби проникнути в Червону Армію та втягнути червоноармійців у боротьбу. Як приклад такої небезпеки наводився факт розкриття у Вінницькій окрузі повстанської групи на чолі з колишніми амністованими петлюрівськими офіцерами. Її метою було звільнити Україну та відновити Українську народну республіку. Задля досягнення мети організація прагнула поповнити свої ряди невдоволеними хлібозаготівлями селянами-перемінниками [тобто приписаними до 288 територіального полку]. Зброю для майбутнього повстання передбачалося добути за допомогою односторонців у полку та шляхом нальоту на полковий склад [725, с. 814]. Зазначимо, що інших документів, які б підтверджували існування такої організації, автору виявити не вдалося.

Отже, аналіз повстанського руху та антирадянського підпілля на Поділлі в 1921–1928 рр. неспростовно свідчить про те, що це різні форми єдиної антирадянської боротьби, як відповіді українського народу загалом і подолян зокрема, на колоніальну політику радянської влади. Його соціальною базою були українська інтелігенція, насамперед сільські вчителі та священики, заможне та середнє селянство, частина бідноти. Повстанська боротьба на Поділлі мала, за визначенням чекістів, петлюрівське спрямування, тобто мала на меті відновлення української державності. Відтак її потрібно розглядати як ар’єргардні бої національно-демократичної революції.

Важливою складовою антирадянської боротьби в 1921–1922 рр. було патріотичне антирадянське підпілля. Його члени проводили агітаційну роботу, збирали зброю та готувалися до повстання. На відміну від нього, антирадянські

підпільні групи та організації, розкриті органами ДПУ в 1927–1928 рр., були нейтралізовані на етапі їхнього формування й до активної діяльності не встигли перейти. Разом з тим, на нашу думку, значна частина підпільних організацій цього періоду були результатом фантазії чекістів і зведенням рахунків сексотів чи просто невдоволених осіб із більш заможними та успішними односельцями.

Проте розрізненість дій повстанських загонів, селянських повстань і підпільників, відсутність дієвої допомоги з-за кордону, переважаючі сили більшовиків, їхня політика терору та загравання з селянством тощо спричинили поразку повстанської боротьби.

Таким чином, після встановлення в червні-листопаді 1920 р. на Поділлі радянської влади вона діяла через революційні комітети та військових. Легітимізацію своєї влади більшовики, з допомогою комнезамів, забезпечували через проведення виборів до місцевих рад. Жорстко контролюючи складання списків кандидатів у депутати, використовуючи інститут позбавлення виборчих прав представників колишніх правлячих кіл і експлуататорів, вони забезпечили формування бажаного складу рад і їхніх виконкомів.

Підбір кадрів за принципом відданості, а не компетентності, призвів до низького рівня управлінської діяльності. Жодні курси, організовані більшовиками, надій не виправдали.

Потреба встановлення тотального контролю за населенням, а офіційно – для наближення влади до людей, підвищення її ефективності та здешевлення – зумовила проведення в 1923–1925 рр. адміністративно-територіальної реформи. На Поділлі вона мала низку особливостей, викликаних як прикордонним характером губернії, так і великою кількістю містечок і малоземеллям регіону. Поділля було єдиним регіоном в УСРР, де при створенні округ і районів відбулося не їхнє механічне об'єднання, а, на основі культурно-економічних критеріїв та облікової селянської дачі, формувалися нові. В 1925 р. з ліквідацією губерній відбувся остаточний перехід на триланкову систему управління “округа–район–сільрада”.

Встановлення радянської влади супроводжувалося поширенням на Поділля продрозкладки та примусових методів її виконання, розпалюванням класової боротьби на селі. В поєднанні з уседозволеністю владців, свавіллям червоноармійців тощо це зумовило розгортання масового руху опору. В краї він мав яскраво виражений самостійницький характер і проявлявся в різних формах: збройній боротьбі повстанських загонів, селянських повстаннях, діяльності підпільних організацій, саботажі розпоряджень радянської влади, ухилянні від виконання продрозкладки, а з часом – продродатку тощо. Його соціальною базою були всі верстви селянства та українська інтелігенція.

Влада вжила найжорстокіших заходів для знищення повстанців і викорінення самої думки про можливий опір. До губернії ввели частини регулярної армії, особливого призначення, ДПУ та міліції, створили загони незаможників. Широко застосовувалася практика колонізаторів: було запроваджено інститут відповідачів з числа заможних селян і сільської інтелігенції. В якості “пряника” повстанцям пропонувалася амністія.

Загалом упродовж 1920-х рр. більшовикам вдалося створити підконтрольну собі систему органів радянської влади, придушити антирадянський повстанський рух, розгромити підпілля і, з допомогою реформи, пристосувати адміністративно-територіальний устрій для тотального контролю за всіма сферами життя подолян.

РОЗДІЛ 3

ПЕРЕТВОРЕННЯ В ПОДІЛЬСЬКОМУ СЕЛІ ВНАСЛІДОК НОВИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Особливості перетворень у сільському господарстві краю

Одним з перших кроків радянської влади в аграрному секторі Поділля стало наведення ладу у взаємовідносинах щодо спірних земель цукрозаводів, оскільки малоземельні селянські господарства не могли гарантувати вирощування достатньої кількості сировини для цукрових заводів. Відтак I Подільський губернський з'їзд рад у липні 1921 р. ухвалив захоплену селянами землю у них відібрати й віддати її цукро заводам [699, с. 91].

Однак в умовах розгортання масового повстанського руху влада мала враховувати, що це викликає гостре невдоволення [259, арк. 29]. Тому комуністична фракція I з'їзду представників цукрової промисловості 8 листопада 1921 р. запропонувала передати частину націоналізованих земель в тимчасове користування селянам [699, с. 135].

Наступним кроком у пошуку компромісу стала постанова ВУЦВК “Про націоналізацію земель для цукрової промисловості України” від 4 січня 1922 р. Вона передбачала передачу частини земель цукроварень земельним органам для розподілу між безземельними і малоземельними селянами на загальних підставах з іншими нетрудовими землями, тобто поміщицькими. Її радили передавати об'єднанням незаможників та колгоспам для створення взірцевих культурних господарств. На землях, які переходили в користування селян, слід було обов'язково запроваджувати “плодозміни з буряковим клином”. Наголошувалося, що засів буряка має проводитися селянами добровільно на підставі договорів (контрактів), укладених з цукро заводами, з подальшою їхньою реєстрацією у волекономнаradі [705]. Згодом така практика отримала назву контраkтації. Щоб залучити селян до

бурякосіяння, контракти передбачали надання допомоги добривом, виплату авансу на посівну кампанію тощо. У випадку невиконання цих умов землю під буряковий клин могли передати іншими селянам, цукроварні могли засіяти її своїми засобами або через суд позбавити права користування земельною площею [52, арк. 274-275; 726, с. 44].

Практична робота з виконання постанови ВУЦВК від 4 січня викликала опір. В умовах малоземелля, відсутності обліку земель і їхнього офіційного розмежування, на що вказував П. Григорчук [919, с. 201], селяни сприймали прагнення держави виділити кращі землі для цукро заводів як посягання на свої інтереси. Тим більше, що відведення землі заводам досить часто справді погіршувало землезабезпеченість селянських господарств. Так, в с. Червона Гребля Тульчинської округи для Чечельницького цукро заводу “землемір “помилково” відвів на 60,5 дес. більше, ніж належало за планом”, а в селах Завадинці Кам’янецької округи землю віддали Вишнівчицькому цукро заводу, в Грижівці Тульчинської округи – Гніванській цукро варні та взагалі залишили селян без землі [247, арк. 13]. Проте, незважаючи на думку селян, за даними Наркомзему, станом на 15 січня 1923 р. із запланованих 81 тис. дес. націоналізованого земельного фонду цукровим заводам було передано 75,7 тис. дес., або 93,4 % [173, арк. 67 зв.]. Було поставлено завдання завершити дану роботу до 15 серпня 1923 р. [453, арк. 3]. Однак через протести цю дату неодноразово переносили.

Нетактовна поведінка місцевих представників влади ускладнювала ситуацію, наприклад, у районі Проскурова [259, арк. 29-30]. Обстановка ще більше загострилася навесні 1924 р., коли в багатьох місцях селяни почали колективно відмовлятися від контракції буряків у знак протесту проти націоналізації землі для цукро заводів. Крайньою формою протестів було пряме захоплення землі, яку планували закріпити за цукро варнями.

Перший такий випадок стався в с. Підлісний Олексинець Городоцького району Проскурівської округи. Тут 350 га колишньої поміщицької землі, які з 1921 р. оброблялися незаможниками, з весни 1924 р. передавалися

Городоцькому цукрозаводу. Про це повідомили восени 1923 р., і КНС відразу ухвалив, що незаможники повинні перейти на землі середняків і куркулів, а ті – на менш зручні площі. Вони такої ротації не бажали, тому почали підбурювати незаможників, щоб зберегти status quo. Оскільки сільрада вирішити дану проблему не змогла, то 30 березня 1924 р. сільський схід вирішив “вийхати і засівати землю, націоналізовану для цукрозаводу”. Спроба селян в квітні засіяти зазначену землю переросла в силове протистояння із залученням кінного загону ДПУ, арештами селянських лідерів. Із значними труднощами вдалося уникнути застосування зброї. Лише запевнення окружного керівництва на мітингу про справедливе землевпорядкування дозволило нормалізувати ситуацію [263, арк. 3-7].

Менш гострими були схожі конфлікти в с. Попелюхи Піщанського району Тульчинської округи, с. Федорівка Гайсинського району тієї ж округи, с. Юринцях Юринецького та с. Порохня Війтовецького районів Проскурівської округи [263, арк. 8-9, 42]. Зазначимо, що випадки захоплення земель, відведених цукрозаводам, були ретельно проаналізовані губвідділом ДПУ. Традиційно чекісти звинуватили в усьому куркулів і “амністованих бандитів”, то чи не вперше визнали помилки влади. Зокрема, не було враховано, що частину землі, націоналізованої для цукрозаводів, селяни виорали на зяб восени 1923 р. і вважали своєю, а окружні земельні управління не розподілили землі куркулів серед незаможників. На основі цих висновків відділенням цукротресту надіслали секретні листи з рекомендаціями намагатися вирішувати суперечки мирним шляхом і лише в крайніх випадках звертатися до суду. Причина такої миролюбності, на нашу думку, крилася в необхідності зберегти та розширити мережу контрактації буряків, без яких робота цукрозаводів була неможлива [263, арк. 9-11].

Більш поширеною формою протесту була відмова селян передавати заводам націоналізовану землю, якою вони користувалися з часів революції, чи обмінювати свою трудову, тобто наділену їм, землю, яка потрапляла до масиву націоналізованих заводських земель, на інші ділянки. Селян обурювало не лише

те, що в них забирали їхню землю, а й нездатність цукрозаводів самим обробляти її, здавання заводської землі в оренду, кошти від якої витрачалися на купівлю гарних екіпажів чи пишні виїзди на автомобілях [227, арк. 19; 476, арк. 48, 108].

Упродовж 1922–1924 рр., поки селяни та цукрозаводи сперечалися за землю, в багатьох місцях, за даними губвідділу ДПУ, великі плантатори в змові з адміністраціями заводів налагодили різноманітні схеми обману як селян, так і держави при проведенні контрактації та розрахунків за здані буряки [262, арк. 29-50; 263, арк. 45-50]. Тому вже в 1924 р. частку великих плантаторів у бурякосіянні зменшили, відмовившись укладати з ними контракти, з 28,5 % в 1923 р. до 4 % (див.: додаток Е) [227, арк. 32; 246, арк. 126]. Крім того, на всі цукрозаводи Поділля впровадили агентуру ДПУ. Найактивніше інформацію сексоти надсилали з Гайсинського, Уладівського, Красносільського, Проскурівського та Капустянського заводів [263, арк. 44-45, 51-53].

Найбільше постраждали від вилучення землі для цукроварень незаможні селяни, оскільки саме їм належала лєвова частка захоплених ділянок. Тому вони, як наголошувалося в доповідній записці Подільського губкому на адресу ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У “Про земельні захоплення на Поділлі” від 10 листопада 1924 р., склали основну масу учасників захоплень і суперечок. Проте партійні органи і ДПУ були переконані, що рухом негласно керують куркулі. Широку участь у протестах брали жінки, яких “чоловіки посиляли на збори “вимагати землі”. Автори записки вказували, що селяни с. Чоботарка Тульчинської округи доручили члену КНС Ткачуку порушити на Всеукраїнському з’їзді незаможників питання про перегляд націоналізації землі для Капустянського цукрозаводу, а на одній з безпартійних селянських конференцій на Кам’яниччині запропонували перенести цукровий завод до Катеринославської губернії, де багато землі, й роздати заводську землю селянам [247, арк. 14].

Для вирішення конфліктів губземуправління надсилало для перевірки своїх інспекторів. З липня по жовтень 1924 р. вони здійснили 49 виїздів на

місце конфлікту та обстежили 28 заводів. Із 35 розглянутих конфліктів 23 були повністю вирішені на користь цукрозаводів, 7 – повністю на користь селян, 4 – на користь селян частково, одну справу передали безпосередньо для вирішення в судземкомісію. З оспорюваних 6014 дес. землі 681,66 дес. передали селянам, а 5332,83 дес. залишили заводам [247, арк. 12-13]. Характерно, що, з огляду на соціальний склад учасників конфліктів, влада намагалася підходити до їхнього вирішення “особливо обережно, [...] не зупиняючись перед деякими поступками”. Зокрема, за розпорядженням ВУЦВК були припинені судові справи про “безпорядки” та “самовільні захоплення” [247, арк. 14].

З метою вирішення конфліктів бюро Подільського губкому 11 червня 1924 р. рекомендувало земельним органам впорядкувати межі селянських господарств, щоб ліквідувати в селах далекоземелля та черезсмужжя, дозволило там, де є велике малоземелля, передавати спірні ділянки в довготривале користування селянам на умовах оренди з обов’язковим впровадженням на цих ділянках бурякового клину [246, арк. 13; 247, арк. 12]. В листопаді 1924 р. президія губвиконкому запропонувала для стимулювання селянського бурякосіяння звільнити бурякові плантації від єдиного сільськогосподарського податку: індивідуальних господарств до 1-ї десятини, а також плантації колгоспів, надавши цьому заходу виключно класового характеру [331, арк. 183]. Через місяць IV пленум Подільського губкому КП(б)У поставив перед адміністрацією цукрокомбінатів категоричну вимогу не пізніше весни 1925 р. вирішити всі спірні земельні питання та зобов’язав бюро губкому вжити заходів для негайної ліквідації заборгованості цукротресту перед селянством [699, с. 414-415].

Загалом, попри значні труднощі у взаємовідносинах селян і цукрозаводів, до кінця 1924 р. проблема націоналізації землі для цукроварень була в основному вирішена.

Пом’якшити невдоволення селян націоналізацією землі для цукрозаводів і одночасно покращити забезпеченість незаможників землею влада вирішила апробованим у інших губерніях чином – забрати в заможних

селян, яких більшовики називала куркулями або сільською буржуазією, її надлишок, який перевищував стійку трудову норму, тобто ту кількість землі, яку селянин міг обробити силами своєї родини без залучення найманої праці. В регіоні вона в середньому становила 5,85 дес. [1029, с. 30].

В основі такого курсу були рішення Всеукраїнської наради губернських земвідділів, яка проходила 17-21 червня 1921 р. Вона ставила завдання обов'язково завершити “відбирання лишків земель у куркулів” у найкоротший термін [68, арк. 14, 24]. Однак через опір повстанських загонів упродовж 1921-1922 рр. комнезами не змогли провести масштабне розкуркулювання. Крім того, повстанці надихали постраждалих на боротьбу за повернення своєї землі силою або шляхом звернення до суду. На цьому ґрунті нерідко виникали конфлікти. Наприклад, 17-18 липня 1921 р. 60-70 селян с. Степанівна з вилами та кілками прогнали з поля комісію в складі куркулів з сусіднього м. Лянцкорунь і двох озброєних міліціонерів, яка намагалася засвідчити для суду, які саме землі в них конфіскували в ході розкуркулювання. Селяни ж вирішили, що вони прибули відбирати свою власність. Необхідно звернути увагу на миттєву реакцію поввідділення ЧК на сигнал про вірогідне селянське повстання. Вже наступного дня до села було послано серйозну силу – 20 кавалеристів з двома кулеметами під командуванням його представника Науміна. Він одразу взяв 5 заручників із заможних селян, зібрав схід села, блискавично, протягом доби, провів розслідування та об'єктивно встановив, що ніякого повстання чи його загрози не було. Версію про повстання висунули керівники комісії, щоб приховати те, що вони були п'яні та здійснювали об'їзд полів без узгодження з громадою с. Степанівки [524, арк. 3-16].

Опір повстанців і спроби розкуркулених законним чином повернути свою землю змусили владу потурбуватися про закріплення проміжних результатів розкуркулювання. Для цього ВУЦВК постановою “Про припинення справ, що виникли у зв'язку з розкуркулюванням села” від 10 травня 1922 р. запропонував, тобто фактично заборонив судовим та адміністративним

установам приймати до розгляду справи про повернення майна, відібраного в ході розкуркулення, чи винагороди за нього, якщо майно вилучили комнезами або за їхнім дорученням у порядку розкуркулювання до вступу в силу декрету 15 листопада 1921 р. “Про реквізиції та конфіскації” [707]. Фактично це означало амністію для комнезамів.

Зазначимо, що впродовж 1922 р., коли повстанський рух охоплював усю губернію, розкуркулювання майже не проводилося. Та лиш розбили повстанців – боротьба з куркулями поновилася. Причому ініціатива виходила від губвиконкому та губкому. Розкуркулення проходило з лютого до липня та було призупинене до особливого розпорядження телеграмою губвиконкому (№ 2151, без дати). Фактично воно торкнулося переважно середняцьких господарств. Не випадково РНК УСРР 3 липня 1923 р. визнав усі подальші розкуркулювання незаконними і пригрозив притягненням винних до кримінальної відповідальності, навіть якщо воно буде проводитися за мотивами, які раніше вважалися революційно доцільними. Постанову ввели в дію по телеграфу. Одночасно в окружних центрах слід було створити ліквідаційні комісії в складі: окрпрокурора, голів окружних виконкому, земвідділу та комнезаму. Судово-слідчі органи передавали їм усі справи щодо суперечок між комнезамами та їхніми жертвами. Вони мали завершити їхній розгляд у двохмісячний термін. Постанови цих комісій були остаточними і оскарженню не підлягали [48, арк. 484; 172, арк. 88-91; 453, арк. 138].

Однак судово-земельні та ліквідаційні комісії фактично саботували розгляд спорів щодо розкуркулювання. Скарги, які надходили, ними не розглядалися, що призвело до нагромадження в губернії 52000 справ [172, арк. 88]. Характерно, що пленуми окрпарторганізацій, зокрема, Проскурівської, у серпні 1923 р. ухвалили резолюції “Про землеустрій”, які містили фразу “посилити роботу по розкуркуленню по суду”. Губпартком циркуляром № 28 від 3 вересня 1923 р. роз’яснив, що таке формулювання провокує партосередки та комнезами продовжувати розкуркулення тими ж темпами, лише з наданням цим діям законного вигляду рішеннями судів – а це

суперечить лінії партії. Наголошувалося, що суди можуть розглядати лише ті справи, які стосуються земельних суперечок щодо розкуркулювання, що вже пройшло, а не узаконювати те, яке зараз відбувається [441, арк. 307].

Проте комнезами не зважали на вимоги припинити розкуркулювання. Їх навіть не задовольняла позиція комісії ВУЦВК і РНК УСРР з обстеження радапарату на Поділлі, яка пропонувала “визнати проведене розкуркулювання антизаконним і господарськи шкідливим, але враховуючи ситуацію – узаконити його” [172, арк. 91]. Вони вимагали продовжити його, відносячи до куркулів середняків [476, арк. 5].

Кому із заможних селян поталанило уникнути розкуркулення в цей час, той у квітні 1924 р. дочекався зміни політики більшовиків. Як звернув увагу Р. Конквест, її 24 квітня 1924 р. обґрунтував ідеолог РКП(б) М. Бухарін в центральному партійному органі – газеті “Правда”. Він запропонував скасувати заборони та обмеження, що гальмують зростання заможного й куркульського господарства. Знаменитим став його заклик: “Збагачуйтесь!”, який означав пропозицію розвивати селянські господарства без боязні накладення обмежень [980, с. 74-75]. Досить швидко в керівництві України, а відтак і Поділля, як помітив В. Лазуренко, утвердилася точка зору, що куркуль – це середняк, який завдяки непу зумів покращити своє господарство та перетворився, за висловом Г. Петровського, в “радянського куркуля”. В 1924-27 рр. у партійних документах майже не вживався термін “куркуль”. Його замінили на “заможне селянство” [1004, с. 7, 32; 1122, с. 16].

Погана агротехніка та засуха 1921–1922 рр. призвели до різкого падіння врожайності, яка в середньому зменшилася на 46 %, що на фоні катастрофічного падіння в 1921 р. врожаю в п’яти південних губерніях України в середньому на 87,12 % робило Поділля “щасливою” губернією [931, с. 27]. Розуміння такого “щастя” буде неповним, якщо не звернути уваги на те, що 43,3 % селянських господарств у краї до того ж не мали корів. Гіршим становище було лише в Київській губернії, де корів не мали 45,1 % господарств [723, арк. 208]. Загалом, як зазначалося в дебатах на VI-й партконференції

Проскурівщини в жовтні 1923 р., селяни наголошували, що “земельна справа на селі не вирішена” і тому “село живе і досі, як жило при царі” (див. додаток Ж) [476, арк. 11].

Початок планомірної роботи в царині сільського господарства Поділля припав на 1923 р. Цьому сприяли як придушення масового повстанського руху, так і добрі погодні умови. Для об'єктивного вивчення стану справ і внесення пропозицій щодо подальших дій радянської влади в регіоні важливе значення мала робота створеної в травні 1923 р. ЦК КП(б)У комісії під головуванням М. Скрипника з обстеження державного кордону з Польщею. Вона встановила, що баланс сільського господарства на Поділлі в 1922-1923 рр. зводився з дефіцитом в 2,05 млн. пудів житніх одиниць, що свідчило про деградацію сільського господарства через зростаючі податки, які складали до 75 % врожаю, слабкість кооперації, малопожвавлену торгівлю, повернення до старої первісної техніки господарювання. Відтак головною умовою відновлення сільського господарства регіону, комісія вважала припинення збільшення податків і ліквідацію самовільних зборів і незаконних податків на місцях [177, арк. 63-64; 424, арк. 47-50 зв.]. З цим висновком перегукується висловлена в липні 1923 р. думка губвиконкому, що становище сільського господарства краю надзвичайно важке, а тваринництва – “близьке до катастрофічного” [424, арк. 11].

Певний оптимізм вселяло повідомлення ЦСУ про збільшення в 1923 р. посівних площ на 5 %, тобто до 1,5 млн. дес. проти 1922 р., і перевищення довоєнних показників [476, арк. 3; 724, с. 68]. Проте в умовах незмінності форм і методів діяльності органів влади селяни залишалися об'єктом репресій під час численних кампаній зі збору податків, пожертв на подолання наслідків голоду, допомоги Червоній армії тощо. Відтак, не бажаючи віддавати державі результати своєї праці, восени 1922 – навесні 1923 р. вони скоротили посівні площі під озимому пшеницею на 16 %: зі 191,3 тис. дес. у 1922 р. до 161,2 тис. дес. у 1923 р. (у 1916 р. засівали 337,1 тис. дес., або на 52,2 % більше) [174, арк. 11; 175, арк. 46].

Посівна кампанія весною 1923 р. загалом проходила вкрай складно. Через недостатню кількість робочої худоби замість 6-7 десятин на пару припадало 12, а в деяких місцях по 15 десятин ріллі. Становище рятувало застосування селянами “супряги”, тобто об’єднання зусиль кількох господарств. Проте влада, як це зробив Могилівський окрпартком, бадьоро відрапортувала, що “весняна посівна кампанія пройшла загалом задовільно, з перевищенням завдання” [237, арк. 4].

Щоб стимулювати розширення посівних площ, під час осінньої посівної кампанії 1923 р. губернське земельне управління запровадило 15 % знижки на єдиний сільськогосподарський податок для тих сіл і колективів, які посіють озимої пшениці на 30 % більше, ніж восени 1922 р., 10 % – якщо вони очистять не менше 75 % озимого насіння вдосконаленими сортувальними машинами на прокатних пунктах земельних органів [699, с. 309]. Крім того, влада намагалася допомогти селянам у проведенні осінніх і весняних посівних кампаній. Спираючись на довоєнний досвід подільських кооператорів, у 1921–1923 рр. створювалися прокатні пункти сільськогосподарського реманенту та “упряжних тварин”. Якщо в 1912 р. таких пунктів нараховувалося в губернії 97, то в 1921р. – 142, в 1922 р. – 128 і в 1923 р. – 78. Причину зменшення кількості прокатних пунктів, потреба в яких суттєво переважала пропозицію, пояснює те, що їхня матеріальна база формувалася на основі інвентаря колишніх поміщицьких маєтків, які встигли врятувати від розграбування. Відтак, як зазначав губернський відділ сільського господарства 18 лютого 1924 р., цей інвентар на 65 % був повністю несправним і на 25 % – частково несправним. У звіті планової комісії колегії губземвідділу за лютий 1923 р. уточнялося, що з наявних, станом на лютий 1922 р., в 97 прокатних і ремонтних пунктах 1777 плугів лише 543, або 30,6 %, були справними; з 2046 борін – 140, або 50,8 %; з 328 жаток – 74, або 29,1 %; з 331 молотарки – 64, або 24 %. Крім того, в різних власників у регіоні на березень 1922 р. було 25 справних і 17 поламаних тракторів. Саме тому селяни цими прокатними пунктами майже не

користувалися [411, арк. 1, 8; 699, с. 357]. Не маючи змоги суттєво вплинути на створення належної матеріальної бази цих пунктів, подільська влада впродовж 1922 – 1-ї половини 1923 р. їх ліквідувала, а інвентар передала за борги селянському банку або за пільговими цінами продала сільськогосподарським кооперативам. Однак потреба якимось чином надавати допомогу селянським господарствам, принаймні з ідеологічної точки зору, залишалася, як і необхідність пропагувати передову агротехніку. Тому навесні 1922 р. розпочалося створення в кожному повіті показових полів і агробаз, тобто “культурних господарств”, які відповідали б усім вимогам сучасного ведення сільського господарства. На губернській агрономічній нараді 23 січня 1923 р. було вирішено, що їхніми керівниками повинні бути безпосередньо районні агрономи. В складі агробаз, залежно від природно-кліматичних умов і домінуючого виду господарств, слід було на 50 дес. створювати показові поля, або на 15 дес. – сад чи на 8 дес. – город. Крім того, при них радили створювати прокатні пункти та ремонтні майстерні. Загалом у 1922 – 1923 рр. діяло по 30 агробаз, а в 1924 р. – 55. Встановити ж точну кількість показових полів досить складно, оскільки одні джерела вказують, що в 1922 р. їх було 510, а в 1923 р. – 932, а інші свідчать про наявність у 1923 р. 469 таких полів. Зазначимо, що в рекомендаціях вказаної наради радили показові поля здавати в оренду сільськогосподарським кооперативам, колгоспам або приватним особам за пільговою орендною платою за умови, що вони дотримуватимуться всіх рекомендацій агронома щодо ведення господарства [699, с. 257, 357-358]. В 1924-1925 рр. робота зі створення агробаз і показових полів через вкрай складне економічне становище не проводилася.

Крім поліпшення агротехніки, місцеві органи влади намагалися покращити якість поголів'я худоби. Для цього повітвиконкоми, як-от Брацлавський у січні 1922 р., ухвалювали звернення до селян із закликом реєструвати племінну худобу та сприяти організації злучних пунктів. Для заохочення власникам таких тварин видавали на них охоронні свідоцтва,

звільняли їх від виконання гужової повинності, безкоштовно виділяли лісоматеріали для спорудження обори для тварин, пашу й сінокіс [699, с. 161]. Особливо важливим було надання безкоштовної ветеринарної допомоги племінній худобі, оскільки послуги ветеринара потребували значних затрат. Наприклад, згідно з затвердженою 18 червня 1922 р. Новоушицькою повітекономнарадою таксою оплати за лікування хворих тварин, за перше надання допомоги потрібно було заплатити півпуда хліба; за друге, третє, четверте – тій же тварині з тією ж хворобою – 10 фунтів хліба, за надання поради без ліків – 5 фунтів [699, с. 125]. Важливим напрямком покращення поголів'я худоби було створення злучних пунктів. Так, Жванецький райвиконком Кам'янецької округи 27 листопада 1923 р. ухвалив створити такий пункт під егідою районного земельного відділу у м. Жванець, передбачивши в бюджеті району кошти на його утримання [559, арк. 125]. Загалом, за даними губвиконкому, впродовж 1923 р. в регіоні було створено 16 державних і 206 приватних злучних пунктів. Наступного року загальна їхня кількість зросла до 772; з них 17 належали агробазам, 35 – цукротресту, 31 – сільськогосподарській кооперації тощо. Найбільше їх було у Вінницькій округі – 212, найменше – 32 – у Тульчинській. Серед злучних пунктів домінували кінські – 400 і бичачі – 214. Зазвичай на одному пункті утримували 1-3 жеребців переважно орловської породи, або биків – симентальської, або кнурів – великої йоркширської чи баранів – тонкорунних порід [335, арк. 34-36].

Зазначимо, що в подальшому завдання пропаганди передових агротехнічних прийомів і покращення поголів'я худоби покладалося на радгоспи та колгоспи. Органи влади залишили за собою контроль і їхню пропаганду через систему політосвіти, виставки та пресу. Однак загалом вплив агробаз, показових полів, прокатних і злучних пунктів на покращення селянських господарств був украй незначним. Основними причинами цього були низький освітній рівень селян і, головне, високі ціни за послуги. Не випадково Держплан УСРР, аналізуючи 4 грудня 1923 р. ситуацію в сільському

господарстві Волинської та Подільської губерній, бив на сполох: “Задовго до отримання підсумків за 1923 р. було видно ознаки деградації господарства”. Зазначалося, що втрати від скорочення посівних площ озимої пшениці не змогло компенсувати певне підвищення врожайності, яке нівелювалося падінням цін на хліб [175, арк. 46]. Крім того, відбулося подальше скорочення поголів'я худоби: коней – на 13,8 %, великої рогатої худоби – на 8,24 %, молодняка й телят – на 43,4 % та свиней – на 155,6 тис., або 14,5 % [175, арк. 46; 424, арк. 5 зв.]. Причому скорочували переважно молодняк, що було проявом регресивності господарств. Зазвичай у селянському господарстві він є тим резервом, куди вкладаються вільні капітали. В кризові ж часи молодняк у першу чергу йде під ніж. Відтак робилося застереження, що невжиття негайних заходів може призвести до наслідків, які будуть набагато трагічнішими, ніж голод 1921 р. [175, арк. 46-46 зв.].

Фактично на початок 1924 р. селяни Поділля залишилися без будь-яких продовольчих запасів, що загрожувало голодом у разі навіть невеликих природних негараздів. Проте при складанні хлібофуражного балансу на 1924-1925 господарський рік ЦСУ УСРР не врахувало тривожних тенденцій і дало необґрунтований прогноз врожаю. Характерно, що воно, не довіряючи власним прогнозам, одночасно запропонувало виходити “з максимальних скорочень” і зменшити норми витрат фуражу на корм худобі на 40% проти 1923 р. і норму витрати продовольства замість 17 пудів на душу – до 15 пудів. Тобто, з одного боку, максимально збільшувалися прогнози щодо врожаю, а з іншого – зменшувалися витратні статті [184, арк. 62, 70; 699, с.324].

Реалістичніше змушені були дивитися на дійсність місцеві органи влади. Так, голова губвиконкому Ремейко в доповіді на X Подільській губконференції КП(б)У 8 травня 1924 р. звернув увагу делегатів на те, що Раднарком визнав надзвичайно складне становище селянських господарств у краї. Він підкреслив, що, коли без робочої худоби навесні 1922 р. було 49 % господарств, то восени 1923 р. – 60 %. За той же період кількість господарств без корів зростає з 35 % до 51 %. Відтак запропонував конференції добиватися від центру зменшення

податку, щоб не доводити Поділля до такого стану, коли селянин для його сплати повинен продавати майно [689, с. 4, 7, 16].

Однак усі зусилля з відновлення сільського господарства перекреслив недорід 1924 р. Внаслідок засухи на півдні, аномально теплої весни та холодного літа, нашествия шкідників* і місцями неймовірного граду в 1924 р. вдалося зібрати лише 74 % озимини від рівня 1923 р., або 62,41 млн. пудів проти 84,34 млн. пудів. Дефіцит продукції за зерновим балансом становив 6,78 млн. пудів. Ярі культури – овес і ячмінь – дали ще менший врожай: 68,35 %. Їх у 1924 р. зібрали 7,2 млн. пуд. проти 10,53 млн. пуд. у 1923 р., що становило 52,4 % від потреб губернії [689, с. 96-101; 699, с. 324; 876, с. 279; 877, с. 115-116]. Крім того, з весни до осені 1924 р. на 2,9 % зменшилося поголів'я худоби, а кількість господарств без робочої худоби зростає з 57,5 % до 60,5 % [699, с. 498]. Від посухи та шкідників у середньому по Поділлю загинуло 18 % клину, а у Вінницькій окрузі в середньому постраждало 43 % посівів. Усе разом восени 1924 р. призвело до зменшення на 3,8 % озимого клину. Поширювалися чутки про можливість голоду [227, арк. 18, 35; 238, арк. 10; 689, с. 101].

Аби краще зрозуміти стан справ у сільському господарстві краю, президія Подільського губвиконкому 14 жовтня 1924 р. заслухала доповідь завідувача губстатбюро про наслідки весняного 1924 р. обстеження селянських господарств. Він звернув увагу на зростання кількості господарств без будь-якої худоби на 13 %, без робочої худоби – на 5,17 % й безреманентних господарств – на 19 %. У доповіді наголошувалося, що при обробітці землі лише 19,37 % господарств користуються власною худобою й 21,7 % – своїм реманентом. Основна ж маса – 55,32 % і 56,33 % відповідно – використовують найману худобу та реманент. Ще 20,98 % худоби і 15,44 % реманенту використовувалося “супрягою”. Було порушено трипільну систему сівообігу – площа пару й толоки займала лише 25 % ріллі [333, арк. 110-111]. Не випадково голова Подільського губвиконкому Новиков у звітній доповіді на V губернському з'їзді рад 15 квітня 1925 р.,

* Так, на боротьбу з мишами в 1924 р. губвиконком виділив 70 тис. крб. проти 11 тис. крб. в 1923 р. Закупили отруту, але від неї миші почали лише товстіти. Агрономи випустили 30 тис. листівок про боротьбу з гризунами. [689, с. 98].

характеризуючи стан сільського господарства в регіоні, вимушений був визнати, що “все рухається ніби вниз”, 60 % господарств не мають засобів для обробки своїх полів, 39 % – “більше чи менше середняцькі” і лише 1 % – заможні [689, с. 96]. Як звернув увагу Ю. Святець, на Поділлі навесні 1925 та 1926 рр. “такі умови спричиняли високу трудомісткість за низької капіталоємності”, а відтак – домінування “споживчо-трудоxв селянських господарств” [1168, с. 191, 215]. Їхній натуральний характер зумовлював велику залежність від погодніх умов і інших обставин.

Загалом нагромадження об’єктивних і суб’єктивних факторів призвело до масштабного голоду 1925-1926 рр. на Поділлі, про що мова піде нижче.

Посилення негативних процесів у сільському господарстві вимагало вжиття невідкладних заходів. Перед владою постала альтернатива: відмовитися від застосування насильства й дати простір розвитку ринкових відносин на селі чи перейти до ще більшого державного втручання через масову колективізацію. Зазначимо, що впродовж усього періоду непу більшовики розглядали селянство як потенційно ворожу дрібнобуржуазну силу та прагнули перетворити його на сільськогосподарських робітників. Для цього потрібно було об’єднати селян у виробничі колективи, тобто здійснити колективізацію. Тому було несуттєвим, якої форми набуде цей колектив: “комуна”, “колгосп”, “товариство спільної обробки землі (ТСОЗ)” тощо. Лише в грудні 1924 р. ЦК КП(б)У визначив вимоги до різних форм колективів. Так, їхньою вищою формою визнавалися комуни та артїлі. Передбачалося, що комуна повинна мати відповідне обладнання і господарське облаштування: комунальні будівлі, обладнання для складних машин – сіялки, молотарки, локомотив тощо. Артїлі потребували наявності складних машин і громадських капіталів у господарстві. До нижчих типів колективів віднесли товариства спільного обробітку землі, машинно-тракторні товариства та інші кооперативні об’єднання з окремих видів виробництва – з вирощування інтенсивних культур, тваринництва тощо [178, арк. 11 зв.].

У числі перших колективів були створені в 1921 р. комуна ім. К. Маркса в м. Калюс Кам'янецького, артiлі “Господар” у с. Журавне Вінницького та “Труд” в с. Дзигівка Ямпільського повітів [74, арк. 73; 92, арк. 47-48; 300, арк. 18-19 зв.]. Зазначимо, що, мабуть, досвід створення артiлі в Дзигівці був позитивним, бо вже впродовж 1922 р. тут було організовано шість колективів – “Плуг”, “Земля і воля”, “Колос”, “Хлібороб”, “Комнезам” і “Нива”. Всього до 1 січня 1922 р. на Поділлі з'явилося 36 колективів [134, арк. 6; 300, арк. 1-16].

Перший досвід їхнього створення та функціонування підбили на засіданні бюро Подільського губкому КП(б)У 21 вересня 1922 р. Його учасники рекомендували повітовим парторганізаціям розгорнути роботу з “популяризації колективізму серед незаможників”. Для підготовки кадрів, здатних її проводити, ухвалили створити в губерньській радянсько-партійній школі земельну секцію, випускників якої слід було надавати в розпорядження губземвідділу. Крім того, попросили Наркомзем направити на Поділля працівників “для популяризації колективів і відпустити кошти для підтримки колгоспів” [699, с. 221-222].

Важливе значення для розгортання колективізації мали рекомендації комісії ЦК КП(б)У по роботі на селі від 12 листопада 1922 р. [156, арк. 4-4 зв.], а особливо правове врегулювання земельних відноси ухваленням 29 листопада 1922 р. Земельного кодексу УСРР. Він передбачав колективне землеволодіння у формі комун, артiлей і товариств спільного обробітку землі. Реалізуючи положення кодексу, за вказівкою губвиконкому повітвиконкоми створили комісії з проведення колективізації та розгорнули роботу з організації колгоспів, як це зробив Жмеринський повітвиконком 12 грудня 1922 р., зобов'язавши голів волвиконкомів разом із повітземвідділом підбирати склад колективів із незаможників і середняків. Колгоспи повинні були мати не менше 10 членів [699, с. 234-235].

Одним з лiдерів у колективізації була Кам'яничина, де впродовж “ударного” місячника в грудні 1922 р. створили 12 колгоспів. Планувалося до

квітня 1923 р. організувати ще 40-50 [463, арк. 1]. Для порівняння – у сусідній Проскурівській окрузі в 1922 р. створили лише одну комуну та одну артіль [503, арк. 34; 1028, с. 9]. Загалом на Поділлі протягом 1922 р. організували 72 колгоспи [234, арк. 6]. Новостворювані колективи, всупереч позиції ВУЦВК, яка не передбачала їхньої реєстрації, на вимогу губернської міжвідомчої комісії у справах про товариства і союзи при адміністративному відділі губвиконкому повинні були з метою обліку подавати інформацію про себе до зазначеної комісії [339, арк. 79].

Весною 1923 р. окрземвідділи, зокрема Кам'янецький, рекомендували волвиконкомам створювати “бюро колективізації сільського господарства (бюро колгоспів)” у складі “завволземуправління, голови волкомнезаму, агронома, секретаря комосередку, двох представників від існуючих колгоспів”. До їхньої компетенції віднесли пропаганду колективізації, роз'яснення та продаж статутів, зразків документів, необхідних для організації колективу, спостереження за виконанням колгоспами прийнятого ними статуту. Спеціально наголошувалося, що такі бюро слід створювати негайно, і традиційно за зволікання погрожували судом [463, арк. 2].

Зусилля окрземвідділів і створюваних бюро колгоспів приносили плоди. Впродовж 1923 р. лише на Кам'яниччині було створено 66 колективів, зокрема 63 артілі та 3 комун. Вони об'єднували 1131 селянське господарство, що мали в розпорядженні 1284 дес. ріллі, 2959 їдців, з яких 2376 працездатних і 563 непрацездатних осіб. В соціальному плані серед членів колективів 78,5 % становили незаможники, 12 % – середняки та 9,5 % – робітники [540, арк. 515].

По губернії картина не була однорідною. Якщо в західних прикордонних округах ходом колективізації влада була задоволена, то в східних, зокрема, в Гайсинській окрузі, визнавала її “кепською” [337, арк. 199]. Загалом, станом на 1 вересня 1923 р. в губернії нараховувалося 240 артілей і комун з 11 тис. дес. землі та 9,9 тис. працездатних членів [444, арк. 81]. Характерно, що комун розташовувалися переважно в приміщеннях колишніх поміщицьких маєтків, а артілі – у власних будинках [699, с. 309-311].

Враховуючи багатоетнічний характер населення Поділля, влада докладала значних зусиль до створення національних колгоспів. Вже восени 1923 р. в губернії було зареєстровано 49 єврейських колективів [535, арк. 251-251 зв.; 300, 1-19 зв.]. Але на 1925 р. через відсутність вільної землі їхнє створення практично припинилося. Було організовано 75 єврейських колективів, зокрема всі Дзигівські Ямпільського району Могилівської округи. В той же час у краї нараховувалося, як зазначав В. Нестеренко, лише 6 польських колективних господарств. Характерно, що однією з цілей створення єврейських колективів було їхнє наступне переселення на вільні землі південних губерній України [699, с. 480; 1059, с. 520-521].

Населення ставилося до колективізації по-різному: так званий “свідомий елемент” – із співчуттям, “малосвідомий елемент незаможного селянства, а також куркулі” – вороже. Особливо негативно сприймали організацію колгоспів на “наділеній землі”, коли вони “вносили корінну ломку в землекористування всієї громади” [473, арк. 81; 477, арк. 88]. Значною мірою це стосувалося виділення в березні 1922 р. 157 дес. сільськогосподарській комуні ім. Дж. Ріда в с. Шереметка* під Вінницею, яку створили емігранти з Америки. Однак передові методи ведення комунарами господарства, добра забезпеченість реманентом сприяли налагодженню товариських відносин. Саме це стало вирішальним аргументом для Наркомзему УСРР для ухвалення 5 травня 1923 р. постанови про передачу, як виняток, даній комуні сусіднього Якушинецького радгоспу – в зв’язку з прибуттям другої групи емігрантів з Америки [174, арк. 1; 973, с. 206; 1304, с. 71].

Велике пропагандистське значення, на думку ЦК КП(б)У, Наркомзему та Укрдержплану, повинна була мати “індустріалізація сільського господарства”, рішення про яку ухвалили в лютому 1924 р. Планувалося, що індустріальні підприємства колгоспів стануть кооперативними підприємствами з переробки сільськогосподарської сировини та виготовлення типової для даного регіону продукції. Вони не

* Тепер с. Пирогове в передмісті Вінниці.

повинні були зливатися з основним господарством колективів. Пропонувалося в кожному з типових районів України виділити окремі комуни та зробити їх зразковими завдяки індустріалізації. На Поділлі до обраних потрапила комуна “Мурашник” с. Янківці Михампільського району Проскурівської округи. В рамках індустріалізації їй запланували виділити холодобойню вартістю 50.000 крб. і плодосушарку за 10000 крб. [101, арк. 2-16]. Однак особливого впливу на хід колективізації на Поділлі проект з індустріалізації сільського господарства не мав.

Натомість велике враження на сучасників справляла зразково-показова комуна Г. Котовського, створена демобілізованими котовцями з Бессарабії в маєтку графа Сабанського в с. Ободівка Тульчинської округи. Комунарам передали понад 60 вибракуваних коней; запросили досвідченого агронома О. Петикова, який впровадив дев’ятипільну систему рільництва; без проблем отримали кредит і придбали плуги, борони, 50 корів тощо. У 1925 р. з допомогою Г. Котовського придбали три трактори “Фордзон”, а вже в 1927 р. створили цілу тракторну колону з 12 тракторів, яка обслуговувала весь район. За розпорядженням Г. Петровського комуні під вексель видали динамомашину для електростанції. Восени 1926 р. в Ободівці організували щорічну сільськогосподарську виставку. Успіхи комуни під головуванням В. Левицького приваблювали масу екскурсантів. У 1930 р. її відвідало 10 тис. осіб [898, с. 2-10, 13-14, 20-21, 52; 1049, с. 225].

Під впливом пропаганди зростала кількість колективів. Станом на 1 січня 1925 р. на Поділлі нараховувався 591 колектив, з них 43 комуни та 548 артільей, які об’єднували 1,03 % всього сільськогосподарського населення проти 0,15 % станом на 1 січня 1923 р. та 0,62 % – станом на 1 січня 1924 р. [235, арк. 23; 237, арк. 4; 699, арк. 419-435]. Але реальний рівень колективізації зовсім не співпадав з картиною масового вступу селян до колективів, яку малювала радянська пропаганда.

Певний злам у характері колективізації відбувся в грудні 1924 р., коли ЦК КП(б)У дав вказівку щодо неприпустимості прискорення переходу від нижчих

форм колективів до вищих і дозволив створювати середняцькі колективи. Проте категорично заборонялася реєстрація куркульських товариств [178, арк. 11 зв.]. Такий дозвіл сприяв стрімкому розвитку ТСОЗів. Одночасно починається розпад комун і колгоспів (див.: додаток 3). Зменшення вищих форм колективів Подільський губком пояснював їхньою перереєстрацією у 1925-1926 рр. і ліквідацією лжеколгоспів [503, арк. 34].

З метою впровадження нових форм обробітку землі уряд за кошти сільськогосподарського кредиту розпочав у 1925 р. тракторизацію сільського господарства. До вересня на Поділлі розподілили поміж колгоспами та окремими господарствами понад 30 тракторів і “мали для продажу ще 35 штук тракторів системи “Фордзон”. Найактивнішими в їхньому придбанні були Тульчинська округа, в якій закупили 12 тракторів, і Вінницька – 11. Могилівська та Проскурівська округи мали по 3 трактори, а Кам’янецька – жодного. Один трактор коштував 1700 крб., центнер жита – в середньому 6,2 крб., пшениці – 10, пара волів – 259,8, кінь – 156,9, дійна корова – 86,8, вгодована свиня – 48,7 крб. [596, арк. 708; 734, с. 2-3]. Умови розрахунку передбачали завдаток в 29-50%, залежно “від категорії покупця”, а решту – векселем до 1 січня 1927 р. [596. арк. 708 зв.].

Однак зроблений селянським банком (Сельбанком) аналіз використання тракторів показав сумну картину в цій царині. Це змусило банк 28 листопада 1925 р. звернутися до всіх колективів, тракторовласників і окрвиконкомів. Як наголошувалося в листі, за тракторами не було ні технічного, ні навіть звичайного господарського догляду. Багато трактористів були вкрай погано підготовлені, що приводило до частих поломок техніки. Тому Сельбанк поставив категоричну вимогу обов’язкової підготовки трактористів на курсах автопромторгу в Києві та гарантував безкоштовне навчання й проживання курсантів. Без посвідчення про закінчення цих курсів працювати на тракторі заборонялося [596, арк. 858-859].

З метою раціонального використання тракторів та іншої сільськогосподарської техніки, подолання зазначених недоліків наприкінці

1925 – поч. 1926 р. на Поділлі почали створювати машинно-тракторні товариства (МТТ). Так, у Проскурівській окрузі в 1926 р. створили 8 таких товариств, а наступного року діяло вже 29 МТТ [503, арк. 34].

Швидке поширення ТСОЗів і МТТ зумовлювалося тим, що вони не посягали на майно селян і передбачали лише “усуспільнення” процесів виробництва [503, арк. 34]. Зазначимо, що результати масштабної роботи з пропаганди колективізації та їхньої державної підтримки не дали бажаних результатів. Загалом усіма формами колективів у 1928 р. було охоплено від 5,48 % селянських господарств у Деражнянському районі Проскурівської округи до 0,90 % в Меджибізькому районі тієї ж округи, тобто в середньому 3,19 %. 59,39 % колективів мали земельні наділи до 40 дес. і лише 15,5 % – понад 100 дес. Тобто переважали малоземельні колгоспи. Зазначимо, що в комунах усуспільнювалося 100 % худоби, в артілях – 80%, у ТСОЗах – лише частина коней, а в МТТ – нічого [503, арк. 34].

Складне становище було із забезпеченням колективів реманентом. Лише комуни мали повний комплект складних машин. Гірше почувалися артілі, вкомплектовані сівалками на 70 %, жниварками – на 62 %, молотарками та зерноочисними машинами – “задовільно”. “Вкрай поганою” у цьому сенсі визнавалася оснащеність ТСОЗів і МТТ [503, арк. 35]. Лише частина колективів застосовувала передові методи господарювання й ставала зразком ведення сільського господарства. Так, у Маначинській артілі “Заповіт Ілліча” Волочиського району Проскурівської округи були розвинені свинарство, товарне тваринництво та рибальство; в артілі “Червона зоря” Городоцького району тієї ж округи – садівництво; в Лісово-Гринівецькій артілі “Червоний орач” Проскурівської округи – трудомістки культури та техніка обробітку ґрунту [503, арк. 35-36].

Великою проблемою для колгоспів, як і для всього Поділля, були низькі темпи землевпорядкування. Плани уряду щодо завершення цієї роботи у 1928 р. були зірвані. Землеустрій провели лише в 33 % господарств, що породжувало складні взаємини з селянами-одноосібниками [503, арк. 36].

Характерною рисою більшості колгоспів була погана організація праці, обліку, відсутність зацікавленості та норм виробітку, низька дисципліна. Зароблене члени колгоспів ділили одним з таких варіантів: за робочими днями, за їдоками та робочими днями, за їдоками, робочими днями і кіньми. Характерно, що продподаток колгоспи сплачували із 25 % знижкою на їдока [503, арк. 36]. Зазначимо, що весною 1928 р., рятуючись від посилення податкового тягаря та пам'ятаючи про дану пільгу, селяни почали активніше вступати в колгоспи. Зокрема, в с. Шийнці на Проскурівщині створили відразу три колективи і, згадавши часи столипінської аграрної реформи, запропонували виселити заможних селян на відрубви [490, арк. 20].

Підсумки реформування сільського господарства Поділля видно на прикладі Тульчинської округи, яка була типовою сільськогосподарською округою. Середня забезпеченість землею тут була близько 3 га на господарства, 0,75 га на їдця, що свідчило про її значну перенаселеність. Це зумовлювало наявність великої кількості вільних рук – 30-40%. В окрузі домінували бідняцько-середняцькі господарства: 80,7 % господарств мали землезабезпеченість до 3,09 дес.; 64,6 % – не мали мертвого інвентаря, 62,6 % – робочої худоби, 68,8 % – корів. Тобто становище не змінилося з 1921 р., а за забезпеченістю коровами навіть погіршилося [294, арк. 1-9].

В 1928 р. на Поділлі знову стався недорід. Як наслідок, через проблеми з фуражем вкотре скоротилося поголів'я худоби. Зокрема, в Кам'янецькій окрузі – на 15 %, а свиней – на 60 % [603, арк. 1 зв.].

Отже, впродовж 1921–1928 рр. сільське господарство Поділля пережило кілька етапів перетворень: від розпалювання на селі класової боротьби незаможників проти заможного селянства у формі розкуркулення – до союзу з середняком і нового витка опори на незаможників з метою проведення добровільної колективізації. Проте колективи були переважно малоземельними, малочисельними, економічно слабкими, тому не могли стати зразком для перебудови основної галузі краю. Відтак аналіз аграрної політики радянської влади свідчить, що принципи, проголошені при

запровадженні непу, в сільському господарстві регіону не були реалізовані, що не дозволило подолати глибоку кризу, в яку воно потрапило ще в роки війни та російсько-більшовицької інтервенції.

3.2. Реалізація податкової політики більшовиків і її вплив на економіку регіону

Проголошена X з'їздом РКП(б) в березні 1921 р. заміна в рамках непу продрозкладки продподатком суттєво не змінила ситуації на Поділлі, оскільки впровадження продподатку, розмір якого зменшувався по Україні на 28 % порівняно з розміром продрозкладки, передбачалося лише з нового врожаю. Крім того, первісно продподатком мали обкладати лише зернові, але досить швидко його поширили не тільки на інші культури та продукцію тваринництва, а навіть на сіно й солому [899, с. 197]. Характерно, що під час оголошення рішення про введення продподатку на Поділлі проводився місячник по збору продовольства (продмісяць) шляхом “викачування” продрозкладки. На його проведення були мобілізовано 150 комуністів з губерньської організації КП(б)У, 10 % з військових частин і 100 профспілкових активістів [436, арк. 103-105]. Могилівський, Новоушицький і Брацлавський повіти, де зібрали найменше хліба, були оголошені “ударними”. Туди відрядили до 200 мобілізованих [133, арк. 7]. Одночасно із завершальними роботами зі стягнення продрозкладки партійні та радянські органи розпочали підготовку до збирання продподатку (продкампанії).

Розміри та порядок стягнення продподатку встановлювала постанова РНК УСРР від 28 травня 1921 р. “Про натуральний податок на хліб, картоплю та олійне насіння”. Запроваджувалося 7 розрядів з урожаю від 25 до 70 пудів з десятини та 7 груп господарств за кількістю ріллі на 1 їдця в господарстві. Ставки податку на десятину встановлювалися шляхом переведення всіх зернових культур, картоплі та олійного насіння в житні чи пшеничні одиниці. Розряд із урожаю для кожної волості встановлював

губвиконком, а для кожного господарства окремо здійснювала сільрада під контролем волосних і сільських КНС [133, арк. 7]. Сільради, підкреслював І. Герасимович, механічно розподіляли продподаток між селянськими господарствами відповідно до кількості землі, якою вони володіли. При цьому не враховувалося, міг селянин її обробити чи ні. Якщо він не мав власного збіжжя для виконання податку, то мусив його для цього купити (див.: додаток И) [908, с. 53].

Хоч, відповідно до цієї постанови, господарства до однієї десятини від податку звільнялися, проте, як звернула увагу М. Ігошина, інструкція Наркомпроду УСРР від 4 червня 1921 р. дозволяла КНС лише частково звільнити від податку дві перші категорії малопотужних господарств, але не більше ніж на 50 % ставки продподатку. Причому дана знижка мала перекладатися для виконання на дві вищі групи з розрахунку, що на одне господарство припадатиме не більше 25 % встановленої для нього ставки. Крім того, затверджувалися коефіцієнти заміни одних культур іншими за житнім еквівалентом: за 1 пуд жита потрібно було здати 32 фунти (12,8 кг) пшениці, або 40 гречки (16 кг), або 50 проса (20 кг), або 20 олійного насіння (8 кг), або 160 фунтів картоплі (24 кг) [958, с. 29].

На практиці завдання з продподатку, попри задеклароване зменшення проти розмірів продрозкладки, були непосильними. Наприклад, станом на 14 серпня 1921 р. у Кам'янецькому повіті зібрали 4,8 млн. пудів озимих і ярих культур. Обов'язкові витрати на майбутній рік – на насіння та продподаток – становили 3,1 млн. пудів. Відтак на харчування 300 тис. мешканців Кам'яниччини та 200 тис. голів худоби залишку могло вистачити на перших п'ять місяців – до середини січня 1922 р. [382, арк. 18]. Відтак, не сподіваючись на добровільне здавання селянами продподатку, в червні 1921 р., відповідно до вимог циркуляру ЦК КП(б)У № 287, на місцях ужили заходів із зміцнення податкового інспекторського апарату з одночасним забезпеченням вимог директивних документів про те, що “старшим інспектором в районі є заступник райпродкомісара, делегований партією” [131, арк. 69-69 зв.].

При формуванні штату податківців у губернії зіткнулися з проблемою браку підготовлених кадрів. Загалом з 445 податкових інспекторів на початку вересня 1921 р. було лише 95 письмених, а напівписьмених і неписьмених – 350. Не влаштувало владу й те, що комуністів серед них було лише 136 [144, арк. 82]. Саме тому голова Подільського губвиконкому В. Порайко на початку жовтня просив надіслати в розпорядження губернії з центру “200 секретарів, справоводів, бухгалтерів” [133, арк. 70]. До того ж, у незадовільному стані перебувала продовольча міліція (продміліція). Вона була забезпечена обмундируванням на 40 %, взуттям – на 65 %. Відтак бажаючих іти до її лав було небагато. Тому значний обсяг роботи із “викачування” хліба виконували робітничі дружини зі збору продподатку загальною чисельністю 2064 члени* [144, арк. 84].

Низький якісний склад податкових інспекторів змусив владу впродовж жовтня 1921 – лютого 1922 р. провести ревізію та “вичистити” непридатних чи неблагонадійних працівників. Щоб хоч якимось чином покращити якісний склад інспектури, ЦК КП(б)У циркуляром № 142 від 21 лютого 1922 р. вимагав від губернських комітетів виявити та послати на роботу в податкові органи всіх комуністів, які до революції працювали в фінорганях, податкових інспекторів, бухгалтерів, рахівників, їхніх помічників [151, арк. 44]. На Поділлі на середину березня 1921 р. з потрібних 229 набрали лише 208 інспекторів [162, арк. 11]. Вихід знайшли в створенні курсів для підготовки і перепідготовки податкових інспекторів. Впродовж 1922 р. вони здійснили 3 випуски інспекторів: перший – 33 особи, другий – 48, третій – 37 [161, арк. 32-33]. Це дещо покращило якісний склад податківців (див.: додаток К).

Не сподіваючись на підтримку продкампанії селянством і з огляду на зростання масштабів повстанського руху [135, арк. 145-147; 200, арк. 1], ЦК КП(б)У в середині липня 1921 р. дозволив в разі необхідності “негайно застосовувати самі рішучі заходи примусового характеру, вводячи в волості, які

* Як звернув увагу П. Брицький, ще 24 серпня 1921 р. рада Праці та Оборони РСФФР ухвалили направити в Україну 8 тис. осіб в складі військових продовольчих дружин чисельністю до 150 осіб кожна [869, с. 24].

впираються, і поселення військові частини, негайно спрямовувати туди виїзні сесії Ревтрибуналів і найстрогіше караючи тих, які чинять опір” [129, арк. 27].

Безпосередньо продкампанія розпочалася на Поділлі 1-4 серпня 1921 р. зі збору авансу в рахунок продподатку. Організаційна робота покладалася на губернську оперативну трійку (губопертрійку) на чолі з головою губвиконкому В. Порайком за участі представників фінансового та продовольчого управлінь і на повітові трійки в складі голів повітвиконкому, управління банку та продовольчого комітету (продкому). Крім того, за пропозицією ЦК КП(б)У до їхнього складу вводили представників комсомольських осередків [140, арк. 44].

Опертрійки проводили мобілізацію радянських службовців для продроботи. Зазначимо, що на рівні волосних і сільських рад мобілізація охоплювала 100 % працівників виконкомів. Усім мобілізованим на час даної роботи видавали плату та пайок [369, арк. 1, 79; 519, арк. 6 зв.]. Вони разом з податковими інспекторами складали списки платників продподатку, готували зсипні пункти для прийому зерна, проводили агітаційну роботу, за потреби застосовувати до селян нажим [371, арк. 5-5 зв.].

Коли проведена робота давала позитивні результати, це негайно ставало предметом потужної пропагандистської кампанії. Наприклад, села Стрижівської волості Вінницького повіту Тютюнники, Дубова та Вільхова, які виконали продподаток до 1-го вересня 1921 р., рішенням президії Подільського губвиконкому були занесені на червону дошку. Їхні мешканці на два тижні звільнялися від гужової та трудової повинності, за винятком підвезення продподатку [346, арк. 18 зв.].

Однак збір продподатку загалом проходив складно. Губвиконком скаржився в ЦК КП(б)У на те, що “продроботу гальмує бандитизм” [136, арк. 121-122]. З місць надходили повідомлення про випадки відмови від виконання продподатку [370, арк. 22 зв.]. Оскільки хліб надходив повільно, то голова губвиконкому В. Порайко у телеграмі від 4 жовтня на адресу голів повітвиконкомів констатував, що Подільська губернія “залишається далеко в

хвості інших урожайних губерній України”, і наказав “дати негайно відповідні вказівки судам відносно їхньої роботи” [366, арк. 3].

З метою активізації продроботи за рішенням президії губвиконкому від 27 вересня 1921 р. з 8 жовтня на Поділлі проводився продподатковий десятиденник. Були затверджені “уповноважені губвиконкому, губпаркому та губпродвідділу” з його проведення [346, арк. 19]. Вони очолили створювані в повітах оперативні податкові трійки. До них мали також входити голови повітвиконкомів і повітовий продкомісар. Одночасно слід було створити волосні п’ятірки під головуванням уповноваженого від повітової трійки та за членства голови волвиконкому, голови волкомнезаму, волподаткового інспектора й волвоєнкама. В наказах про створення повітових трійок підкреслювалося, що всі розпорядження повіт- і волтрійок є “обов’язковими до негайного та точного виконання”, що військові частини зобов’язані брати участь у продкампанії та негайно виконувати всі їхні розпорядження [369, арк. 182]. Одночасно голова губвиконкому В. Порайко звернувся по прямому проводу до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора з проханням надіслати порожняк, оскільки “через відсутність порожніх вагонів є загроза зупинення прийому хліба” [133, арк. 70].

Звертає на себе увагу те, що, як і у випадку з виконанням авансових внесків з продподатку, активно популяризувалися досягнення в ході десятиденника. Так, с. Литки Деражнянської волості Летичівського повіту президія губвиконкому 20 жовтня занесла “на червону дошку за виконання в 4-денний строк всіх видів податку” [346, арк. 23 зв.]. Однак ні пільги за своєчасну здачу продподатку, ні занесення на червону дошку не змогли переконати селян у необхідності його виконання. А в охоплених повстаннями районах збір продподатків припинився взагалі [143, арк. 149].

У відповідь влада вдалася до репресій. Так, у Брацлавському повіті в жовтні 1921 р. було запроваджено в трьох волостях кругову поруку та введено військові підрозділи. Це дозволило дещо зменшити масштаби “розгулу бандитизму” [368, арк. 80]. Однак виконати план збору продподатку впродовж

жовтня не вдалося. Щоб пришвидшити збір продподатку, як звернув увагу П. Брицький, Українська економічна нарада на засіданні 5 листопада 1921 р. розглянула питання про використання для цього в Подільській губернії збройної сили, а нарком продовольства УСРР Владимиров запропонував використати для цього кінний корпус або озброїти продовольчу міліцію [868, с. 25]. Виконуючи вказівки цього засідання, губвиконком поставив завдання будь-якою ціною виконати жовтневий план збору продподатку до 7 листопада. Оскільки на його збір серйозно впливало “пересування банд, яке створювало тривожні настрої як серед селян, так і в лавах самих продпрацівників”. Відтак, “для заспокоєння” (чи залякування) селян, “використовувалася військова сила для демонстрації” [369, арк. 87, 95 зв.]. Дещо з такої “демонстрації” в жовтні почали проводити виїзні сесії ревтрибуналу, рішення якого мали “величезний моральний вплив на селян” [369, арк. 87]. Загалом проведення десятиденника та мобілізація всіх сил на продроботу дозволили відрепортувати, що станом на 10 листопада 1921 р. в регіоні було зібрано 6,3 млн. пудів хліба, або 39,2 % від плану. Для порівняння: в Київській та Волинській губерніях, де повстанський рух був суттєво меншим, зібрали відповідно 10,1 млн. пудів, або 77,8 %, та 5,6 млн. пудів, або 79,8 % [974, с. 62]. І це при тому, що Поділля розглядалося як найважливіша в продовольчому плані губернія України [130, арк. 77]. Не випадково план продподатку з урожаю 1921 р. для регіону був найбільшим по Україні – 16 млн. пудів. Другий за розмірами план встановлювався для Київської та Полтавської губерній обсягом 13 млн. пудів [129, арк. 108].

Суттєвою проблемою для збирачів продподатку з листопада 1921 р. стало приховування селянами розмірів землі, оскільки саме від цього визначався обсяг продподатку. Відтак розгорнулася “жорстока боротьба” з цим явищем [369, арк. 97]. Повітвиконкоми, як, наприклад, Жмеринський, надіслали волвиконкомам циркуляри з вимогою розгорнути агітацію проти приховування землі, провести в кожному селі сходи, на яких попередити про відповідальність за її приховування, мобілізувати незаможників на стеження за діями куркулів і при виявленні таких фактів вилучати землю на користь

незаможників [369, арк. 243]. З 26 листопада 1921 р. оголошувався десятиденник добровільної реєстрації прихованої землі. Обіцяли не карати тих селян, які своєчасно зроблять це. Всім іншим пригрозили ревтрибуналом як ворогам трудового народу [369, арк. 120 зв.]. Задля проведення цього десятиденника рішенням бюро губкому всіх мобілізованих на продроботу навіть “затримали для роботи до 1-го січня” [250, арк. 2].

Як наслідок, уже в середині грудня 1921 р. у політичному зведенні Наркомату продовольства (Наркомпроду) УСРР зазначалося, що після вживання репресивних заходів ревтрибу масове приховування землі відсутнє [144, арк. 115]. Разом з тим насильницькі дії влади викликали невдоволення селян. Як зазначалося в кінці грудня 1921 р. у бюлетені № 21 інформаційного відділу Кам’янецької прикордонної ЧК про політичний стан у повіті, вони скаржилися на “надто круті заходи, які застосовували до несправних платників у вигляді конфіскації майна тощо”, а в с. Брага на своєму сході навіть оголосили продагентам, які прибули в село для збору залишків податку, що його більше не дадуть [700, с. 35-36]. З цим дисонують офіційні повідомлення, що у Вінницькому повіті продподаток охоче виконують середняки, ухиляється біднота, в Брацлавському – масових ухилянь немає, в інших повітах – податок виконується задовільно [144, арк. 114-115].

Зазначимо, що у випадках, коли селяни пробували продати хліб до виконання продподатку, то у Вінницькому повіті в них за відсутності продовольчого паспорта, тобто документа, у якому робився запис про виконання продподатку, відбирали зерно; в Брацлавському – встановили норми привозу на базар, за виконанням яких слідкувала міліція; в Жмеринському – безпаспортних переслідувала міліція; а в Ольгопільському – закрили базари. Крім того, для “викачування” продподатку в Могилівському, Жмеринському повітах застосовувалася збройна сила, а у Вінницькому – її лише “демонстрували” [144, арк. 115-116].

Проте провальні показники не завадили ЦСУ Росії збільшити в грудні 1921 р. завдання з продподатку для Поділля до 16,8 млн. пудів хліба [150,

арк. 2]. Наркомпрод УСРР скоригував його, визначивши “максимальний розпис – 16,5 млн. пудів, реальний – 15,2 млн. пудів” [129, арк. 117]. Загалом за період з 1 серпня 1921 р. до 15 січня 1922 р. в краї зібрали 10,6 млн. пудів зернохліба. Більше зібрали лише в Київській губернії – 11,3 млн. пудів. Проте в “Доповідній записці В. І. Леніну, Політбюро ЦК РКП(б) про збирання хліба в Україні” наводилися запевнення керівництва Подільської губернії, що воно “розраховує ще дозбирати до загального обсягу 15 млн. пудів” [150, арк. 2, 16].

Виконуючи дану обіцянку, губпартком і губвиконком вкотре оголосили “головною роботою – продподаткову”. На її проведення мобілізували понад 50 % членів повітових парторганізацій і 100 % членів сільських партосередків. У Брацлавському повіті партком мобілізував на продроботу всіх членів партії та всіх членів профспілок. Проте збір продподатку проходив, як і раніше, з великими труднощами. Станом на 1 лютого 1922 р. вдалося зібрати лише 11,5 млн. пудів. Лише Ямпільський і Новоушицький повіти виконали план на 100 % [160, арк. 3]. Цьому сприяло застосування практики вилучення з приховувачів землі продподатку “колективним порядком” [661, арк. 179 зв.]. Одночасно Довжоцьку, Балинську, Циківську волості, які першими зібрали 100 відсотків продподатку “без всякого оружного натиску”, занесли на червону дошку. Крім того, пленум запропонував нагородити ці волості, “тобто продп’ятірки, голів волвиконкомів та секретарів комгуртків” [522, арк. 8 зв.-9]. Зазначимо, що для вивезення зібраного продподатку постійно не вистачало вагонів, на що губопертрійка скаржилася голові РНК Х. Раковському [161, арк. 16-16 зв.]. Коли ж вагони надходили, то часто вони були “сирі, з землею, гноєм, котрі чистити і просушувати треба” [522, арк. 20-20 зв.].

Упродовж лютого план виконав і Жмеринський повіт. “Слабкими” повітами в продроботі вважалися: Літинський, Летичівський, Гайсинський і Ольгопільський. Туди було кинуте “ударні групи мобілізованих товаришів, організовані сесії ревтрибу та послано військові частини”. Посилили виявлення прихованої землі. Зокрема, в Хмільницькій волості Літинського повіту було

знайдено майже 6000 десятин [160, арк. 3, 14]. Занепокоєння у влади викликало те, що деякі сільради інертно ставилися до продподаткової кампанії [163, арк. 3, 11]. Щоб стимулювати їхню активність і змусити селян ліквідувати заборгованість, 17 березня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про надання в розпорядження Подільського особливого продовольчого комітету (опродкомгубу) збройної сили для посилення збору податку”. При цьому наголошувалося на “необхідності суворой обережності при застосуванні військової сили, щоб не створювати на Поділлі настроїв, сприятливих для вторгнення петлюрівських банд” [1311, с. 84].

Проте, незважаючи на всі зусилля, до початку посівної кампанії 1922 р. на Поділлі вдалося зібрати лише 13,197 млн. пудів продподатку [163, арк. 110]. Це становило 79,98 % від максимального розпису та 86,82 % – від реального. Проте, не маючи змоги “викачати” решту запланованого хліба, влада зробила важливий пропагандистський хід: на період весняно-польових робіт були звільнені засуджені за несплату продподатку – з умовою сплати заборгованості у подальшому. Цим селянам демонструвався “справедливий” характер радянської влади та створювалися умови збереження бази для наступного оподаткування. Опісля, відповідно до постанови ВУЦВК від 13 вересня 1922 р., було юридично припинено подальший збір продподатку 1921-1922 р. із відтермінуванням сплати боргових зобов’язань на наступний рік [981, с. 87-88]. Рішенням податкової секції губернського продовольчого комітету від 2 лютого 1923 р., “з огляду на адміністративно-територіальну ломку губернії, її економічний стан, а також неточне та незначне виявлення індивідуальних недоїмщиків”, недоїмку 1921-1922 рр. взагалі припинили стягувати, навіть номінально [397, арк. 28].

Крім того, було проаналізовано причини невдалої продподаткової роботи. Насамперед 11 квітня 1922 р. декретом ВУЦВК і РНК УСРР “Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922–1923 рік” 15 видів податків на продукти об’єднали в один натуральний податок з 6 видами природи: зерновий хліб, олійне насіння, картопля, сіно,

м'ясо, масло. Об'єктом оподаткування визначалася корисна земля та середня продуктивність господарства. Податок нараховувався в єдиній ваговій мірі – пудах жита чи пшениці з переведенням інших продуктів у них за коефіцієнтами. З урахуванням досвіду стягнення продподатку в попередній період було не лише збільшено кількість розрядів врожаю з десятини та груп господарств за кількістю ріллі на 1 їдця до 10 кожен, але й суттєво зменшено податкове навантаження на нижчі групи (див.: додаток Л). З метою стимулювання селян до укладання контрактів з державними або кооперативними організаціями на вирощування цукрових буряків, поліпшених сортів зернових і кормових трав, за наявності підписаного договору про це, податок декретом зменшувався чи зовсім скасовувався. Також пільга на 50 % надавалася для господарств, які мали менше 1,5 дес. землі і не мали “великої худоби”. При встановленні ставок податку на окремі господарства, де був червоноармієць, який у цей час перебував на службі, його потрібно було зараховувати до числа їдців. Курсантів і командирів – як двох їдців [690; 972, 73; 981, с. 87-88]. Ще 20 травня 1921 р. Наркомпрод роз'яснив, що ставки податку повинні встановлюватися на підставі оцінки ринку впродовж останніх трьох місяців з розрахунком, щоб державний еквівалент був вищим від ринкового на 10 %, що надавало державі переваги в конкуренції з вільним ринком. За своєчасне виконання продподатку його розмір зменшувався на 10 % [149, арк. 49].

Паралельно із запровадженням єдиного натурподатку для запобігання епідемії серед населення голодуючих губерній в літній період і в зв'язку з “важким матеріальним становищем Комдопголу” постановою ВУЦВК від 3 квітня 1922 р. на Україну було поширено запроваджений у Російській Федерації на 1922 р. загальногромадянський грошовий податок для боротьби з голодом і епідеміями. ЦК КП(б)У назвав кампанію з його збору ударною. Відтак Подільський губком КП(б)У циркуляром № 153 від 12 травня 1922 р. запропонував повіткам негайно виділити одного члена для нагляду та керівництва зазначеною роботою, вкотре провести мобілізацію для посилення

фінапарату членами партії та профспілок, всіляко “сприяти та впливати на швидке складання й перевірку списків платників, а також стягнення по таких податках” [250, арк. 102]. Проте місцеві органи влади, переобтяжені “викачуванням” продподатку та іншими кампаніями, поставилися до нового податку прохолодно. Губкомдопгол навіть змушений був 20 червня 1922 р. “поставити на вид” головам Гайсинського, Могилівського, Кам’янецького та Ямпільського повітвиконкомів за вкрай повільне його надходження та попросив губком “розвинути масову усну та друковану кампанію по всій губернії” з тим, щоб до 15 липня зібрати по губернії 50 млрд. крб. [253, арк. 1 зв.].

Враховуючи досвід продкампанії 1921-1922 рр. щодо ролі військових частин у ній, 7 червня 1922 р. ВУЦВК своєю постановою затвердив “Інструкцію по проведенню єдиного натурподатку”. Її 233-й параграф унормовував “застосування військової сили при масовому ухилянні населення від внесення продподатку”. Звернімо увагу, що цією постановою відновлювалася практика колонізаторів щодо стацій, тобто розміщення військ на постій в помешканнях селян у селах, які не виконували натурподатку. Вони повинні були своїм коштом утримувати постояльців за нормами червоноармійського пайка та забезпечувати їх продуктами на дорогу до місць базування після його виконання. Разом з тим начальників загонів зобов’язували “не допускати виникнення обивательських відносин червоноармійців з населенням” [526, арк. 119-119 зв.].

Зазначимо, що, як і передбачав декрет “Про єдиний натурподаток”, його розміри були визначені для Поділля майже своєчасно – в ході жнив у липні 1922 р. і в меншому, ніж раніше, розмірі – 11 млн. 150 тис. пудів. Отримавши завдання, місцеві органи влади, як, наприклад, Кам’янецький повітвиконком 30 липня, “розписали” його поміж податкових районів, на які, для зручності стягування натурподатку, поділили повіти [700, с. 146]. Проте в грудні Наркомпрод збільшив податок до 11 млн. 500 тис. пудів [160, арк. 131 зв.].

Загалом організовано проходило складання продподаткових списків. Вже до 10 червня 1922 р. по губернії роботу виконали на 90%, за винятком

Ольгопільського, Летичівського і Літинського повітів, де діяли повстанці [163, арк. 23]. З 20 липня розпочалася масова агітаційна кампанія, а з 10 серпня – безпосередньо збір натурподатку [160, арк. 64]. При цьому в політичних зведеннях відзначалося “халатне ставлення сільрад і волвиконкомів до продподаткампанії з причин слабкості апарату” [163, арк. 36].

Негативно впливали на проведення продкампанії зловживання владців. Так, голова Баговецького волвиконкому “тов. Сидоренко багато арештовує громадян бідняків, ходив з дому в дім і находив у бідняків по 1-2 пуди хліба і починав кричати, ругатись і погрожувати нагайкою біднякам і говорити що, якщо не віддаси останній хліб, то я тебе провчу” [163, арк. 123]. Зазначимо, що такі прояви, принаймні публічно, засуджувалися владою, а винних обіцяли притягувати “до суворой відповідальності” [529, арк. 53].

Загалом позитивний для влади хід продкампанії зумовлювався придушенням до кінця вересня 1922 р. масового повстанського руху. Крім того, у випадках пасивності сільрад і волвиконкомів до них застосовували адміністративні та судові репресії, членів волвиконкомів і сільрад за несумлінне ставлення до стягнення податку передавали до суду. Такі випадки були в Брацлавському, Ольгопільському, Ямпільському та Літинському повітах. Аналогічні дії застосовувалися також до селян-боржників у Вінницькому, Ямпільському, Кам’янецькому та Ольгопільському повітах. Загалом станом на 1 січня 1923 р. народні суди та революційні трибунали “розглянули 1982 справи та винесли 1303 адміністративних покарання, серед яких переважали арешт майна та взяття під варту порушника” [982, с. 91]. Крім того, широко застосовувалася збройна сила в Гайсинському, Жмеринському, Брацлавському, Могилівському, Ольгопільському, Літинському, Ушицькому повітах. Тобто у семи з дванадцяти повітів [163, арк. 36-66].

Вжиті заходи дали бажані результати. Станом на 5 січня 1923 р. було зібрано 11 млн. пудів натурподатку, що складало 95,65% збільшеного завдання [234, арк. 6; 308, арк. 131 зв.]. Невиконання плану оформлялося як “недоїмка”. На селян, які відмовлялися її “гасити”, складалися акти,

описувалося майно, справи передавалися до суду [560, арк. 86]. За рішенням податкової секції губпродкому від 2 лютого 1923 р. всі заборгованості слід було “погасити” до 15 лютого, застосовуючи “посилений нажим”. Після цієї дати в зв’язку з проведенням адміністративно-територіальної реформи та реорганізацією податкових органів податкова робота практично припинилася [417, арк. 29]. Проте головною причиною цього було зовсім не проведення реформи, а відсутність у селян хліба [308, арк. 37].

Звертає на себе увагу критична позиція до податкової політики центру губернського керівництва. Так, голова губвиконкому В. Порайко, виступаючи на ІХ Подільській конференції КП(б)У в березні 1923 р., назвав її “вавилонським стовпотворінням”, маючи на увазі наявність поряд з єдиним натуральним податком “малоприродних” грошових податків: загальногромадянського податку на відновлення сільського господарства, подвірно-грошового, посадибного і трудгужподатку. Крім того, він вказав, що доводилося виконувати різні кампанії, зовсім не легші від податків. Зокрема, в рамках кампанії допомоги голодуючим було зібрано 750 тис. пудів хліба, шефської – понад 1,5 трильйона карбованців, у ході місяця допомоги дітям – 1 трильйон карбованців, збору худоби для голодуючих губерній – біля тисячі голів, тощо. До того ж, селяни платили ще й місцеві податки, які довільно встановлювалися місцевими органами влади, аж до волосного відділу освіти. Звідси робився висновок про те, що “саме сильне селянське господарство витримати не зможе” і що збереження такого стану “надзвичайно згубно відіб’ється на нашому сільському господарстві”. Разом з тим В. Порайко підкреслив, що, оскільки сільське господарство залишається єдиним “солідним” джерелом надходження податків, то “мови про їхнє скорочення бути не може, потрібно лише правильно підійти до методів і способів стягнення цього податку”. Він запропонував, а конференція підтримала ідею, яка “намітилася в центрі”, про встановлення єдиного сільськогосподарського грошового податку на класовій основі. На перехідний період пропонувалося тимчасово збирати його частково натурою, в житніх одиницях, частково – грошима [224, арк. 215-217; 308, арк. 106-199].

Неможливість без ризику для існування радянської влади зберігати існуючу систему податків і постійні вимоги не лише селян, але й місцевих органів влади про послаблення податкового тиску, а також необхідність запровадження податків, які б стимулювали розвиток товарно-грошових відносин, зумовили рішення XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 р. про доцільність переходу до єдиного сільськогосподарського податку та скасування всіх інших податків з селян. Як підкреслювалося в резолюції “Про податкову політику на селі”, податок частково повинен був збиратися в грошовій формі, що мало стимулювати розвиток селянського господарства, пришвидчити його пристосування до ринку, покліпшити загальний господарський стан країни через розширення товарного обігу та забезпечення стійкості грошового обігу. Наголошувалося на необхідності проведення податкової політики в інтересах бідноти та середняків [697, с. 498-501].

На виконання рішень з'їзду ВУЦВК і РНК УСРР 10 травня 1923 р. прийняли декрет “Про запровадження єдиного сільськогосподарського податку”. Він передбачав уніфікацію всіх податків, доведення селянину остаточної норми податку завчасно, заборону встановлювати будь-які інші податки. Податковою базою визначалася вся земля, а також худоба, крім породистої та молодняка. Податок мав стягуватися порівну в натуральній і грошовій формі, а з 1 січня 1924 р. – лише в грошовій. Для Поділля він встановлювався в розмірі 5,5 % від валового продукту по губернії, тобто 7137 тис. пудів від прогнозованого валового збору – 130581 тис. пудів [981, с. 92].

Зазначимо, що ще до прийняття декрету президія Подільського губвиконкому 9 травня створила “губернську Комісію з підготовки необхідних заходів із впровадження єдиного сільсько-господарського податку” в складі губпродкомісара, замзавгубфінвідділу, замгубземуправління. Аналогічні комісії мали створюватися в округах [308, арк. 20]. Одночасно з цим було проведено “перевірку і зміцнення” повітових продподаткових апаратів. Як наслідок, у травні-червні 1923 р. на лаві підсудних опинився весь склад Жмеринського повітпродкому, а Літинського – частково [234, арк. 6].

Старт підготовчій роботі дав циркуляр ЦК КП(б)У № 2199 від 25 травня 1923 р. з вимогою до всіх партійних і радянських органів розгорнути масову агітаційну роботу з роз'яснення переваг цього податку [441, арк. 37].

З огляду на те, що “податкові настрої” селян мали “негативний характер” [234, арк. 9], окрпарткоми, як-от Вінницький, зобов'язували всіх членів сільських осередків популяризувати рішення XII з'їзду РКП(б) і декрет про ЄСГП, а також вимагали від губкому КП(б)У чітких методичних рекомендацій [453, арк. 2]. У червні в усіх округах були проведені розширені з'їзди рад або пленуми окрвиконкомів за участі голів райвиконкомів та сільрад, представників КНС і вчителів, на яких розглядалися переваги ЄСГП та завдання органів радянської влади із його впровадження [550, арк. 6; 555, арк. 364].

Враховуючи те, що успіх податкової кампанії багато в чому залежав від правильного складання списків платників, підкреслювалася важливість занесення в них усіх господарств, які підлягають оподаткуванню, точних відомостей про кількість землі та худоби, число їдців. На допомогу податківцям були підготовлені контрольні матеріали із землекористування з використанням даних довоєнної статистики. Важливу роль у мобілізації активу на складання зазначених списків відіграли проведені в другій декаді червня 1923 р. окружні та районні з'їзди продпрацівників. Райвиконкоми отримали текст декрету, інструкції з проведення податкової роботи та зі складання списків, план роботи та контрольні завдання. Успіхові спискової кампанії сприяло залучення до вироблення списків сільських сходів, де були присутні “від 50 до 75% платників податку”. Їм роз'яснювали сутність ЄСГП, вигідність його для селян, переваги проти попередніх податків та розміри (ставки) [540, арк. 50; 555, арк. 365-365 зв].

Окремо склалися списки пільговиків – сімей червоноармійців, слухачів радянсько-партійних шкіл та робітфаків, інвалідів громадянської війни. Господарства, у складі яких не було працездатних, а на їдця припадало не більше 0,5 дес. землі, звільнялися від сплати податку. Також отримували 50 % знижки з податку ті господарства, що не мали худоби, яка підлягала

обкладенню, та з розміром наділу в 1-1,5 дес. [335, арк. 181]. Крім того, встановлювався 18-відсотковий пільговий фонд на випадок стихійних лих і недороду [476, арк. 88].

Після складання списків 16 серпня 1923 р. на губернській нараді було узгоджено розряди продукції для районів. Їх затвердили на розширеному засіданні губвиконкому 21-22 серпня. Зазначимо, що для округ та районів встановлювалося індивідуальне співвідношення натуральної та грошової частини податку у діапазоні від 20 до 60 % [456, арк. 87-87 зв.; 540, арк. 62]. Після цього окрвиконкоми встановили розряди для сіл і нараховували оклади (розміри) податку на селянські господарства. До 12 вересня селянам були вручені окладні листи й доведені строки виконання податку [476, арк. 62].

Важливим елементом підготовки до його збирання були безпартійні районні конференції, проведені у вересні 1923 р. Їх організовували виділені парткомами уповноважені. Тому не повинна дивувати схожість ухвалених ними резолюцій з підтримкою ЄСГП [237, арк. 13; 456, арк. 14;]. Поряд з бравурними рішеннями конференцій до парторганів надходила й інформація Подільського відділення ДПУ про невдоволення селян надто великим обкладенням, їхню стурбованість тим, що для покриття грошової частини податку їм доведеться продати майже весь хліб [309, арк. 70-77].

Безпосереднє збирання податку розпочалося на Поділлі 15 вересня 1923 р. Відразу податкові органи були здивовані “масовим прагненням швидше здати податок”. Цей небувалий феномен пояснювався побоюванням селян, що з усіх господарств, які не виконають завдання до 1 січня, буде стягуватися пеня [454, арк. 134 зв]. Також несподіваним виявилось масове прагнення селян здавати ЄСГП в грошовій формі. Фінансовий апарат виявився непідготовленим, а кількість відкритих приймальних кас недостатньою [234, арк. 18]. Окружні фінвідділи виконкомів пояснювали це відсутністю необхідних інструкцій і бланків квитанцій. В них виникла “паніка та розгубленість”. Однак до початку жовтня проблему вирішили. Цьому сприяло не лише відкриття додаткових кас, але й практика здавання

грошової частини податку одним селянином за все село за колективними списками [462, арк. 1-1 зв.]. Вже 18 вересня губвиконком звернув увагу на різке зростання пропозиції худоби на ринку та доручив окрвиконкомам з'ясувати причину цього [359, арк. 2]. Практично всі окрпарткоми, наприклад, Тульчинський, найсуттєвішими причинами цього вважали: низькі ціни на хліб і погані види на врожай [238, арк. 21]. Так, у вересні пуд жита коштував 30 коп. золотом, тоді як у липні – 60 коп. [234, арк. 16.18]. Відтак селяни вважали за доцільне продавати худобу та зберігати хліб до підвищення ціни на нього. Причому, якщо у вересні вони “ліквідували худобу молоду”, то незабаром – “худобу робочу”. Велика пропозиція худоби на ринку призвела до зниження ціни на неї. Як наслідок, зазначали окрвиконкоми, селяни “великої користі від цього не мають” [460, арк. 5]. Тому вони змушені були використовувати таку особливість Поділля, як прикордонний характер краю. Оскільки в селах і містечках за Збручем ціни на худобу і хліб були вдвоє і втриє вищими, то селяни масово займалися контрабандою. Вони “транспортували з прикордонних районів у Польщу худобу, особливо коней і деякі сільсько-господарські продукти, як наприклад, квасолію”. Причому за кордон “спрямовувалося більшість худоби” [447, арк. 108; 454, арк. 134 зв.]. Розвитку контрабанди сприяло те, що в регіоні не вистачало готівкової маси червінців. Його обіг у Вінниці був “ледве помітний”, а в округах “радянської валюти” практично не було. Тому еквівалентом на ринку був царський срібний карбованець. Здавати ж податок безпосередньо срібними карбованцями селянам було не вигідно, оскільки офіційний курс був на 15-25 % нижчим від курсу “чорної біржі” [30, арк. 6; 359, арк. 5-5 зв.].

Певну, проте не вирішальну, роль у тому, що в натуральній формі податок станом на 15 жовтня було виконано лише на 20-30 %, відігравали завищені вимоги до якості зерна, яке здавали [447, арк. 108]. Це підтверджується тим, що на обсяги здавання податку натурою практично не вплинуло рішення РНК УСРР від 26 жовтня про зниження вимог до кондиції зерна при його здаванні та дозвіл зараховувати цукор у рахунок грошової

частини податку з наданням квитанції від цукрозаводу [43, арк. 156-158]. Відтак у жовтні в грошовій формі було здано 75 %, а в листопаді – 90 % всього обсягу податку [234, арк. 34].

Загалом по губернії завдання з ЄСГП 1923/1924 р. виконали лише два райони – Ямпільський та Могилівський. 68 районів виконали його в середньому на 95 %, 24 райони – на 85 %, а Чемеровецький – менше, ніж на 80 %. Загалом по губернії виконання склало майже на 90 %, з яких натурою – лише 18 %. Невиконання оформлялося як недоїмка [335, арк. 167-168]. До її ліквідації залучалися члени сільрад, працівники продовольчих органів, міліції та прокуратури. Їм дозволялося описувати майно та продавати його на торгах, складати протоколи на злісних неплатників і притягати їх до адміністративної та судової відповідальності. Для викачування недоїмок встановлювалися “крайні терміни”. Спочатку – 22 січня, потім – 15 лютого [460, арк.6; 637, арк. 21-28]. Але марно. Селянам нічого було здавати – з осені 1923 р. до весни 1924 р. кількість господарств без робочої худоби збільшилася з 59 % до 68 %, а таку худобу селяни збували в самому крайньому випадку [226, арк. 166]. Не сприяло ліквідації недоїмок і рішення президії ЦВК СРСР від 28 березня 1924 р. про їхнє стягнення в червінцях за курсом станом на 1 листопада 1923 р. [59, арк. 2].

Одночасно були вжиті заходи із заборони використання срібної монети, що призвело до виникнення “серед власників більш-менш значних сум паніки. Були випадки самовбивств на цьому ґрунті” [30, арк. 6; 237, арк.64]. Щоб не допустити соціального вибуху, використовуючи досвід попередніх податкових кампаній, ВУЦВК і РНК УСРР 16 квітня 1924 р. під приводом забезпечення якісного проведення весняно-польових робіт призупинило до 1 жовтня розгляд справ за невнесення ЄСГП. Засудженими за цей злочин гарантували, що при погашенні заборгованості за 1923/1924 господарський рік вони будуть звільнені від відбуття покарання [343, арк. 1].

Підсумки проведення податкової кампанії підбили на Х-й Подільській губконференції КП(б)У 21-23 травня 1924 р. В доповіді про роботу ЦК

КП(б)У секретар ЦК В. Затонський зробив висновок, що, хоч податок був важким, але, оскільки його було зібрано, “значить, він себе виправдав, але виправдав не вповні, тому, що нам здали більше грішми, чим ми очікували. Ми на цьому прогадали, тому, що здавали податок якраз тоді, коли хліб був дешевим.” Зазначимо, що голова Подільського губвиконкому Ремейко в своїй доповіді обійшов питання виконання податку. Проте він зазначив, що аргументи губвиконкому та губпарткому переконали Держплан УСРР, і він визнав, що “податок 1923/1924 р. на Поділлі був надто великим” [680, с. 4,16].

Ще не завершилося встановлення результатів податкової кампанії 1923/1924 рр., як президія ЦВК СРСР прийняттям 9 травня 1924 р. “Положення про єдиний сільсько-господарський податок на 1924/1925 р.” фактично дала старт новій кампанії. Її особливістю було те, що платниками цього ЄСГП визначалися не лише селянські, а й колективні господарства, а також радгоспи. Податок нараховувався в золотих карбованцях і повинен був вноситися червінцями. За одиницю обкладення бралася десятина ріллі. Худоба прирівнювалася до неї за певними коефіцієнтами. Характерно, що залежно від прибутковості господарств встановлювалося три ставки податку. Його розряди та ставки визначалися ВУЦВК окремо для кожної губернії та округи на підставі видів на врожай, але не пізніше 15 серпня [59, арк. 22-23].

Однак ніякі нові офіційні рішення не могли здолати практику ігнорування органами влади реалій. Так, при визначенні хлібофуражного балансу на 1924/1925 господарський рік ЦСУ УСРР надто оптимістично поставилося до того, що вперше посівні площі на Поділлі перевищили довоєнні, та спрогнозувало врожай на 1924 р. в розмірі 186,8 млн. пудів проти 130,6 млн. пудів у 1923 р. (з яких хліб складав лише 67,5 млн. пудів, а 37,2 – картопля) [184, арк. 62, 68, 70; 699, 24]. На основі таких прогнозів визначили план збору ЄСГП на 1924/1925 р. в розмірі 9,53 млн. пудів, або 5,1 % від валового збору, тоді як середній відсоток по Україні становив 4,6 %, по Київській губернії – 4,3 % та по Волинській – 5,6 % [184, арк. 70-71]. Губернське керівництво не згоджувалися з таким планом і вимагало його

зменшення. Врешті-решт до нього прислухалися та зменшили розмір ЄСГП для Поділля до 144 тис. тонн, або 8,8 млн. пудів [877, с. 115]. На практиці це означало збільшення податку на 1,7 млн. пудів проти рівня 1923/1924 р. та зростання податкового навантаження на одне селянське господарство з 9,43 крб. в 1923/1924 р. до 13 крб. в 1924/1925 р., на одного їдця – з 2,36 крб. до 3,30 крб. та з однієї десятини ріллі – з 3,17 крб. до 4,26 крб. [699, с. 71].

Зазначимо, що лише 3 липня 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало помилки ЦСУ при прогнозуванні врожайності 1924 р. [1312, с. 180].

Однак через недорід 1924 р. податковий гніт для селян став непосильним. Округи доповідали про вкрай низькі темпи виконання податку. Так, на пленумі Проскурівського окрпарткому 30-31 листопада 1924 р. відзначили, що “виконання сільгосподатку проходить незадовільно, особливо в районах Війтовецькому, Проскурівському, Волочиському, Чорно-Острівському і Михампільському” [476, арк. 117]. Щоб виправити становище, влада, за усталеною практикою, вдалася до репресій. Ми поділяємо думку В. Василенка, що “саме застосування примусових методів забезпечило виконання програми збору податку 1924-1925 р. у Подільській губернії більше, ніж на 100 %” [876, с. 280]. 27 лютого 1925 р. губвиконком констатував виконання ЄСГП в сумі 9043213 крб., що становило 100,6 % твердого завдання на селянські господарства, і наказав: “Застосування насильницьких заходів стягнення податку – рішуче припинити” [227, арк. 43].

Та внаслідок недороду й стягнення непосильних податків Поділля охопив голод. Вже до червня 1925 р. більшість подолян голодували. Лише 10 липня 1925 р. ЦК КП(б)У відреагував і дав вказівку повністю скасовувати сільгосподаток на 1925-1926 р. в постраждалих районах, де населення не поверне затраченого на посівній, а в разі часткового недороду – зменшувати з можливістю відстрочки сплати на наступний рік [194, арк. 64-65]. Загалом з урахуванням звільнення від сплати податку малопотужних, червоноармійських і постраждалих від недороду господарств обсяг ЄСГП на 1925/1926 р. був зменшений проти рівня 1924/1925 р. на 48 %. Проте і після

цього він залишався непосильним для селянських господарств, про що свідчить, зокрема, доповідь керівника Могилівського окрфінвідділу на засіданні окрвиконкому 15 грудня 1925 р. Він скаржився, що через звільнення багатьох господарств від податку інші всіляко ухиляються від сплати. Так, у “Шаргородському районі замість 45 % за планом на 1 листопада надійшло лише 18 %, в Джуринському – 30%, Барському – 20 %”. Виконком у своєму рішенні вимагав від райвиконкомів і сільрад посилити роз’яснювальну роботу і тиск на селян [302, арк. 69-69 зв.].

Встановлення плану з ЄСПП на 1926/1927 р. відбувалося одночасно з переходом до політики економічного удушення заможних господарств. Відтак, при загальному збільшенні розміру податку на 13 %, для бідняцьких господарств, яких нараховувалося 40 % від загальної кількості, він зменшувався на 27-30%. Тому понад 47 % розміру завдання мали внести середняцькі господарства, яких було 44 %, і понад 39 % – заможні, питома вага яких складала 16% [488, арк. 115; 599, арк. 47]. На думку І. Рибачка, заможним верствам населення не залишалося нічого іншого, як розпродувати своє майно і в пошуках кращої долі виїжджати до міста [1151]. Тому не випадковим стало наростання проблем із хлібозаготівлею, котрі з осені 1927 р. витіснили на задній план всі інші завдання влади на Поділлі, включно із збиранням єдиного сільськогосподарського податку, роль якого зменшувалася.

Отже, заміна продрозкладки продподатком, як вимушений захід, суттєво не вплинула ні на способи його збирання, ні на сприйняття селянством продподаткової політики радянської влади на Поділлі. Проявом цього став наймасовіший та найтриваліший в Україні повстанський рух. Саме опір селян не дав змоги виконати план з продподатку 1921 р. Лише придушення повстанського руху в регіоні та запровадження в 1922 р. єдиного натурподатку дозволило подільській владі налагодити пропагандистську та організаторську роботу зі збирання даного податку. Спираючись на збройну силу та стимулюючи населення занесенням на дошку пошани чи врученням червоного прапора, влада забезпечила майже повне виконання натурподатку. Аналіз

практики впровадження та реалізації єдиного сільськогосподарського податку на Поділлі неспростовно свідчить, що, задуманий в інтересах стимулювання економічного розвитку селянських господарств і товарно-грошових відносин, він – через ігнорування інтересів селян, волонтаризм і насильство – лише частково виконав покладені на нього завдання. Загалом же селяни, залякані масовим терором і не маючи реальних способів уникнути податкового тиску, змушені були підкоритися владі.

3.3. Допомога подолян жертвам голоду 1921–1923 рр. і голод на Поділлі в 1925–1926 рр.

Початок 1920-х рр. позначився небувалою засухою та голодом, які охопили п'ять губерній півдня України та значні території в Росії та інших радянських республіках. Для координації роботи з допомоги голодуючим президія ВУЦВК 12 липня 1921 р. створила “Центральну Комісію допомоги населенню місцевостей, які постраждали від неврожаю при ВУЦВК” (ЦКДГ) під головуванням Г. І. Петровського та рекомендувала організувати такі комісії в губерніях [367, арк. 105; 688, с. 1]. Зазначимо, що Подільську комісію (Губкомдопгол) під головуванням члена президії губвиконкому Шафранського було створено ще 5 липня 1921 р. Одночасно було відкрито її поточний рахунок і рекомендовано повітвиконкомам створити аналогічні комісії [346, арк. 4]. Вони створювалися поспіхом, без належних повноважень, тому проведений у вересні 1921 р. триденник допомоги голодуючим дав незначні результати [367, арк. 43].

Президія ВУЦВК 13 вересня 1921 р. вимагала посилити існуючі повіткомісії та створити там, де їх ще не було, волосні та сільські комісії. Наголошувалося, що склад волкомісій повинні затверджувати повітвиконкоми, а сільських – волвиконкоми. Видана невдовзі інструкція уточнювала, що в місцях розташування військових частин на рівні волості потрібно створювати “п'ятірку”, до якої включати представника від неї. На

початку жовтня було проведено ще одну реорганізацію комісій – їх очолили безпосередньо голови виконкомів. Створювався апарат комісій при секретаріатах [367, арк. 2, 15, 121], тобто вибудовувалася вертикаль комісій допомоги голодуючим. Вони фактично були вмонтовані в систему влади.

До кола обов'язків комісій віднесли здійснення пропагандистської роботи з роз'яснення масштабів голоду та його наслідків, а також організацію збору пожертв зерном, речами та грошми. Кожних два тижні вони мали звітувати перед комісіями вищого рівня [688, с. 102].

Проте одним з перших кроків влади стала не власне організація допомоги голодуючим, а затвердження президією Подільського губвиконкому 9 серпня 1921 р. положення про їдальню для відповідальних працівників і її відкриття [346, арк. 5]. Невдовзі також були створені закриті їдальні для радянських працівників у повітових центрах. Там вони могли харчуватися, вносячи “грошові внески та свої натуральні пайки” [701, с. 46]. Паралельно подільська влада розгорнула масштабну пропагандистську кампанію з метою переконати подолян у необхідності надання максимальної допомоги голодуючим. Так, Жмеринський повітовий комітет КП(б)У 22 вересня ухвалив відозву до безпартійних про збір коштів для допомоги потерпілому від засухи населенню Поволжя [699, с. 117-118]. Впродовж жовтня 1921 р. поширювалися різні матеріали із закликом про допомогу голодуючим. Зокрема, “Звернення Саратовської губернської комісії допомоги голодуючим” [667, арк. 1]. Літинський повітвиконком у відозві №19 до “Робітників землі” наголошував на жахах голоду в Поволжі й закликав “вносити аванс-податок озимини в рахунок податку”. Пропонувалося заносити на “чорну дошку” всіх, хто відмовлявся це робити [370, арк. 113].

Оскільки подоляни в умовах жорстокої продовольчої кампанії та складного економічного становища не виявляли активності у внесенні пожертв, губернська комісія допголу 17 жовтня 1921 р. припинила бавитися в добровільність і затвердила план стягнення зборів на допомогу голодуючим

[370, арк. 18]. При цьому вона керувалася циркулярним листом ЦК РКП(б) № 429 від 22 вересня 1921 р. “Про боротьбу з голодом”, який вимагав посилити роз’яснювальну роботу серед трудящих і перейти від ”філантропії буржуазних елементів до суворих і вдумливих заходів добровільного та рівномірного самообкладення, а за потреби примусового, як форми класової боротьби” [131, арк. 175-178]. Джерелами збору хліба та грошей, крім добровільних пожертв, були визначені президією пубвиконкому 23 вересня 1921 р. на підставі телеграм ВУЦВК №9101 і №9102 від 17 вересня: відрахування 1 фунту з пуда при товарообмінних операціях; 5 % вирівнювального збору; по 10 % з квитків у театрах, збору на право торгівлі, вартості промислового свідоцтва та проїзних квитків, за провезення багажу; 50 % з фонду, призначеного для потреб комнезамів, з відсотків відрахування від продподатку [362, арк. 18; 370, арк. 31]. Щоб показати приклад збору пожертв, у Вінниці на центральній вулиці губкомісія відкрила спеціальний склад. Грошові пожертви приймала редакція газети “Известия”, в якій друкувалися щоденні звіти про надходження [362, арк. 43]. Одночасно комісіям забороняли витратити зібрані кошти та пожертви на будь-які потреби, навіть на голодуючих дітей [346, арк. 7; 362, арк. 15].

Це дозволило вже до 1 листопада виконати на 14 % та 57 % підвищені планові завдання по хлібу та грошах відповідно (без урахування планових завдань для Вінниці та Вінницького повіту). А відтак, докупивши ще понад 4 тис. пудів хліба, відправили голодуючим регіонам Росії – Татарстану, Марі та Калмикії – 320 тис. пудів зернохліба. Крім того, було зібрано 1000 аршин мануфактури та 50 тис. ярдів ниток для дітей, які почали прибувати з голодуючих губерній [326, арк. 43 зв.-44].

Великого значення в збиранні пожертв губкомдопгол надавав проведенню 7-15 листопада 1921 р. тижня допомоги голодуючим. Проте через слабкість партійного та радянського апаратів і протидію антирадянських повстанських загонів зазначений тиждень фактично було проведено лише в семи з дванадцяти повітів Подільської губернії. Попри це,

впродовж нього в регіоні зібрали 10052 пуди зернохліба та 206 млн. крб. В цілому за жовтень-листопад 1921 р. зібрали 63685 пудів хліба та 686 млн. крб. [326, арк. 21-22]. Вже 11 листопада на адресу голодуючих регіонів Росії було відправлено 35 вагонів зернохліба [367, арк. 142].

Під час проведення тижня допомоги голодуючим розпочалося масове прибуття біженців з регіонів, охоплених голодом. Зазначимо, що ще на засіданні 3 серпня 1921 р. президія ВУЦВК визнала “неможливим і недоцільним” таке переселення. Коли ж рух переселенців з голодуючих губерній в УСРР набув масового характеру, 16 листопада вона ухвалила: “Через повну неможливість облаштування переселенців в Україні, просити ВЦВК про вжиття [заходів] до припинення переселення в Україну” [3, арк. 24, 43 зв.].

Переселенці нагромаджувалися на залізниці. Для організації допомоги для них губвиконком створив 4 листопада спеціальну трійку [346, арк. 26]. Біженців приймали спочатку в Жмеринському евакуаційному пункті, а з тим його “розвантажували на Вапнярський та інш. евакопункти” [362, арк. 28]. Головною турботою було прийняття постраждалих дітей. Поділля готувалося прийняти дві тисячі маленьких переселенців [367, арк. 105]. Однак незабаром ЦК Допгол встановив план у 3500 дітей. Всього ж 10 санітарними поїздами їх прибуло 5957, переважно з голодуючих губерній Росії. Зокрема, із Самарської губернії – 3080, Татарстану – 991, Донецької губернії – 1060 і “самопливом” – 584. Після санітарної обробки їх відправляли до 108 спеціально створених дитячих будинків у повіті: до Вінницького – 257, Гайсинського – 183, Літинського – 193, Лeticівського – 176, Могилівського – 580, Кам’янецького – 991, Ольгопільського – 809, Ямпільського – 705 та Жмеринки – 550. Стан дітей був жахливий. Вони були виснажені, роздягнені та роззуті та переважно приїжджали в одній сорочці. І це в умовах лютої зими. Як наслідок – різними хворобами переохворіло 75 % дітей, померло 2 % [689, с. 53-54]. Оскільки стан дитбудинків спочатку був незадовільний, то для збору коштів регулярно проводилися тижневики, декади та місячники допомоги дітям. Наймасштабніший з них тривав з 15 січня до 25 березня

1923 р. Всі організації та установи обов'язково купували марки місячника допомоги дітям [344, арк. 11, 18, 41; 689, с. 54].

Зростання масштабів голоду вимагало збільшення допомоги, а відтак і пошуків нових джерел отримання хліба. Першим їх знайшов 3-й Жмеринський повітовий з'їзд рад (27-29 листопада 1921 р.), постановивши “обкласти все населення, як робітників, селян, так і червоноармійців одночасним внеском з кожної душі два (2) фунти на користь голодуючих” [368, арк. 122 зв.]. Його в грудні 1921 р. підтримав II губернський з'їзд рад Поділля, постановивши: “Обкласти одночасним збором всіх громадян по два фунти зерном. Зібрати його впродовж двох тижнів”. Крім того, запроваджувалася постійна допомога за нормативом “чотири двори годують одного голодного”, тобто вносять 12 пудів зернохліба або борошна впродовж місяця. З урахуванням місцевих умов допускалася норма: “П'ять ситих годують одного голодного”, тобто вносять 40 фунтів борошна в місяць, або 8 фунтів кожен [160, арк. 6; 362, арк. 24-25].

На початку січня по всій губернії пройшли пленуми повітвиконкомів і повітові з'їзди комнезамів, які ухвалили аналогічні постанови [661, арк. 7; 699, с. 159]. Підсумував їхні рішення I Подільський з'їзд незаможників, постановивши 17 лютого 1922 р. спрямувати на допомогу голодуючим усі сили та вважати головним завданням розширення мережі дитячих будинків, приписку безпритульних дітей до окремих дворів, організацію пересувних дитячих ясел і будинків у голодуючих місцевостях [699, с. 166].

Постановою президії ЦК допголу від 2 січня 1922 р. обов'язок допомагати голодуючим поширили на мешканців міст, запровадивши добровільне самообкладення осіб нетрудових професій у розмірі 5 % валового доходу та осіб вільних професій (лікарів, художників, артистів тощо) в розмірі 3 % валового доходу. Пояснювалося, що самообкладення громадян розглядається як прийняття на себе зобов'язання регулярно здавати голодний пайок у встановлений час, не рідше одного разу в місяць. Кількість таких пайків встановлювалася залежно від рівня середньої врожайності з

однієї десятини в тій чи іншій губернії. Поділля було віднесено, разом з Волинню та Чернігівщиною, до першої категорії (всього їх передбачили шість), де врожайність становила понад 85 пудів з десятини. Враховувалася також чисельність населення за розрядами: селянство, робітники (профоровані) і нетрудове. Запроваджувалася умовна чисельність родини в кожній категорії: “селянська сім’я – 5 душ їдоків, сім’я робітника – 3 душі і нетрудова сім’я – 3 душі”. Відтак визначалося, що, з урахуванням поживних речовин, переведених у хлібну порцію, норма голодного пайка становить один фунт борошна в день або 22,5 фунта в місяць. Для Поділля встановлювалася найбільша кількість пайків – 296 тисяч із 1740 тис. по Україні. Дозволялося залишати на місцях для потреб переселенців 16650 пайків [367, арк. 248-254]. Про ненормальність такого підходу, за свідченнями І. Герасимовича, 19 травня 1922 р. власкор однієї з німецьких газет писав: “На Поділля напливають великі маси голодуючих Поволжя [...] Большевики розквартирують ті маси між сільським населенням [...] Кожному селянинові призначається годувати 5 голодуючих. Рівночасно большевики реквізують далі хліб для війська” [908, с. 171-172].

Вжиті заходи дозволили до 1 лютого 1922 р. зібрати за грудень 1921 – січень 1922 р. понад 416 млн. крб. грошима та 34347 пуд. хліба (без даних з Летичівського, Кам’янецького та Проскурівського повітів) [362, арк. 22, 43 зв-44]. Однак владу не задовольняли такі результати. Тому 23 січня 1922 р. губернська комісія допомоги голодуючим визнала роботу повітдопголів у цьому напрямку недостатньою та рекомендувала головам повітвиконкомів “підняти інтенсивність зборів” [251, арк. 10]. Відтак у лютому цілком логічною стала зміна настроїв влади щодо добровільних пожертв на допомогу голодуючим. Так, губкомдопгол заявив, що добровільність “не дала бажаних результатів”, а II Всеукраїнський з’їзд незаможників взагалі закликав перейти до застосування примусу [688, с. 108; 689, с. 45]. Спираючись на такі настрої, ВУЦВК 1 березня 1922 р. постановою “Про відповідальність за злочини проти справи надання допомоги голодуючим”

запровадив заходи “самої нещадної боротьби” з такими правопорушеннями. Зокрема, зняття з посади та позбавлення права її займати, ув’язнення до п’яти років, конфіскація майна, вища міра покарання. Такі справи мали розглядатися ревтрибунали у двотижневий термін [17, арк. 34]. Не менш принципово члени губкомдопголу ставився до роботи своєї комісії. Так, коли на засідання 12 червня 1922 р. без поважних причин не з’явилися заступник голови управління продовольчого комісара Горбенко та представник від ПГВДПУ Радецький, то їх оштрафували на п’ять і три мільйони карбованців на користь голодуючих. Кошти запропонували негайно внести в держбанк на рахунок губкомдопголу, а квитанцію показати його секретареві [252, арк. 7].

Загалом, за даними губкомдопголу, з початку кампанії до 15 липня 1922 р. було зібрано 5,8 млн. крб. пожертв і відрахувань, а також 316488 пудів зернохліба, та відправлено в постраждалі від засухи губернії 286344 пуди [689, с. 49-51; 699, с. 167]. Зазначимо, що за рішенням губкомдопголу від 23 січня 1922 р. всі грошові пожертви через губфінвідділ спрямовувалися на закупівлю зернохліба для голодуючих [251, арк. 10].

Становище із проведенням хлібозаготівельної кампанії та збором допомоги голодуючим суттєво ускладнилося влітку 1922 р., оскільки значну територію регіону охопила посуха. Місцями були прояви голоду [522, арк. 53-54]. Надати певну допомогу голодуючим покликаний був Подільський комітет допомоги при Американській організації допомоги (АРА), створений 2 червня 1922 р. під головуванням К. Яримовича [379, арк. 15]. Як зазначав В. Васильєв, вже до серпня комітети АРА працювали у 80 населених пунктах Поділля, хоч губернія офіційно не була визнана постраждалою від голоду [877, с. 114].

Оскільки регіон не мав такого статусу, то 2 серпня 1922 р. рішенням губкомдопголу в ході проведення нової продподаткової кампанії було відновлено збір на користь голодуючих 2-х фунтів з пуда, вирахуваних у житніх одиницях, з усіх платників продовольчого, промислового та помол-податків. Він мав вноситися одночасно з натурподатком на зсипні пункти [253, арк. 3].

Широко практикувалося складання та оголошення списків платників голодних пайків. Факт здачі пайка мав відмічатися у спеціальному “голодному паспорті” (див.: додаток М). Одночасно видавалася квитанція, яку необхідно було здати у відповідний орган влади для відмітки в списках [521, арк. 31].

Однак своєчасне виконання плану ще не було запорукою спокою. Так, 9 вересня загальні збори жителів Волочиська прозвітували про повне виконання плану і збір 10 тис. пудів хліба й 3 млн. крб. Але їм одразу довели додатковий план у ще 10 тис. пудів. Тому на нових загальних зборах 8 жовтня мешканці містечка скаржилися, що, оскільки через посуху селяни майже нічого не зібрали і не продають зерно на ярмарку, то євреї, головним заняттям яких була торгівля, не можуть його купити, і попросили зняти додаткові пайки [673, арк. 85-87].

З метою активізації роботи впродовж жовтня-листопада було розформовано комітети допомоги голодуючим і на їхній основі створено комісії по боротьбі з наслідками голоду (комнаслідгол) в складі голови повітвиконкому, повітпродкомісара та заввідуправи. У волостях створювалися відповідні волтрійки в складі голови волвиконкому, голови волкомнезаму та волподатінспектора [362 арк. 50]. Під загрозою притягнення “як саботажників і слинтяїв до революційного суду” повітові комнаслідголи вимагали до 20 грудня 1922 р. закінчити збір з нетрудового населення 8 фунтів борошна чи 9 фунтів зерна за 4,5 місяця – з 15 серпня по 31 грудня. Наголошувалося, що в списки нетрудового населення потрібно включати все духовенство: православне, католицьке та іудейське [379, арк. 54]. Від виконання 8-фунтового збору звільнялися: дійсні члени профспілок і безробітні, зареєстровані на біржі праці; діти до 16 років включно; особи, старші 60 років; учні, якщо вони ніде не працюють і не займаються торгівлею; червоноармійці та міліціонери; особи, які перебувають на утриманні собезу, за наявності відповідних документів; біженці із голодгуберній по пред’явленню відповідних документів; дружини членів профспілок, якщо вони займаються винятково домашнім господарством [699, с. 208-209].

Загалом збір допомоги постраждалим від голоду губерніям Поволжя та півдня України продовжувався до літа 1923 р. Допомога була гідно оцінена вдячними мешканцями зазначених регіонів. Так, 27 червня 1922 р. газета “Известия” надрукувала лист Велико-Токмацького повітвиконкому Таврійської губернії з подякою за надану подолянами допомогу [699, с. 185]. На III всеукраїнському з’їзді комнезамів у червні 1923 р. делегація незаможників Одещини вручила делегатам від Поділля за те ж червоний прапор та подячну адресу [726, с. 47].

Не встигли подоляни оговтатися від кампанії з порятунку постраждалих від голоду 1921–1923 рр. регіонів, як на початку 1925 р. голод прийшов на Поділля. Недорід 1924 р. та надмірний податковий тягар призвели до того, що, за інформацією Подільського губвідділу ДПУ, більша частина населення не мала хліба та харчувалася картоплею. В Юзвинському районі Вінницької округи, особливо в селах Ільківка, Бискупка, Майдан Юзвинський і Юзвин, бідняки були зовсім без хліба. В деяких селах Літинського району, особливо в Боркові, Багринівцях і Дяківцях, найбільше населення продавало спадкову землю куркулям, оформляючи це як оренду. Спостерігався посилений збут худоби. В більшій частині Шаргородського району Тульчинської округи селяни обговорювали можливість переселення на відрубні ділянки в південних губерніях. У деяких селах Ярузького району Могилівської округи на сходах селяни прийняли постанови про звернення до влади за допомогою. Зважаючи на такі повідомлення, Подільський губвиконком 28 лютого інформував ВУЦВК, що в 7 південних районах Могилівської округи від посухи постраждало 56,2 тис. селянських господарств, а 226 тис. населення перебуває у важкому продовольчому становищі (див.: додаток Н) [299, арк 8; 689, с. 79-82].

За забезпеченням продовольством і господарською спроможністю мешканців цих районів поділили на чотири групи. Перша – незаможники, які мали озимий клин до одної десятини, не мали живого і мертвого інвентаря, запасів продовольства та насіння для посіву ярого клину. Вона становила 15 %

від загальної кількості населення, або майже 34 тис. осіб у 8,4 тис. господарств. Тут голодування набуло масового характеру, були випадки опухання. Щоб запобігти масовій смертності від голоду, їм необхідно було надати негайну продовольчу допомогу. Друга – незаможники, які мали озимого клину до двох десятин на господарство та не мали живого й мертвого інвентаря, в декого була в користуванні худоба та птиця, але запасів продовольства та насіння для посіву ярого клину не було. Вона становила 30 %, або 68000 осіб, мала 16800 господарств. Припускалося, що в найближчий тиждень вона вступить у голодування і вимирання, вичерпавши всі засоби до порятунку, шляхом остаточного руйнування їхніх господарств. Ця група теж потребувала продовольчої допомоги. Третя – незаможники і частково середняки, які мали дрібний живий і мертвий інвентар, дрібну худобу і птицю, озимий клин до трьох десятин, але насіння для посіву ярого клину не мали. Запасів продовольства у них було на 1-1,5 місяці, після чого їх чекала доля перших двох груп. Ця група теж становила 30 % населення, або 68000 осіб, і мала 16800 господарств. Вона потребувала термінової допомоги ярим насінням у кредит. Четверта – середняки, які мали живий і мертвий інвентар, озимий клин від 3-х до 10 і більше десятин. Деякі господарств потребували ярого насіння для посіву. Вона охоплювала 25 % населення, або 56000 осіб, і 14000 господарств. Допомога їм була потрібна у формі кредиту на закупівлю ярого насіння. Причому кредит потрібно було надати негайно. В кінці доповіді робився жорсткий висновок-прогноз: якщо допомога не буде надана чи вона затримається, то сільське господарство Могилівщини “буде зруйноване і людська сила в більшості загине” [299, арк. 9-10].

Складність становища потребувала реалізації невідкладних заходів з боку держави. Спеціальна комісія губвиконкому з надання допомоги постраждалим районам Могилівської округи ще 24 лютого 1925 р. запропонувала допомогу двох типів: негайну та таку, яку слід надавати аж до наступного врожаю. До допомоги першого роду віднесли: завдання губздороввідділу відкрити в голодуючих районах і селах 3 їдальні по 100 осіб

кожна, із них дві коштом губернського комітету допомоги дітям (губкомдопдіту) та одна – коштом Червоного Хреста; дві консультації для дітей: одна за рахунок держбюджету, а інша коштом губкомдопдіту; відкриття 9 дитячих садків на 50 дітей кожен, загалом на 450 осіб, з тим, щоб вони почали функціонувати з 1 квітня. Садки мали утримуватися коштом губкомдопдіту. Заодно губкомдопдіту звернувся до ЦК допдіту з проханням залишити в його розпорядженні 1000 крб., які губернія перераховувала щомісячно на допомогу Херсонському допдіту. Для регулювання цін на хліб доручили губернському комітету внутрішньої торгівлі перекинути в постраждали райони 7,5 тис. пудів хліба із виділених для Вінниці 15 тис. пуд. на лютий. З метою надання допомоги сільському населенню першої групи та частково другої виділили на березень Могилівській окрузі 6 тис. пуд. житнього борошна та 9 тис. пуд. картоплі з оплатою за рахунок резервного фонду губвиконкому. Допомога другого типу передбачала збільшення закупівлі в населення тютюну, худоби, яєць та інших продуктів, скасування губвиконкомом стягнення в зазначених районах зборів у всілякі фонди та організацію громадських робіт, які б дали селянам заробити хоч якісь кошти на придбання хліба [689, с. 84]. Зазначимо, що 12 квітня 1925 р. “Вісті ВУЦВК” повідомили про відкриття трьох їдалень для 330 дітей у Могилів-Подільському районі [1312, с. 96]. Тобто перевищили заплановану в лютому місткість на 30 місць.

Однак можливості надання дієвої допомоги південним районам Могилівщини суттєво обмежувалися тим, що, як доповідав Подільський губвідділ ДПУ губкому КП(б)У 22 березня, в усіх округах економічне становище селян незадовільне. Великий відсоток бідного селянства не має хліба. А вже 10 квітня він вказував на те, що становище селян з кожним днем погіршується, а кількість бідняцьких сімей, які переходять на харчування сурогатами, збільшується. Значна частина незаможників відчувала потребу в насіннєвому матеріалі та реманенті. Проте допомога, яка надавалася сільгоспкооперацією у вигляді кредитів, була незначною. Як наслідок –

“настрій на селі подавлений” [1312, с. 87, 90]. За повідомленням секретаря Могилівського окрпарткому Фесенка, кількість голодуючих в окрузі в квітні, за приблизними підрахунками, досягла 25-30 % і далі зростала [237, арк. 75]. Проте XI Подільська губернська конференція КП(б)У 28-31 березня і V губернський з'їзд Рад 15-18 квітня 1925 р. причинами голодування вважали лише природні аномалії та недорід [237, арк. 94-98; 689, с. 97].

Характерно, що в умовах голодування більшості селян владу турбувало не так становище хліборобів, як зрив плану хлібозаготівель у 8,5 млн. пудів. У той же час голова Подільського губвиконкому Новиков у доповіді про роботу губвиконкому на V губернському з'їзді рад 15 квітня 1925 р. як успіх розцінив заготівлю і вивезення за межі губернії 3 млн. пудів хліба. При цьому він цинічно просторікував, що теоретичні підрахунки потреб селянства для прохарчування худоби та насіння, якби такі були проведені, засвідчили б не лише неможливість вивезення будь чого, але був би брак у 10 млн. пудів зерна. Причину успіху, на думку губкому, полягала в тому, що селяни змушені були “щось вигадувати, вираховувати, урізати потреби шлунку, і ось чому нам вдалося дещо вивезти, оскільки селяни нам дещо продали”. Наголосимо, що навіть у таких складних умовах влада продовжувала проводити класову лінію. Зокрема, при наданні кредиту губсельбанком у розмірі 1,1 млн. крб. для проведення посівної кампанії. Його видавали лише кооперативам і колективам, а не селянам, мотивуючи такий підхід необхідністю гарантувати повернення позики [689, с. 97-98]. І це при тому, що, на думку Держплану: “Колгоспи, як виробнича одиниця, в царині сільського господарства України відіграють порівняно незначну роль. Вони мають мале агрокультурне значення для навколишніх індивідуальних селянських господарств” [1116, с. 65, 67].

Для допомоги ж безпосередньо некооперованим незаможникам губвиконком домігся виділення урядом 112 тис. крб. грішми та 150 тис. пудів насіння вівса та ячменю на всю губернію [689, с. 98]. Крім того, Подільській губернії виділили 20 тис. крб. на проведення громадських меліоративних

робіт [194, арк. 52]. “Справжнім бандитизмом” назвав таку допомогу в своєму виступі на V губернському з’їзді рад делегат-селянин з Могилівщини В. Потерлевич. Оскільки спочатку хліборобів змусили продавати їй пуд збіжжя по 50 копійок, а коли селяни залишилися без хліба та грошей, “влада каже, що вона повернулася до нас обличчям, дає нам хліб. За нього вона вимагає у вісім разів дорожче – по чотири карбованці” [689, с. 106-107].

Відтак весняна посівна кампанія, зокрема на Могилівщині, проходила “кепсько” через відсутність посівного матеріалу (50 % від потреби). Забезпеченість живим і мертвим реманентом становила лише 40 %, бо решту селяни продали “завдяки неврожаю минулого року” для виконання єдиного сільськогосподарського податку. Виділена державою насіннева позика в 28 тис. пудів надходила несвоєчасно. До того ж усі 4313 пудів наданого насіння вівся виявилися непридатними до посіву [237, арк. 75].

Неспроможність допомоги в таких обсягах вплинути на ситуацію засвідчило інформаційне зведення Подільського губвідділу ДПУ від 8 травня 1925 р. У ньому вперше з’явилися свідчення про випадки смертей від недоїдання в містечку Сальниця Терешпільського району Вінницької округи. Відзначалося, що селяни, які потрапили на роботу до куркулів, цукрозаводи або інші підприємства, вважають себе щасливими. Більшість селян, аби придбати хліб, змушена продавати на базарах домашні речі: плаття, кожухи, білизну тощо. Масово вирізалося або продавалося худоба. Фіксувалися випадки самовільних вирубок лісу та продажу дров, а частіше їхнього обміну на хліб. В зведенні зазначалося, що майже 75 % незаможних селян не мають хліба й харчуються картоплею, кукурудзою та макухою. Навіть на Великдень у більшості сіл “паски не пеклися зовсім”. Відтак “настрій в селян похмурий. Звинувачують радянську владу в стягненні надто високих податків” [689, с. 110-114].

Те, що голод стає масовим, стало остаточно зрозуміло після доповіді Ямпільського райвиконкому Могилівському окрвиконкому 5 червня про те, що через спеку озимі посіви в районі загинули майже на 90 % і це ж чекає на кукурудзу. Це змушувало селян збувати худобу за безцінь у сусідні райони та

губернії (Херсонську, Одеську). Фіксувалися випадки загибелі худоби. Деякі селяни зрубували дерева і листям годували худобу [299, арк. 194]. Загалом у 1925 р. поголів'я худоби на Поділлі скоротилося на 6,7 % проти його зростання на Волині на 7,8 % та на Київщині – на 1,9 % і зменшення по Україні – на 1,3 % [730, с. XXIX]. Упродовж червня 1925 р. голод охопив у Барському районі 50 % населення, Шаргородському – 60 %, Ободнянському, Лучинецькому і Муровано-Курилівському, Джуринському та Тульчинському – по 70 %, Ямпільському і Бабчинецькому – 75 %, Калинівському – від 70 до 80 % мешканців. Причому голодували як незаможники, так і значна частина середняків [689, с. 122-128; 876, с. 279].

В окремих селах і містечках, як от с. Козинці Вахнівського району чи м. Пиків Пиківського району Вінницької округи, де були випадки смертей від голоду, голодувало 90-95 % селян. Більше щастило мешканцям сіл, поряд з якими були діючі цукрові заводи. Так, у с. Кривошиїнцях Пиківського району, де мешканці масово почали пухнути від голоду, на їхнє прохання та за сприяння райвиконкому Уладівський цукрозавод надав багатьом селянам роботу на бурякових плантаціях з оплатою 40 коп. в день. Проте безпосереднє сусідство із заводом не було гарантією від голоду. В с. Забужжя (тепер – у складі с. Уладівка Літинського району Вінницької області), на території якого був розташований даний завод, і в сусідньому з ним Журавному голодувало відповідно 50 % і 90 % селян. Їх не приймали на роботу, бо в 1921–1922 рр. біля цих сіл була база повстанського загону Я. Гальчевського [689, с. 122, 130].

Поширенню масового голоду сприяло закінчення запасів картоплі та кукурудзи. Відтак голодуючі змушені були їсти буряки, щавель та іншу зелень. Багато селян уже почали збирати ще недозріле жито та викопувати картоплю. Їли навіть падаль. Звідусіль просили допомоги [299, арк. 210; 689, с. 130]. Безвихідним становищем селян активно користувалися їхні заможні сусіди та торговці, укладаючи кабальні угоди. Вони передбачали, що за пуд хліба, взятого в борг, під час жнив потрібно буде відпрацювати кілька днів, або повернути з нового врожаю 7-8 пудів. При цьому, за інформацією, яку

ПГВДПУ подавала до партійних органів, куркулі втішалися: “Ну що ж, ваша влада, а хліба не маєте і їсте бурячиння”. Різке зростання конокрадства та інших крадіжок вони коментували словами: “Радянська влада наробила безробітних, то вони мусять іти грабувати” [689, с. 129-130].

Щоб зупинити голод, селяни здійснювали хресні ходи з проханням дощу. Крім того, інколи вдавалися до небувалих дій. Так, 18 липня 1925 р. голова Яришівського райвиконкому Могилівської округи доповів окрвиконкому, що в селі Нагоряни селяни розкопали на цвинтарі могилу самогубця-вішалника. В ньому вони вбачали причину відсутності дощу, тому перепоховали його в полях. Однак ніщо не могло відвернути природного лиха. Посуха позначилася на врожайності (див.: додаток П). Справжня катастрофа спіткала мешканців сіл Букатинка, Коси, Вила, Мервинці та Слобода Бушанська Бабчинецького району Могилів-Подільської округи, де вродило по одному пуду зерна з десятини [689, с.126-127, 131].

Певну негативну роль відіграв природний процес ділення селянських господарств. Він супроводжувався незначним, на 1,9 %, зростанням безпосівних господарств і на 10,2 % збільшенням кількості тих, які мали від 1,1 до 2-х дес. посівів. Одночасно внаслідок ділення зменшилася категорія господарств з посівною площею від 6,1 до 9 десятин і зникли великі господарства, які мали 15 і більше десятин ріллі. Те, що 80,8 % господарств мали до 3 дес. землі, свідчило про низьку товарність селянських господарств, недостатню їхню стійкість у несприятливих умовах [729, с. 208; 728, с. XIV].

Проте наростання голоду 1925-1926 рр. не лише зупинило процес зростання кількості селянських господарств, але й призвело до їхнього скорочення внаслідок банкрутства та припинення виокремлення в самостійні господарства одружених синів. Упродовж 1925-1928 рр. зменшення становило 169 тис. господарств [731, с. 2; 733, с. 2]. Одночасно погіршилося забезпечення робочою худобою, навіть проти рівня початку 20-х років: 57,06 % господарств її не мали. На одне селянське господарство в середньому припадало 0,4 робочого коня та 0,6 дійної корови [733, арк.2-3].

Загалом, сільське господарство продовжувало екстенсивний розвиток, що робило його чутливим до будь-яких впливів. Зокрема, труднощі заготівельної кампанії 1927 р. та насаджування в 1927–1928 рр. технічних культур призвели до різкого зростання цін на сільськогосподарську продукцію. Так, якщо в жовтні 1927 р. середня ціна 1 центнера пшениці на Поділлі була 7,41 крб., то в жовтні 1928 р. вона зросла до 13,25 крб., а в Тульчинській окрузі – до 22,4 крб. Удвічі зросла ціна кілограма житнього хліба – з 8,26 коп. до 17 коп. [734, с. 5-6].

Строкатість врожайності давала можливість для оперативної організації допомоги постраждалим районам. Однак, у зв'язку з ліквідацією саме в цей час губерній, органу, здатного виконати таку функцію, не виявилось. Оскільки вся система влади будувалася на вертикальних зв'язках, то горизонтальні між повітами практично були відсутні. Відтак керівники округ Поділля, як от секретар Могилівського окркомун КП(б)У Одегов 26 червня 1925 р., змушені були звертатися за допомогою до республіканського керівництва. Ці звернення почули. В листі до Одегова, з копіями в усі округи, які постраждали від недороду, 10 липня 1925 р. ЦК КП(б)У дав вказівки скасувати чи зменшити єдиний сільгосподаток у районах, які постраждали від голоду, і – до збору врожаю – наказав надати насінневу позику та продовольчу допомогу постраждалому населенню кукурудзою в розмірі 1 пуд на їдця. Крім того, ставилося завдання виявити масштаби фактичного недороду, уточнити цифри населення, яке потребує допомоги, інформувати населення про свої дії [194, арк. 64-65].

На допомогу окркомун КП(б)У постраждалих від недороду 75 районів України ЦК Компартії України розробив “Пояснювальну записку до розрахунків планової допомоги недорідним районам”. У ній роз'яснювалося, що вона повинна складатися з допомоги дорослому населенню у вигляді громадсько-меліоративних робіт, харчування школярів і видачі сухого пайка дітям, не охопленим школою, допомоги матерям, які годують грудьми, та вагітним, продовольчої допомоги підопічним Наркомату соціального

забезпечення (НКСЗ). Її надання передбачалося впродовж 10 місяців. Для дорослих і підопічних НКСЗ така допомога розраховувалася з норми 16 пудів хліба на рік, а дітям (до 15 років включно) – 15 пудів. Кількість вагітних визначили як 4 % від всього населення, а тих, які годують, – 2 %. Проте пайок передбачався лише для 40 % матерів, які годують грудьми. Були встановлені відсоткові норми для забезпечення продовольчою допомогою дітей і матерів, а також вагітних, від загальної допомоги (див.: додаток Р) [194, арк. 74-75].

Разом з тим із сум, виділених, наприклад, Кам'янецькій окрузі, частину грошей, призначених на оплату громадських робіт і допомогу дітям, зняли на допомогу ще більш постраждалим районам Молдавської АСРР, Первомайській і Зинов'євській округам, а Могилівській окрузі збільшили на 20 % [194, арк. 74 зв.]. Обсяг і види допомоги Поділля (без Вінницької округи) станом на середину липня 1925 р. видно з додатку С.

Те, що майже половина всієї допомоги спрямовувалася до Могилівської округи, свідчить, що саме тут був центр голоду на Поділлі. Крім загибелі озимини та ярих культур, вже в серпні стало зрозумілим, що їхню долю повторює кукурудза. Більшість сільських рад округи, як сільрада с. Пороги Ямпільського району на засіданні 15 серпня 1925 р., констатували втрату озимини, частини ярини і на 75% кукурудзи та просили про харчову допомогу не лише для себе, а й, як це робили мешканці с. Ратуша цього району, також і для худоби. Нестандартне прохання про допомогу ухвалила Янкулівська сільрада Ямпільського району 22 серпня 1925 р. Вона звернулася до райвиконкому, щоб той, з метою допомоги голодуючим, попросив прикордонників передати селянам острів на Дністрі для збору на ньому фруктів і городини, відпустив селян на роботи на Гонорівській цукроварні цього району й по Україні та надав допомогу харчами дітям. Райвиконком, своєю чергою, звернувся до окрвиконкому, щоб той офіційно попросив начальника губвідділу ДПУ задовольнити клопотання селян, “маючи на увазі, що там насовується голодовка” [302, арк. 20-21, 25, 35-40].

Звертають на себе увагу спроби Могилівського ОВК знайти будь-яку додаткову роботу для голодуючих селян, яка б давала можливість заробити кошти для купівлі хліба. Так, 8 жовтня 1925 р. він уклав із Золотоноським окргосподарсоюзом угоду про найняття і перевезення до станції Драбів 600 селян з Могилівщини для копання і чищення буряків. На організацію перевезення залізницею Могилівський ОВК отримав 2000 крб. Однак невдовзі з'ясувалося, що селяни мерзнуть, голодують, сидять без роботи на станції Драбів. Тому довелося окрвиконкому телеграмою від 2 листопада 1925 р. просити колег із Золотоноші розслідувати справу і запропонувати Золотоноському союзу згідно з умовою негайно відправити за свій рахунок робітників у Могилів-Подільський [302, арк. 1-2, 8].

Паралельно з пошуком заробітків на стороні окрвиконкомом 22 жовтня 1925 р. звернувся до Подільської філії цукротресту з проханням терміново розпочати ремонт Гонорівської цукроварні, щоб дати заробіток населенню Ямпільського району, і відкласти повернення позики в 3000 пудів, отриманої від цукротресту навесні, до кращих часів [302, арк. 6, 9, 16].

Потрібно зазначити, що постійні наполегливі прохання окрвиконкому про допомогу давали певні результати. Зокрема, 21 листопада 1925 р. Раднарком УСРР постановою “Про видачу коштів на харчову допомогу дитячому населенню Могилівської і інших неврожайних округ” виділив їм 200 тис. крб. з коштів, які надійдуть із центру. Одночасно Наркомфіну УСРР доручили вишукати можливість додатково виділити у вигляді авансу на зазначену мету 300 тис. крб. Загалом Могилівській окрузі для допомоги населенню з боку уряду УСРР було виділено у 1925 р.: на організацію і проведення громадських робіт – 130 тис. крб., на дитяче харчування – 106 тис. крб., озимої насінневої позики – 520 тис. крб. [302, арк. 41, 195].

Однак обсяги урядової допомоги не відповідали масштабу потреби в ній. Свідченням цього є, наприклад, звернення Ямпільського РВК до окрвиконкому та всіх сільрад Ямпільщини від 14 грудня 1925 р. У ньому стан у районі характеризується як “гостро катастрофічний”. Зазначалося, що селяни

голодують, діти теж, худоба за браком фуражу збувається за безцінь. В цих умовах населення просило: 1) збільшити мережу дитячих їдалень, виділити необхідні кошти, щоб охопити всіх дітей, які голодують; 2) широкого розвитку громадських робіт, щоб селяни могли заробити кошти й купити хліба; 3) кредитування населення на підтримку сільського господарства (годівлю худоби та її купівлю); 4) допомоги непрацездатному голодуючому населенню; 5) утворення в районі хлібної бази, де б населення могло за твердими цінами купувати хліб; 6) відпуск палива тощо. У зверненні вкотре містилося прохання поставити перед урядом рішуче питання про допомогу. Той відгукнувся виділенням 27 лютого 1926 р. кредитів для ліквідації наслідків неврожаю: Могилівській окрузі – 400 тис. крб., Кам'янецькій – 150 тис. крб. і Тульчинській – 130 тис. крб. [302, арк. 50, 149].

Отриманий кредит дозволив створити нові їдальні для дітей. Зокрема, в Могилівському районі в березні 1926 р. було відкрито 25 таких їдалень на 1210 дітей. Це при тому, що тоді в Могилівській окрузі голодувало: матерів – 17187, дітей до 1 року – 5209, дітей від 1 до 8 років – 20683, дітей від 8 до 15 років – 19852. Були випадки підкидання дітей [302, арк. 155-156].

Демографічні наслідки голоду 1925-1926 рр. були для Поділля вкрай важкими. Аналіз та співставлення матеріалів вибіркового весняного обстеження сільського господарства краю 1923–1926 рр. та даних Всесоюзного перепису населення 1926 р. дає змогу встановити, що за період з весни 1923-го до весни 1924 р. чисельність сільського населення Поділля зросла з 2841 тисяч до 3053 тис. осіб, тобто на 212 тис. осіб, або на 8,48 % [723, с. 72, 99; 727, с. 2, 10]. З весни ж 1924-го до весни 1926 р. воно скоротилося до 2751 тис. осіб, тобто більше ніж на 300 тис., або 9,86 % [1307, с. 6] Одночасно відбулося зменшення міського населення – з 391 тисяч в 1923 р. до 366 тисяч в 1926 р., або на 25 тис. осіб, чи на 6,39 % [728, с. 2-4] Тобто прямі та непрямі демографічні втрати склали понад 749 тис. осіб.

У 1926 р. становище в регіоні залишалося вкрай важким. Урожай хоч і перевищував минулорічний, проте був нижчим від середнього (див.: додаток Т).

Проте подоляни, навчені попереднім досвідом і спираючись на вже створену інфраструктуру допомоги голодуючим, не стільки чекали допомоги від держави, скільки проявляли власну ініціативу. Зокрема зосередили максимальні зусилля на розвиткові тваринництва, відновленні поголів'я робочих коней та свинарстві, яке могло дати відносно швидкий результат. Особливо в округах, які найбільше постраждали минулого року. Тим більше, що погода цьому сприяла. Певний прогрес у рільництві та тваринництві дозволив не лише зупинити неприродне зменшення чисельності мешканців, а й досягти незначного, на 41 тисячу – до 2793 тис. осіб – приросту сільського населення краю [728, с. 2, 10; 731, с. 2-4].

Отже, з одного боку, подоляни в Україні складних умовах неврожаю 1921–1922 рр. жертвовно допомагали постраждалим від голоду регіонам і біженцям з них, які прибули на Поділля. З іншого боку, влада своєю репресивною політикою провокувала поглиблення продовольчої кризи та ризик настання в краї голоду, оскільки ослаблене попередніми податковими кампаніями та збором допомоги голодуючим сільське господарство регіону не мало сил чинити опір несприятливим природним факторам. Відтак голод 1925–1926 рр. лише частково був зумовлений природними факторами. Головною ж його причиною була податкова політика радянської влади в прикордонному краї, яка, відбираючи в селян до 75 % харчів, свідомо прирікала їх на голодування. Метою такої політики було упокорення подолян і помста за масовий антибільшовицький повстанський рух у 1921-1922 рр.

Таким чином, подільське селянство поклало великі надії на запровадження непу, сподіваючись отримати у власність захоплену в ході революційних подій землю, але їм дозволили лише користування нею на 9 років. Крім того, частину націоналізованих земель держава повернула цукровим заводам. Щоб заспокоїти невдоволення селян, їхню увагу переключили на розкуркулення, яке на Поділлі проводилося переважно в 1923 р.

Податкова політика щодо селянства, не зважаючи на її еволюцію від продрозкладки до єдиного сільськогосподарського податку та зменшення

розмірів оподаткування, впродовж всього періоду непу залишалася антинародною. Це проявлялося в насильницьких методах її проведення та нехтуванні реального становища подільських селян.

Тому селянські господарства, виснажені непосильними податками, безземеллям, нестачею робочої худоби та реманенту, залишалися низькотоварними, не мали запасів продуктів і не змогли протидіяти недороду 1924-го та неврожаю 1925 р. Результатом став голод 1925–1926 рр., прямі втрати від якого перевищили 326 тис. осіб, а разом з непрямими склали майже 750 тис. Найбільші жертви були в районах, які найактивніше підтримували повстанців у 1921-1922 рр.

Дещо краще реалізовувався ще один постулат непу – свобода господарювання. Поки земля була в приватному користуванні, змусити селян вирощувати ті культури, які були необхідні державі, влада не могла. Тому змушена була шукати компромісу через договори контрактації на вирощування картоплі, цукрових буряків тощо. Разом з тим влада наполегливо пропагувала об'єднання селянських господарств в комуни та колгоспи. Але безуспішно. Натомість як тільки в 1924 р. держава дещо послабила тиск на селян у рамках політики союзу з середняком, так за ініціативою знизу почали масово створюватися первинні форми виробничої кооперації – товариства спільного обробітку землі та машинно-тракторні товариства. Загалом станом на 1928 р. в середньому по Поділлію до колгоспів вступили 3,19 % селянських господарств.

Загалом, перманентне насильство більшовиків, грабіжницька податкова політика, несприятливі погодні умови впродовж п'яти років із восьми, коли діяв неп, не дозволили досягнути в сільському господарстві видимих позитивних змін. Воно, як і після війни, залишалось дрібнотоварним, орієнтованим на задоволення власних потреб і потребувало глибоких реформ.

РОЗДІЛ 4

ПРОМИСЛОВІСТЬ, ПІДПРИЄМНИЦТВО ТА СОЦІАЛЬНА СФЕРА НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕПУ

4.1. Вплив нової економічної політики на стан місцевої промисловості

Запровадження непу покликане було створити умови для відбудови та розвитку промисловості. Оскільки, за словами В. І. Леніна, ця політика на місцях “залишалася значним чином не роз’ясненою”, X Всеросійська конференція РКП(б) 26-28 травня 1921 р. резолюцією “Про економічну політику” пояснила, що держава повинна підтримати “кооперативні та приватні підприємства, які не вимагають постачання від державних запасів сировини та продовольства”. Місцеві господарські органи отримали право самостійно здавати в оренду приватним особам, кооперативам, артілям і товариствам державні підприємства [696, с. 405-406].

Наданим правом досить оперативно скористався I губернський з’їзд рад, який резолюцією “Про діяльність губернської ради народного господарства” зобов’язав губраднаргосп зосередити зусилля на відновленні “важкої промисловості – цукрової, винокурної та борошномельної”, та дрібної, продукція якої необхідна для сільського господарства. Для цього необхідно було налагодити трудову дисципліну на виробництві та широко використовувати здачу підприємств у оренду, керуючись при цьому господарською доцільністю та економічною вигодою. При виборі орендарів з’їзд радів віддавати перевагу кооперативним об’єднанням, трудовим артілям і приватним особам, які мають адміністративний і господарський досвід [699, с. 90].

Оскільки певна частина “комуністів-господарників” на Поділлі сприйняли перехід до непу як відступ радянської влади від основних принципів диктатури пролетаріату, то губком і президія губраднаргоспу 28 липня 1921 р. з грифом

“Абсолютно секретно. Циркулярно. Підлягає врученню лише членам партії” звернулися до всіх радянських і партійних органів регіону, профспілок, відділень ЧК, парткомів заводів і фабрик із роз’ясненням суті непу. Особливо наголошувалося, що неп розпочато задля відбудови економіки. Комуністам-господарникам ставилося завдання шляхом індивідуальних і групових бесід, але не мітингів, роз’яснювати робітникам його суть. Рекомендувалося широко залучати старих “спеців”, за якими слід “пильно і невтомно” стежити. Особливу увагу потрібно було зосередити на боротьбі з саботажем і крадіжками, для чого рекомендувалося встановити тісний зв’язок із чекістами [239, арк. 6-6 зв.].

Ще чіткіше щодо причин переходу до непу та його завдання говорилося в постанові РНК УСРР № 732 від 9 серпня 1921 р. “Про втілення засад нової економічної політики”. Визнавалося, що держава не здатна раціонально керувати величезною масою націоналізованих підприємств, а існуючі умови оплати праці призвели до незацікавленості працівників у результатах праці і підвищенні її продуктивності. Тому перед раднаргоспами ставилося завдання щодо запровадження госпрозрахунку на підприємствах, рекомендувалося “до зарплати включити всі види робітничого постачання в розмірах, які стимулюють підвищення продуктивності праці”. Дозволялася оренда підприємств. Ті з них, якими ніхто не зацікавився, слід було законсервувати [40, арк. 115-117].

Відповідно до нових завдань до жовтня 1921 р. було реорганізовано та скорочено апарат губраднаргоспу – з 24 відділів до восьми [699, с. 124]. Відповідно до вказівок центру розпочалася робота з укладення угод оренди. Як доповідали на нараді працівників губраднаргоспу 23 жовтня 1921 р. керівники його повітових відділень, у 9 з 12 повітів кооперативні організації, кустарні артілі, підприємства, приватні особи, військові частини та навіть відділення ДПУ взяли в оренду 687 підприємств з 822 зареєстрованих на той час, або 83,58 %. Зокрема: 649 млинів, 7 тютюнових фабрик, 21 миловарний, 5 пивоварних, 4 свічкових заводи та 1 завод фруктових вин. Зазначимо, що в Літинському повіті першими на Поділлі наважилися здійснити

денаціоналізацію – колишнім власникам повернули 60 маслобоєнь. Разом з тим на зазначеній нараді наголошувалося, що повітові відділення губраднаргоспу ігнорують рекомендації центру й кожен повіт діє на свій розсуд [699, арк. 125-132].

Перший досвід проведення орендної кампанії показав, що укладення орендних договорів потребувало чіткого визначення власника об'єкта. Щоб уникнути тривалих суперечок навколо даного питання та заощадити час і гроші, ВУЦВК постановою від 15 березня 1922 р. визначив, що “всі пром підприємства з числом працівників понад 5-ти при наявності механічного двигуна і 10-ти без нього, які перейшли у власність Республіки до 21 червня 1921 р., вважаються націоналізованими” [15, арк. 44]. Восени 1921 р. з метою економії коштів на управлінських видатках, здешевлення продукції та мобілізації ресурсів для відбудови промисловості розпочалося трестування великих і середніх підприємств. Воно передбачало їхній перехід на господарський розрахунок і самофінансування. Визначалися, як зазначав В. Прилуцький, такі принципи трестування: 1) об'єднання однорідних підприємств, пов'язаних територіально, 2) об'єднання неоднорідних підприємств, які діють на одній території, 3) об'єднання підприємств, які взаємно доповнювали одне одного в процесі виробництва [1141, с. 98-99].

Подальша робота вимагала чіткого розуміння справжнього стану справ у промисловості. Відтак навесні 1923 р., одночасно з всесоюзним міським переписом, у 106 містах і містечках регіону провели промисловий перепис. Він виявив “1918 підприємств, з яких 818 розміщено в містах і 1100 – в інших поселеннях міського типу”. Найбільша група підприємств – 647 – належала до харчової промисловості. Пошиттям одягу та взуття займалися 457 підприємств. Металообробних заводів (включно з ковалями, слюсарями та жерстяниками) виявили 332. Шкіряним виробництвом займалися 157 підприємств. Млинів, крупорушок і просорушок зареєстрували 318 і маслобоєнь – 116 [699, с. 283-284]. Приватних підприємств нараховувалося

1721, з яких найману працю використовували лише 346. З решти 1375 – на 763 працювали одинаки, а на інших – члени артілей [699, с. 284; 1049, с. 222].

Всі підприємства були поділені на групи. До першої групи віднесли підприємства, виділені в кущі та інші об'єднання, переведені на госпрозрахунок і самоокупність, які перебували під загальним керівництвом Подгубраднаргоспу. До другої – здані в оренду. До третьої – які перебували на консервації й мали здаватися в оренду чи використовуватися губраднаргоспом за виникнення належних умов. До четвертої – які через зруйнований стан не могли використовуватися за призначенням і тому їхнє обладнання мало використовуватися як запчастини для діючих підприємств або розібране й продане з торгів. До п'ятої – дрібні підприємства, призначені для денационалізації [52, арк. 239].

До складу діючих підприємств 1-ї групи входили: 1) Управління Дунаєвецьких текстильних фабрик (Дунсукно); 2) Проскурівський державний комбінат; 3) Могилівське гірничо-промислове об'єднання; 4) Товариство “Мук-Молот”; 5) Вінницький харчовий комбінат; 6) поліграфоб'єднання “Поділ-Друк”. В режим консервації та роботи лише з підтримання в належному стані обладнання були переведені: Лука-Барський комбінат, Уладівський оцтовий завод, паперова фабрика “Совий Яр”, Дунаєвецький чавуноливарний завод, паперова фабрика “Проскурівка” [267, арк. 9].

Найбільшим трестом місцевого рівня був Проскурівський державний комбінат. В його основу було покладено територіальний принцип, тобто в один комбінат включили підприємства різного профілю: дріжджово-винокурний, пивоварний, керамічний і ливарно-механічний заводи та тютюнову фабрику. Виробнича програма Проскурівського дріжджово-винокурного заводу складала 10500 фунтів дріжджів. Вона виконувалася на 90-112% залежно від збуту. Комбінат змушений був витримувати жорстку конкуренцію із більш потужними київським “Чоколівським” і одеським профільними заводами. Дещо допомогли рішення Уккранаргоспу про районування збуту дріжджів. Проте адміністративні заходи допомагали мало,

тому доводилося думати про здешевлення та підвищення якості продукції [52, арк. 253-253 зв.]. Як наслідок, уже у травні-червні 1924 р. завод виробив 20323 фунти дріжджів [477, арк. 87]. Побічним продуктом при виготовленні дріжджів був спирт. Оптовим його покупцем в умовах державної монополії був Спиртотрест, який намагався будь-якими способами занизити ціну. Тому комбінат змушений був вдаватися до всіляких комбінацій та хитрувань, щоб отримати від нього належний еквівалент за свій товар [52, арк. 253 зв.].

У скрутному становищі перебувала й пивоварна галузь. Так, Проскурівський пивзавод жодного разу не досягав і 50 % завдання в 3150 великих відер на місяць *. Середня фактична продуктивність, незважаючи на добрий стан заводу, становила лише 500 відер. На думку губраднаргоспу, таке становище було зумовлене податковою політикою і тим, що за роки війни населення відвикло споживати пиво. До того ж, через обкладення пива акцизом до 400 % його вартість була надто високою [52, арк. 253 зв.]. Після зменшення ставок податку та посилення боротьби з самогонварінням у травні-червні 1924 р. Проскурівський пивзавод виробив 13765 відер продукції [477, арк. 87]. Пивоварне виробництво було зосереджене ще на чотирьох заводах – одному, який перебував у власності комгоспу, та трьох орендованих приватниками з невеликим виробництвом [52, арк. 253-253 зв.].

Керамічний завод працював сезонно. Взимку нагромаджував паливо, щоб у весняно-літній період виготовляти понад 200 тис. цегли та майже 40 тис. черепиці [52, арк. 253 зв.]. Зазначимо, що на заводі переважно працювали селяни з передмістя Проскурова – села Ружична. Вони дуже дорожили роботою та всіма способами захищали її, боролися за краще оплачувані місця, не гребуючи при цьому будь-якими методами. Так, у травні 1928 р. окрвідділ ДПУ арештував двох робітників за звинуваченням у шкідництві. Як показало слідство, з метою звинуватити осіб, які працювали біля печі, у невідповідності займаним посадам, арештовані організували випуск бракованої цегли [515, арк. 39].

* Відро – міра об'єму близько 12 л. Велике відро – 15 л. [1306, с. 323].

Потенційно значні доходи комбінату могла давати Проскурівська тютюнова фабрика, яка була однією з найбільших на Поділлі. Тут працювало до 15 робітників. Однак через відсутність добрих сортів тютюну, високі акцизні ставки, нелегальне виробництво і масову контрабанду, фабрика не виготовляла й половини із планових 100 пудів тютюну та 1 млн. штук цигарок [52, арк. 253 зв.]. Аналогічна ситуація була і в інших регіонах Поділля. Так, 5 фабрик Кам'яниччини виготовляли в місяць лише кілька пудів тютюнових виробів, не витримуючи конкуренції з таємною різкою тютюну [547, арк. 36 зв.].

Оскільки ринок потребував значної кількості тютюнових виробів, яку не могли задовольнити існуючі державні фабрики, то ситуацією скористалися приватники-кустарі. З їхньої ініціативи у 1922–1923 рр. у регіоні відбувався процес концентрації тютюнових фабрик. Замість 41 утворилося 29 підприємств. Це були фабрики кустарно-артільного типу. В більшості з них на одному, рідше на двох, ручному подрібнювальному верстаті працювало до 3 робітників, інколи 5-7, переробляючи тютюн місцевого походження. Зазвичай такі фабрики створювалися на один податковий період – три місяці, а потім зникали, щоб незабаром з'явитися під новою назвою та з трішки оновленим складом. Лише 5-6 артілей постійно функціонували з 1921 р. [444, арк. 83; 699, с. 389-390]. Центром тютюнопереробки став Бар. Тут працювало п'ять фабрик: “Ноблекс”, “Надія”, “Промтовар”, “Відродження”, “Якір” [262, арк. 2].

Держава заохочувала створення таких підприємств як з огляду на потребу подолання безробіття, так і сподіваючись через них налагодити стягнення акцизів на тютюнові вироби. Для контролю обсягів виробництва та сплати акцизу спочатку використовували смужки білого паперу з печаткою відділу непрямих податків повфінвідділу, а з середини 1923 р. губфінвідділ почав використовувати “бандеролі царського часу” – аналог сучасних акцизних марок [262, арк. 7-8]. Періодично влаштовувалися перевірки їхнього використання. Підприємці намагалися уникнути цього. Наприклад,

Проскурівська тютюнова фабрика, щоб приховати порушення, в травні 1924 р. припинила роботу, хоч мала 93 пуди листового тютюну для переробки [477, арк. 87]. Щоб змусити підприємців – виробників цигарок – працювати легально та сплачувати податки, влада посилила контроль за ринком сировини – листового тютюну. Так, Могилівський ОВК обов'язковою постановою № 13 від 15 березня 1925 р. з метою обліку та запобігання безбандерольному продажу тютюну зобов'язав усіх виробників упродовж 7 днів подати відомості про його запаси. Якщо ж при зберіганні сировини її кількість зменшилася в період до 1 квітня більше ніж на 1,5 %, то власник мав сплатити штраф 80 крб. золотом, а якщо в подальші місяці вона перевищувала 1,12 %, то він повинен був сплатити вже 300 крб. золотом. Цей штраф можна було замінити трьома місяцями ув'язнення [695, с. 1].

Проскурівський ливарно-механічний завод працював на ремонтні потреби округи. На ньому виготовлялися соломорізки, маслобійні преси та інші потрібні в господарстві вироби. Перероблялося до 150 пудів чавуну в місяць, хоч потужності дозволяли виготовляти до 416 пудів литва. Тільки в 1925 р. він уперше виконав виробниче завдання [477, арк. 87].

У значно гіршому становищі перебував Лука-Барський машинобудівний завод. Для його порятунку президія Подгубраднаргоспу 9 травня 1922 р. навіть доручила губторгу придбати вагон коксу та 1000 пудів нафти. Потрібний чавун-сирець він мав закупити власним коштом. Для цього йому виділили кредит на 6 місяців товарами широкого вжитку, зазначивши при цьому, що “розраховуватися потрібно буде за цінами на той час” [366, арк. 25]. Лише в 1925 р. він відновив роботу в повному обсязі [638, арк. 105]. Однак серйозною проблемою тут залишалися вкрай важкі умови праці та нехтування технікою безпеки. Зокрема, в ливарному цеху на голови робітників постійно протікав дах, була відсутня вентиляція та огорожа небезпечних механізмів. Адміністрація нехтувала вимогою персоналу збудувати колодязь для питної води чи хоч налагодити її підвезення, що змушувало людей пити технічну воду. Крім того, на заводі хронічно

затримувалася заробітна плата. Як наслідок, у серпні 1928 р. виник передстрайковий стан. Для нормалізації ситуації Проскурівський окрвідділ ДПУ рекомендував негайно виплатити заробітну плату та розпочати необхідні ремонтні роботи [514, арк. 10-12].

Зазначимо, що восени 1921 р. Проскурівський держкомбінат починав з повної відсутності обігових коштів, проте впродовж 1922-1923 рр. зумів провести ремонти і “майже на 100 % відновив обладнання підприємств”. Це дозволило на кінець 1923 р. мати “непогані обігові кошти”, видавати заробітну плату 140 робітникам та 23 службовцям лише з дво- чи тритижневим запізненням, постачати 45 % продукції державним і кооперативним установам, а 55 % – приватним особам Києва, Москви та сусідніх губерній. 60 % сировини, навпаки, закуповувалося в державних і кооперативних закладах і 40 % – у приватників [52, арк. 253 зв.; 477, арк. 87].

Приклад успішної роботи Проскурівського комбінату спонукав президію губвиконкому постановою № 108 від 2 жовтня 1923 р. вивести всі нетрестовані підприємства (чавуноливарні, олійні, шкіряні, пивоварні та інші) з-під підпорядкування Подільської губраднаргоспу та передати їх у розпорядження окружних відділів місцевого господарства [336, арк. 47 зв].

Третім за значенням на Поділлі було Могилівське гірничо-промислове об'єднання, яке фактично мало губернський характер. Воно включало 12 державних каменоломень із річним господарським завданням: 50 жорен, 10 точил і 20 тисяч пудів вапнякового каміння. Жорна і точила були високої якості, – успішно конкурували із штучними та мали збут навіть за межами України. Відтак високий попит на точила дозволив, скажімо, у 1924 р. виконати план аж на 800 % [52, арк. 253 зв.–254; 257, арк. 15]. Та діяльності перешкоджало несвоєчасне здійснення Київським гірничим округом відведень під кар'єри та негативне ставлення з боку окрвиконкомів, які прагнули самостійно отримувати доходи від місцевих розробок. Суттєву конкуренцію з видобутку та реалізації точильних каменів Гірпромоб'єднанню складали гірничі артілі, особливо Букатинська [257, арк. 6, 15].

Зауважимо, що до складу даного об'єднання не входили фосфоритні копальні, які давали цінне добриво для сільського господарства. Вони перебували в підпорядкуванні округових раднаргоспів. Найбільші копальні із загальною кількістю працюючих понад 2 тис. були в Проскурівській та Кам'янецькій округах [702, с. 20, 24, 32]. Характерно, що умови праці та відпочинку на копальнях були вкрай складними. Однак заробітна плата в 15 пудів зернохліба в місяць змушувала робітників терпіти “кошмарні” умови [447, арк. 66; 461, арк. 35]. Свою продукцію фосфоритні копальні відправляли на єдиний в Україні Вінницький суперфосфатний завод ім. Я. Свердлова. Після відбудови його урочисто ввели в експлуатацію 24 жовтня 1922 р. Головним споживачем його продукції та кредитором був цукротрест [699, с. 320-321].

Товариство “Мук-Молот” стало результатом акціонування 1-го Подільського державного промислового комбінату у Вінниці, рішення про яке ухвалила президія губраднаргоспу 9 червня 1922 р. Акціонерами в рівних частках на 7 років стали губраднаргосп та Український борошномельний трест (Укрбот). Предметом угоди були: чавуноливарний завод “Молот” і колишній млин Львовича [388, арк. 27, 34]. Завод “Молот”, який був найбільшим металообробним підприємством у Вінниці (68 робітників), у 1921-1923 рр. через відсутність обігових коштів і гостру потребу в капітальному ремонті обладнання працював з перервами. План у 250 пудів литва і 150 пудів обробки металу виконувався впродовж 1922-1923 рр. на 75 %. Паралельно здійснювався ремонт [52, арк. 254; 267, арк. 27 зв.; 699, с. 301]. Але, коли виникали проблеми із збутом продукції, як восени 1923 р., то він не працював [476, арк. 4]. Оскільки його продукція була важливою для ремонту цукрозаводів, то, на прохання керуючого Подільським відділенням цукротресту Грицевського та зважаючи на його обіцянку виділити для забезпечення роботи заводу “вагон коксу, вагон вугілля і вагон металу”, губернський комітет боротьби з безробіттям (Комборбез) 24 березня 1924 р. надав кредит у 3000 крб. для відновлення роботи “Молота” [324, арк. 87].

Млин, який входив до складу “Мук-Молота”, великими зусиллями до кінця осені 1922 р. був відремонтований. Це було одне з найбільших підприємств галузі, обладнане десятьма вальцями та двигунами в 120 кінських сил. Його виробнича програма складала 23 тис. пудів помолу зерна в місяць. Фактична продуктивність нерідко доходила до 36 тис., що залежало від завантаження млина зерном органами Наркомпроду, який на 50 % був його співвласником разом з губраднаргоспом [52, арк. 254 зв.; 699, с. 389]. Враховуючи всі ці фактори, у вересні 1923 р. млин рішенням губекономнаради передали Укрботу. Відтак об'єднання “Мук-Молот” розпалося. В розпорядженні губраднаргоспу залишився лише завод “Молот” [267, арк. 44].

На відміну від попереднього об'єднання, Вінницький харчовий комбінат включав до свого складу споріднені підприємства: маслобійню, млин і колишню макаронну фабрику Котляра. План – 10400 пудів переробки соняшникових зернят і 3900 пудів помолу зерна – він виконував успішно. В той же час макаронна фабрика через відсутність попиту не працювала. Млин був розрахований лише на переробку селянського зерна [52, арк. 254 зв].

Борошномельна промисловість займала друге місце в економіці регіону. Станом на квітень 1921 р. на Поділлі діяло понад тисячу млинів. 344 з них більшовики відібрали у власників і планували забрати ще 900 [139, арк. 63 зв]. 57 з них, які мали п'ять і більше борошномельних систем, вважалися великими. Вони розташовувалися по всій губернії, зокрема: у Вінницькій окрузі – 9, Гайсинській – 11, Кам'янецькій – 12, Проскурівській і Могилівській по 8, Тульчинській – 11 [699, с. 389]. Наступним кроком було створення Подгубекономнарадою 30 травня 1922 р. комісії для передачі млинів в оренду, оскільки на підставі декрету ВУЦВК від 15 лютого 1922 р. “всі млини на Поділлі вважаються націоналізованими”. Початок передачі млинів в оренду – 10 червня 1922 р. Термін оренди – 3 роки і більше [358, арк. 5-5 зв.].

Після проведеної в 1922/23 р. денаціоналізації в підпорядкуванні Укрботу на Поділлі нараховувалося 15 державних млинів [257, арк. 4]. На всіх

провели капітальний ремонт і в результаті перевищили довоєнну продуктивність [52, арк. 261]. Однак через те, що місцевий ринок міг дати лише 40 % потрібного для їхньої роботи зерна, він використовував лише 8 підприємств [257, арк. 4]. Зазначимо, що млини, передані Укрботу, були виведені з-під юрисдикції губпродорганів, як от Мещерський млин Брацлавського повіту [360, арк. 1].

При визначенні орендарів приймально-здавальна комісія, на яку було покладено вирішення таких питань, віддавала перевагу державним підприємствам. Так, попри заяви приватних орендарів, вальцеві млини, розташовані на території спиртзаводів у Сутисках Тиврівської волості та в Мартинівцях Межирівської волості Вінницького повіту, передала спиртзаводам [361, арк. 2]. Так само слід було чинити, відповідно до розпорядження Правобережної контори Уккрадгосптресту від 24 вересня 1923 р., при виборі орендаря млинів, розташованих на території радгоспів. Однак місцеві органи влади не поспішали це робити. Вони воліли здавати їх в оренду приватникам і отримувати більші надходження від орендної плати. Непмани ж, задля отримання вищих доходів, економили на ремонтах, що призводило до деградації млинів. Відтак уповноважений радгосптресту Поділля 23 вересня 1924 р. звернувся до губвиконкому зі скаргою на неправомірні дії місцевих органів влади та вимогою негайно передати млини радгоспам [331, арк. 213]. Зазначимо, що при укладенні договорів оренди органи влади зазвичай вимагали, щоб орендарі своїм коштом здійснювали ремонт млинів [637, арк. 47].

Лише коли державні підприємства не справлялися з орендованими млинами, губпродком дозволяв передавати їх у суборенду приватникам. Так, у вересні 1923 р. така доля спіткала збиткові млини: Мизяківський (Вінницька заготконтора) – суборендар громадянин Дарер; Муравський (Жмеринська заготконтора) – Штаркман; Черчецький (Кам'янецька заготконтора) – Шриєр. Загалом 18 млинів [361, 20-20 зв.арк.]. Паралельно з передачею млинів у оренду проходила їхня денаціоналізація. Відповідно до доповідної записки

губернської приймально-здавальної комісії від 20 жовтня 1923 р. “Про порядок денационалізації борошно-круп’яних підприємств” цю роботу проводили в кожному окремому випадку. Характерно, що колишній власник повинен був доводити неправильність націоналізації. Млини та інші підприємства з 5 робітниками і більше взагалі не підлягали денационалізації [360, арк. 45-47]. Остаточне рішення мала ухвалювати, за поданням губернської млинарської комісії, президія губвиконкому [333, арк. 65]. Якщо взяти до уваги, що орендна плата складала суттєву частку місцевих бюджетів, то цілком зрозумілою є позиція окрвиконкомів, зокрема Могилівського, які прагнули будь-що не допустити денационалізації млинів [324, арк. 80]. У цьому ж руслі діяв Кам’янецький окрмісцгосп, який до квітня 1924 р. з 423 наявних у окрузі млинів денационалізував лише 55 [699, с. 372]. Загалом на адресу губплану, якому президія губвиконкому доручила розгляд спорів щодо денационалізації, надійшло 200 скарг колишніх власників на неправомірні дії окрвиконкомів [257, арк. 14]. Проте хронічна відсутність коштів у бюджеті та потреба залучати додаткові джерела їхнього поповнення змушували окрвиконкоми поступатися комуністичними принципами і проводити подальшу денационалізацію. Так, у Проскурівській окрузі до 1 грудня 1925 р. з наявних 458 млинів у державній власності залишилося лише 11, з яких 10 здали в оренду, 35 – передали у власність кооперативам і 412 – приватним власникам [717, с. 25].

Укрбот самостійно вирішував питання передачі млинів у оренду. Оскільки це були великі сучасні вальцеві напівавтоматичні підприємства, то бажаючих орендувати їх вистачало. Між претендентами відбувалася запекла боротьба. Зокрема, восени 1924 р. секція місцгоспу губплану підтримала клопотання Тульчинських окрвиконкому та райспоживспілки щодо вилучення в Укрботу та передачі до відання губвиконкому великих товарних млинів: Печарського продуктивністю 2500 пудів на добу, Брацлавського – 1000 пудів і Забузького – 800 пудів. Підставою було те, що Брацлавський і Забузький млини Укрбот передав у оренду приватним особам Гросману та Солітерману, а Печарський –

Тулчинській райспоживспілці. Орендна плата дозволила б суттєво збільшити надходження до місцевого бюджету [331, арк. 45, 65, 106-107].

Проте не завжди місцеві органи та державні установи переймалися турботою про благо громади. Так, коли в 1924 р. переукладалися договори оренди, Гайсинське відділення ДПУ продовжило орендний договір на потужний Ладижинський млин, який воно орендувало з 1922 р., за 1500 крб. щорічної плати. В той же час орендна плата з менших млинів складала щонайменше 3000 крб. Як зазначалося в скарзі на ім'я губвиконкому від Мойсея Рабиновича, фактичним орендарем був Ель Штейн. Його відносини з формальним орендарем не зміг встановити навіть юрисконсульт губвиконкому Черкаський, який розглядав скаргу. Він зробив висновок, що, згідно з урядовими інструкціями, відділення ДПУ не має права орендувати млин, орендна плата є “невідповідно низькою”, тому договір необхідно розірвати [339, арк. 140 зв.].

Відповідно до постанови ВУЦВК від 17 жовтня 1924 р. про заборону урядовим органам мати підприємства торгівельного та промислового типу, впродовж листопада-грудня 1924 р. чекісти повернули райвиконкомам орендовані ними млини [593, арк. 415]. Однією з причин цього була запроваджена постановами губвиконкому № 195 від 11 жовтня 1924 р. та окрвиконкомів, зокрема, Кам'янецького, вимога про передачу 40 % помолу відділенням Держбанку для постачання населенню [545, арк. 166 зв.]. Отож у користуванні Укрботу залишилося 6 млинів, об'єднаних у два кущі, – Вінницький (млини у Вінниці та Браїлові) та Бершадський (4 млини в Бершадському районі). Лише з цього часу вони почали працювати прибутково. Проте заробітна плата, з урахуванням масштабу цін, складала лише 50-60 % довоєнної [263, арк. 14-15].

Починаючи з 1926 р., державна політика щодо орендованих та приватних млинів почала змінюватися: в бік їх стали витісняти з ринку. Для цього вдавалися до підвищення орендної плати та податків, заборони селянам молоти там зерно, прямих провокацій. Економічні аспекти не

бралися до уваги. Внаслідок такої політики вже в 1928 р. приватних млинів на Поділлі не залишилося [281, арк. 5].

Невеликим, але важливим у структурі Подільського раднаргоспу було поліграфічне об'єднання 6 друкарень “Поділ-друк”, розташованих у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Томашполі, Тульчині, Могилеві-Подільському та Хмільнику [52, арк. 254 зв.; 267, арк. 27 зв.]. Воно входило до складу Поліграфсиндикату України, що давало додаткові замовлення. Однак допомоги в придбанні обладнання ні від кого не було. Тому для його ремонту використовували техніку з друкарень, які не працювали, а для виплати заробітної плати – реалізовували майно повітраднаргоспів [267, арк. 27 зв.; 388, арк. 4]. Президія, подгубраднаргоспу наполягала, зокрема, 12 вересня 1923 р., на концентрації поліграфічного обладнання, здешевленні виробництва, скороченні накладних витрат і підвищенні якості продукції [699, с. 306].

Одночасно задля збереження монополії держави у виготовленні друкованої продукції губвиконком і губраднаргосп вимагали від окрвиконкомів пильно стежити, щоб на підконтрольній їм території не було приватних друкарень і ніхто не торгував друкарськими шрифтами та приладдям [547, арк. 100]. Проте постійна опіка заважала об'єднанню досягти самоокупності. Тому після ліквідації губерньського раднаргоспу влітку 1924 р. воно було розформовано. Друкарні перейшли у відання окружних відділів місцевого господарства [699, с. 392].

Великого значення влада надавала встановленню контролю за заготівлею та вичинкою шкур. Декретом РНК УСРР від 30 серпня та постановою УЕН від 19 жовтня 1921 р. було встановлено державну монополію на заготівлю шкіряної сировини. Єдиним державним заготовачем шкур визнавався шкіряний трест. Одночасно заборонявся забій худоби поза межами зареєстрованих боєнь. Наголошувалося, що всі бойні зобов'язані були здавати шкури органам шкіртресту на місцях. Кооперативні та приватні шкіряні заводи, орендарі державних підприємств повинні були отримувати від тресту дозвіл на заготівлю

сировини в межах встановленої потреби підприємств раднаргоспу. При цьому Шкіртрест встановлював порядок та район заготівлі [700, с. 63-64].

З огляду на брак сировини та прагнучи усунути конкурентів державних підприємств, влада прагнула ліквідувати більшість шкірзаводів. З 55 заводами шкіртрест уклав договори на “доопрацювання шкур, які перебували у виробництві”. Це давало можливість заготувати до січня 1922 р. 13500 готових шкур. Крім того, планувалося на кожен повіт залишити по два шкірзаводи. Вони мали працювати на господарсько-комерційних засадах [699, с. 129]. Такі заходи дозволили Подільському держшкіртресту отримати необхідну сировину та пустити 18 грудня 1921 р. в дію взуттєву фабрику у Вінниці, що мало не лише господарське, а й політичне значення. Внаслідок політики витіснення приватників зі стратегічно важливої сфери до червня 1923 р. на Поділлі залишилося лише 157 шкіряних підприємств [1311, с. 279, 284].

Загалом орендна кампанія проходила вкрай складно. Передачу об’єктів у оренду гальмували руйнація багатьох підприємств, загальний важкий стан губернії, непомірно важка орендна плата [52, арк. 256; 267, арк. 13 зв.]. Так, для тютюнових фабрик податки становили 180 %, з них прямі – 23 %, непрямі – 150 %, відрахування – 7 %. Для інших галузей вони складали 30-40 %. Безпосередньо орендна плата становила 18-20 % відрахувань від продуктивності [461, арк. 25-25 зв.].

Оригінальний підхід Подільський губраднаргосп застосував щодо процедури денационалізації. Формально всі промислові об’єкти, які до 21 червня 1921 р. не перейшли державі, вважалися “власністю своїх господарів і мали бути повернуті їм за їхнім проханням і рішенням губекономнаради” [15, арк. 44]. Через рік, 13 червня 1922 р., ПГРНГ затвердила постанову про безкоштовну денационалізацію всієї дрібної та середньої кустарної промисловості, за винятком шкіряної. Проте орендне бюро при губраднаргоспі 1 вересня 1922 р. ухвалило за надання “ввідних документів” стягувати 25 млн. крб. радзнаками [388, арк. 48].

Відбудова промисловості супроводжувалася пошуками раціональної моделі управління. Так, 27 січня 1922 р. президія губраднаргоспу ліквідувала всі повраднаргоспи, крім Кам'янецького, Проскурівського і Жмеринського, залишивши на повіт по одному уповноваженому. А вже 27 березня 1922 р., керуючись циркуляром раднаргоспу УСРР від 24 січня за №390/35, ухвалила скоротити штати губраднаргоспу до 100 осіб, а загальну кількість співробітників на місцях довести до 20 осіб. Задля цього зазначені повраднаргоспи ліквідували, а вповноважених губраднаргоспу, з попереднім штатом 4 особи, залишили лише у промислових центрах, доручивши їм обслуговувати сусідні райони: в Кам'янці-Подільському (район Кам'янець – Ушиця), Проскурові (Проскурів – Летичів), Жмеринці (Жмеринка – Літин), Могилів-Подільському (Могилів – Ямпіль) і Гайсині (Гайсин – Брацлав – Ольгопіль) [388, арк. 5, 14-15].

Перманентна реорганізація апарату та його скорочення в умовах наростання кризи збуту та неможливість ефективно керувати всіма підприємствами, які перебували в розпорядженні губраднаргоспу, змушували його активізувати роботу з передачі підконтрольних йому підприємств у оренду. Станом на 28 серпня 1923 р. орендні договори уклали щодо 106 підприємств із 666 робітниками. Було отримано 8773 червінці орендної плати [267, арк. 39]. Більше уваги почали надавати проведенню денационалізації. З метою уникнення зловживань 29 серпня 1923 р. за пропозицією комуністичної фракції ПГРНГ створила комісію в складі представників губвиконкому, ДПУ, промислового, фінансово-торгового та орендного управлінь губраднаргоспу під головуванням т. Литвинова. Того ж дня президія губраднаргоспу затвердила перелік з 426 підприємств із 1250 працівниками, які підлягали денационалізації. В розпорядженні раднаргоспу залишалися 103 працюючих підприємства з 750 робітниками та 73 законсервованих [267, арк. 36, 38 зв.]. Зауважимо, що рішення про денационалізацію великої кількості дрібних підприємств, які підпорядковувалися Подільському губраднаргоспу, та чутки про ліквідацію самого губраднаргоспу, як вказувалося в політлісті секретаря Подільського

губкому КП(б)У Дениса у серпні 1923 р., “ослабили темп його роботи, створивши в службовців “демобілізаційні” настрої” [234, арк. 13].

“Ножиці цін” супроводжувалися закриттям приватних підприємств, яке пришвидшилося в другій половині 1923 р. Так, якщо в Кам’янецькій окрузі за I квартал 1923 р. отримали патент на право ведення промислової діяльності 296 підприємств, то на друге півріччя – лише 158, або 53 % [547, арк. 37].

Подальше поглиблення кризи змушувало центральні органи влади шукати нові моделі управління економікою. Губерніям надали право внести свої пропозиції. Для їхньої підготовки губвиконком створив у грудні 1923 р. відповідну комісію, яка не погодилася з пропозицією ВУЦВК утворити замість ПГРНГ губернське управління місцевої промисловості. Натомість запропонувала функції раднаргоспу передати промисловій інспектурі при губвиконкомі [267, арк. 64 зв.]. Певною мірою такі пропозиції були враховані в постанові президії ВРНГ УСРР від 31 грудня 1923 року про ліквідацію губраднаргоспу, з передачею його функцій підвідділам губвиконкомів. Підставою для такого рішення став висновок про те, що кількість працюючих промислових підприємств (39 із 263 зареєстрованих у 1912 р.) не потребує спеціального органу управління [173, арк. 35 зв.].

Насправді рішення щодо ліквідації губернських раднаргоспів жодним чином не було пов’язане з кількістю працюючих підприємств і зумовлювалося логікою перебудови управлінських структур. Упродовж січня-листопада 1924 р. націоналізовані підприємства були передані у відання відділів місцевого господарства округ. Оскільки вони не мали необхідних кадрів і навиків управління такими підприємствами, то, за рішенням губвиконкому від 20 січня 1924 р., в усіх округах до березня створили місцеві планові комісії, яким губплан надав необхідну методичну допомогу. У підпорядкуванні губернських органів залишилися лише Дунсукно та Поділля [257, арк. 7, 12]. Ці комісії спільно з округовими та районними виконкомами продовжили проведення денационалізації дрібних підприємств. Зокрема, в Кам’янецькій окрузі впродовж 1924-1925 рр. із 285

підприємств, які були в підпорядкуванні райвиконкомів, денационалізували 260. Решту 25 планували здати в оренду. Коли це не вдалося, окрвиконком наполіг на їхній передачі приватним господарям за умови, що ті приведуть отримані об'єкти до належного технічного стану [599, арк. 35].

Паралельно проводилася кампанія зі зменшення кількості службовців щодо числа робітників на підприємствах. Так, якщо на 1 січня 1922 р. на 100 робітників припадало 27 службовців, на 1 січня 1923 р. – 23, то на 1 січня 1924 р. – 22. За окремими групами підприємств це співвідношення коливалося від 7 у текстильній, 10 в поліграфічній до 24 у цукровій, що пояснювалося великою кількістю законсервованих заводів [257, арк. 18].

Загалом, за даними губстатбюро, станом на 1 січня 1924 р. на Поділлі працювало 119, або 47,6 %, підприємств. На них було зайнято 3283, або 60 %, робітників, середнє число двигунів було 4531, а обсяг валової продукції – 3,3 млн. крб. Характерно, що з числа державних підприємств діяли лише 54, або 34,18 %, з 2539 робітниками. Тут було найбільше двигунів – 2924, та виготовлявся найбільший обсяг валової продукції – на 2,03 млн. крб. Кооперативних підприємств працювало 17, або 73,08 %, з 329 робітниками. Середнє число двигунів становило 701, а валова продукція – 545 тис. крб. Приватних – 46, або 69,7 %, при 424 робітниках. Середнє число двигунів – 906, валова продукція – 732 тис. крб. У той же час на державних підприємствах середня зайнятість робітників на одне підприємство була найбільшою – 47; у кооперативних – 19, та приватновласницьких – 9 [355, арк. 7].

Офіційне завершення відбудовного періоду в СРСР і проголошення в грудні 1925 р. XIV з'їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію передбачало новий етап у господарському житті. На Поділлі він розпочинався з оцінки реального стану відбудови промисловості – від 48,2 % довоєнного рівня в Тульчинській окрузі до 58,5 % в Кам'янецькій [599, арк. 35]. Тому реалізація курсу на індустріалізацію потребувала одночасного завершення відновлення старих підприємств. Попри це, з 1926 р. в регіоні розпочалося масштабна підготовка до спорудження нових промислових об'єктів. Першим кроком стало створення 1

жовтня 1926 р. Вінницького державного цегляного тресту в складі 6 заводів із проектною річною продуктивністю до 17,7 млн. штук цегли [279, арк. 26-29]. Одночасно з утворенням Віндержцегтресту з метою забезпечення цеглою Проскурівської округи було збудовано Волочиський цегельний завод. Він розпочав роботу в 1927 р. [645, арк. 53].

Загалом, як зазначали автори “Нарисів історії Поділля”, відбудова народного господарства регіону завершилась до 1927 р., коли воно за виробництвом продукції вийшло на рівень 1913 р. [1049, с. 223]. Проте, на нашу думку, цей висновок надто оптимістичний, оскільки частина підприємств не працювала через брак сировини або продовжувала ремонтні роботи [281, арк. 4; 294, 4].

Проблеми з відновленням промисловості та необхідність забезпечення населення товарами широкого вжитку змусили більшовиків із проголошенням переходу до непу поступово змінити ставлення до кустарів. Цьому сприяли рішення І губернського з'їзду рад, який поставив завдання залучити кустарів до роботи на державу [699, с. 90]. Наслідком стало збільшення числа кустарних майстерень зі 159 у квітні до 517 у жовтні 1921 р. і 763 в 1923 р. [139, арк. 64 зв.; 699, с. 125-132, 283]. Всього, за даними губкому, станом на серпень 1923 р. було зареєстровано 77 тис. кустарів [444, арк. 84]. Проте “ножиці цін” і зниження купівельної спроможності селян призвели, за даними губстатбюро, до скорочення їхньої чисельності в березні 1924 р. до 60,2 тис., з яких 12,4 тис. працювали в містах, а 47,8 тис. – у сільській місцевості [248, арк. 48, 57; 266, арк. 3; 270, арк. 30].

В перші роки непу відбулася зміна структури промислів. Якщо до війни ткачі становили 46,9 %, то тепер – 23,3 %; також зменшилася кількість корзинників, каменотесів. Проте збільшилася кількість кушнірів: з 13,1 % до 18,3 %; деревообробників – з 12,2 % до 15,9 %; ковалів – із 5,4 % до 10,2 %, тощо. Загалом “зменшилися чисто сільськогосподарські промисли”. Одночасно з'явилися нові, наприклад, промисел ложкарів у Проскурівській окрузі. Найбільшими були професійні об'єднання вишивальників (художньо-

килимові вироби) в с. Клембівка Могилівської округи і ткачів – у містах Бар, Хмільник і Проскурів [248, арк. 2-3].

Через податковий тягар економічний стан більшості кустарів був поганим. За підрахунками губфінвідділу, за півріччя на одного кустаря в середньому припадало 20 крб. прямих податків, не рахуючи плати за патент, оренду приміщення та передплати газет. Через велике безробіття кустарі з містечок у пошуках роботи змушені були йти по селах. Ремісник, який заробляв у тиждень 15-20 золотих карбованців* вважався, як у м. Бар, заможним, а із заробітком 3-4 крб. – бідняком [248, арк. 2-3]. У світлі цього цікаві дані євсекції про те, що на Поділлі в грудні 1924 р. нараховувалося 40 тис. ремісників. Зменшення менше ніж за рік зареєстрованих кустарів на 20 тис., на нашу думку, свідчить про їхнє намагання уникнути оподаткування. Так само, як інформація щодо 60 тис. зареєстрованих у травні 1925 р., з яких понад 80 % становили євреї, опосередковано показує, що влада досить швидко навчилася боротися, за сучасною термінологією, з тінізацією їхньої діяльності [248, арк. 24, 28; 270, арк. 29-34]. Зазначимо, що зазвичай у кустарних майстернях працював лише їхній власник.

На думку губкому, поліпшити становище кустарів мала їхня виробнича кооперація. За статистичними даними, виробничих артілей станом на 1 липня 1924 р. було 205, а на 1 січня 1925 р. – 244, тобто приріст склав 19 %. Однак реально працювало лише 55 % з них. З усіх зареєстрованих артілей 29 з 1441 членом були зареєстровані в селах, 44 з 549 членами – в містечках і 78 з 541 членом – в містах. Кустарі загалом майже не мали зв'язків з кооперацією (див.: додаток У). Такий стан кооперування кустарів губком називав “неприглядним” [248, арк. 4].

Більш суттєву роль для кустарів і ремісників містечок відігравали позичково-ощадні товариства, більшість яких була створена в 1923 р. “закордонними національно-єврейськими товариствами (насамперед Джойнт)”. У 46 товариствах із 7154 членів 5960 складали кустарі. В

* 10 золотих карбованців або казначейських білетів становили 1 червінець.

середньому за 1924 р. вони отримали 40 крб. позики на п'ять місяців під 6 % річних. За свідченнями губкому, керівні посади в них займали “куркульські, заможні елементи за участю старих єврейських “громадських діячів”. Вони не втягували до товариств кустарну бідноту, прагнучи зберегти притаманні для єврейських містечок “традиції філантропічної допомоги”. Характерною рисою цих товариств була їхня етнічна замкнутість – вони розглядалися як виключно єврейські організації. Так, у Гайсині в серпні 1924 р. в позичково-ощадному товаристві було близько 400 членів. Всі – євреї. Поза товариством “залишилося 200-300 кустарів не євреїв” [248, арк. 4-5, 26].

На противагу цим товариствам влада намагалася налагодити кредитування об'єднань кустарів через кредитну спілку. Однак безрезультатно, оскільки та надавала кредит під 24 % річних, хоч Сельбанк радив їм робити це під 12 %. Та були випадки, коли його надавали під 45 % і навіть 50 % [278, арк. 216]. Не зумівши в конкурентній боротьбі перемогти кредитно-позичкові товариства, влада вдалася до позаекономічних методів. Наприкінці 1924 р. було проведено масову чистку цих структур від неблагонадійних елементів. Однак, як показав досвід Могилівського окрпарткому, з “47 вичищених лише 10 осіб можуть вважатися багатими, а 30 потрібно приймати назад”. За даними губпромсоюзу, на 1 січня 1925 р. соціальний стан 6164 членів у 30 позичково-ощадних товариств був таким: кустарів і ремісників – 4833 особи, дрібних промисловців – 264, землеробів (головним чином євреїв) – 267, торговців – 148, інших – 131, артілей – 55 [248, арк. 6].

Органом, який мав на меті об'єднувати та організовувати кустарів і ремісників, був губпромсоюз. Але він так захопився торгівлею, що нічим іншим не займався. Коли ж його керівникам вказали на призначення союзу, вони хоч і зменшили обсяги торгівлі, але опанувати становищем не змогли [248, арк. 6]. Однак після ліквідації губернських структур і переходу їхніх повноважень до окрпарткомів і окрвиконкомів така робота суттєво посилилася в Тульчинській окрузі. Тут на 1 квітня 1927 р. в містечках “кустарною

кооперацією” було охоплено 71,2 % кустарів. Але на селі їхнє кооперування залишалося слабким [291, арк. 18]. В інших округах, як і раніше, переважали заклики. Так, на засіданні польбюро Проскурівського ОПК 9 березня 1927 р. вкотре обговорювалося завдання “посилення кооперування кустарів, пришвидшення створення округових органів кустарно-промислової кооперації” [503, арк. 11]. Проте й надалі ця робота йшла вкрай повільно. Незважаючи на всі зусилля влади поліпшити становище кустарів воно залишалося важким, на що вказувалося, зокрема, на VIII окружному з’їзді рад Кам’янецьчини 25–30 березня 1927 р. [599, арк. 27]. Причини повільного кооперування на загал досить об’єктивно визначив пленум Тульчинського ОВК 7-10 травня 1927 р.: “Слабкість кредитування кустаря, відсутність спеціальних капіталів, слабкість постачання з боку промисловості”. Проте найбільше владу турбували те, що “містечковий кустар-ремісник безпосередньо зв’язаний з ринком, сам регулює свою продукцію” [291, арк. 18]. Саме така позиція кустарів після припинення непу зумовила їхню фактичну ліквідацію як ворожого дрібнобуржуазного стану.

Отже, після згортання національно-визвольних змагань та іноземної воєнної інтервенції переважна більшість місцевої промисловості Поділля потребувала відновлення. Ні коштів, ні засобів для цього влада не мала. Тому, відповідно до вказівок з центру, великі, за подільськими мірками, підприємства Подільський губраднаргосп, об’єднав у місцеві трести. Більшість середніх і дрібних, відповідно до загального курсу про допуск капіталістичних елементів у народне господарство, він здав в оренду державним установам і організаціям, кооперативам, приватним особам, зокрема колишнім власникам. Одночасно проводилася денационалізація дрібних підприємств, переважно маслобоень і млинів. Орендарів, яких частіше називали непманами, всіляко притісняли податками й блокували можливість розширення бізнесу. В другій половині 20-х рр., з відбудовою промислового потенціалу регіону, під різними приводами орендні договори розривалися. Впродовж 1928 р. орендарів-приватників, яких влада вважала класово

ворожою силою, на Поділлі практично не залишилося. Аналогічна доля спіткала ремісників і кустарів, яких влада не могла контролювати: від повного несприйняття та заборони діяльності – до її заохочення, а опісля – фактичної заборони через податковий тиск.

4.2. Цензова промисловість краю

Провідною галуззю трестованої промисловості Поділля була цукрова. Тут працювало понад 50 % персоналу всіх 282 ценових підприємств краю [699, с. 388]. Її значення суттєво зросло в умовах паралічу товарно-грошових відносин, коли цукор перетворився в універсальний продукт. Його прагнули заповучити як органи влади та військові, так і повстанці й навіть робітники цукроварень. Саме тому керівництво Подільського районного управління цукрової промисловості (Рауцукор) в серпні 1921 р. скаржилося, що постійні втручання органів влади та військових у діяльність цукро заводів, ревізії, обшуки і вимагання цукру гальмують відбудову галузі, й просило посилити охорону цукроварень [434, арк. 6]. Оскільки міліція не завжди справлялася зі своїми функціями, то губвійськнарада 8 грудня 1921 р. надала військову охорону цукро заводам, де її ще не було [419, арк. 4]. Однак це мало допомогло. Тому їхня охорона рішенням Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР від 20 травня 1922 р. була передана найбільш боєздатним підрозділам – військам ДПУ. Як встановив В. Окіпнюк, безпосередню охорону заводів на комерційній основі забезпечував загін на чолі з комендантом. Він не залежав від адміністрації й повинен був здійснювати військову та агентурну розвідку, боротися зі злочинністю та бандитизмом тощо [1065, с. 101-102;].

Зазначимо, що охоронці спочатку вели себе як окупанти, грабуючи селян і гвалтуючи “жінок та дівчат по хуторах”. Проте після того, як повстанці Я. Гальчевського в серпні 1922 р. за вчинення гвалту кастрували 35 чекістів-башкирів з охорони Лознянської цукроварні Літинського повіту,

командування зазначених загонів вжило заходів із забезпечення дисципліни та належного ставлення до місцевого населення [904, с. 310-311].

Загалом охорона цукрозаводів військами ДПУ виправдала себе. Проте з придушенням масового повстанського руху та через брак у цукроварів грошей на оплату охорони, з осені 1923 р. почалося її скорочення і навіть заміна на цивільних сторожів. Щоб не втратити контроль над безпекою цукрозаводів, Раднарком УСРР 31 січня 1924 р. затвердив передачу їхньої охорони від ДПУ до міліції [1065, с. 116-118].

Після встановлення радянської влади в краї цукрова промисловість була включена в систему Головного управління з цукрової промисловості (Головцукру) в статусі районного управління, а 1 квітня 1922 р. – реорганізована в Подільське обласне відділення цукротресту (Поділщукор) [264, арк. 57]. Одночасно, щоб скоротити управлінські видатки, були створені 25 “самостійних адміністративних одиниць” – комбінатів у складі діючого та одного чи двох недіючих цукрозаводів. Вони ставали єдиним підприємством зі спільним керуючим адміністратором. Крім того, до цукрокомбінату входили аграрні призаводські підрозділи – сільгоспи, які спеціалізувалися на вирощуванні буряків і його насіння [264, арк. 10].

Відновлення галузі потребувало налагодження нової системи постачання цукроварень буряками, тобто створення сировинної зони. До більшовицького перевороту 80% сировини вирощувалося на землях поміщиків і плантаціях цукрозаводів [52, арк. 272]. Після революції більшість цих земель захопили селяни, що поставило, як зазначалося на Всеукраїнській нараді губземвідділів у червні 1921 р., “питання про забезпечення цукрової промисловості” сировиною [68, арк. 4]. Відповіддю на них стали рішення І губернського з’їзду рад. Він зобов’язав усі органи радянської влади негайно виділити цукро заводам на 1922 р. необхідну землю, відвести ділянки для заготівлі палива, допомогти в охороні майна заводів та їхніх господарств, терміново приступити до організації при заводах господарств, виділивши їм достатню кількість живого та мертвого інвентаря, впровадити до сівозміни

селянських господарств буряки і негайно видати цукро заводам зі складів насіння буряків [699, с. 91].

На виробничий сезон 1921-1922 р. планувався пуск 28 цукроварень з 52 наявних. Але корективи у ці плани внесла природа. Від злив, граду, гусені загинуло понад 54 % бурякових посівів. Губвиконком змушений був 17 вересня 1921 р. постановою “Про заготівлю і поставку цукрового буряка” запровадити заходи з арсеналу “воєнного комунізму”. Оголосили, що всі посіви перебувають під “охороною та захистом Республіки”. Фактично конфісковувався весь врожай. Зібрані буряки необхідно було здати виключно цукровим заводам “на умовах і за цінами, які визначить Поділцукор”. Під загрозою кримінального покарання заборонялося псувати посіви буряків, ховати чи продавати врожай, годувати буряками коней, красти цукор тощо. Компетентним органам дозволялося проводити обшуки, конфісковувати знайдене та безоплатно передавати цукро заводам. Зазначимо, що, крім “батоба”, постанова містила і “пряник”: перевізники сировини на цукро заводи не підлягали гужовій і трудовій мобілізації, а цукор, виданий плантаторам та перевізникам, не підлягав реквізиції та конфіскації [699, с. 116-117]. Завдяки вжитим заходам вдалося забезпечити сировиною роботу лише 22-25 заводів*. Вони виробили 675 тис. пудів цукру, або 60 % від плану, що складало, за нашими підрахунками, 2,81 % довоєнного рівня (24 млн. пудів) [242, арк. 15; 379, арк. 3-3 зв.; 386, 8 зв.; 1229]. Це при тому, що у виробничому сезоні 1920-1921 р. виробили 735 тис. пудів цукру, або 4,45 % довоєнного рівня [1049, с. 220; 1302, с. 43].

Землі, які залишалися в розпорядженні цукро заводів, мали бути відведені в натурі до 1 липня 1922 р. [705]. Однак, як підкреслювалося в “Короткому огляді стану промисловості на Поділлі, її організації та фінансування за час з 1-го жовтня по 1-е квітня 1923 р.” губраднаргоспу, це були невеликі площі, на яких можна було виростити не більше 20 %

* За даними “Бюлетеня № 3 інформаційного відділу губвиконкому за період з 26 грудня 1921 р. по 2 січня 1922 р.”, працювало 25 цукро заводів, а за інформацією “Бюлетеня № 4 [...] з 1 по 15 січня 1922 р.”, – 22 цукроварні. [242, арк. 15; 386, арк. 8 зв.].

потрібної сировини. Відтак цукрозаводи стали “на 80 % залежними від селян” [52, арк. 272-274; 705]. Це суперечило вимозі з’їзду Рауцукрів у Києві, який ще в 1921 р. поставив завдання, на що звернула увагу Г. Марцінишин, щоб сільгоспи на 30 до 50 % забезпечували заводи цукросировиною [1016, с. 60]. До того ж, як констатував у заключному слові на III губернському з’їзді Рад в грудні 1922 р. голова губвиконкому В. Порайко: “Ми провели вказану роботу на 50 проц.[ентів]” [687, с. 1]. На господарське освоєння націоналізованих земель заводам відводився термін “однієї плодозміни”, тобто 3 роки, оскільки тоді переважала трипільна сівозміна. Однак тільки в 1926 р. цукрозаводи змогли майже повністю, на 97 %, охопити відведені їм землі власними засобами виробництва [280, арк. 16].

Важливе значення для реалізації рішень центральної влади мала постанова Подгубкому “Про відбудову цукрової промисловості” від 7 березня 1922 р., якою заборонялося будь-яким організаціям, установам і військовим частинам втручатися в діяльність цукрозаводів та їхніх сільгоспів, забирати у них майно чи будівлі. Всі зайняті до прийняття цієї постанови приміщення слід було звільнити [699, с. 172-173].

На фоні становлення структури управління цукровою промисловістю та вирішення земельних проблем в умовах повстанського руху на другий план відійшли питання безпосередньої підготовки цукрозаводів до виробництва. За відсутністю прямих джерел можна зробити припущення, що в 1922 р. працювало стільки ж підприємств, як і в попередньому.

В сезоні 1923 р. губстатбюро планувало, що цукроваріння здійснюватимуть також 22 заводи. Та, отримавши інформацію, що під буряками зайнято 40,5 тис. десятин, прогноз збільшили до 25 цукроварень. Зазначимо, що 39,7 тис. дес., або 98 % загальної площі, становили землі селянських господарств. Однією з причин розширення посівів буряку стала активна пропагандистська кампанія цукрокомбінатів про застосування штучних добрив і виділення селянам за пільговими цінами 20 вагонів сірчанокислового амонію, надання безкоштовних порад агрономів щодо його

застосування та обіцянки гарантованої справедливої оплати за зданий буряк [264, арк. 61]. Вдалося ж забезпечити роботу 23 підприємств, а решта “являла собою великі ремонтні майстерні” [266, арк. 3 зв.]. На діючих заводах штатно працювало майже 3,5 тис. робітників і на період цукроваріння залучалося ще 11238 сезонних і 33800 поденних робітників [476, арк. 4; 248, арк. 28]. З урахуванням зайнятих на непрацюючих заводах, за даними губстатбюро, в цукровій промисловості було задіяно 5762 постійних робітників та 1588 службовців. Гостро стояла проблема кваліфікованих кадрів: не вистачало 50 % фахівців. Для її вирішення налагодили підготовку спеціалістів різної кваліфікації в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті, цукроварних технікумах у Кам'янці-Подільському та Тиврові, а також у цукроварній профшколі в Чечельнику [699, с. 212, 214, 388].

На ремонт і введення в дію цукроварень як донорів запчастин використовували непрацюючі заводи, які входили з ними в один комбінат. При цьому враховувалися не лише економічні, а й політичні фактори. Так, у Вінницькій окрузі, з огляду на те, що “настрої робітників на Уладівському цукрозаводі на 50% ворожі, петлюрівської та самостійницької орієнтації”, з надією, що початок роботи заводу змінить їх на лояльні до влади, восени 1923 р. перебазували сюди сировину та комплектуючі з Війтовецького цукрозаводу та терміново завершили ремонт [418, арк. 96-96 зв; 321, арк. 69]. На законсервованих заводах залишали лише мінімальний штат для їхнього підтримання [637, арк. 45].

Загалом вжиті заходи дозволили у виробничому сезоні 1923-1924 р. виконати план на 130 % і виготовити 4,16 млн. пудів цукру, що становило 17,3 % від рівня 1914 р. Відтак губплан запропонував збільшити посіви цукрових буряків у 1924 р. на 28 % проти рівня 1923 р. і довести їх до 62708 дес. [257, арк. 2; 681, с. 8]. Вдалося засіяти 55,4 тис. дес., або на 20 % більше, ніж попереднього року, але менше від запланованого. Проте це становило лише 39 % посівних площ під буряками в 1914 р., коли засіяли 141 тис. дес. [265, арк. 201]. В умовах “ножиць цін” восени 1923 р. виникло замкнуте коло. З

одного боку – через неможливість продати вироблений цукор, попри його здешевлення, а з іншого – викликана цим “кричуща заборгованість із виплати зарплати” цукроварам та селянам за здані буряки [444, арк. 48; 699, с. 324]. Спробою розірвати його стала чергова реорганізація управління цукровою промисловістю в березні 1924 р. В її рамках 15 заводів східної частини губернії забрали в Подільського відділення цукротресту (створеного на базі Подільського обласного управління цукрової промисловості лише в 1923 р.) й передали новоствореному Уманському відділенню [1016, с. 60]. Натомість до складу Подільського відділення включили 6 заводів з Волинської та 2 – з Київської губерній [265, арк. 185]. Губернське керівництво протестувало проти такої реорганізації, вказуючи, що вона створює розрив між адміністративною системою та цукровою промисловістю [257, арк. 14]. Однак його позицію проігнорували [444, арк. 48].

Проведені під тиском влади розрахунки цукрокомбінатів з селянами викликали нову хвилю обурення. Причиною стало те, що ті, хто вирощував цукрові буряки, отримували денну плату майже вчетверо меншу від тих, хто сів хліб. Тому селяни заявляли, що не будуть сіяти буряків, поки ціна “пуду буряку не буде стоять одного хвунту цукру” [288, арк. 8]. Однак потреба в грошах і відсутність додаткового заробітку змусила селян, як зазначалося вище, навіть збільшити їхні площі. Але через несприятливі погодні умови й неймовірно зросло кількість мишей та інших шкідників врожайність буряків зменшилася з 63 пудів з десятини до 45,5 пуда. Відтак у 1924 р. буряків зібрали 92,2 % проти врожаю 1923 р. та 14,8 % від рівня 1914 р. [265, арк. 201].

Того року в губернії працювала 31 цукроварня. Зокрема, 20 цукрозаводів Подільського відділення цукротресту, 8 цукроварень Уманського відділення та 3 орендованих підприємства [699, с. 527; 265, арк. 237; 476, арк. 108]. В оренді перебували Старосинявський, Щедрівський та Проскурівський заводи – Проскурівської округи [265, арк. 77]. Серед них виділявся Проскурівський цукрозавод, який орендувала 1-а дивізія Червоного козацтва. Всіма

господарсько-виробничими питаннями займався уповноважений від дивізії “крупний непман, син власника кількох підприємств і заводів” Абрам Штеренгас, якого окрвідділення ДПУ підозрювало в неблагонадійності, грі на “чорній біржі” та тримало під постійним наглядом [263, арк. 109-110]. Загалом через брак сировини цукрозаводи працювали в середньому впродовж 34 днів проти 47,5 – в 1923 р. та 85 – в 1914 р. [476, арк. 108].

Навіть за умови браку сировини звичним явищем був обман селян при прийомі буряків і затримка оплати за них, на що вказували промовці на пленумі Проскурівського окрпарткому 30 жовтня-1 листопада 1924 р. [335, арк. 246; 476, арк. 109]. Проаналізувавши схожі випадки, Могилівський окргосподарсоюз 19 грудня 1924 р. звернувся до подільського відділення цукротресту із листом-попередженням, що затягування розрахунку з селянами загрожує відмовою селяни від контрактації [335, арк. 246].

Попри невдоволення селян поведінкою партнерів, початок голоду 1925 р. змусив їх поступитися в суперечках з цукрозаводами в надії на обіцяне підвищення плати за здані буряки, що було єдиною можливістю отримати гроші на придбання хліба. Відтак посівні площі під буряками в селянських господарствах зросли на 67,5 %. Це дозволило довести загальну площу під цукристими по Подільському відділенню до 81492 дес. при середній врожайності 75 берковців* з десятини. Крім того, особливістю вирощування буряків у 1925 р. стало різке зростання частки землі, яку обробляли сільськогосподарські кооперативи: на заводських землях – на 214 %, а на селянських – на 522 %. Розширення сировинної бази дозволило ввести в дію три законсервованих заводи і довести число працюючих підприємств до 33, з яких 20 підпорядковувалося подільському відділенню, 10 – уманському, та 3 перебували в оренді. Одночасно зросла тривалість їхньої роботи в середньому до 70,5 дня, впродовж яких було вироблено майже 11 млн. пудів цукру [279, арк. 110; 290, арк. 9; 291, арк. 56 зв.; 699, с. 525-526, 540, 551; 1049, с. 223]. Загальнореспубліканського розголосу,

* Міра ваги: 1 берковець дорівнював 10 пудам.[1306, с. 94].

завдяки публікації у “Вістях ВУЦВК”, набув пуск у Кам’янецькій окрузі Маківської цукроварні, яка не працювала з 1914 р. [1310, с. 246].

Такі досягнення спонукали Подільське відділення цукротресту запланувати на 1926 р. збільшення посівної площі під буряками на 30 %, що складало б понад 80 % від рівня 1914 р. На цій підставі до виробничої програми включили підготовку до пуску 13 законсервованих заводів, переважно Кам’янецької та Проскурівської округ, і доведення загальної кількості працюючих підприємств Подільського відділення цукротресту до 31 [699, с. 535-536]. Уманське відділення запланувало розпочати виробничий сезон 1926 р. на 14 заводах. Однак успішна кампанія 1925 р. з контрактації буряків вкотре супроводжувалася затримкою виплати селянам грошей за здану сировину та зловживаннями адміністрації цукрокомбінатів. Губернська газета “Червоний край” неодноразово писала про випадки зверхнього ставлення до селян [249, арк. 8, 10].

Особливо гостро проблеми у взаємовідносинах цукрозаводів з селянами склалися у Вінницькій окрузі. В підсумку програму 1926 р. виконали лише на 63 %, бо селяни, які поставляли 70-80 % сировини, скоротили посівні площі. Відтак, хоч діючих заводів у Вінницькій окрузі було 8 проти 7 в 1925 р. із 17 наявних, цукру вони виробили менше: 2,32 млн. пудів проти 2,5 млн. [277, арк. 45, 75; 279, арк. 96; 715, с. 6]. Крім того, врожайність у селян була на 24 % меншою, ніж на заводських плантаціях. Це зумовлювалось як низьким рівнем забезпеченості живим інвентарем (21 % господарств не мали коней, а 40 % становили однокінні), так і тим, що використання суперфосфатних добрив становило 60 % від потреби. Тож завантаженість цукрозаводів склала в середньому 60 %, а собівартість цукру зросла на 11 % проти рівня 1925 р. [278, арк. 14, 16; 280, арк. 17; 290, арк. 55].

Дещо кращим було становище в Могилівській окрузі. Тут упродовж 1926 р. ввели в дію 3 відновлених заводи, довівши кількість працюючих цукроварень до 9. Введення в дію ще двох гальмувалося браком сировини [284, арк. 8]. Однак, незважаючи на пропаганду бурякосіяння та виплату

незаможникам авансу в 20 крб. на кожен десятина законтракованих посівів, вирощуванням цукристих у 1927 р. займалися в середньому 20 % господарств. З них 70 % складали середняки та 21 % – бідняки [286, арк. 6-7]. Одну з причин цього промовці на пленумі Могилівського окрпарткому 4-6 березня 1928 р. вбачали в тому, що одночасно з цією контрактацією проходило підписання договорів на вирощування картоплі. Її умови, з урахуванням менших затрат на вирощування цієї культури, були вигідніші, тому “більшість селян переходила на контрактацію картоплі” [286, арк. 50]. Після тривалого аналізу становища пленум Могилівського окрпарткому 16 листопада 1928 р. запропонував Подільському відділенню цукротресту встановити заборону контрактації та закупівлі “конкуруючих культур в певному радіусі від цукро заводів”. Крім того, “відповідним організаціям” рекомендувалося “перевести гуральні з кукурудзи та картоплі на патоку”, налагодити постачання бідняків, які вирощують буряки, “концентрованими кормами (грис, макуха), запровадити в сівозміну обов’язковий клин буряків тощо” [286, арк. 115].

Діаметрально інша ситуація склалася на цукрокомбінатах, які входили до Уманського відділення цукротресту в Тульчинській окрузі. Тут ще в 1925 р. зуміли налагодити співпрацю цукро заводів і селян, встановивши плату за берковець буряків на рівні 0,5 пуда цукру. Завдяки цьому вдалося майже подвоїти площу під буряками – вона зроста на 92,45 % проти рівня 1924 р. Такий успіх дозволяв ввести в дію 12 з 14 наявних цукро заводів. Однак вирішили перестраховатися. Тому в 1925 р., як і в попередньому році, працювало 10 заводів, але з повним навантаженням. У наступних два роки для переробки солодких коренів було задіяно по 12 цукроварень, а частину буряків навіть перевозили на інші заводи [288, арк. 17, 22; 291, арк. 9].

Проте тривогу викликало те, що середня зношеність виробничого обладнання досягла 48-52 %. Тобто заводи відбудовувалися переважно шляхом ремонту старого обладнання, а не його оновлення [286, арк. 9; 645, арк. 51]. Це викликало занепокоєння фахівців, зокрема, керуючого Уманським відділенням

Цукротресту Сніткіна. Доповідаючи про підсумки ремонту цукро заводів у 1927 р., він вказував на посилення зношеності заводського обладнання, яке загрожує падінням продуктивності заводів, якщо не буде посилені вкладень у капітальний ремонт [291, арк. 12 зв]. Не залишалися байдужими й органи влади. Зокрема, об'єднаний пленум Могилівських окрпарткому і окружної контрольної комісії за участі голови окрвиконкому, секретарів райпарткомів, партадміністраторів цукроварень 24-28 березня 1928 р. сигналізував вищим органам про невідкладну потребу значних асигнувань на відновлення та реконструкцію основного капіталу цукро заводів [286, арк. 9].

Спільним для всіх цукрових заводів Поділля в 1927 р. стало проведення “ущільнення штатів” в рамках проголошеного XV з'їздом ВКП(б) режиму економії. Зокрема, у Вінницькому відділенні цукротресту було ущільнено, тобто скорочено, працівників проти 1926 р. на один завод [279, арк. 96 зв.]. Скорочення цукроварів пояснювалося також і тим, що вони у “масі своїй зберігають економічний зв'язок з селянством і частково зі служилим міщанським середовищем”, а тому не є “класово-вихованою силою” [290, арк. 57].

Зазначимо, що в 1927/1928 виробничому сезоні вдалося ввести в дію майже всі цукрові заводи в усіх округах, крім Вінницької, де законсервованими залишалося шість цукроварень [281, арк. 4]. Проте було досягнуто довоєнного рівня виробництва цукру, чому посприяв успіх цукроварів Проскурівщини, де працювало 5 із 7 цукро заводів, які перевершили цей рівень на 44 % [645, арк. 51; 488, 108].

Тісно пов'язаною з цукровою промисловістю є спиртова, або, за тодішньою термінологією, винокурна. Із 102 заводів галузі на весну 1921 р. працювало лише 2. Вони не могли впоратись із задоволенням потреб медицини в спирті, необхідному для виготовлення ліків у масштабах, зумовлених потребами боротьби з епідеміями. Тому впродовж 1922/23 господарського року було введено в дію 5 заводів. Опосередковано це відбивалося на долі винних складів. Із 8 наявних до війни в 1921 р. діяли 2, ще 2 належали до категорії

“бездіючих, але готових до використання”, 2 потребували середнього ремонту, а 2 були повністю зруйновані [52, арк. 259 зв].

Однак, попри офіційний “сухий закон”, на діючих Мартинівському винокурному заводі Межирівського району Вінницької округи та Бершадському Гайсинської округи здійснювалася нелегальна торгівля спиртом [236, арк. 16; 263, арк. 60-62]. Крім того, винокурні надзвичайно любили відвідувати різноманітні комісії. Як зазначалося в наказі № 2 губвиконкому Поділля (по винокурній промисловості) від 9 січня 1922 р. за підписом його голови В. Порайка та голови Подгубчека Заковського, на “територію як діючих так і не діючих винзаводів приходять з різними перевітками представники різних установ та військових частин. Замаскованою, а інколи просто ледь не відкритою причиною таких незаконних дій є вимога видати продукти виробництва винпромисловості”. Оскільки “такі самочинні дії терпимі бути не можуть”, то адміністрації винокурень наказали пускати на територію лише за мандатами губраднаргоспу. Всі інші мандати слід було вважати недійсними, а їхніх пред’явників з допомогою міліції доправляти в ЧК [388, арк. 145].

Важливе значення в подальшій долі галузі мало засідання президії Подгубраднаргоспу 15 березня 1922 р., на якому ухвалили постанову “Про організацію спиртової промисловості на Поділлі” [388, арк. 13]. Вона передбачала передачу місцевим раднаркомам непрацюючих винокурень. Список з 35 таких підприємств 21 вересня 1923 р. затвердила президія губекономради та 28 листопада санкціонувала президія ВРНГ УСРР [173, арк. 14 зв.]. Однак заводи, які збереглися краще, залишилися в розпорядженні Подільського відділення, насамперед Бершадський № 142, Немирівський, Калинівський та Вінницький [699, с. 389].

“Ножиці цін” призвели до того, що у виробничому сезоні 1923-1924 р. працювали лише 2 винокурні – Мартинівська та Бершадська, які разом “виробили 63500 відер 40° спирту”, що становило 100 % виконання плану. Неврожай 1924 р. зумовив пуск цього року лише Мартинівської “для викурки 20 т.[исяч] відер”. Зазначимо, що обмеження збуту лише медичною та

харчовою галузями призвели до збитковості спиртових заводів і необхідності виділення коштів із бюджету для придбання сировини та палива [257, арк. 4].

Справжнє відродження спиртової промисловості розпочалося з 1925 р., коли 5 жовтня було скасовано “сухий закон”. Відразу розпочали роботу всі 4 винокурні Тульчинської округи та 5 із 17 наявних – Вінницької [292, арк. 12; 683, с. 17]. У 1926 р. до них додався Могилівський спирто-горілчаний завод [282, арк. 9]. Завершували період непу на Вінниччині із 7 працюючими винокурнями [281, арк. 5].

Одним з найбільших у текстильній промисловості не лише Поділля, а й України було управління Дунаєвецьких текстильних фабрик (Дунсукно). Воно являло собою створений восени 1921 р. на базі текстильних підприємств Дунаєвецького куща госпрозрахунковий трест місцевого рівня. Оскільки його діяльність мала загальнореспубліканське значення, то, як наголошував В. Кабачек, контроль над ним намагався захопити главк РНГ УСРР Укртестиль. Але губраднаргосп відстояв свої права та зберіг контроль над трестом [388, арк. 2-3; 964].

Дунсукно об'єднувало п'ять фабрик, чотири з яких мали завершений цикл і випускали готове фарбоване сукно. Загальна кількість працюючих у жовтні 1922 р. становила 343 особи. Виробнича програма тоді ж складала 17,5 тис. аршинів сукна в місяць при роботі в одну зміну та 27,8 тис. – у дві. В листопаді-грудні 1922 р., коли виникла необхідність виплати сукном за купівлю шерсті, продуктивність досягла 32 тис. аршинів у місяць. Відзначимо, що вдалося перевищити довоєнну якість сукна й успішно конкурувати з продукцією інших фабрик [52, арк. 239-253; 267, арк. 9]. Великою проблемою були зношеність обладнання, брак сировини та залежність адміністрації від робітників. Все це спричиняло зупинки фабрик, зокрема, в липні 1923 р. [234, арк. 9; 267, арк. 9-10; 268, арк. 3-4].

Низька купівельна спроможність населення, непрофільні витрати на порятунок паперової фабрики “Совий Яр”, яка в 1922 р. перебувала в складі Дунсукна, призвели до того, що в червні 1923 р. керівні органи Подільської

губернії визнали трест збитковим [964]. Керівництво Дунсукна, яке перебувало у Вінниці, ігнорувало пропозиції з подолання кризи. Крім того, воно закупило велику партію бракованої шерсті і непридатну фарбу, що на 10 % погіршило якість продукції. Відтак доводилося продавати аршин сукна по 6 червоних крб. 50 коп. при собівартості 8 червоних крб. Тобто збитки склали 15 % [443, арк. 53]. Якби вдалося випустити партію якісного сукна, то при ринковій ціні в 15 червінців прибуток був би 120 % [430, арк. 4-5].

Звичним явищем була заборгованість по зарплаті, яка періодично ставила Дунсукно на грань страйку, як у листопаді 1923 р. та січні 1924 р. [269, арк. 2; 443, арк. 52-53, 64-65]. Проведене агентами окрвдділу ДПУ розслідування вказувало, що недбале ставлення до роботи та низька кваліфікація робітників були однією з причин безперервної заборгованості фабрик, відсутності коштів на найнеобхідніший ремонт. При цьому управління Дунсукна складало 8,3 % і отримувало 15,82 % фонду зарплати [430, арк. 14]. Проблем додала пожежа 12 грудня 1923 р. на 1-й фабриці, що знизило її продуктивність на 15 % [447, арк. 94].

Біда змусила суттєво реконструювати обладнання, зокрема, закупивши імпортне. На вимогу ринку 25 % виробничих потужностей перевели на випуск “костюмного та конвекційного* сукна різних кольорів і відтінків” [269, арк. 2-3]. В умовах кризи збуту з 1 січня 1924 р. Дунсукно змушене було перейти на роботу лише двома фабриками, при збереженні попередньої кількості працюючих. Робота була організована в дві черги, по два тижні [257, арк. 5]. В рамках концентрації було реформовано адміністрацію тресту. Управління трестом з Вінниці, де воно перебувало з червня 1923 р., повернули до Дунаєвець. У Вінниці з 23 співробітників залишилися лише заступник директора-розпорядника, який одночасно очолював комерційний відділ, і 3 співробітники оптово-роздрібного магазину. Решту скоротили. Об’єднали та скоротили управлінський апарат фабрик. Замість 4 директорів фабрик і 8 їхніх заступників залишився лише директор-розпорядник і один його заступник. Загалом замість

* В документі допущено помилку. Мало бути “конвенційного”, тобто встановленого конвенцією (договором) [1306, с. 876].

41 управлінця залишилося 12 осіб. В квітні 1924 р. розпочали програму зі створення на базі п'яти діючих текстильних фабрик одної. Одночасно проводилася часткова модернізація обладнання [263, арк. 55-56; 699, с. 391]. За наказом директора-розпорядника Л. Любарського концентрацію мали завершити до 15 липня 1924 р. Робота утруднювалася вкрай складним фінансовим становищем тресту. До того ж, робітники із текстильних цехів, яких із закриттям другої та третьої фабрик перевели на роботу в дві зміни, отримували високу зарплату, яка досягала 130 % довоєнної. Відтак адміністрація, за підтримки партійних органів, змушена була провести складні перемовини щодо перегляду в березні 1924 р. норм виробітку [263, арк. 55-56; 269, арк. 5].

За сприяння економічного підрозділу губвідділення ДПУ комісія Держфонду надала потрібні матеріали в кредит на два місяці під гарантії купівельних векселів Кам'янецького окружного промислового союзу. Передбачалося, що після пуску концентрована фабрика зможе щомісячно виробляти 40 тис. аршинів сукна. Однак через брак належного обладнання лише половина з нього було сортове. Решта – звичайне гвардійське сукно. Це створювало проблеми із забезпеченням сировиною, оскільки об'єднання “Південно-східна шерсть” відповідно до угоди з трестом могло поставляти її в необмеженій кількості лише в обмін на сортове сукно. Купувати ж шерсть за кошти від реалізації власної продукції, якої фабрика мала на 150 тис. крб., було неможливо через часовий лаг у шість місяців – з моменту отримання товару до повернення коштів, – який просили покупці, та відсутності кредитів [263, арк. 55-56].

Зазначимо, що Дунсукно постійно перебувало під пильним оком агентури ДПУ в рамках справи “Специ” проти старих фахівців. Їх звинувачували в тому, що вони, використовуючи складне становище, намагалися через саботаж “повернути фабрику в свої руки”. Щоб не допустити здійснення їхніх намірів, керівництво тресту, з відома губвідділення ДПУ, налагодило через робітника-комуніста Самуїла Лося листування з фахівцями-текстильниками з Лодзі та Білостока та запросило їх

на роботу в Дунаївці [263, арк. 56-57]. В серпні прибуло два польських фахівці. З приїздом ще двох місцевих спеців-саботажників Альберта та Вільгельма Ретців (колишніх власників) заарештували [263, арк. 165, 285].

Складнощі перебудови структури тресту та проблеми з сировиною призвели до того, що виробничий план на 1924 р. було виконано лише на 63 %. Завершення на початку 1925 р. концентрації фабрик збільшило продуктивність виробництва до 30 тис. аршинів сукна в місяць при 318 працюючих. Планувалося впродовж 1925 р. завдяки технічному оновленню збільшити виробництво ще на 230 %. Це робило Дунсукно другим за виробничими показниками в Україні. Тому навесні 1925 р., незадовго до ліквідації губернії, органи влади Поділля опинилися перед дилемою: погодитися на передачу Дунсукна в підпорядкування Укртекстилю у статусі республіканського тресту чи залишити його в розпорядженні Кам'янецького окрмісцгоспу. Під тиском столичних структур і враховуючи, що дунаєвецькі фабрики 80-85 % продукції збували поза межами регіону, вони дали згоду на входження Дунсукна до складу республіканського тресту Укртестиль [271, арк. 2; 939]. У квітні 1926 р. за рішенням президії ВРНГУ управління Дунсукна перевели до Києва [821, с. 2].

Чинником, який мав стратегічний вплив на відновлення та розвиток промисловості, була електроенергетика. Її стан у краї був незадовільним. Так, в одному з найбільших промислових центрів Поділля, Проскурові, збудована в 1911 р. електростанція загальною потужністю 245 кінських сил (180 квт.) була в аварійному стані, через що тиск в котлах був зменшений на третину. Всі три агрегати, працюючи одночасно, забезпечували лише 130 кінських сил потужності, що дозволяло виробити 95,5 квт. електрики. До того ж через зношеність мереж втрачалось до 25 % струму. Невеликі “підстанції”, тобто локомотивні на підприємствах і гідроустановки на млинах*, не могли суттєво вплинути на хронічний дефіцит електроенергії [837, с. 4].

* Типова установка виробляла 10 кіловат електроенергії. Її не вистачало навіть на освітлення такого волосного центру, як Меджибіж Летичівського повіту [838, с. 4].

Відтак постала необхідність не лише реконструкції діючих і пуску непрацюючих електростанцій, а й будівництва нових. Насамперед за вказівкою комісії з електрифікації України органи губраднаргоспу провели оцінку стану справ у енергетиці краю. Зібрані матеріали лягли в основу роботи створеного у Вінниці в жовтні 1921 р. відділу електрифікації раднаргоспу. На проведеній невдовзі губернській міжвідомчій нараді за участі комісії з Москви напрацювали план електрифікації регіону. З огляду на відсутність коштів для будівництва й утримання великих районних електростанцій, на нараді визнали за доцільне обмежитися облаштуванням невеликих електростанцій на водяних млинах і закінчити вже розпочаті роботи. Загалом план передбачав будівництво 16 електростанцій [726, с. 25-26; 838, с. 4; 1049, с. 223]. Повітвиконкоми мали розробити детальний план для свого повіту та подати його до губекономнаради [346, арк. 34]. Важливе значення для старту програми електрифікації мав урочистий пуск у листопаді 1921 р. першої з включених до неї електростанцій – Новоушицької імені Жовтневої революції [1040, с. 223]. Щоб краще зрозуміти значення даної події, звернімо увагу на те, що через два роки для проведення поточного ремонту обладнання вартістю 57 крб. 50 коп. сріблом довелося влаштувати спектакль, оскільки грошей ні у станції, ні у райвиконкому не було [539, арк. 213 зв.].

Невдовзі після ухвалення програми електрифікації I губернський з'їзд заввідділів комунгоспів поставив завдання відшукати кошти для відновлення всіх електростанцій і доведення їхньої потужності до довоєнного рівня. Водночас категорично заборонялося здавати електростанції в оренду [838, с. 4]. Проте така заборона не зашкодила президії губвиконкому 27 березня 1922 р. передати Томашпільську електростанцію Ямпільського повіту в концесійне користування на 20 років Томашпільській райфілії за “умови безкоштовного постачання 20 % енергії для освітлення державних установ і квартир відповідальних працівників” [388, арк. 15].

Особливе значення зазначений план надавав проведенню обстеження річок Поділля для встановлення їхнього енергетичного потенціалу. Зокрема,

завідувач Брацлавським повземвідділу, обґрунтовуючи 17 березня 1922 р. повітекономнаradі необхідність створення повітової комісії з електрифікації та обстеження потенціалу річок, наголошував, що проведення електрифікації має “промислове, сільськогосподарське та споживчо-освітлювальне значення”. На його думку, використання “водяного вугілля” дозволило б забезпечити електроенергією роботу “5 великих млинів (з яких 3 найкращі), 16 сукновалень, 17 економій та освітити 30 сіл”. Зазначимо, що на підтримку електрифікації активно виступали селяни. Так, загальні збори в с. Яруга Ямпільського повіту 26 грудня 1922 р., заслухавши доповідь представника сільгоспкооперації, не лише “вітали такий захід як електрифікація”, а й вирішили створити спеціальний зерновий фонд для її проведення. Кожен двір мав внести до нього “10 пудів зернового хліба, причому 5 пуд. впродовж двох тижнів після зборів і 5 пуд. після врожаю 1923 р.” [699, с. 173-174, 240].

Не залишалися осторонь проблем енергетиків і органи радянської влади. Так, президія Кам’янецького окрвиконкому на засіданні 25 березня 1923 р. затвердила кошторис на ремонт Кам’янецької електростанції “на суму 6960 крб. 30 коп. або 174 тис. крб. в грошових знаках 1923 р. за курсом дня фондової комісії на 23/III-23 р.”. Разом з тим, враховуючи, що вилучення такої значної суми з місцевого бюджету боляче зачепить установи та організації, які фінансуються з нього, президія ОВК звернулася до губвиконкому та губкомгоспу з проханням виділити дотацію на ремонт у розмірі 50 % кошторису [541, арк. 17].

Велике значення мало створення 23 серпня 1924 р. акціонерного товариства “Вінелектро”. Основні пайовики – губвиконком, Укрдержспирт і Цукротрест – передали до статутного капіталу Тиврівську та Браїлівську ГЕС, а також два товарних млини в селах Демидівка та Сутиски Вінницької округи загальною вартістю 301 тис. червінців. Основу фінансової стабільності товариства мали забезпечувати зазначені млини, щорічна дохідність яких “при нормальній експлуатації” становила 120 тис. червінців [270, арк. 18; 271, арк. 3; 335, арк. 100 зв.]. 24 жовтня 1924 р. робоча трійка

губвиконкому запропонувала всім установам та організаціям краю, всім окрвиконкомам “внести до “Вінелектро” по одному паю, як мінімум”. Проте відгукнулися лише Вінницький і Тульчинський окрвиконкоми, внівши 600 крб. і 100 крб. відповідно, та ще шість губернських установ, які внесли по 100 крб. [333, арк. 384, 389].

Передбачалося впродовж трьох років модернізувати у Вінницькій окрузі ці ГЕС й збільшити їхні потужності до 200 і 120 кінських сил відповідно та збудувати “крупну станцію Вітавську (с. Вітава біля Гнівани) на 800 кінських сил”. Завдяки цьому загальна потужність електростанцій дозволила б електрифікувати 45-50 сіл з 75 тис. селян [270, арк. 18, 40].

Задля створення привабливого іміджу товариства ще на етапі формування за підтримки мешканців швидкими темпами були проведено освітлення в с. Демидівка Жмеринського району Вінницької округи в квітні 1924 р. Тут у млині встановили турбіну потужністю 30 кінських сил, проклали п'ять кілометрів електrolіній і встановили “виключно селянам – 250 лампочок”. Досвід проведення робіт у с. Демидівці показав, що масштабні роботи в цьому напрямку неможливі без розвитку самодіяльності населення, оскільки власних коштів “Вінелектро” не вистачало. Крім того, це дало підстави просити в губвиконкому передати цей млин-електростанцію до статутного капіталу товариства [547, арк. 5].

Першим кроком товариства з реалізації цього плану стала угода з мешканцями Тиврівського району, яка передбачала проведення електрифікації 13 сіл у радіусі 25-30 верст довкола містечок Тиврів та Красне. Для проведення зазначених робіт було складено кошторис на 541,9 тис. червінців з планованим прибутком на суму 3016 крб. До фінансування долучився також Краснянський електрокооператив, внівши майже 5000 крб. Решту “внесли держоргани та держпідприємства”. Велике значення мав товарний кредит, наданий Ленінградським електромашинобудівним трестом [248, арк. 51; 271, арк. 3]. Щоб пришвидшити реалізацію угоди, у вересні 1924 р. в Краснянському районі було створено один з перших в Україні

електрокооперативів (статут таких кооперативів затвердили лише в грудні). Селяни самі копали ями під електроопори, перевозили та встановлювали стовпи, що забезпечило швидке прокладання високовольтної лінії електропередачі Тиврів-Красне довжиною 18 км і низьковольтної лінії завдовжки 6 км [270, арк. 19, 45; 271, арк. 4-5].

Завдяки спільним зусиллям енергетиків і місцевих мешканців електрифікація Краснянського району була завершена до 1 лютого 1925 р. Світло отримали м. Красне та сім сіл, а в них 2286 будинків і 7900 мешканців, або 50 % будинків. Тут встановили 1000 ламп потужністю 25 ват. Паралельно із завершенням цих робіт було уточнено плани на майбутнє. З урахуванням реальних можливостей “Вінелектро” запропонувало обмежити реконструкцію Тиврівської та Браїлівської ГЕС 120 і 85 кінськими силами відповідно і тимчасово відмовитися від спорудження Вітавської електростанції. Натомість пропонувалося на базі потужної греблі Сутиського млина, його генератора і турбіни в сусідньому непрацюючому винокурному заводі після невеликої модернізації при мінімальних затратах отримати електростанцію потужністю 175 кінських сил [270, арк. 77-79; 271, арк. 4-5]. Одночасно правління “Вінелектро” розвинуло ідею електрокооперативів, запропонувавши об’єднати їх у Електросоюз. Крім того, пропонувалося, щоб для проведення електрифікації певної місцевості електрокооператив укладав договір на здійснення відповідних робіт з “Вінелектро” та вносив 10 % їхньої вартості як заставу. Ще 10 % слід було вносити по завершенню робіт і отримати право власності на електростанцію та мережі. Решту 80 % електрокооперація мала покривати вексями на три роки. Така схема мала забезпечити “Вінелектро” ресурсами для отримання кредитів у електротресті та електробанку [270, арк. 80-81]. Робота в цьому напрямку дозволила вже до 1 жовтня 1925 р. створити на Поділлі десять електрокооперативів, які об’єднували чотири тисячі пайщиків-селян [726, с. 74].

Результативна робота “Вінелектро” та запропонований ним план знайшли підтримку у губвиконкомі, який у лютому 1925 р. запропонував йому поширити

свою діяльність на все Поділля. Зазначимо, що бюро Подільського губкому КП(б)У аналогічну рекомендацію ухвалило ще 21 серпня 1924 р. Відтак товариство, спираючись на дані губземвідділу, провело оцінку енергетичних запасів губернії. За мінімальними підрахунками гідроресурси головної водної магістралі краю – Південного Бугу – становили 6000 кінських сил. Це дозволяло, на думку енергетиків, “мати нові гідроустановки” біля с. Сабарова, Вітави, Тиврова та Янева Вінницької округи, с. Печари – Тульчинської, с. Райгорода, Губника, Тростянця і Хоцеватового – Гайсинської. Крім того, пропонувалося збудувати ГЕС в Кам’янці-Подільському на річці Смотрич і в м. Калюс на р. Калюс Кам’янецької округи. У Могилівській окрузі мали з’явитися дві ГЕС на р. Мурафа. Звернули увагу також на поклади торфу. Експерти дійшли до висновку, що при використанні його як палива для електростанцій запасів вистачить на “50 років при вісімнадцятигодинній роботі щодня, для 3000 кінських сил” [270, арк. 79-80; 699, с. 401].

Раціональне використання можливостей великих і середніх млинів дозволило на їхній основі досить швидко обладнувати ГЕС. Вже в 1925 р. такі електростанції вносили певну частку в електрифікацію краю. Так, у Тульчинській окрузі з 10 електростанцій 4 загальною потужністю 43 квт. були створені на базі млинів. Вони виробили в 1925 р. 17,8 % всієї електроенергії, а в 1927 р. – 15,6 % [291, арк. 21]. Така робота була особливо нагальною з огляду на погіршення стану електростанцій, які давно перебували в експлуатації. Так, на засіданні президії Проскурівського ОВК 19 лютого 1925 р. технічний стан Проскурівської електростанції визнали “дуже критичним” і, якщо терміново не вжити заходів, то “праця станції повинна припинитися, вважаючи на те, що в настоящій мент усі двигуни перевантажені, що всі вони потребують ремонту” [638, арк. 131]. Схоже попередження щодо Тульчинської електростанції проігнорували. Унаслідок чого через “перевантаженість машин” сталася “зіпсованість машин” [291, арк. 171 зв.].

Враховуючи дефіцит електроенергії, постійний брак коштів на ремонт обладнання, окркомунгоспи постійно тримали в полі зору тарифи на

електрику. Оскільки звичні в наш час електролічильники ще не застосовувалися, то споживачі укладали договори на оплату спожитої електроенергії відповідно до кількості ламп та їхньої яскравості чи електроприладів (промислові споживачі). Найчастіше використовувалися лампи в 16 і 25 свічок*. В разі несвоєчасної сплати боржників слід було відмикати від мережі та стягувати заборгованість у судовому порядку. Для населення та торгових закладів електрика подавалася з “4 годин ранку до 1 години ночі”. Цікаво, що відмикання від мережі, як і наступне приєднання до неї, здійснювалися за окрему плату [598, арк. 4 зв.].

Значні зусилля спрямовувалися на будівництво запланованих ще в 1921 р. електростанцій. Тому пуск у 1924 р. Сабарівської, в 1926 р. – Браїлівської та в 1928 – Брацлавської ГЕС відзначали як великі свята. У 1927 р. розпочалося будівництво низки нових потужностей. Зокрема, гідроелектростанції в 450 кінських сил “на водоспаді у Кам’янці” [599, арк. 35 зв.]. Для забезпечення Проскурівської округи електроенергією запланували будівництво дизель-генераторної електростанції в 1200 кінських сил у Проскуріві [1176].

Однак, навіть враховуючи певні досягнення в цій царині, слід зазначити, що на кінець двадцятих років Поділля залишалося переважно без благ електроенергетики.

Отже, впродовж всього періоду непу питання відбудови та розвитку стратегічно важливих для Поділля ценових підприємств цукрової, спиртової, текстильної галузей та електрифікації краю перебували в центрі уваги органів місцевої влади. Їй вдалося, попри брак коштів і відсутність запчастин, налагодити відновлення потужностей. Зокрема, цукровики з одних цукрових заводів демонтували обладнання і встановлювали його на інші, що дозволило налагодити виробництво солодкого продукту спочатку на половині підприємств. Масове відновлення цукрозаводів було проведене лише в другій половині 20-х років. Проте аж до 1928 р. так і не вдалося ввести в дію всі цукроварні регіону.

* Одиниця виміру сили світла [1308, с. 255].

Концентрація сил та засобів і жорстке придушення проявів невдоволення дозволили вже до початку 1925 р. провести реконструкцію Дунсукна. В її ході 5 діючих фабрик реорганізували в одну, більш ніж у 5 разів скоротили управлінський персонал і на 8 % – робітників. Це дозволило зміцнити дисципліну та підняти продуктивність праці, що позитивно вплинуло на рівень заробітної плати. Все це перетворило Дунсукно в одне з кращих текстильних підприємств України, що й зумовило його реорганізацію в трест республіканського значення.

Через тотальне пограбування винокурень і дію “сухого закону” перша половина двадцятих років була катастрофічною для спиртової промисловості: працювали лише два заводи. Проте з відновленням виробництва горілки галузь почала стрімко нарощувати свій потенціал.

В електроенергетиці, за браком коштів на масштабні проекти, в міру можливостей проводилася реконструкція та будівництво малих електростанцій – переважно шляхом встановлення генераторів у млинах. Значну роботу з електрифікації сіл і містечок провадила компанія “Вінелектро”.

4.3. Перетворення в торговій та підприємницькій сферах регіону

Ухвалення непу на перших порах не змінило негативного ставлення до торгівлі. Існуючі потреби мав задовольняти прямий товарообмін, або продуктообмін, між промисловістю та сільським господарством. В резолюції X Всеросійської конференції РКП(б) 26-28 травня 1921 р. “Про економічну політику” він визнавався “головним важелем” зміцнення “економічного союзу” між пролетаріатом і селянством [696, с. 405-496]. Товарообмінні операції дозволялися лише після виконання продподатку, на чому акцентували увагу місцеві органи влади, зокрема Печарський волвиконком Тульчинського повіту в наказі № 31 від 16 червня 1921 р. [699, с. 81].

Однак запропонувати селянам промислові товари для еквівалентного обміну на сільськогосподарські продукти держава не могла через гостру

економічну кризу. Саме тому, враховуючи потреби сільського господарства, I Подільський губернський з'їзд рад “доручив Подгубраднаркому дати завдання кустарям” виготовити для товарообміну “понад податки” 10 тис. кіс, 10 тис. серпів, 10 тис. відер, 10 тис. сокир, 10 тис. залізних лопат, 5 тис. возів, 25 тис. підків тощо [699, с. 91]. Через фактичну заборону приватної торгівлі вона “зовсім занепала” [476, арк. 11]. Суттєво обмежувалося проведення ярмарків. Зокрема, категорично заборонялося продавати на них продукти, котрі можна купити в кооперативах, здійснювати купівлю-продаж і обмін худоби, торгувати за іноземну валюту. За недотримання вимог порушників чекав суд, конфіскація майна, трибунал [1006].

Фактично монопольне право на проведення товарообмінних операцій ВУЦВК в квітні 1921 р. надало кооперативним організаціям. Вони мали створювати товарообмінні пункти та встановлювати еквівалентні ціни. На губекономнараду покладалися функції контролю за діяльністю кооперації та сприяння їй, але без втручання в її діяльність [366, арк. 45-46]. Проте кооперація теж не мала промислових товарів для таких операцій.

Врешті-решт влада змушена була піти на поступове впровадження вільної торгівлі. Бажаючі займатися такою діяльністю повинні були зареєструватися в міліції та отримати дозвіл на право торгівлі. Умовою його отримання було внесення плати в розмірі від 15 тис. до 1 млн. крб. радянськими знаками (радзнаками), залежно від категорії (від торгівлі на лотках до ресторанів) [579, арк. 18; 370, арк. 7-7 зв.]. Документальним підтвердженням отриманого права було “Свідоцтво на право ведення торгівлі”, яке видавали відділи управління повітвиконкомів [567, арк. 50]. Узагальнивши перший досвід такої реєстрації, ВУЦВК 8 березня 1922 р. ухвалив постанову “Про розряди торгових підприємств”. Замість попереднього поділу на чотири категорії запровадили п'ять розрядів – від дрібної роздрібно торгівлі “на базарах одноособово з рук” до оптової торгівлі, та встановили фіксовані розміри оплати за піврічний патент – від 4 до 400 крб., але не в радзнаках, а в дореволюційних золотих рублях, як це практикувалося в 1922 р. [706].

Крім отримання патенту, торговці на базарах повинні були сплачувати місцеві разові щоденні збори. Їхні розміри встановлювалися місцевими виконкомом відповідно до постанови ВУЦВК від 16 серпня 1922 р. Так, Новоушицький повітвиконком своїм наказом № 48/26 від 22 серпня 1922 р. визначив, що “особи, які проводять продаж у роздріб будь-яких товарів або речей на базарах чи вулицях з лотків, корзин, посуду чи з рук, повинні сплачувати збір у розмірі 60000 крб. у радзнаках з кожного торговця і 180000 крб. з торгуючих означеним з возів. Від зборів звільняються особи, які проводять випадковий, але у вигляді промислу, продаж у роздріб уживаних речей свого домашнього вжитку. З продажу на базарі худоби в розмірі 3000000 крб. з голови великої та 1000000 крб. з голови дрібної худоби. Збір стягується з кожної голови худоби, незалежно від того, здійснилась чи ні купівля-продаж. У випадку відмови від сплати разового збору товари і речі затримуються в порядку, який буде встановлено місцевим поввиконкомом” [700, с. 161-162]. Вже 26 березня 1923 р. губвиконком телеграмою рекомендував стягувати такий збір у розмірі 3% від вартості піврічного патенту. Окрвиконкоми мали право на певне коригування ставок. Зокрема, Кам’янецький окрвиконком наказом № 38 від 2 квітня 1923 р. встановив у містах округи для торгових підприємств I розряду трьохвідсотковий збір у розмірі 2 крб. 70 коп. за базародень, II розряду – 4 крб. 20 коп., а для містечок – відповідно 2 крб. 40 коп. і 3 крб. 15 коп. у радзнаках [580, арк. 49].

Одним із перших розпочав реєструвати торговцями своїх рідних та знайомих керівний склад правоохоронних органів. Владі навіть довелося певними заходами обмежувати апетити посадовців. Зокрема, своїм циркуляром № 38 від 22 січня 1922 р. Подільський губвиконком рекомендував усім повітовим відділам управління “утриматись від видачі дозволів на право торгівлі дружинам і членам сімей співробітників міліції, особливо тим, які належать до комскладу” [526, арк. 3].

Усіх торговців, які не мали відповідного Свідоцтва, розглядали як спекулянтів і прирівнювали до ворогів радянської влади, яких необхідно було

знищувати [521, арк. 9]. Контроль за дотриманням правил торгівлі покладался на міліцію та інспекторів з непрямих податків. При затриманні за торгівлю без Свідоцтва складався протокол і справа передавалася до суду. Наприклад, 13 грудня 1923 р. судово-кримінальне відділення Подільського губернського суду на виїзній сесії в Кам'янці-Подільському за торгівлю цигарками без патенту засудило “Бліндера Йосифа Хаїмовача до двох тижнів некваліфікованої фізичної праці та конфіскації затриманих у нього 13 пачок по 25 шт. цигарок і 3-х пачок по 10 шт.” Його брат Тойвель за перешкоджання “інспектору 4-го району в складанні протоколу” був засуджений до шести місяців позбавлення волі із застосуванням “умовного звільнення з іспитовим терміном у три роки” [568, арк. 7].

Упродовж 1922 р. відбувалося становлення торгової мережі. Завдяки проведеному перепису, який охопив 106 міст і містечок, було встановлено, що станом на 15 березня 1923 р. на Поділлі працювало 11045 торгових підприємств, з яких 10248 – приватних, 698 – кооперативних та 63 – державних. Торговий обіг розподілявся так: 90,7 % – приватна торгівля, 6,5 % – кооперативна та 2,8 % – державна. На березень 1924 р. за цим показником приватні заклади (делегати X Подільської губпарконференції називали їх “чорними”) вже контролювали 94,9 %, кооперативна торгівля – 4,3 % та державна – 0,7 % торгових операцій [680, с. 10]. Такі дані кореспондуються із загальноукраїнськими тенденціями. На березень 1923 р., за даними С. Кульчицького, 96,3 % торгових підприємств України були приватними, серед них: у роздрібній торгівлі – 97,4 %, оптово-роздрібній – 48,9 %, оптовій – 18,7 %. Частка приватника в роздрібному товарообігу складала 91,8 %, оптово-роздрібному – 50,3 %, оптовому – 1 % [997, с. 208].

Причину такого становища губком КП(б)У вбачав у тому, що в 1923 р. на Поділлі ще не було губернського об’єднання кооперації, що ускладнювало “керівництво і облік роботи”. Були окремі об’єднання споживчої кооперації, до складу яких входило 894 низових (сільських) споживчих товариств, але “активно працювала невелика кількість”. Окрім того, в усіх великих містах

діяли робітничі кооперативи. До того ж цукровики мали власне вертикальне об'єднання в “многолавки”, без губерньського центру. Самостійними структурами були також військова кооперація та кооперація залізничників, які мали власні губерньські об'єднання [445, арк. 38-39].

Різко негативно на розвиток системи торгівлі вплинули “ножиці цін” 1923 р., які в звіті про роботу відділу управління губвиконкому називали “ножиці т. Троцького” [535, арк. 248]. Восени настала “торгова криза”, тобто “повний застій в торгівлі” внаслідок диспропорції цін [443, арк. 56 зв.; 460, арк. 7]. Так, у Вінниці за пару чобіт селянину потрібно було віддати 50 пудів зерна, а за плуг, який коштував 3 червінці, або в середньому 15000 крб. радзнаками, 150 пудів. Загалом у регіоні на 1 липня 1923 р. довоєнний сільськогосподарський набір коштував 70 коп., 1 жовтня – 46, 1 листопада – 47, 1 січня 1924 р. – 71 коп. У той же час “промисловий карбованець” коштував 160 коп., 1 жовтня – 192, 1 листопада – 163, 1 січня 1924 р. – 146 коп. [535, арк. 61, 248]. Певне сходження “ножиць цін” відбулося в грудні 1923 – січні 1925 р.

Низька купівельна спроможність селян, важкий податковий тягар і невміле господарювання, коли накладні витрати досягали 40 % всього обороту, як у Могилівській окрузі, призвели до скорочення мережі сільської споживчої кооперації [237, арк. 5]. Тим більше, що селяни бачили, що “в польських селах і містечках на кордоні ціни на худобу і хліб вдвоє і троє вищі, ціни ж на фабрикати значно дешевші” [447, арк. 108]. Не рятувало становище зниження райсоюзами, зокрема Бершадським, ціни на свої товари до 25 %. Однаково і споживачів не змогли утримати, і зазнали фінансових збитків [236, арк. 24].

На розвиток торгівлі негативно впливала висока вартість патентів на право займатися торгівлею. Це змусило значну кількість споживчих кооперативів припинити торгівельну діяльність або самоліквідуватися, оскільки, щоб викупити патент із 20% знижки, кооперативу потрібно було продати не менше 4 фур хліба [323, арк. 178-178 зв.].

Стабілізувати ситуацію вдалося на початку 1924 р., коли було введено в обіг готівковий червінець і вжито заходів з посилення охорони кордону: ціни на

промислові товари з січня по березень 1924 р. знизилися на 18,7 %, а на сільськогосподарські – зросли на 44,2 %. Тож із січня суттєво зріс товарообіг у губернії, переважно в приватній торгівлі: з 377,1 тис. крб. в грудні 1923 р. до 988,9 тис. крб. у січні 1924 р. І, хоч у лютому він скоротився до 510 тис. крб., тенденція була загалом позитивною [257, арк. 10, 16].

Зазначені процеси прямо стосувалися торгових підприємств. Якщо, попри різноманітні спроби зберегти покупців, за період з жовтня 1923 по січень 1924 р. їхнє число зменшилася на 37 %, то до жовтня 1924 р. – зросло на 40 %. За цим показником Поділля вийшло на перше місце в Україні, а за обсягами торгівлі – на сьоме [257, арк. 9; 266, арк. 3 зв.-4].

Варто наголосити, що, дозволивши приватну торгівлю, радянська влада залишалася ворожою до неї. Витіснення приватних торгових підприємств було одним із провідних напрямків її політики щодо торгівлі. Приватник, або як його називали, “непман”, маючи патент на торгівлю, сплачував прибутковий податок і орендну плату за магазин або щоденний ринковий збір. Крім того, в 1924 р., відповідно до постанови ВУЦВК і Раднаркому від 15 листопада 1923 р., було запроваджено особливий збір з рахунків понад 5 крб. Власники зобов’язані були вести спеціальні “квитанційні книжки” та заносити в них усі рахунки з продажів. Щоб змусити торговців виконувати дану постанову, регулярно проводилися перевірки магазинів. Так, 9 вересня 1924 р губфінвідділ, розглянувши підсумки ревізії торгового підприємства ІV розряду Штейна Мордка, за відсутність квитанційної книжки наклав на нього штраф у розмірі 30 крб. і зобов’язав завести книжку [331, арк. 39].

Тиск на приватника призвів до того, що станом на 1 жовтня 1924 р. в оптовій торгівлі частка держави зросла до 71,4 %. Особливо агресивно щодо приватних торговців діяло Українське пайове товариство роздрібної торгівлі “Ларьок”. Як зазначалося в доповіді Вінницького комісіонерства торгово-промислового банку СРСР за операційний 1923/1924 р.: “Розпочавши в липні 2-3 магазинами “Ларьок” в даний час має в місті 60 торгових одиниць, з яких 30 дрібних, 15 середніх і 15 великих”. Збільшення мережі відбувалося за рахунок

“бакалійних лавок, роздрібників і буфетів”, які, не витримуючи конкуренції, закривалися. Обсяг торгівлі даного товариства зріс із 30 тис. крб. в липні до 100 тис. у жовтні. Одночасно правління “Ларька” активно формувало свою мережу по всій губернії. Його агентства та магазини відкрилися в Кам’янці-Подільському, Проскурові, Тульчині тощо [94, арк. 110-111; 266, арк. 4].

Додаткові витрати поклала на торговців і постанова президії губвиконкому № 223 від 23 грудня 1924 р. У ній окрвиконкомам рекомендувалося зробити обов’язковими для торгових підприємств усіх форм власності оголошення в торгових залах про роздрібні ціни відповідно до затвердженого переліку товарів. Вже 11 січня 1925 р. Вінницький окрвиконком обов’язковою постановою № 5 виконав ці рекомендації і вказав, що обов’язковий асортимент повинен включати: житнє та пшеничне борошно; білий пшеничний, житній і петльований хліб; пшоно; гречані крупи; коров’яче масло; олію; цукор рафінад і пісок; сіль; мило просте; сірники; м’ясо; оселедці; гас; галоші; чай чорний; тютюн кришений; цигарки 1 і 2 гатунку; махорку; натуральну каву; ситець [338, арк. 5].

Діяльність приватних торговців ще більше ускладнила постанова президії губвиконкому № 68 від 17 лютого 1925 р., якою комунгоспи зобов’язувалися укладати договори оренди на торгові приміщення через торги, що призводило до зростання орендної плати [339, арк. 27-28].

Скориставшись із сприятливої ситуації, суттєво активізувалася робітнича кооперація. До літа 1925 р. вона потіснила приватних крамарів у подільських містах. У Кам’янці-Подільському Церобкооп у боротьбі з приватниками через свої 22 філії у всіх районах міста захопив ринок торгівлі бакалією та мануфактурою і на 50% торгівлі хлібом і м’ясом. Вважалося, що бюджет робітника був охоплений нею на 70 % [596, арк. 162]. У той же час у Вінницькій окрузі за перше півріччя 1925/1926 р. державні торгові підприємства становили лише 1,1 % та мали 21,2 % торгового обігу, кооперативні – 2,53 та 10,16 %, приватні – 98,84 % та 70,95 % [683, с. 18; 277, арк. 105]. В Проскурівській окрузі державна торгівля мала 1,28 % торгових

підприємств і контролювала 3,77 % торгового обігу, кооперативна відповідно – 11,89 % та 27,23 %, приватна – 86,84 % та 69 % товарообігу [717, с. 37].

Найгіршим для влади було становище в Тульчинській окрузі. Тут державна торгівля ледве жевріла – 0,46 % торгових підприємств при 0,7 % торгового обігу. Зате кооперація, маючи лише 4,97 % закладів, контролювала 30 % обігу. Поза конкуренцією була приватна торгівля – 94,57 % торгових закладів при 69,2 % торгового обігу [291, арк. 37]. Вінницький окрпартком пояснював таке співвідношення ліквідацією на користь кооперації держторгів і тим, що вони не встигли швидко опанувати ринок. Приватна торгівля займала домінуючі позиції в “групі сільськогосподарської продукції, а кооперативна з рештками державної – в групі фабрикатів” [291, арк. 105]. Справедливість висновків показали результати 1926/1927 р., коли кооперативна торгівля виросла на 58,3 %, а приватна скоротилася на 0,6 %. Проте в абсолютних цифрах приватні торгові заклади на Вінниччині ще суттєво переважали кооперативні та державні: 4744 (80,49 %) проти 963 (16,34 %) і 187 (3,17 %) відповідно [281, арк. 20 зв.].

Загалом на середину 20-х рр. на Поділлі було завершено формування системи торгівлі. Державної торгівельної мережі тут практично не було. Зазначимо, що наступ на приватника та зміцнення у неприродний спосіб позицій кооперативних торгових підприємств паралельно супроводжувалися наростанням недоліків у роботі кооперації. Звичним ставало зростання накладних витрат до 53 % [479, арк. 11]. Паралельно завершився розгром масової контрабанди, свідченням чого стало згортання польських транзитних фірм і відсутність масових групових порушень кордону [514, арк. 47-48].

Необхідно звернути увагу на те, що, незалежно від розвитку мережі торгівлі, влада постійно прагнула зберегти в своїх руках монополію на торгівлю стратегічно важливими товарами, в першу чергу, сіллю. Подільський губвиконком в наказі № 31 від 23 січня 1922 р. категорично забороняв будь-яку вільну торгівлю цим продуктом й натурпреміювання ним та наголошував, що відпускати сіль населенню мають право виключно державні продовольчі

органи чи інші органи лише в порядку планового державного постачання “по нарядах і нормах продорганів”. Наголошувалося, що сільське населення отримує сіль в порядку планового державного постачання лише за товарообміном на сільгосппродукти, а саме: зерно-хліб, зерно-фураж, об’єм-фураж і крупи. Міське ж населення та робітники, які не перебували на державному постачанні, повинні були отримувати сіль, як плату, не більше двох фунтів в місяць на їдока. Одночасно дозволявся вільний товарообмін на сіль, але без права перепродажу. При обміні сільгосппродуктів встановлювався еквівалент: за один пуд крупної солі півтора пуда жита (ціна дрібної солі збільшувалася на 30 %). На залізничному та гужовому транспорті дозволялося провозити не більше 20-ти фунтів солі на людину. Всі приватні особи, кооперативні об’єднання, державні установи та військові кооперативи повинні були в п’ятиденний термін здати сіль на облік продорганів. Завершувався наказ традиційними для того часу попередженнями про судову відповідальність для порушників та наказом для міліції та адміністративних органів вживати найрішучіших заходів для боротьби з незаконним провозенням і продажем солі [700, с. 55-56].

Також до державної монополії належала торгівля спиртними напоями. Хоч офіційно в країні аж до 1925 р. діяв “сухий закон”, з метою наповнення бюджету було дозволено виготовлення та продаж вина і пива. Цей вид торгової діяльності жорстко регламентувався. Так, у циркулярі № 37 Подільського губвиконкому від 10 лютого 1922 р. наголошувалося, що роздрібні торговці “зобов’язані закуповувати вино для продажу лише в оптових торговців” [526, арк. 10-11]. Циркуляр доповнювався “Правилами проведення роздрібної торгівлі вином з правом споживання на місці, а також на виніс і в розлив”. Така торгівля дозволялась лише виноградним вином міцністю до 20 градусів у “ренскових погрібах, столових, ресторанах і тимчасових виставках”. Доцільно звернути увагу й на те, що місця для продажу вина та його розпивання мали бути не ближче “250 саж. від буд., які займають лабораторні, інтендантські, продовольчі та інші військові склади, а

також на відстані менше чим 1? версти від ракетних заводів, арсеналів, артилерійських складів і порохових заводів і погребів, а також не ближче 100 саж. від дитячих будинків та лікарень”. Спеціально обумовлювалося, що загальний обсяг на продаж не може “перевищувати 500 відер вина всіх сортів” і що вино повинно зберігатися в тому ж посуді, в якому було доставлене з оптового складу. Заборонялося розбавляти вино водою та будь-чим іншим. Звертає на себе увагу заборона продавати вино в готелях, постійних дворах, мебльованих квартирах і гуртожитках, під заставу або в обмін на речі чи продукти, а також заборона продавати вино підліткам і особам у стані сп’яніння. Враховуючи, що захмелілі відвідувачі прагнутимуть “продовження свята”, установам, які продавали вино на розлив, заборонялося влаштовувати азартні ігри, але “облаштування більярду, а також допущення музики, потребують спеціальних дозволів відділу управління, від якого отримано дозвіл на право торгівлі вином. Дозвіл видається за особливу плату”. Торгівля вином у “виноторгівлях, які мають право продажу із вживанням на місці, дозволялася в містах з 8-ми годин ранку до 11-ти годин вечора, а в інших населених пунктах з 9-ти годин ранку до 10 годин вечора” [526, арк. 10-11].

Зазначимо, що регламентація торгівлі алкогольними напоями і надалі була в полі зору влади. Так, Подільський губвиконком наказом № 294 від 14 серпня 1923 р. “Про доповнення правил торгівлі пивом і вином” дозволив “продавати пиво з винних лавок на виніс” і видавати дозволи на торгівлю вином “в сільській місцевості” [580, арк. 111]. На засіданні 11 березня 1925 р., хоч “сухий закон” вже було скасовано, він визнав “небажаним та шкідливим відкриття крамниць на продаж денатурату [спирту – М. О.] в селах, дозволивши цей продаж лише в поселеннях міського типу”. В іншому випадку бажаючі це робити повинні мати посвідчення райвиконкому з дозволом продавати денатурат [514, арк. 17]. Наступним кроком стала постанова губвиконкому № 254 від 20-го квітня 1925 р. “Про торгівлю спиртними напоями”. В ній наголошувалося, що дозвіл на таку торгівлю в

усіх населених пунктах має видавати адміністративний відділ відповідного виконкому. На відміну від “Правил...” 1922 р., дозволялося продавати вино “на виніс”. Підкреслювалося, що при наявності дозволу на торгівлю вином можна продавати інші спиртні напої без особливого дозволу, а от при торгівлі пивом торгувати вином без додаткового дозволу заборонялося. Крім того, заборонялася зазначена торгівля в “прикордонній/митній смузі”. Посилювалося також покарання за порушення цієї постанови – порушників могли покарати адміністративним штрафом у 300 крб. або арештом до 3-х місяців [338, арк. 29].

Документи свідчать, що влада всіма методами намагалася змусити торгівців дотримуватися зазначених “Правил...” Оскільки ті не поспішали цього робити, то економічний відділ губвідділення ДПУ періодично влаштовував провокації з метою нелегальної закупівлі спирту на спиртових заводах (за тодішньою термінологією – винних заводах). Так, у липні 1924 р. в ході спеціальної операції сексотів із такої закупівлі на Мартинівському винзаводі Межирівського району Вінницької округи було виявлено підпільний “трест” з мешканців Межирова Шуля Спектора, Лейзера Зака та Іцка Шнайдера. Вони контролювали весь нелегальний збут спирту з цього підприємства, на що скаржилися дрібні торгівці, зокрема Сара Хазинова, які втратили можливість продавати 1-2 відра спирту в день по ціні 63 крб. (приблизно 3,1 млн. крб. у радзнаках 1923 р.) за відро. Їм дозволили робити це лише раз на тиждень [263, арк. 60-62].

Дуже жорстко органи влади ставилися до питань нормування порядку торгівлі. Зокрема, Кам’янецький повітвиконком своєю обов’язковою постановою № 156 від 2 жовтня 1922 р. встановив такий режим торгівлі: “На базарах і ринках: а) для осіб, які торгують у відкритих приміщеннях на ларах, рундуках і столиках, з возів в рознос тощо з 10 годин ранку до 8 год. вечора за офіційним часом – безперервно; б) для осіб, які торгують у закритих приміщеннях, м’ясних лавках, магазинах із продуктами тощо – з 10 год. ранку до 8 год. вечора з перервою на обід з 2-х до 4-х год. дня. Поза базарами – з 10

год. ранку до 2 год. дня і від 4 год. дня до 8 год. вечора. В ресторанах, столових, кондитерських і кофейнях, а також буфетах від 9 год. ранку до 12 год. ночі, причому робітники та службовці таких підприємств працюють у дві зміни з таким розрахунком, щоб їх робочий день не перевищував нормального восьмигодинного робочого дня”. Поза вказаний час, а також у недільні та святкові дні торгівля суворо заборонялася, за винятком базарної та підприємств, які торгують продуктами: м’ясні лавки, ресторани, їдальні тощо. Наголошувалося, що власники зобов’язані забезпечити для робітників і службовців не менше одного вихідного дня на тиждень. Заборонялася купівля-продаж будь-чого по дорозі до базару і не в спеціально відведених для цього місцях, а також торгівля цигарками, галантерейними товарами, зернятами і фруктами в корзинах на тротуарах, а також торгівля особам, які не досягли 18-річного віку. Винні в невиконанні цієї постанови підлягали адміністративній відповідальності – штрафу до 300 крб. золотом. Контроль за її виконанням, а також за веденням торгівлі у відповідності до патентів, покладалася на органи міліції [700, с. 181-182].

Вже 17 квітня 1923 р. обов’язковою постановою № 59 Кам’янецький окрвиконком вніс зміни до даної постанови. Вони дозволяли торгівлю на базарах та ринках з 9 до 19 години та в критих приміщеннях з “9 до 1 год. дня та з 2 до 6, поза базарами в критих приміщеннях – з 9 до 2 і з 4 до 8”. У вихідні та святкові дні – з 12 до 4 год. В ресторанах – з 9 до 23 год. Підкреслювалося, що як ті, хто вперше отримав торговий патент, так і особи, які продовжили його дію у зв’язку із закінченням терміну, зобов’язані зареєструвати нові патенти в районних управліннях міліції [580, арк. 59]. Могилівський окрвиконком пішов ще далі і постановою від 27 грудня 1923 р. надав усім райвиконкомам округи право в адміністративному порядку карати за порушення правил чи розпорядку торгівлі штрафом у 10 крб. золотом, або арештом до трьох діб, або примусовими роботами без позбавлення свободи [325, арк. 3]. Він же обов’язковою постановою № 8 від 25 лютого 1924 р., з метою забезпечення громадського порядку, тиші та благоустрою заборонив

будь-яку торгівлю на відкритому повітрі за межами базарів та ринків. Порушникам загрожував штраф до 300 крб. золотом з виплатою в радзнаках, або арешт до 3-х місяців, або примусові роботи на 6 місяців [336, арк. 4].

Зазначимо, що в березні і травні 1925 р. окрвиконкоми, за рекомендаціями губвиконкому, двічі уточнювали режим роботи торгових підприємств, аж поки не запровадили подовжену роботу в літній час для базарів і ринків, – з 8-ї до 24-ї, заборонили торгівлю в магазинах у дні пролетарських свят і скасували реєстрацію торгових патентів у міліції. Крім того, наголошувалося, що для “спеціальних видів торгівлі: вином, пивом, машинками для друку, шрифтами, вогнестрільними знаряддями та вогнеприпасами, друкарськими виробами, медикаментами, предметами санітарії та гігієни, а також для відкриття та експлуатації готелів, нічліжних будинків та заїздів” необхідно одержати дозвіл [338, арк. 12, 39].

Крім того, що влада опікувалася режимом роботи базарів і ринків, вона прагнула здешевити їхнє утримання. Характерним у цьому плані є циркуляр № 61 Кам’янецького повітвиконкому від 21 квітня 1922 р., яким задля економії державних коштів пропонувалося “утримання комендантів базарів в заштатних містах, містечках, волостях і селах, за виключенням повітових міст, надалі здійснювати коштом торгівців шляхом їх самообкладення” [526, арк. 22]. Можна припустити, що велика кількість постанов щодо регулювання правил торгівлі опосередковано свідчить про їхнє несприйняття та порушення подолянами.

Специфічною формою підприємництва була контрабанда. Рятуючись від украй важкого матеріального становища, мешканці краю вдавалися до будь-яких методів заробітку. 1921-1922 рр., з огляду на недорід, за кордон переправлялися головним чином антикваріат, золото, срібло, пух, щетина тощо. Назад доставляли промислову продукцію, продовольство та польський спирт [240, арк. 45]. Особливо владу непокоїло контрабандне переправлення за кордон стройових коней, яких там продавали за золото. Військнарада при губвиконкомі 19 липня 1921 р. навіть зобов’язала військові та місцеві органи

затримувати всіх таких коней, які рухаються по дорозі до кордону, як табунами, так і поодиночі [346, арк. 1; 237, арк. 5].

Сприяло даному промислові важке матеріальне становище прикордонників, що ставило їх у залежність від місцевого населення, яке постачало його продовольством і розраховувало на взаємність не лише від червоноармійців, але й комскладу. Так, командир 1-ї роти 13 прикордонного загону Медведєв разом з політкомісаром 12 загону, старшиною і червоноармійцями на початку серпня 1923 р. впродовж п'яти днів “затримав 15 мішків контрабандних товарів і 15 пляшок спирту і напоїв, і все залишив собі. Старшина роти надав сприяння мешканцю с. Жабинці Підлісному Антону в перекиданні контрабанди, за що отримав сукна на 4 костюми, хрому на 2 пари чобіт, матеріал на 3 пари білизни і 15 крб. сріблом” [177, арк. 76-77; 249, арк. 46; 473, арк. 10]. Здійснювали прикордонники й послуги із супроводу контрабанди в тил. Наприклад, 31 жовтня 1922 р. прикордонний загін 1-го кавалерійського ескадрону 1-го взводу, який базувався в м. Дунаївці, їхав із кордону – “всі п'яні вкрай”. Заїхавши у волосний виконавчий комітет м. Балина, командир взводу Артемов змусив голову виконкому та секретаря партійного осередку випити пляшку спирту. Дорогою на Дунаївці під Залісецьким лісом він порубав голови та плечі селянам, які везли продподаток, а також мішки з зерном. “Цей загін, – скаржився голова Балинського волвиконкому Кисельов, – неодноразово вчиняв такі темні справи, кожен раз проводячи контрабанду під охороною в м. Дунаївці” [700, с. 189-190]. Звідти вона переправлялася вглиб країни [702, с. 39, 53].

Таке становище змушувало владу вишукувати можливості кращого забезпечення прикордонників. Один із способів поліпшити їхнє становище та одночасно посилити боротьбу з контрабандою передбачала постанова РНК УСРР № 730 від 30 серпня 1921 р. “Про заходи боротьби з контрабандою та про натурпреміювання за затримані контрабандні товари”. Вона поклала відповідальність за таку боротьбу, крім митників і особливі відділи ВУНК, на волвиконкоми, сільради і КНС. Встановлювалися премії в розмірі 20 % від

вартості контрабанди, яку вивозять, і 15 % – яку ввозять. 50 % від затриманого продовольства мало спрямовуватися на преміювання, а 50 % – в державний фонд [40, арк. 113]. Крім того, як звернув увагу Д. Архірейський, “якщо контрабанду затримували комнезами без допомоги прикордонників і чекістів, комнезамівці отримували премію повністю. Якщо контрабанда вилучалася за доносом, донощик отримував премію в рівних частках із затримувачем” [855, с.191]. Зокрема, якщо грошове забезпечення прикордонників видавалося своєчасно, продуктове – із запізненням й не завжди якісне, то до 29 вересня 1923 р. обмундирування їм видали лише 28 % від належного. До того ж через важкий характер служби воно не витримувало встановлених нормативних термінів і на 50 % було непридатне для використання. Шинелей та зимової білизни не видавали зовсім, як і простирадел і матраців. Тому в політичному і бойовому плані стан частин був украй слабкий [448, арк. 2].

У пошуку можливостей покращити своє життя не відставали від прикордонників і митники, на що звернула увагу С. Трухманова. Вони брали участь у перекиданні контрабанди, пломбували у себе вдома контрабандний крам, тримали постійний зв'язок з контрабандистами [1218, с. 167].

Масштаби контрабанди були такими, що у прикордонній смузі організовувалися відділення найбільших польських фірм, “які ставили собі за мету, – як зазначалося в літерній телеграмі №5248 від 10 грудня 1921 р. Подільського губвиконкому всім повітвиконкомам, – не зупиняючись ні перед якими затратами, вилучити кращу нашу експортсировину з Поділля”. Оскільки запропонувати економічні альтернативи влада не могла, то “каральні органи, які охороняють кордон, оголосили вищу міру покарання за контрабанду експортсировини за кордон. Такі ж заходи застосовані до осіб, які ведуть злісну скупку по містечках, волостях і селах для контрабандистів [...] нашої найціннішої російської експортсировини” [366, арк.53]. Принагідно варто звернути увагу на слова про “російську експортсировину”, які наочно ілюструють рівень “незалежності” УСРР.

Зазначимо, що, мабуть, від безсилля перед контрабандистами міліція Проскурівської округи навіть заборонила виїзд в нейтральну смугу та попередила, що особи, затримані там, будуть заарештовані та відправлені у концентраційні табори з конфіскацією майна [1006].

Задля координації дій різних організацій і установ у боротьбі з контрабандою, як слушно наголошував Д. Архірейський, 8 грудня 1921 р. РНК УСРР створив Центральну комісію по боротьбі з контрабандою. Невдовзі було створено її органи на місцях – губернські та дільничні трійки з широкими повноваженнями. До їхнього складу входили представники ДПУ, військового командування та митні комісари. Очільником призначався начальник відділу ДПУ. Через рік, 14 листопада 1922 р., РНК УСРР своєю постановою “Про заходи по боротьбі з контрабандним увезенням і вивезенням товарів” реорганізував дану комісію в Центральну міжвідомчу комісію по боротьбі з контрабандою [855, с. 197, 200].

Реагуючи на звернення з місць, колегія НКЮ 14 червня 1922 р. включила до переліку покарань штрафи та конфіскацію контрабандних товарів і знарядь злочину, а ВУЦВК постановою від 6 грудня 1922 р. “Про боротьбу з кримінальним бандитизмом і контрабандою” вніормував порядок розгляду цієї категорії злочинів. Встановлювалося, що за рішенням трійки в складі заступника голови губвиконкому, начальника губвідділу ДПУ та губпрокурора справи передаються на розгляд надзвичайної сесії губревтрибуналу. Слідство мало провадити ДПУ. В цьому йому підпорядковувалися органи міліції та карного розшуку. Слідство мали провести за 3 доби. За рішенням особливої комісії при НКВС, на підставі постанови ВУЦВК від 6 вересня 1922 р “Про адміністративне виселення” в місцях адмінвиселення висланих можна було ув’язнювати в бупр на термін до трьох років у адміністративному порядку. Комісія мала прийняти рішення впродовж двох місяців [57, арк. 20; 176, арк. 49-49 зв.].

Суттєвою проблемою для влади було те, що контрабандисти за гроші переправляли за кордон учасників антирадянських повстань. Так, за переказами

мешканців с. Зіньків Летичівського повіту, записаних дисертантом від Брик Ганни Никифорівни, вони допомогли втекти за кордон одному з керівників Зіньківського повстання 1921 року Олексі Матуху і його батьку. Коли ж батько спробував переправити через них і свою дружину, то вона зникла безвісти. За чутками, побачивши у жінки золоті монети, контрабандисти вбили її. Зазначений канал переходу кордону був настільки використовуваним, що був описаний в художній літературі [1236, с. 264-279].

З метою пошуку економічних важелів протидії контрабанді в січні 1922 р. волосні виконкоми склали заявки на необхідні для селян промислові товари. Так, для Меджибізької волості Летичівського повіту замовили: “плугів 60 шт., різного роду заліза 1000 пуд., цвяхів всіх розмірів 60 пуд., вил 500 шт., лопат 200 шт., сокир 100 шт., набір для 200 пар чобіт з бланковими підшвами, колісної доброї якості мазі 100 пуд., скла для вікон 50 пуд., мануфактури зимової 2000 аршин, ниток білих і чорних 1000 катушок, кіс 1000 шт., зошитів для шкіл 1000 шт. тощо” [363, арк. 10]. Проте в умовах глибокої кризи задовольнити подібні заявки не було змоги. Тому влада змушена була вдаватися до звичних для неї силових методів вирішення проблеми. Населенню заборонялося “вивозити речі, товари, худобу за Збруч”. Особи, котрі відмовлялися користуватися радянськими грішми, вважалися “ворогами робітничо-селянської влади” [1006]. Добові зведення про ексцеси по Кам’янецькій та інших прикордонних округах рясніють повідомленнями на кшталт: “В ніч на 10 цього липня (1923 р.) червоноармійцями погранпосту № 5 між селами Маліївці та Чернокозинці під час переходу Україно-Польського кордону вбиті громадяни села Лясківці Іван Юхимович Осадчук 21 р. і Перля Шулимівна Сирота 40 років” [564, арк. 11].

Характерно, що розмах контрабанди компартійні органи часто пов’язували із “слабкістю роботи органів ДПУ” і вважали, що її легко можна виправити через заміну командування прикордонників. Так, у звіті Проскурівського окрпарткомітету за період від “4 до 5 окрпартконференції (з березня по листопад 1923 р.)” бадьоро зазначалося, що “з присилкою

начальника ДПУ тов. Іванова вдалося посилити роботу органів ДПУ і таким чином ліквідувати контрабанду” [473, арк. 10]. Проте дійсність була протилежною.

У 1923 р. добрий врожай, з одного боку, та “ножиці цін” і податкова політика влади, з іншого, стали причиною стрімкого зростання обсягів контрабанди. За кордон переправляли робочу худобу, квасоллю та жири, які обмінювали на промислові товари й продавали, щоб отримати кошти для сплати податку [473, арк. 94]. Тим більше, що там ціни на худобу і хліб були вдвоє і втриє дорожчі, ціни ж на промислові товари значно дешевші [473, арк. 108]. Як зазначав Кам’янецький окрвиконком у червні 1923 р., селяни прикордонних сіл ходять на базари та ярмарки тієї сторони навіть не з метою контрабанди, а з метою збуту своєї продукції. Так, наприклад, у районі Гусятин селянки “йдуть цілими стаями”, щоб купити керосину, солі, легкої мануфактури тощо. Розмах контрабанди був настільки значним, що не лише прикордонні, а й тиллові села були переповнені нею [461, арк. 19, 35 зв.].

У вересні 1923 р. з метою ліквідації паралелізму та підвищення ефективності охорони кордону і протидії контрабанді розпочалася реорганізація системи охорони кордону. Прикордонні загони ДПУ та прикордонні війська поступово “привели до принципу єдності”. Тобто в ході реформи, яка закінчилася 1 квітня 1924 р., їх об’єднали в єдині “управління загону”. В ході реформи в грудні 1923 р. охорону кордонів доручили військам ДПУ. Було подолано невідповідність прикордонних частин і адміністративно-територіального поділу краю. Відтепер кожен прикордонний загін відповідав принципу територіальності: прикордонну ділянку Проскурівської округи охороняв Волочиський загін; Кам’янецьку – Кам’янець-Подільський загін; Могилівську – Могилівський кавалерійський загін, причому комендатура № 1 обслуговувала Могилівську округу, а комендатура № 2 – Тульчинську округу. Разом з тим, оскільки значна частина прикордонників розквартирувалася в “негодних кордонах, які не підлягають ніякому ремонту”, потрібно було терміново “побудувати 22

нових кордони, глинобитно-типового зразка”. Паралельно зі зміною системи організації охорони кордону губвідділ ДПУ вживав рішучі заходи подолання “розкладання прикордонників”, зокрема, “шляхом застосування репресивних заходів”. Це дозволило певним чином зміцнити дисципліну та “зживати будь-яке нехлюйство” [177, арк. 69; 259, арк. 18-19].

Крім прикордонників, до боротьби з контрабандою широко залучали міліцію. Аналіз щомісячних доповідей міліцейських начальників про її діяльність вказує на циклічний характер активності контрабандистів: залежно від зайнятості селян сільськогосподарськими роботами. Крім того, на міліцію, спільно з ДПУ, покладался обов’язок контролювати роботу базарів і ринків з метою виявлення фактів торгівлі контрабандними товарами, конфіскації їх і передачі місцевим митницям. Винні в торгівлі такими товарами притягувалися до відповідальності [564, арк. 198, 213 зв.]. Однак далеко не завжди конфісковані товари передавалися митниці. Досить часто органи міліції та карного розшуку здійснювали їхній самостійний продаж, що суперечило статті 21 декрету РНК “Про митну охорону”. Масштаб даного явища був настільки значним, що адміністративно-організаційний відділ НКВС УСРР телеграмою №15528 від 15 листопада 1922 р. зобов’язав відділи управління виконкомів прикордонних губерній “роз’яснити органам міліції та розшуку [...] безумовну необхідність задачі затримуваних контрабандних товарів у найближчу митницю з протоколом і недопущення здійснення самостійних торгів”. Крім того, їм нагадували, що право продавати конфіскації мають виключно митні установи [579, арк. 340].

Доцільно звернути увагу на той факт, що при обстеженні ринків траплялися різні незаплановані ситуації. Так, у жовтні 1923 р. в містечку Смотрич Кам’янецької округи стався “значний” інцидент” – під час великого ярмарку, де була значна кількість контрабанди, співробітник ДПУ спробував арештувати відомого бандита і контрабандиста [прізвище нерозбірливо – М. О.]. Торговці, не знаючи мети даної операції, подумали, що розпочалася облава й у всіх будуть забирати закордонний крам, і стали на захист контрабандиста. Коли той втік до приміщення райвиконкому, то натовп

вибив декілька шибок і забив інструктора наросвіти, який випадково трапився йому [460, арк. 5 зв.].

Реакція торговців була проявом самозахисту, оскільки, крім втрати товару, вони ризикували потрапити під суд. Саме судові органи визначали ступінь вини контрабандистів і встановлювали їм покарання. Типовим для судової практики даної категорії правопорушень є вирок у справі № 2389 від 20 грудня 1923 р., ухвалений виїзною сесією судово-кримінального відділення Подільського губернського суду щодо Мельман Ривки Беньяминівни. За контрабанду їй присудили рік ув'язнення з відтермінуванням виконання покарання на три роки [568, арк. 26].

Однак репресії допомагали погано. Контрабанда з листопада 1923 р. до березня 1924 р зростає втричі. Лише в січні 1924 р. спостерігалось певне зниження обсягів контрабанди. Та, на нашу думку, воно зумовлювалося не успіхами прикордонників і митників, а святкуванням Різдва та Водохреща. Крім судового переслідування, до контрабандистів широко застосовувалося таке типово радянське покарання, як позбавлення виборчого права. Наприклад, в 1924 р. з 215 позбавлених такого права по Гусятинській сільраді 58 осіб позначалися в реєстрі як контрабандисти. Причому вісім з них були євреї, а решта – українці [621, арк. 5-8].

В середині 20-х рр. поступово відбулося певне підвищення рівня життя. На це блискавично відреагували контрабандисти, змінивши характер ввізної контрабанди. Починає домінувати “шкіра різна (хром, шавро та лакована); пудра “Коті”; панчохи фільдеперсові та шовкові; шарфики шовкові “кашне”; тканина шовкова “трикотин”; сукно різне (гвардійське, кастор, бостон, міль та інш.); тканина напівшерстяна “Вісла”; тканина бавовняна різна (пліс, корт, бумазєя та інш.); платки головні ситцеві; платки головні шерстяні різні; гудзики різні (перламутрові, кокосові); взуттєвий крем; шарфи теплі; светри дамські та чоловічі; штучні перли; штучне хутро “котик” і інш.” Серед експортної контрабанди переважали “золото старої чеканки, долари американські, червінці, тютюн (в малій кількості – по 1 ф., як подарунок)”. Зазначена валюта вивозилася

переважно з метою оплати за контрабандні товари. Незаконне вивезення худоби та сільськогосподарської продукції практично припинилося. За класифікацією прикордонників, імпортна контрабанда поділялася на промислову та споживчу. До першої відносили предмети розкоші, парфумерію, галантерею. Її переважно відправляли в “глибокий тил Союзу”. До другої – переважно різна мануфактура та шкіра. Вона поширювалася серед місцевого населення [515, арк. 23].

Зазначимо, що зміна пріоритетів у ввізній контрабанді співпала із завершенням заходів з посилення охорони кордону, розгромом контрабандистських організацій і широким застосуванням щодо них органами ДПУ адміністративної висилки з прикордонної смуги. Так, за період з 1 січня по 1 жовтня 1927 р. на ділянці 22-го Волочиського прикордонного загону в адміністративному порядку було вислано “78 контрабандистів, з них: українців – 50, поляків – 17, євреїв – 11. Крім того, знаходилися на затвердженні в Особливій нараді справи на 62 контрабандистів і оформлялися загоном справи ще на 22” [513, арк. 10; 515, арк. 25]. Вжиті заходи дали певні наслідки. Якщо за жовтень 1926 р. – березень 1927 р. на ділянці загону було 180 затримань контрабанди на суму 39351 крб. 34 коп., то за квітень-вересень 1927 р. – 137 затримань на суму 20288 крб. 44 коп. Зменшення обсягу контрабанди підтверджувалося закриттям на польському боці “транзитних лавок”, які виступали винятково як постачальники товарів нашим контрабандистам [515, арк. 25]. Проте повністю ліквідувати контрабанду не вдалося. Так, за даними ЦК КП(б)У, в 1927 р. на Поділлі було затримано 7046 контрабандистів і контрабанди на суму 1200 тис. крб. [206, арк. 69].

Отже, аналіз процесу створення системи торгівлі на Поділлі дозволяє зробити висновок, що радянська влада, зазнавши краху своїх ідей щодо запровадження прямого продуктообміну, змушена була дозволити торгівлю, але під своїм тотальним контролем. Це проявилось в жорсткій регламентації всіх сторін торгової діяльності, встановленні монополії на торгівлю сіллю та алкогольними напоями. Під тиском органів влади в краї в неприродний спосіб сформувалася система з домінуванням кооперативних підприємств в

оптовій і оптово-роздрібній торгівлі. Натомість приватники, яких називали непманами, до кінця 20-х років зберігали помітні позиції в роздрібній торгівлі та домінували на базарах і ринках.

Намагання держави жорстко контролювати всі сфери підприємницької діяльності, відсутність дешевих і якісних товарів, потреба в коштах для сплати податків сприяли розвитку контрабанди. Нею займалися як досвідчені професійні контрабандисти, так і мешканці прикордоння. Часто така діяльність проводилася за сприяння прикордонників, матеріальне становище яких бажало кращого. Проте поступово владі вдалося налагодити системну охорону кордону та через агентурну роботу і репресії зменшити обсяги контрабанди. Проте менші її розміри компенсувалися постачанням дорогих товарів споживання для непманів та заможних селян і міщан.

4.4. Реалізація соціальної політики та боротьба з протиправними явищами

Головним аргументом, який пояснював необхідність надзусиль, спрямованих на відновлення та розвиток промисловості краю, налагодження торгівлі й підприємництва, була необхідність проведення потужної соціальної політики. Оскільки політичні настрої соціальної бази радянської влади – робітників – прямо залежали від їхнього добробуту, а рівень продуктивності праці та дисципліна були вкрай низькими, то необхідно було встановити пропорційну залежність між дисципліною, роботою та її результатами. Зазначимо, що спочатку питання якості продукції навіть не ставилося. Задля вирішення цієї проблеми ВУЦВК 18 квітня 1921 р. запровадив преміювальну систему оплати праці. Її мета – стимулювання зростання продуктивності праці, скорочення штатів, відсутності надурочних робіт, терміновості постачання продукції та виробітку її понад норму, індивідуальної ініціативи. Аби підняти дисципліну, запроваджувалася премія за своєчасний прихід на роботу та штраф за прогул чи запізнення [12, арк. 1, 3].

Однак, через гіперінфляцію та відсутність грошей, ця система не запрацювала. Замість неї застосовувалася зрівняльна оплата праці натурою. Така система діяла до квітня 1922 р. Так, за рішенням президії Подгубраднаргоспу від 5 квітня 1922 р., до свята Паски серед співробітників ПГРНГ, з огляду на вкрай важке матеріальне становище, розподілили 31 пуд білого борошна 1-го гатунку та 16 пудів 2-го. Зазначимо, що з цієї кількості по 6 пудів кожного гатунку залишили в розпорядженні президії губраднаргоспу. Крім того, ухвалили видати аванс у золотій валюті за квітень у розмірі півмісячного окладу відповідальним і рядовим співробітникам оргстатвідділу [388, арк. 15, 17]. Проте така система не забезпечувала ні зростання продуктивності праці, ні зміцнення дисципліни. Тому наказом № 400-751 Уккраднаргоспу від 12 травня 1922 р. запроваджувалася щомісячна заробітна плата за 17-розрядною тарифною сіткою. Для висококваліфікованих працівників та вчених спеціалістів встановлювалися надбавки понад тариф 17 розряду від 10 % до 150 % в кожному окремому випадку за поданням керівника. Зарплата мала виплачуватися двічі в місяць 10-25 числа радзнаками [388, арк. 152]. Проте відповідно до роз'яснень РНК від 15 червня 1923 р. зарплата службовця або робітника держустанови чи підприємства не могла перевищувати 6600 крб. радзнаками [48, арк. 18].

Розмір заробітної плати залежав від галузі. В найкращому становищі перебували працівники цукрової промисловості. Вони отримували зарплату відповідно до колективних договорів частково грошми, частково продуктами, вартість яких вираховувалася з окладу за поточними ринковими цінами. В квітні 1923 р. її розмір у середньому становив 206 крб. 60 коп. радзнаками. Крім того, всі робітники і службовці цукрозаводів у рахунок зарплати отримували пайки в розмірі 1,5 пуда борошна на працівника, 0,5 пуда на їдця за ціною 20 крб. 70 коп. за пуд, усього не більше трьох пудів на місяць. Додатково до цього видавалося 10 фунтів круп за ціною 58 коп./фунт на сім'ю. Інколи вони отримували як премію 40 пудів дров і 10 фунтів керосину. 5 травня 1923 р. для обслуговування робітників цукроварень було створено

“Багатолавок” цукровиків, тобто об’єднання споживчих кооперативів. Крім зазначених товарів, у ньому можна було придбати цукор за 5 крб. 40 коп./фунт, сіль за 1 крб. 05 коп./фунт. Завдяки доброму матеріальному становищу настрої робітників і службовців цукро заводів розцінювалися як задовільні [437, арк. 46; 264, арк. 21]. Проте проблемою була несвоєчасна виплата заробітної плати, що породжувало невдоволення робітників і навіть страйки, як на Корделівському цукро заводі Вінницької округи в листопаді 1923 р. [243, арк. 43; 259, арк. 28].

На серпень 1924 р. трудові відносини 60,9 % всіх працюючих унормовувалися колективними та індивідуальними договорами. На 1 лютого 1925 р. цей показник досяг 98,25 %. Згідно з ними домінувала місячна оплата праці. Відповідно до тарифної сітки всі посади в одній господарській сфері, попри різне підпорядкування підприємства чи установи, були уніфіковані, тобто працівники отримували однакову зарплату. Для I розряду вона коливалася залежно від галузі. Так, за генеральними договорами в лісовому та сільському (радгоспи) господарстві вона складала в серпні 1924 р. 5 крб. 45 коп.* У місяць, а в лютому 1925 р. – 6 крб. 33 коп.; за місцевими договорами в обох випадках вона дорівнювала 9 крб. Найвищу зарплату отримували текстильники – 15 крб. [248, арк. 44].

Працівники невиробничої сфери отримували платню переважно з місцевого бюджету. Вона залежала від категорії населеного пункту і становила в 1924/1925 р. в середньому для Вінниці 6 крб., для округових центрів і Жмеринки – 5 крб. 25 коп., для районів і сіл – 4 крб. 25 коп. Окремим категоріям працівників встановлювалися персональні оклади: “голова сільради, голова КНС – 12 крб., голова РВК – 50 крб., начрайміліції, судді – 50 крб., вчителі – 25 крб., лікарі – 46 крб. 25 коп., фельдшери – 25 крб., агрономи – 46 крб. 25 коп.” Загалом середня зарплата на Поділлі впродовж 1924 р. дещо зростала: в січні вона становила 30,79 крб., серпні – 34,63, грудні – 34,91 крб. [248, арк. 44].

* В травні 1924 р. в рамках грошової реформи 1922–1924 рр. провели обов’язковий викуп радзнаків за курсом 1 казначейський білет за 50 тисяч радзнаків 1923 р. або за 50 млрд. раніших років випуску [1064. С& 24-25].

Щоб краще зрозуміти рівень зарплат, приведемо масштаб цін станом на квітень 1924 р. в Кам'янці-Подільському: пшениця/пуд – 1 крб. 25 коп., жито – 80 коп., борошно пшеничне – 3 крб. 50 коп., борошно житнє – 1 крб. 15 коп., хліб житній/фунт – 4 коп., гречана крупа – 5 коп., масло вершкове – 40 коп., сало – 36 коп., сир – 10 коп., цукор-рафінад – 40 коп., цукор-пісок – 28 коп., яйця/10 штук – 20 коп., ситець середньої якості (довоєнна ціна 15 коп.) – 50 коп., полотно ляне – 1 крб. 10 коп., сокира – 1 крб. 20 коп., відро – 2 крб. [592, арк. 243-243 зв.].

Зазначимо, що для стимулювання скорочення штатів комуністична фракція Вінницького окрвиконкому 14 січня 1925 р. визнала за необхідне зарплату в установах, які перебувають на місцевому бюджеті, видавати за існуючими окладами і на фактично існуючі штати. В разі економії коштів через незаповненість вакансій економію фонду зарплати розподіляти як додаткову винагороду серед відповідальних і технічних працівників із нарахуванням з розрахунку по 10 крб. за додатковим кошторисом [320, арк. 8].

Глибока криза в усіх сферах економіки супроводжувалася зростанням безробіття. На його рівень впливала не лише економічна ситуація, але й лояльність працівників. Наприклад, з метою усунення неблагонадійних і скорочення чисельності працюючих на 50 % наприкінці 1921 – початку 1922 р. на 38 цукрових заводах було проведено тотальну чистку членів союзу цукровиків (до складу цієї профспілки входили майже всі робітники та службовці цукрозаводів). За період з 15 до 31 січня 1922 р. з 6470 членів було звільнено з роботи та виключено з союзу 3358 осіб. В першу чергу звільнялися робітники, які мали землю, в другу – хто мав майно, яке давало дохід, в третю – випадкові елементи, які “прибилися до цукрозаводів під час революції”, і в четверту – порушники дисципліни [161, арк. 7; 242, арк. 8 зв., 15-15 зв.]. Для проведення цієї роботи та контролю за діяльністю старих фахівців на цукрозаводи посилалися комуністи. Лише впродовж листопада 1922 – лютого 1923 р. було відряджено 85 членів КП(б)У [234, арк. 1].

У 1923 р. в краї почали створюватися колективи та артілі безробітних загальною чисельністю 768 осіб [252, арк. 37]. На кінець 1924 р. в губернії

було 64 колективи з 1201 безробітним, зокрема – 132 підліткам [676, с. 143], а за даними Подільського губстатбюро – 70 з числом зайнятих – 1500 осіб. Громадські роботи проводилися лише у Вінниці. В середньому щодня до них залучалося майже 60 осіб. Загальна кількість безробітних у січні 1924 р. складала 9532 особи й досягла максимуму в серпні – 11601 особи. Збільшення кількості безробітних майже на 22 % в умовах поступового відновлення підприємств викликало підозру губвідділу праці, тим більше, що 50 % з них були зосереджені у Вінниці. Тому він упродовж 1924 р. неодноразово комісійно перевіряв обґрунтованість включення до списків безробітних та надання їм допомоги. Як наслідок, у жовтні офіційні показники зареєстрованих безробітних зменшилися до 8884 осіб, в грудні – до 6347, а в лютому 1925 р. – до 3725 [246, арк. 128; 248, арк. 36-37].

Разом з тим органи влади намагалися проблему безробіття якщо не вирішити, оскільки економічне становище залишалося складним, то принаймні пом'якшити. Зокрема, з 29 квітня по 5 травня 1924 р. було проведено двотижневик допомоги безробітним, який “дав 21951 крб. 42 коп.” [248, арк. 37; 324, арк. 87]. Зібрані кошти дозволили відкрити у Вінниці гуртожиток для безпритульних безробітних жінок на 30 осіб, а з січня 1925 р. організувати харчування в їдальні “Нарпиту” для 390 безробітних. При вартості обіду 30 коп. вони сплачували по 10 коп., страхова каса та профспілки – по 5 коп., Комборбез – 10 коп. Значна увага надавалася працевлаштуванню безробітних. Так, за період з 1 жовтня 1924 р. по 1 березня 1925 р. було “послано на роботу всього 2055, з них: чоловіків – 1807, жінок – 235, підлітків – 13, демобілізованих червоноармійців – 211. 70 % демобілізованих були влаштовані в обов’язковому для установ і підприємств порядку. Не всі на роботі втрималися” [248, арк. 36]. Така робота проводилася в округах і надалі. Зокрема, в 1928 р. Кам’янецький окрпартком звітував, що впродовж року в окрузі було створено 16 трудових колективів, якими “охоплено 800 безробітних, 99-х – перекваліфікували через курси робітників Кооптаху” [751, с. 2].

Звернемо увагу на те, що колишні співробітники радянських установ і державних підприємств були застраховані на випадок безробіття. Щомісяця вони отримували з ощадкаси у Вінниці по 5 крб. (багатосімейні – 7 крб. 50 коп.). Зокрема, в жовтні 1924 р. було видано 659 виплат на суму 5432 крб. 02 коп., а в лютому – 1693 на 9577 крб. 08 коп. Незастраховані демобілізовані червоноармійці отримували допомогу від Комборбезу. Крім того, щомісячно майже 600 крб. допомоги виплачувалося підліткам, яких “понад броню” розміщували до шкіл ФЗУ. До того ж, з місцевих бюджетів, щомісячних внесків профспілок, Комборбезу, Червоного Хреста та страхової каси при відділі соціального забезпечення було створено Фонд соціальної допомоги у розмірі до 500 крб. в місяць для надання допомоги “випадковим бідуючим елементам” [248, арк. 37].

Особливу увагу органи влади звертали на допомогу підліткам. Адже вони першими потрапляли під скорочення штатів. Це зумовлювалося тим, що підприємствам було економічно не вигідно утримувати таких працівників. Оскільки, згідно з радянським законодавством, при 4-6-годинному робочому дні підліткам потрібно було платити як за 8-годинний, а тривалість відпустки складала місяць, тоді як для повнолітніх – лише два тижні. Відтак ВУЦВК, турбуючись “про підготовку майбутньої кваліфікованої робочої сили”, 17 липня 1922 р. ухвалив постанову “Про встановлення мінімального проценту робочих підлітків на підприємстві”. В ній для підлітків 14-18 років запроваджувалася так звана “броня” у всіх галузях народного господарства. Вона передбачала, що кількість підлітків на кожному підприємстві не може бути меншою 5-14 %. Невідповідність мала бути усунута в 3-місячний термін [676, с. 9-11]. Однак під дію постанови не підпадала кустарна промисловість. Цю лакуну усунули 27 березня 1923 р. обов’язковою постановою уповноваженого Наркомату праці УСРР “Про мінімальний процент робочих підлітків у кустарній і дрібній промисловості”. Постанова зобов’язувала на таких підприємствах на кожних п’ятьох працюючих приймати на роботу одного підлітка, тобто

встановлювалася 20-відсоткова броня. За дотриманням даної норми стежили інспекції з праці [676, с. 18-19].

Велике значення мали школи робітничої молоді – ФЗУ (фабрично-заводського учнівства). Станом на 1 січня 1924 р. на Поділлі в 12 ФЗУ навчалася 402 учні, зокрема у трьох металообробних школах – 102; одній залізничній школі – 53; шістьох школах цукровиків – 181; одній текстильній – 44 учні. У 1924/1925 навчальному році планували відкрити ще дві школи цукровиків та по одній сільськогосподарській та харчовиків. Праця учнів повинна була оплачуватися за 1-м розрядом тарифної сітки. Заборонялося навчання без оплати праці майбутніх робітників. Натомість, щоб зацікавити кустарів і ремісників брати учнів, постановою ВЦВК і РНК СРСР “Про пільги з промислового податку ремісникам і промисловим підприємствам, які мають учнів” від 5 вересня 1924 р. ремісників-одинаків, які навчали не менше двох учнів, звільняли від вирівнювального збору та встановлювали мінімальні розміри патенту [676, с. 50-51, 65, 114, 120-122].

Зазначимо, що ліквідація бірж праці в січні 1925 р. дезорганізувала вже налагоджену роботу з безробітними. Замість них в усіх округових містах і Жмеринці були створені посередницькі бюро на засадах самоокупності. Проте вони не змогли налагодити працевлаштування безробітних нібито через відсутність робочих місць. Справжня причина полягала в тому, що підприємства і установи, не бажаючи платити цим бюро, прагнули домовлятися з безробітними без посередників. Відтак посередницькі бюро, які, на відміну від бірж праці, були зняті з місцевого бюджету, не змогли досягти самоокупності. Тому губернський відділ праці вже в березні 1925 р. запропонував залишити їх лише у Вінниці та, можливо, у Кам’янці-Подільському та Проскурові [248, арк. 38].

Звернімо увагу, що в період непу звичної для нас сьогодні пенсійної системи не було. Як дослідив А. Скоробагатько, з 1922 р. діяла система соціального страхування осіб, зайнятих найманою працею, за рахунок підприємств, на яких вони працювали. Власне державні пенсії

передбачалися лише для інвалідів війни та праці [1172, с. 237]. Через складну процедуру проходження медичної комісії та бюрократичні процедури число пенсіонерів було незначним. Так, за даними Кам'янецької інспектури окрсоцзабезу, в жовтні 1923 р. тут отримували пенсію лише 62 особи. На ці потреби було витрачено 157 крб. 80 коп. [535, арк. 263].

Проте, як встановив О. Мельничук, згідно з інструкцією Наркомату праці УСРР від 1 листопада 1923 р. інвалідів найманої праці і членів сімей, що втратили годувальника, мали передати із відання органів соціального забезпечення до органів соціального страхування. Це планували провести з 15 листопада до 31 грудня, але, через неготовність останніх, затягнули аж до початку 1925 р. Контролювала цей процес комісія з представників НКСЗ, НКП, НКОЗ при відділі праці Подільського губвиконкому [1025, с. 62-63].

Поступове зростання рівня пенсій сприяло збільшенню числа пенсіонерів, але їхня кількість залишалася малою. До 1927 р. вона збільшилася в регіоні до 5257 осіб проти 3955 станом на 1 жовтня 1926 р. При цьому обсяг страхових коштів на виплату пенсій інвалідам та родинам, що втратили годувальника, за цей період становив 882104 крб. [1025, с. 62-63].

Для того, щоб зменшити свої витрати та охопити соціальною допомогою інвалідів, відділи соцстраху до 1 липня 1923 р. організували до 30 столярних, швейних та інших майстерень для інвалідів і 6 сільськогосподарських інвалідних колоній, зокрема, зразкову колонію в с. Супрунові Вінницької округи [699, с. 294].

На селі соціальний захист незаможників покладався на комітети взаємодопомоги. Вони створювалися на підставі постанови політбюро ЦК КП(б)У від 1 липня 1921 р. “Про посилення органів соцзабезу та селянські комітети взаємодопомоги”, декрету РНК УСРР від 23 грудня 1921 р. “Про комітети взаємодопомоги на селі” та інструкцій Наркомсоцзабезу [331, арк. 15; 1040, с. 487]. КВД створювалися на сільських загальних зборах і одночасно обиралася президія з 5 осіб і 2 кандидатів. Районний комітет взаємодопомоги такою ж чисельністю обирався на районній конференції.

Для контролю за діяльністю обиралися відповідні ревізійні комісії в складі 8 членів і 2 кандидатів. Крім того, щомісяця мали проводитися збори КВД і один раз у 2 місяці – пленум районного товариства [331, арк. 15-16]. Вони мали допомагати сім'ям червоноармійців і малозабезпеченим селянам, зокрема в проведенні весняно-польових робіт і жнив [337, арк. 98]. Станом на 1 квітня 1923 р., як зазначалося на I губернському з'їзді комітетів взаємодопомоги, в краї було 93 районних комітети, 2079 – сільських. [393, арк. 81]. До 1924 р. головним джерелом коштів КВД було самообкладення – 95,6% усіх фондів коштів. З метою збору коштів проводилися тижневики та двотижневики “сільської взаємодопомоги” [539, арк. 31 зв.].

За клопотанням I Всеукраїнської наради комітетів селянської взаємодопомоги (18-20 липня 1923 р.), вони отримали в оренду від сільрад волосні насінневі ділянки та реманент для їхнього обробітку, що дало можливість мати надходження від господарської діяльності [1040, с. 487]. Однак лише з 1924 р., особливо з другої половини, становище почало змінюватися. Самообкладення стало складати лише 8,1 %, відсоток від експлуатації підприємств і орного клину з 0,5 % зріс до 37,6 %, допомога від держджерел – з 0,4 % до 5,5 % [193, арк. 21].

Джерела свідчать, що й після впровадження зазначених змін обсяг наявних у комітетах взаємодопомоги ресурсів не дозволяв уповні виконувати свої функції. Тому вони як самостійні організації існували номінально й залежали від КНС. Ці організації зазвичай обслуговував один апарат, що шкодило здійсненню соціальної функції КВД. Саме тому розширений пленум губвиконкому 23 вересня 1924 р. визнав недоцільним і недопустимим об'єднання КВД і КНС в одну організацію. Він підтвердив необхідність подальшого існування комітетів взаємодопомоги як самостійних громадських організацій [535, арк. 304].

Розмежування відбулося лише після перевиборів у січні-квітні 1925 р. Наприклад, в с. Левкове Тульчинської округи КВД було створено в 1923 р. До березня 1925 р. на практиці роботою КВД керувала президія КНС. Лише після

того, як було обрано президію КВД, комісія розгорнула активну діяльність. Але й надалі відбувалася плутанина, де повноваження КВД, а де – КНС. Це зумовлювалося тим, що з 209 членів КВД 204 були одночасно членами комнезаму [156, арк. 25-25 зв].

Суттєвою соціальною проблемою післявоєнного періоду була проституція. Як зауважила, спираючись на висновок московського професора В. Броннера, О. Міхеєва, після введення непу жінки потрапили до групи ризику, оскільки зростаюче безробіття било в першу чергу по них. Головний контингент безробітних припадав на чорноробів, з яких 2/3 склали жінки. Серед повій, порівняно з дореволюційним часом, зросла кількість заміжніх – з 4,4 % до 17 % [1036, с. 92]. Масштаби проституції викликали занепокоєння влади. Свідченням цього стало затверджене постановою ВУЦВК від 13 липня 1921 р. “Положення про боротьбу з проституцією”. В ньому наголошувалося, що боротьба з “паразитичними” верствами суспільства була одним з перших завдань радянської влади. Відтак ставилося завдання залучити до боротьби з проституцією всі радянські, партійні та профспілкові організації. Її слід було вести заходами примусу, а також усної та письмової пропаганди. Арешт рекомендувалося застосовувати у виняткових випадках. Вже 10 серпня ВУЦВК доповнив цю постанову нормою, що загальне керівництво роботою покладається на створену при ВУЦВК комісію із боротьби з проституцією в складі голови – завідувача відділу ЦК КП(б)У по роботі з жінками (жінвідділ), і членів: представників наркоматів юстиції, внутрішніх справ, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Давалася вказівка щодо створення аналогічних комісій на місцях [9, арк. 125, 156]. Зазначимо, що, поки в центрі та в губерніях створювалися комісії, на місцях чекали конкретних вказівок щодо такої боротьби. Зокрема, начальник Кам'янецької міліції в секретній доповіді 22 серпня 1922 р., відзначаючи збільшення випадків затримання осіб, які таємно займалися проституцією, просив вказівок, що з ними робити [520, арк. 41]. Замість конкретної відповіді він і його колеги отримали інформацію про чергову нараду з цього питання.

Зокрема, 31 жовтня 1921 р. об'єднане засідання 5-ї Всеукраїнської наради завідуючих губернськими жінвідділами і центральної комісії по боротьбі з проституцією, заслухавши звіт про роботу центрального комітету цієї комісії, хоч і схвалило її, проте визнало роботу комісії недостатньою. Учасники засідання попросили президію ВУЦВК звернути увагу Наркоматів на боротьбу з проституцією та необхідність включення даного питання в плани їхньої роботи [6, арк. 6]. У грудні 1922 р. при Наркоматі охорони здоров'я створили центральну раду по боротьбі з соціальними хворобами та проституцією та доручили створити такі ж комісії при відділах охорони здоров'я губвиконкомів [115, арк. 1].

На Поділлі ініціатором активізації такої боротьби став губсоцзабез. У середині лютого 1923 р. за його активного лобювання було утворено відповідну комісію. Крім того, він порушив перед губвиконкомом питання щодо відкриття будинку на 100 знедолених жінок та створення артілі [393, арк. 39]. Вже 8 травня 1923 р. питання про стан боротьби з проституцією розглянула президія губвиконкому й визнала її недостатньою. Відтак було створено комісію губвиконкому з боротьби із проституцією під головуванням завідувача губвідділу праці Торжинського [539, арк. 51]. За її вказівкою по всій губернії було проведено облави на сутенерів та підпільні будинки розпусти. Так, у Кам'янці-Подільському співробітники кримінального розшуку під час такої облави 23 липня викрили в квартирах Ночкової Марії та Щуровського Євменія “притон розпусти”. За його організацію та утримання судово-кримінальне відділення Подільського губернського суду у виїзному засіданні за місцем скоєння злочину позбавило їх волі на 3 роки з конфіскацією в кожного майна на 25 крб. золотом. Крім того, вони “поражалися в правах” на 5 років [568, арк. 42-42 зв.]. Суворість вироку, на думку бюро Кам'янецького окрпарткому, значною мірою зумовлювалася тим, що повії спричинили до масового пияцтва червоноармійців і зараження 20 % з них венеричними хворобами [453, арк. 98 зв.].

Певні надії в подоланні цього соціального явища покладалися на просвітницьку роботу, свідченням чого є затвердження бюро

Проскурівського окрпарткому 11 червня 1924 р. надісланих з Харкова тез лекції “Проститутка і СРСР” Лесера з поправками секретаря окрпарткому Савельєва [477, арк. 12]. З середини 1924 р. проблема проституції практично зникає з поля зору органів влади та громадськості як через певне її зменшення, так і внаслідок зосередження на боротьбі з нею виключно міліції.

Значною проблемою перехідного періоду були економічні злочини. Про їхню небезпеку свідчить те, що на боротьбу з ними було спрямовано ДПУ. В його структурі навіть створили спеціальну економічну групу – ЕКО. Одним із найбільших її успіхів стала справа під кодовою назвою “Конкурент”. В її рамках навесні 1924 р. було викрито масштабні злочинні схеми в тютюнопереробній промисловості. Поштовхом до порушення кримінального провадження стало несподіване сповільнення роботи тютюнових фабрик нібито через брак сировини врожаю 1923 р. Агентурні дані ставили під сумнів таку версію. Слідчі на станції Жмеринка виявили, що кожного дня з Бару відправлялося до 30 посилок тютюну вагою від 1 пуда до 1 пуда 20 фунтів до Ленінграда на ім’я Шиндера та Каца, та до Києва на ім’я Берлянда. До м. Бар Могилівської округи з Вінниці 2 квітня 1924 р. надіслали групу з 5 слідчих. Вона впродовж двох днів арештувала 30 членів артільей всіх п’яти фабрик, включно з “плантаторами, які поставляли на фабрики листовий тютюн і комісіонерам зі збуту готової продукції”, та 5 інспекторів районної інспектури непрямих податків. В ході розслідування виявили масштабні приховування тютюну. Так, лише в дворі фабрики “Якір” у приміщенні, яке формально до неї не мало стосунку, виявили 17 пудів листового тютюну. Це при тому, що за 5 попередніх місяців ця фабрика офіційно виготовила 14 пудів 20 фунтів тютюну. Всі п’ять барських фабрик за той же період офіційно виробили 129 пудів 14 фунтів тютюнових виробів, тоді як, за даними сексотів і залізничної станції Бару, фактично було виготовлено і відправлено залізницею біля 1500 пудів. За злочинною змовою, інспектор Барського району з непрямих податків Кондратюк надавав фабрикам невраховані білі паперові смужки з печаткою, якими ті маркували готову продукцію, не сплачуючи акциз. За це він, як старший дільниці, отримував щомісяця від кожної

фабрики по 30 крб. золотом. Помічники інспектора Вигура, Синицький, Длугоборський і Баранов отримували по 50-60 крб. золотом від фабрики, яку вони обслуговували. Не випадково при обшуку в Кондратюка у скляній банці знайшли 2500 крб. золотом, 600 крб. сріблом і “величезну кількість державних грошових знаків всіх випусків, починаючи від царських [...], причому в самих крупних купюрах”. Коли були введені бандеролі, то їх купували на чорному ринку. Податківці домовилися з фабриками, що обліковуватися буде лише 1 пуд з 8-9 пудів готової продукції. Ще одним джерелом прибутку було фіктивне виробництво цигарок, які обкладалися за ставкою акцизу 3 крб. за 10000 штук. Бандеролі, призначені для такої кількості продукції, наклеювалися на пачки тютюну загальною вагою 6 пудів, акциз на які коштував 480 крб. золотом. Залежно від ринкової кон’юнктури тютюнові вироби продавалися по 35-40 крб. Характерно, що кожного місяця на тютюнових фабриках представники місцевої та губернської інспектур непрямих податків проводили ревізії. За їхніми підсумками до Вінниці їздили місцеві інспектори, зокрема, Кондратюк, і “проводили нагородження своєї братії”. Зазвичай такі поїздки фінансували фабрики [262, арк. 1-11].

Отримана в ході слідства інформація дозволила виявити злочинну мережу по всьому Поділлію та канали збуту нелегальної продукції не лише до Ленінграда та Києва, а й до Москви, Харкова, Полтави, Кременчука, Катеринослава, Казані, Архангельська тощо. У Вінниці, Жмеринці, Ворошилівці, Браїлові та Гнівані до слідства притягнули понад 100 працівників тютюнової галузі та співробітників інспектури непрямих податків, 80 з яких арештували. Зазначимо, що підприємці Ворошилівки, Браїлова та Гнівані спробували за 2500 крб. золотом домовитися з керівником слідства Роголем про відтермінування арешту на два тижні. Та фігурантів справи засудили до різних термінів ув’язнення [262, арк. 12-28].

Суттєвою проблемою в краї було конокрадство. Для боротьби з ним спільними зусиллями міліції, райвиконкомів і КНС по селах розширили інформаторську мережу із залученням десяти- і стохатників, сільрад. Більше

уваги звернули на якісний підбір співробітників міліції та карного розшуку. Завдяки цьому вже в грудні 1923-го Вінницький окрпарком доповідав, що випадки конокрадства “зустрічаються дуже рідко” [235, арк. 42]. Однак оптимізм виявився передчасним. Як зазначалося в “Політогляді Поділля за березень 1924 р.”, конокрадство, навпаки, поширювалося. Було навіть кілька випадків самосуду селян над конокрадами. Зокрема, в Хмільницькому районі Вінницької округи, через бездіяльність міліції, селяни вчинили самосуд над конокрадами, вбивши чотирьох і побивши до напівсмерті п’ятьох [234, арк. 62; 263. арк. 40]. З цього було зроблено висновки, й уже в липні 1924 р. секретар Вінницького окрпарткому доповідав, що міліція змогла “підняти активність з розкриття конокрадства” [238, арк. 11а]. Практикувалося проведення показових судів над конокрадами. Так, 4 квітня 1926 р. газета “Червоний кордон” повідомила, що в залі Кузьминського райсельбуду судили конокрада з села Шишківці Камлая за крадіжку 5 коней у селі Сергіївка Волочиського району: присудили 2 роки позбавлення волі та поразки в правах [722, с. 3].

Однак ефективність таких акцій була невисокою. Як зазначалося в доповідній наркома внутрішніх справ і голови ДПУ УСРР В. Балицького до президії ВУЦВК “Про стан конокрадства на Україні та поширення прав ОДПУ в частині адмінвиставлення, заслання і замикання в концтабір конокрадів” від 3 січня 1927 р., з 1924 р. по 1927 р. конокрадство майже вдвічі перевищило звичайні крадіжки на селі, що зумовлювалося як високою середньою ціною коня – 159 крб., так і великим попитом. Крадіжки здійснювали переважно кваліфіковані злочинці-гастролери. Вони мали широку мережу спільників, особливо на Поділлі, що зумовлювалося його прикордонним становищем. Зазвичай викрадених у прикордонній смузі коней переправляли за кордон. Крім того, досить часто викрадених з внутрішніх округ коней переганяли в прикордонні з метою контрабанди. До того ж, на відміну від інших злочинів, які розкривалися на 46,6-60 %, конокрадство мало розкриття тільки на 34,5-39 %. Лише 1927 р. – на 43 %. Тому, на думку В. Балицького, для боротьби з ним потрібно було широко використовувати “такі заходи суворої репресії, як

адмінвиставлення, а передовсім замкнення в концентраційному таборі”. Він зауважував, що звичайне для радянської практики вислання чи заслання конокрадів у межах УСРР не дає бажаних результатів, бо вони, як “гастролери”, досить швидко налагоджували потрібні зв’язки і не лише самі не переставали красти, а й допомагали конокрадам у місцях вислання. Відтак робився висновок, що боротьбі з конокрадством заважає чинне положення про ДПУ, яке передбачало, що “закрити в концтаборі їх можна лише після 2-х судових звинувачувальних вироків або 4-х припровадженнях в підозрі”. Тому НКВС попросив встановити для конокрадів такі ж заходи, як до підозрюваних в бандитизмі, грабежах і розбоях, тобто без зазначених обмежень [37, арк. 6-7].

Багато клопоту подолянам завдавав кримінальний бандитизм. На боротьбу з ним, крім міліції, було залучено оперативні сили ДПУ. Саме їм вдалося внаслідок агентурної розробки виявити банду Дзюбанчука чисельністю 10-12 осіб. Вона впродовж двох років оперувала в південно-західній частині Вінницької округи. 8 серпня 1923 р. при спробі затримання оперативники вбили отамана. Було заарештовано 7 активних членів банди, 16 осіб, які мали з нею зв’язки. В ході слідства бандити не лише визнали свою вину, а й видали схований “верстат для чеканки фальшивих срібних грошей миколаївського зразка номіналом 1 крб. та 50 коп.” Також у серпні було заарештовано банду Слободянюка в складі 8 осіб, яка діяла в Могилівській округі в районі Муровані Курилівці – Калюс [259, арк. 34-35].

У січні 1924 р. в північних районах Гайсинської округи з’явилася кримінальна банда “Дробот” чисельністю 8 осіб, озброєна “трьома “наганями”, трьома гвинтівками та бомбами”. Для її знищення було задіяно ДПУ [236, арк. 25]. На території Терешпільського району Вінницької округи в липні 1924 р. активно діяла кримінальна банда чисельністю 3-6 осіб. Голів сільрад, які чинили опір її грабункам, бандити вбивали, а хати палили. Для ліквідації банди були задіяні секретні співробітники карного розшуку та міліції. Вони викрили її конспіративну квартиру в м. Сальниця. При спробі арешту бандити вчинили збройний опір. Міліції вдалося поранити та

арештувати одного бандита. Троє під прикриттям ночі змогли втекти. Крім того, паралельно з цим вдалося заарештувати ватажків двох найактивніших кримінальних банд у Юзвинському та Жмеринському районах. Такі успіхи призвели, як писав секретар Вінницького окрпарткому у політлісті за липень 1924 р., до суттєвого послаблення кримінального бандитизму у Вінницькій окрузі [238, арк. 11а]. Аналогічні процеси спостерігалися й у інших подільських округах. Зокрема, в Кам'янецькій, після ліквідації в 1924–1925 рр. 14 банд загальною чисельністю 118 осіб, на 60% зменшилося число адміністративних правопорушень. Одночасно зменшилася кількість карних злочинів і зріс відсоток їхнього розкриття – з 62,66 % у 1924–1925 р. до 67,93 % у 1925–1926 р. [599, арк. 23-23 зв.]. Проте не всі поділяли захоплення успіхами міліції, особливо після того, як внаслідок “розвантаження бупру” дещо зріс рівень кримінального бандитизму та “приплив кримінальних елементів”, зокрема, до Жмеринки [312, арк. 3; 320, арк. 85].

Певною мірою подолян заспокоїла ліквідація ДПУ в березні 1926 р. кримінальної банди під проводом Бойчука, яка тероризувала кам'янчан. За грабежі, вбивства і гвалтування мирних людей 7 ватажків засудили до розстрілу, 11 бандитів – до позбавлення волі від 3 до 10 років з суворою ізоляцією, двох виправдали [775, с. 6].

Великою проблемою, з якою зіткнулася радянська влада, було самогоноваріння – побічний результат “сухого закону”, запровадженого в Російській імперії влітку 1914 р. і продовженого комуністами. Однак, оскільки для подолання повоєнної кризи потрібні були гроші, а “поступатися принципами” вони не могли, то більшовицький режим пішов на компроміс – дозволив виготовлення та торгівлю виноградним вином міцністю до 20 градусів, яке слід було купувати “лише в оптових торговців”, а споживати лише в “ренскових погрібах (винарнях), столових, ресторанах і тимчасових виставках” [700, с. 66-67].

Однак скористатися такою можливістю могли лише в містах. Бо селяни, через непосильний податковий тягар і низьку товарність господарств,

не мали грошей не лише на дороге вино, а навіть і на дешевше пиво. Тому вони, як доповідав відділ управління Кам'янецького повіту в січні 1923 р., “охочіше звертаються до самогону” [547, арк. 36 зв.].

Крім негативного впливу на здоров'я, витрат зерна, був ще один аспект, на який звертали увагу багато органів влади – взаємозв'язок самогону з розвитком злочинності [701, с. 66-67]. Все це викликало несприйняття самогоніваріння не лише владою, а й активістами. Як з'ясував І. Рибак, у дописах до газети “Червоний кордон” упродовж 1924–1925 рр. вони яскраво показали його негативний бік [1150, с. 356-357].

Закономірно постає питання про причини такого явища. На нашу думку, головна з них полягає у важкому становищі селян. Воно зумовлювалося не стільки недородом у 1921–1922 і 1924 рр. та засухою 1925 р., скільки тим, що, як ми з'ясували раніше, в них забирали майже весь хліб упродовж усіх 20-х років. Селянину постійно доводилося робити нелегкий вибір: або практично задурно віддати результати своєї праці під час податкових кампаній, або приховати хліб і використовувати його для власних потреб. Однак цей варіант був небезпечним – на селі ще не забули про продовольчі загони та їхні методи “викачування” хліба. Крім того, зберігати хліб удома остерігалися через застосування податковими органами “нажиму” під час “викачування” податків. Тому дуже часто перевагу віддавали домашньому гуральництву. Разом з тим, деякі голови сільрад намагалися прикрасити ситуацію та доповідали про відсутність у селі самогоніваріння, як це зробив, наприклад, голова сільради с. Баранівки Шушман, звітуючи про роботу 26 квітня 1923 р. на засіданні президії Зіньківського райвиконкому [560, арк. 3].

В цих умовах влада спрямувала на боротьбу з самогонниками міліцію та сільських активістів. Ті проводили по селах труси, вилучали самогонні апарати, закваску та самогон. Самогонників штрафували, конфісковували в них майно, а найактивніших висилали за межі повітів [346, арк. 37]. Зазначимо, що рішення про висилку ухвалював не суд, а президія повітвиконкому, як-от у Кам'янці-Подільському щодо “самогонника і злодія Лобка” [700, с. 145].

Особливо критичною ситуація стала 1923 р., коли селяни розгорнули виготовлення самогону на продаж, сподіваючись хоч якось роздобути грошей і виконати податки. Окрвиконками, зокрема Кам'янецький, розцінили це як прояв контрреволюції та ухвалювали в квітні 1923 р. постанови про штрафування самогонників на 300 карбованців чи арешт до трьох місяців [545, арк. 70 зв.-71 зв.]. На загрозливу ситуацію відреагував і ВУЦВК, ухваливши 6 червня 1923 р. постанову “Про надзвичайні заходи щодо боротьби з самогоном”. На її виконання відділ управління Подільського губвиконкому надіслав округам циркуляр № 399 від 29 червня 1923 р., яким звинуватив місцеву владу в недостатній боротьбі з самогоноварінням і встановив план порушення в липні кримінальних справ проти самогонників: “Вінницька округа – 700, Кам'янецька – 660, Тульчинська – 370, Проскурівська – 530, Могилівська – 45, Гайсинська – 330 і м. Вінниця – 60” [537, арк. 221].

В губернії розгорнулася кампанія з “викачування” самогону. Місцевим виконкомом радили покласти відповідальність за здавання самогонних апаратів на інститут відповідачів [562, арк. 214]. Фактично застосовувалася практика призначення заручників, апробована під час боротьби з повстанським рухом у 1921-1922 рр. Про виконану роботу слід було щомісячно звітувати. На основі аналізу звітів з губернії можна зробити висновок, що на Поділлі обшуків, виявлених джерел і відібраних апаратів було найбільше по УСРР [62, арк. 12-51]. Зокрема, в Дунаївцях у грудні 1923 р. міліція викрила два добре обладнані самогонні заводи і вилучила там 15 самогонних апаратів та 20 бочок закваски по 15-20 відер. Їхніх власників Котера і Барона арештували [564, арк. 230].

Однак, незважаючи на вжиті заходи, як зазначалося на 8-й окружній партконференції Проскурівщини в грудні 1925 р., виробництво самогону лише збільшувалося [228, арк. 6]. Не випадково окрвиконками, як-от Вінницький, впродовж 1925 р. ухвалювали обов'язкові постанови про збільшення розміру штрафу за самогоноваріння до 500 крб., а терміну примусових робіт – до шести місяців [338, арк. 6].

Але це не мало суттєвого ефекту. За даними НКВС, на Поділлі в 1926–1927 р. в середньому на 4,3 % обшуків вилучався один самогонний апарат і припадало 5,2 л самогону, а в 1927–1928 р. на 3,9 % – 6,47 л. На основі цих даних робився висновок, що самогоноваріння “дуже розвинуте” і “його може спинити лише активна діяльність міліції та активу”. Для цього потрібно було їх стимулювати. Відтак у Могилівській окрузі за 1926–1927 р. загальна сума, виділена для преміювання правоохоронців та інформаторів за боротьбу з самогоноварінням, склала 1102 крб. 73 коп.. У Тульчинській окрузі преміальних грошей зібрали на суму 7483 крб. 42 коп., з яких 50-60 % виплатили міліціонерам, 15-25% – округовим працівникам, а решту перерахували до місцевого бюджету [67, арк. 109, 144, 154].

Певною перешкодою в боротьбі з самогоноварінням були заяви звинувачених у цьому правопорушенні, що вони виготовляють самогон для себе, а не задля збуту. За роз'ясненнями адмінвідділ Тульчинського окрвиконкому звернувся до НКВС. В листі від 2 січня 1928 р. той пояснив, що “готують доповнення до законодавства щодо встановлення відповідальності за зберігання самогону без мети збуту”. Також наголошувалося, що боротьбу потрібно “вести так же ретельно, як і раніше”. Отримавши цей лист, Тульчинський окрвиконком рекомендував районним виконкомам: “За схоронення самогону стягнень не накладати, поскільки, згідно з одержаним роз'ясненням НКВС та окрпрокуратури, такі дії не наказуємо зараз” [66, арк. 1-2].

Проте такі “канікули” були недовгими. Обіжником № 1 “Про проведення ударної кампанії із стягнення штрафів на селі” від 4 січня 1928 р. нарком робітничо-селянської міліції В. Балицький наказав вважати роботу з боротьби з самогоноварінням і виготовленням самогонних апаратів, як з метою збуту, так і для власних потреб, першочерговою та “впродовж місяця провести ударну кампанію з вилучення накладених судами штрафів за це. Такі справи проходять в прискореному темпі. Для проведення даної роботи виділити спеціальний кадр людей, а за потреби і кінний резерв”. А вже 5

січня 1928 р. постановою ВУЦВК “Про заходи підсилення боротьби з самогонварінням” арт. 132 КК УСРР доповнили нормою: “За виготовлення й схов самогону на збут, а також за торгівлю ним у виді промислу – позбавлення волі на реченець до двох років з конфіскацією всього або частини майна, або штраф до 500 крб.”. Крім того, посилення боротьби з самогонварінням вимагали обіжники начальника робітничо-селянської міліції УСРР І. Якимовича [67, арк. 1-3, 87].

На виконання даних розпоряджень органи міліції та ДПУ на Поділлі посилили зазначену роботу. Зокрема, ДПУ в 1927 р. розкрило підпільну мережу з торгівлі патокою. Вона охоплювала понад 40 осіб з Проскурова, Старосинявського району Проскурівської округи та м. Калинівки Вінницької округи і впродовж кількох років через кооперативну мережу, під виглядом постачання на корм худобі, продала для виготовлення самогону понад 40 тис. пудів патоки. В ході слідства було виявлено аналогічні схеми навколо всіх цукрових заводів Поділля [514, арк. 29].

Траплялися й анекдотичні випадки “боротьби” з самогоном. Так, міліціонер у Кам’янці-Подільському за певну послугу правопорушнику запискою запропонував йому “дістати зараз же для нього одну пляшку доброї горілки і ковбаси”. Записка потрапила до “вищої влади”. Та покарала міліціонера зняттям з посади й арештом на п’ять днів [596, арк. 516].

З особливою зухвалістю ігнорували заборони щодо виробництва та споживання самогону посадовці різних рівнів. Наприклад, Проскурівський округовий відділ ДПУ у вересні 1928 р. доповідав голові окрвиконкому про масштабну пиятику 5 вересня голови, секретаря та членів сільради, серед яких були і кандидати в члени КП(б)У, с. Шаровечка Проскурівського району, яка завершилася бійкою на вулиці впродовж усієї ночі. А коли наступного дня до села “приїхав ксьондз Квасневський хоронити дружину гр-на Здибеля” і потрібно було взяти довідку про смерть, то сільрада не працювала. Довідку виписав, підписав і поставив печатку 16-річний брат голови С. Паюк [515, арк. 48; 599, арк. 31]. Мабуть, належних заходів не було

вжито, бо в листопаді 1928 р. начальник Проскурівського окрвдділу ДПУ Камінський доповів секретареві окрпарткому, що члени сільради в Шаровечці влаштовують пиятики “на ґрунті зниження сільгосподатку тим особам, які під закон про зниження не підходять” [514, арк. 74]. Така поведінка активістів значною мірою пояснює, чому вживання горілки в Україні, як наголошував Г. Дзандзава, з “1,5 млн. літрів у 1924 р. зросло до 89,5 млн. літрів у 1928 р.” тобто в 59,7 рази [936].

Отже, соціальна політика офіційно була одним із пріоритетів радянської влади. Проте матеріальних ресурсів для її наповнення реальним змістом практично не було. Саме тому тривалість щорічної відпустки для працюючих була два тижні, а всі соціальні програми спочатку передбачали виплати натурою. Лише з 1922 р. поступово були впроваджені 17-розрядна тарифна система оплати праці та соціальне страхування. Селяни ж повинні були захищати себе самі через комітети взаємодопомоги.

Суттєвою проблемою досліджуваного періоду була карна злочинність, особливо конокрадство. Проте правоохоронні органи змогли до середини двадцятих років, як вони стверджували, ліквідувати кримінальний бандитизм (що позитивно вплинуло на зменшення рівня злочинності), крім конокрадства. Суттєву роль вони відіграли і в боротьбі з проституцією. Також переважно на міліцію було покладено боротьбу з самогоноварінням.

Таким чином, на початку 1920-х рр. на Поділлі працювало менше 12 % всіх підприємств. Відсутність коштів на відбудову, брак кваліфікованих кадрів і сировини змусили місцеву владу активно втілювати в життя вимоги непу щодо трестування великих і частини середніх підприємств, запровадження госпрозрахунку та господарської самостійності, передачі в оренду малих промислових об'єктів, проведення денационалізації та консервування тих об'єктів, на відновлення яких не було коштів і не було бажаючих їх орендувати чи повернути у свою власність. Це дозволило сконцентрувати ресурси на відбудові стратегічних для регіону цукрової, борошномельної, текстильної, а згодом і спиртової галузей. До кінця непу цей процес майже завершили. Орендовані й денационалізовані підприємства практично відразу зіткнулися з

податковим тиском і свавіллям чиновників. Вже з 1926 р. влада взяла курс на витіснення непманів як класово ворожих елементів. Тож до кінця 1928 р. більшість із них змушена була припинити діяльність.

Схожа доля була й у кустарів і ремісників Поділля. З одного боку, їх визнавали трудящими, а з іншого – вважали потенційно небезпечними, оскільки вони, працюючи індивідуально чи об'єднуючись у артїлі, залишалися поза контролем держави. Як наслідок – непосильний податковий тиск, жорстке регулювання правил діяльності тощо. Низька ж купівельна спроможність подолян робила їхні промисли низькорентабельними. Тому з відновленням промисловості, появою відносно якісних і дешевих товарів та під податковим тиском дана галузь припинила своє існування.

Як ще більш ворожу діяльність більшовики сприймали торгівлю. Лише провал прямого продуктообміну в 1921 р. і глибока криза змусила їх дозволити вільну торгівлю. Проте домінування приватних торговців більшовики сприйняли як загрозу. Через підвищення податків, надання неконкурентних переваг кооперативній торгівлі, заборону державним і кооперативним установам й організаціям співпрацювати з приватними оптовиками до 1928 р. через кооперативні структури було встановлено контроль держави в оптово-роздрібній і оптовій торгівлі.

Однією з особливостей Поділля як прикордонної губернії була контрабанда. На початку непу нею займалися майже всі мешканці прикордонних сіл і містечок. З налагодженням ДПУ жорсткої охорони кордону масова, переважно споживча, контрабанда була ліквідована. Натомість залишилася професійна, орієнтована на заможні верстви населення.

РОЗДІЛ 5 РЕАЛІЗАЦІЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ НА ПОДІЛЛІ

5.1. Реалізація етнополітики комуністичної влади в краї

Однією з яскравих сторінок боротьби українців за свою мову та культуру була політика українізації 1920-х рр. Запроваджувалася вона компартією вимушено, з метою утвердитися в Україні, і була частиною загальносоюзної політики коренізації, ухваленої XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 року. В Україні його рішення 23 травня 1923 р. імплементувала постанова комісії ЦК КП(б)У з національного питання, затверджена політбюро. Вона передбачала, що на шляху “активної українізації” необхідно, щоб всі члени КП(б)У оволоділи українською мовою, вивчили соціально-політичні та історично-побутові умови України, було забезпечено партійне керівництво та участь партії в будівництві української культури, більшовицьке виховання і висування українських партійних кадрів, зв'язок України з усім СРСР, втягнення корінного населення в господарське будівництво [188, арк. 2; 735, с. 6].

Офіційний старт українізації на Поділлі дала постанова президії губвиконкому № 35 від 8 липня 1923 р., якою остаточним терміном українізації радянських установ встановлювалися “7 роковини Жовтневої революції”. Після 7 листопада 1924 р. весь документообіг мав здійснюватися українською мовою. Окрвиконкомам рекомендувалося налагодити в округах роботу курсів з її вивчення, поклавши відповідальність за це на відділи наросвіти. Якщо хтось із співробітників відмовлявся вивчати мову, слід було “вживати заходів щодо усунення таких осіб з посад” [325, арк. 44]. Зазначимо, що ще до ухвалення цієї постанови 14 червня президія Кам'янецького окрвиконкому, розглянувши питання про українізацію відділів ОВК, ухвалила розпочати перехід на

українську мову з тих відділів, які мали безпосередні відносини з селом: фінансів, земельного, народної освіти. Інші відділи мали проводити цю роботу поступово. Президія також висловила побажання “щодо відкриття курсів української мови, для більш успішного переходу на українську мову та вивчення граматики” [554, арк. 517 зв.]. Мабуть, саме тому першим на Поділлі перевело діловодство на українську мову окрземуправління Кам’янецького ОВК – з другої половини липня [540, арк. 484 зв.].

Всю роботу з українізації в губернії організував відділ управління губвиконкому, який перейшов на діловодство українською в серпні 1923 р. Проте ще 18 липня він у листі № 992 вимагав від відділів керування окрвиконкомів подати інформацію про хід українізації апарату. Типову відповідь надіслав відділ управління Кам’янецького ОВК. Він повідомляв, що структури виконкому проводили діловодство українською мовою частково, але з 1-го серпня перейдуть на неї повністю. Виняток становила міліція. З огляду на те, що більшість міліціонерів були вихідцями з Росії і української мови не знали, запевнення, що вони перейдуть на українську через шість місяців, були надто оптимістичними. Наголошувалося, що райвиконкоми все діловодство проводили українською мовою, а в сільрадах – лише 50 % [535, арк. 5 зв.; 555, арк. 468; 564, арк. 25]. Такі показники по селах зумовлювалися тим, що вся система освіти до 1918 р. була виключно російськомовною, тому працівники партійних і радянських органів, включно з сільрадами, не знали української мови й могли писати лише тією, яку вважали російською, – тобто суржиком. Крім того, використання чиновником, навіть дрібним, російської мови підвищувало його самооцінку й автоматично відносило до представників пануючого етносу.

У вересні курси з вивчення української мови партійними і радянськими службовцями розпочали роботу у Вінниці та Немирові, в жовтні – в Проскурові та інших окружних містах, і викликали жвавий інтерес. Так, у Проскурові їх відвідувало від 30 до 45 слухачів, у Немирові – 45 [453, арк. 77-78; 641, арк. 12]. Однак брак фінансування та саботаж окремих керівників негативно вплинув на

відвідуваність. Наприклад, небажання адміністрації Проскурівського окрфінвідділу та держбанку посилати своїх співробітників на ці курси, а натомість “вивчати українську мову в своїх канцеляріях”, призвело до того, що навіть “серед активних слухачів поширилася недовіра в те, що вивчення української мови є необхідним”. Як наслідок, уже через три тижні від початку роботи курси відвідували лише вчителі. Це промовистий факт, особливо адже в етнічному плані серед одинадцяти співробітників Проскурівської окружної інспекції народної освіти лише троє були українцями [641, арк. 5, 12]. Серед учителів українців також була меншість, з огляду на те, що серед мешканців Проскурова домінували євреї – 42%, українців було – 39%, поляків – 9,7%, представників інших етносів – 1,5% [702, с. 26]. Після того, як у першій половині листопада 1923 р. губернська бюджетна комісія викреслила фінансування на утримання курсів, “лектори відмовилися від роботи й 20-го грудня вона зовсім припинилася не давши майже ніяких результатів” [641, арк. 12]. Слід взяти до уваги й те, що вчителі отримували вкрай незначну плату. Наприклад, учителю з українізації співробітників губввійськомату виплатили за грудень 1924 р. 10 крб. Подальшу виплату губвиконком припинив через відсутність коштів [327, арк. 25].

Ситуацію певним чином рятувала робота відомчих курсів з українознавства. Зокрема, в Проскурівському окрземуправлінні їх відвідувало 15-18 осіб із 27 працюючих. Сім співробітників, зазначалося в анкеті, вже володіли українською мовою “в мові і письмі” [641, арк. 17].

Проте на пленумі губвиконкому 21-23 жовтня 1923 р. після аналізу анкет, надісланих окрвиконкомамаи, було заявлено, що українізація апарату ГВК “проведена на 85-90 %”. Висловлювалося сподівання на “безболісне завершення її до 1-го січня”. Разом з тим вказувалося на недоліки – “неретельне ставлення до відвідування занять, недбале або несерйозне відношення до питання українізації”. Пропонувалося за таке ставлення “переслідувати, аж до звільнення зі служби”. Пленум нагадав губнаросвіті про важливість “організовувати школи на рідній мові для національних

меншин” [359, арк. 13]. Відтак на початку січня 1925 р. губернські та окружні владні структури звітували, переважно російською мовою, про здійснення “українізації низового апарату”. Зокрема, доповіли про “цілковиту українізацію” адмінвідділ губвиконкому та Кам’янецький окрвиконком [359, арк. 45; 547, арк. 99 зв.].

На початку січня 1924 р. губернська комісія з українізації радянського апарату надіслала в усі окрвиконкоми циркуляр з вимогою “негайно затребувати від установ і надіслати відомості по анкеті” та звіт про проведення “українізації”. Інформація мала бути подана в губкомісію не пізніше 1-го березня 1924 р. Відразу після цього були створені курси українознавства в організаціях, чії співробітники ще не відвідували їх. Так, у Проскурівській окрузі 1 січня 1924 р. розпочали роботу курси в держбанку з фінансуванням за його кошт у сумі 25 червінців, у окрфінвідділі – 5 червінців і в окружній камері праці – з фінансуванням 6 карбованців [641, арк. 1, 16, 18, 20]. У всіх установах і відділах склалися списки бажаючих вивчати українську мову [327, арк. 46, 73]. Лише керівництво Проскурівського державного комбінату проігнорувало вимогу відрядити своїх співробітників для навчання чи створити власні курси. Мабуть, його задовольняло, що з 23 працюючих на комбінаті 10 добре володіли українською мовою “в мові і письмі”, а 13 – лише “в мові”. Вочевидь, саме тому й відповіді на питання анкети давалися частково російською, частково українською мовами, а точніше – суржиком [641, арк. 15].

На нігілістичне ставлення до українізації впливала позиція вищого республіканського керівництва, зокрема, секретаря ВУЦВК П. Буценка, який у 1921-1923 рр. був головою Кам’янецького повітвиконкому. Доповідаючи 5 квітня 1924 р. на засіданні президії ВУЦВК із представниками Подільського губвиконкому та губкому КП(б)У про підсумки об’їзду 15-25 березня Подільської губернії, він зауважив, що в Кам’янці-Подільському після розширеного засідання міськради з двома тисячами “представників профспілок, Інститутами, КП(б)У та КСМ” його, зокрема, запитували: “Чому центральна

влада не українізується, чому весь уряд не розмовляє українською мовою та інші питання, які належать до минулої петлюрівщини” [30, арк. 7 зв.].

Також негативно впливало те, що в партійних органах регіону робота з українізації, як зазначалося у річному звіті Подільського губкому КП(б)У за період з IX губпартконференції до 1 січня 1924 р., не мала систематичного характеру. В губкомі українською велося лише листування та й то частково. Натомість окрпарткоми (крім Вінницького, в якому українською не користувалися) перейшли на українську мову в листуванні з селом, а Кам’янецький окрпартком – “навіть з центром” [445, арк. 32-32 зв.].

Характерно, що багато установ і організацій своє небажання переводити на українську мову документообіг намагалися замаскувати. Так, управляючий Подільським відділенням цукротресу Грицевський у “Доповіді про стан подільського села”, яка була написана російською мовою, в травні 1924 р. повідомляв, що всі бесіди з селянами члени комісії з обстеження села проводили “винятково на українській мові” [265, арк. 5].

Проаналізувавши “вкрай незначні досягнення в справі українізації”, президія губвиконкому на засіданні 8 липня 1924 р. визначила остаточним терміном українізації радапарату Поділля листопад, “пристосувавши цей термін до 7-х роковин Жовтневої революції”. Одночасно рекомендувалося з 1 серпня припинити прийом співробітників, які не володіють українською мовою, за винятком фахівців з дозволу Президії губвиконкому, чи Президії окрвиконкомів на місцях, за умови надання ними підписки із зобов’язанням до певного строку пройти курс навчання української мови. Після закінчення встановленого терміну слід було провести перевірку знання української мови. За її результатами всіх співробітників мали розподілити на три категорії: “добре знаючих, кепсько та зовсім незнаючих”. У випадках, “коли буде виявлено небажання з боку тих чи інших осіб вивчити її, усовувати таких осіб з посади, як не бажаючих переводити завдань Радянської влади” [641, арк. 53, 167].

Аналізуючи хід виконання зазначеної постанови, на засіданні президії Подгубвиконкому 7 жовтня 1924 р. констатували, що українізація “проводиться успішно, крім ДПУ, військкомату, губстатбюро, цукротресту, губвідділу праці, Держбанку та Промбанку”. Відтак вкотре запропонували завершити дану працю “до 7 листопада б.р. Рахувати необхідним розпочати роботу по зміні службовців, які не володіють українською, погодивши це питання з Профорганамі і відповідальними працівниками установ”. Відповідальність за виконання даної постанови поклали безпосередньо на керівників цих закладів [333, арк. 5; 348, арк. 61 зв.].

Першим кроком до такої зміни мали стати перевірки знання української мови чиновниками. Її здійснювали атестаційно-випробувальні (іспитові) комісії в складі представників: райвиконкому – голова комісії, наросвіти та уповноваженого окрвиконкому. Також активізувалася робота із завершення переведення діловодства на українську мову. Так, президія Проскурівського окрвиконкому на засіданні 16 січня 1925 р. рекомендувала судовим органам “остаточно завершити українізацію і повністю перейти на українську мову” [641, арк. 106-106 зв., 130, 143].

Велике значення для пропаганди української мови, її статусу мала запізніла на чотири роки постанова Подільського губвиконкому № 242 від 16 лютого 1925 р. “Про вживання української мови на таблицях і вивісках” і видані на її виконання відповідні постанови окрвиконкомів, зокрема Вінницького. Вони передбачали, що впродовж місяця таблиці з назвами вулиць та вивіски на державних і громадських установах повинні бути перероблені виключно на українську мову, а на приватних – поряд з російськомовними слід було розміщувати переклад українською. За невиконання цієї постанови посадові особи підлягали дисциплінарному покаранню, а на приватних осіб мав накладатися адміністративний штраф до 300 крб. на підставі протоколу, складеного міліцією. Право накладати штраф надавалося райвиконкомам. Реалізація даних вимог для приватників виявилася надто складною, тому губвиконком постановою № 249 від 28

березня продовжив термін для перекладу українською мовою таблиць до 1 червня 1925 р. [338, арк. 9, 22].

Щоб стимулювати активність районної ланки, було поширено протокол засідання комісії з перевірки знання української мови співробітниками Проскурівського окрвиконкому та інспектур: соцзабезу, камери праці, статбюро – від 20 лютого 1925 р. У ньому зазначалося, що, перевібивши знання української мови, комісія ухвалила визнати рівень знань семи співробітників кепським; проте залишила їх на службі з призначенням півторамісячного терміну для вивчення української мови та перевірки знання вдруге. Ще трьох працівників, які зовсім не знали мови, але займали відповідальні посади, теж залишили працювати і призначили “для придбання знання української мови півторамісячний термін. Зовсім незнаючого української мови співробітника камери праці тов. Серого А. Б. звільнити зі служби” [641, арк. 261].

Однак, як зазначалося в російськомовній доповіді “Про підсумки обстеження Подільської губернії, проведеного з 28/VI до 16/VII 1924 р. відповідальним інструктором ЦК КП(б)У”, незважаючи на численні заходи, прийняття губкомом директив, наказів тощо, “питання про українізацію стоїть у тому ж становищі, в якому стояло рік назад”. Підкреслювалося, що формально деякі окружками, губернські та окружні установи перейшли на українську мову, проте “скрізь і кругом в установах, громадських організаціях зазвичай робота проходить російською мовою” [233, арк. 13].

На вимогу перевіряючого губернські установи надавали йому довідки про роботу загалом і щодо українізації зокрема. Серед них виділялися своєю ґрунтовністю “Відомості про становище справи українізації апарату Подільської філії цукротресту та комбінатів, що входять у її склад”. У них повідомлялося, що майже 70 співробітників філії пройшли навчання на курсах української мови та в травні склали іспит. На фінансування роботи курсів з кошторису філії виділялося 175 крб. 69 коп. За його підсумками 52 співробітники отримали посвідчення, що “володіють українською мовою в слові та письмі задовільно”. Після цього було видано розпорядження про переведення діловодства на українську мову. Крім

того, об'їжником № 331 від 27 травня 1924 р. керівництво філії зобов'язало здійснити такий перехід і в цукрокомбінатах, співробітники яких також пройшли навчання на відповідних курсах [265, арк. 75].

Діяльність комісії ЦК КП(б)У підштовхнула партійні та радянські органи до активізації цієї роботи. Зокрема, Проскурівський окрвиконком у звіті за 1924/1925 р. доповідав, що українізацію окрвиконкому та підпорядкованих йому установ і організацій, а також низового апарату – сільрад, райвиконкомів, райустанов – закінчено ще в 1924 р. Тому актуальним для їхніх співробітників стали заходи з удосконалення розмовної мови, яку службовці вживали не завжди, на що вказала перевірка спеціальної комісії. Позитивному результату сприяла робота курсів українознавства [640, арк. 1]. Позитивна оцінка ходу українізації заспокоїла всіх, хто не прагнув українізуватися. Підтримку своїй позиції вони знайшли у виступі представника ЦК КП(б)У Демченка на V окружній партконференції Проскурівщини 30 листопада 1925 р. Він наголошував, що в роботі з українізації поряд з успіхами є помилки у вигляді “шовіністичних ухилів деяких товаришів, котрі потребують переводу всього зараз же на українізацію”, та лякав делегатів небезпекою завдати надмірною українізацією шкоди “загальному культурному розвитку України”. Нікого не вводили в оману наступні його слова про потребу запобігати формальному підходу парторганізацій до українізації та необхідність насамперед провести її серед комуністів, а тоді вимагати від інших [645, арк. 3].

Новий етап у здійсненні українізації розпочався після зняття з посад першого та другого секретарів ЦК КП(б)У Е. Квірінга і Д. Лебеда та ухвалення ВУЦВК і РНК УСРР нової постанови 30 квітня 1925 р. щодо поглиблення українізації та відповідних рішень квітневого пленуму ЦК КП(б)У. Вони жорстко поставили перед партійними організаціями завдання примусити радянських службовців, які працюють з населенням, вивчити українську мову та українізувати партійний апарат. Одночасно вони відмежувалися від примусової українізації згори та наголосили, що вона не

передбачає жодного примусу “російських робітничих мас відмовлятися від російської мови та російської культури та визнавати своєю мовою й культурою українську” [735, с. 6, 9-10].

Нові вимоги республіканського керівництва змусили окружних очільників критичніше поглянути на хід українізації. Так, Проскурівський окрпартком у “Доповіді про обстеження Проскурівської окрорганізації КП(б)У з 1 до 13/VII 1925 р.”, написаній по-російськи, на відміну від попередніх звітів про суцільні успіхи, побачив, що українізація в окрузі проведена “дуже слабо”, а “головні радянські відділи” навіть не приступали до українізації свого апарату. Навіть окремі сільради українізувалися лише на 40-50 %. Оскільки окрвиконком ставився до цієї роботи байдуже, то серед радслужбовців утвердилося зневажливе ставлення до переходу на українську мову. Розмови, доповіді в більшості були російською мовою, і навіть працівники, які знали українську мову, соромилися нею розмовляти. Лише на пленумі окрпарткому 10 липня 1925 р. вперше було гостро поставлено завдання активізувати проведення українізації та, насамперед, тим членам парторганізації, хто знає українську мову, – обов’язково нею розмовляти, а іншим – негайно почати її вивчати [484, арк. 43]. Критика дала позитивні результати. Вже на розширеному пленумі Проскурівського окрпарткому 24-26 червня 1926 р. констатували значні успіхи в проведенні українізації та доручили бюро окркому КП(б)У вжити заходів до тих працівників, які продовжували ухилятися від вивчення української мови [483, арк. 72].

Для тих радянських і партійних працівників, які не звернули уваги на вимоги вивчення української мови, досить швидко настало прозріння. Щоб стимулювати їхнє бажання відвідувати курси з вивчення української мови, на січень 1926 р. призначили чергову перевірку її знання співробітниками установ і організацій. Розглянемо її проведення на прикладі роботи атестаційно-іспитової комісії при Вінницькому окрвиконкомі. Вона 19 січня здійснила перевірку в Промбанку. Було обстежено зовнішній вигляд установи та виявлено, що не всі вивіски, написи та не вся документація

переведені на українську мову. В акті комісія відзначила, що адміністрація виділяла кошти на організацію семимісячних курсів з вивчення мови та створила для них сприятливі умови. Окремою графою зазначалося, що після 1 липня 1925 р., згідно з інформацією адміністрації, було прийнято на службу чотирьох нових співробітників, які “укрмову знають”, і те, що службові розмови переводяться переважно на “росмові”. Наголошувалося, що перевірка проводилася у “формах: а) диктури, б) перекладу офіційних листувань з російської на українську мову, в) читання творів українських письменників, г) переказу прочитаного та обміну думками, д) з’ясування орфографічних особливостей української мови” [315, арк. 1-4].

Аналогічні рішення щодо перевірок ухвалювали виконкоми всіх округ Поділля. Крім того, вони, як-от Кам’янецький ОВК 8 січня 1926 р., доручали відділам народів до 1 лютого провести “обстеження установ у справі українізації службовців”. Це мотивувалося тим, що радянські установи в основному завершили українізацію до 1 січня й потрібно мати “вичерпний відчит” про справжній стан справ. Крім того, фінансування курсів з вивчення української мови з цього часу перекладалося на самих співробітників. Керівникам установ пропонувалося замість них організувати “при кожній установі гурток по вивченню українознавства” [598, арк. 3 зв.].

Проміжні підсумки проведення українізації окружками КП(б)У підбили на пленумах у вересні 1926 р. та дійшли висновку, як, наприклад, Вінницький окружком, що “радапарат українізовано в формальній частині (письмово) цілком, але не всюди розмовляють українською мовою” [683, с. 40-41]. Разом з тим зверталася увага на поживлення “шовіністичних елементів” серед української інтелігенції та необхідність обережно ставитися до проведення українізації, оскільки “при неправильній політиці ми можемо відірватися від всього нашого союзу, докотившись до вимоги самостійності України” [278, арк. 128]. Після цього значна частина партійних і радянських працівників вирішила, що мети досягнуто. Як наслідок, за свідченнями Проскурівської окркомісії з українізації радапарату, на початок листопада

1926 р. спостерігалось “цілковите припинення роботи з українізації”. Тому було поставлено завдання перевірити службовців 2-ї та 3-ї категорій, які мали вивчити українську мову, і звільнити тих, хто мови не знатиме. Вперше було заплановано налагодити постачання клубів і червоних кутків українською літературою, передплатити україномовні часописи. Ставилося завдання домогтися асигнувань на курси українізації в тих установах, де їх не було [645, арк. 148-149]. Аналогічні процеси проходили також і в інших округах, зокрема, Тульчинській [292, арк. 31].

Необхідно зазначити, що республіканське керівництво загалом позитивно оцінювало роботу з українізації на Поділлі. Так, представник ЦК КП(б)У Гальперін, виступаючи на VI окружній партконференції Тульчинщини в січні 1927 р., заявив, що тут українізовані всі кадри, за винятком “двірників і сторожів”. На це член окружному Скадін російською мовою уточнив: “У нас залишилися двірники такі, що керують райпарторганізацією” [290, арк. 12]. Можливо, що саме після ознайомлення з реальним станом справ на місцях Центральна всеукраїнська комісія з українізації радапарату обіжником № 106 на початку січня 1927 р. рекомендувала звільняти службовців “віком 50 і вище від обов’язкового вивчення української мови”. Щодо інших категорій працівників рекомендувалося впродовж лютого-березня провести додаткову перевірку знання української мови [305, арк. 1-2 зв.].

Оскільки й надалі значення українізації недооцінювалося, то на пленумі Вінницького окружного 9 березня 1927 р. його член Кривов’язий підкреслив: “Необхідно на цьому питанні зосередити свою увагу, інакше керівництво зможе перейти в другі ворожі руки” [280, арк. 2-3]. Продовжуючи розгляд питання про хід роботи з українізації, пленум Вінницького окружного 20-22 травня 1927 р. відзначив формальне ставлення до неї частини комуністів. З цього робився висновок: “Ми відстаємо від української інтелігенції в справі українізації” [280, арк. 28]. Саме тому ставилося завдання: “Зараз треба вивчати уккультуру, щоб можна було

керувати культурним процесом на селі. Тоді не буде загрози зриву [союзу] між містом і селом”. Крім того, комуністи, які володіли українською, повинні були на всіх заходах виступати виключно нею [280, арк. 31]. На небезпеку збереження розриву між україномовним селом і російськомовним містом звернула увагу також VIII Вінницька окружна конференція КП(б)У в грудні 1928 р. і висловила за “рішучу українізацію партійного активу” [692, с. 19].

Загалом рівень володіння українською мовою на кінець непу виявила “масова перевірка степені українізації Радапарату” в 1927 р., проведена в Тульчинській окрузі. Її дані свідчили про “неповну українізацію”, оскільки з 3230 перевірених лише 1598 осіб, або 49,47 % “добре знаючих”, були віднесені до I категорії, 995, або 30,8 % “кепсько знаючих”, – до II категорії та 637, або 19,72 % “зовсім незнаючих”, – до III категорії [292, арк. 31].

Важливим напрямком етнополітики було забезпечення можливості навчання дітей рідною мовою. З цією метою вже в 1920/1921 навчальному році фактично було продовжено українізацію навчальних закладів, розпочату УНР. Вона передбачала завершення дерусифікації системи освіти та приведення шкільної мережі у відповідність до національного складу населення. Як наслідок, уже в 1921 р., за словами голови РНК УСРР Х. Раковського, “на Поділлі, Полтавщині, Київщині 90 % шкіл “викладають на українській мові”. До початку 1924 р. в регіоні, як встановив В. Нестеренко, “працювало 1830 шкіл з українською мовою викладання, 49 – російською, 88 – ідиш, 85 – польською, 13 – змішаних”, що відповідало етнопольній структурі населення регіону [1060, с. 86-88].

Офіційний початок українізації системи освіти дали постанова комісії політбюро ЦК КП(б)У з національного питання, затверджена політбюро 23 травня 1923 р., і декрети РНК і ВУЦВК від 1 серпня “Про заходи забезпечення рівноправ’я мов і сприяння розвитку української мови” та “Про заходи з українізації навчально-виховних і культурно-просвітніх установ” [43, арк. 107; 188, арк. 2-3]. Виконання цих рішень у серпні-вересні 1923 р. ускладнилося вимогами частини мешканців містечок щодо відкриття

російських шкіл. Таку вимогу вони пояснювали практичною користю від знання російської мови “незалежно в якій частині СРСР, оскільки всюди вона має рівноправне становище поряд з будь-якою іншою мовою”. При цьому ігнорувалася не лише українська мова, але й рідна. Окрпарткоми, зокрема, Вінницький, відреагували на такі вимоги пропозицією окрнаросвіті “припинити такі явища” та роз’яснити нацменшинам, що “школи єврейські, польські та російські можна допускати лише в пунктах, населених цими меншинами, причому допускаються в ці школи лише елементи, рідною мовою яких є мова викладання відповідної національної школи. Державною ж школою вважати українські школи” [235, арк. 20].

В 1923–1924 н. р. на Поділлі українські школи склали 55,4 %, російські – 14,9 %, змішані україно-російські – 5,3 %, єврейські – 17 %, польські – 5,3 %. Через два роки проведення українізації кількість українських шкіл збільшилася до 61,4 %, а єврейських – до 21,5 %, причому вперше кількість українських шкіл у Вінниці склала більшість – 54,2 % шкіл. Натомість зменшилася кількість російських шкіл у краї – до 5,1 %, змішаних україно-російських – до 3,4 % і польських – до 3,5 %. Більше одного відсотка школи з російською мовою викладання становили лише у Вінниці та Кам’янці-Подільському – 8,3 % та 5 % відповідно (див.: додаток Ф) [196, арк. 70]. Як зазначалося в поясненнях комісії політбюро ЦК КП(б)У з українізації “Про українізацію народної освіти в Україні” 31 грудня 1926 р., в російських школах вчилася на 66 % більше учнів, ніж було дітей росіян у міських школах [196, арк. 82]. Для сіл такої проблеми не існувало, крім окремих випадків, коли ігнорувалися права старообрядців, як у с. Пилипи Хребтіївські Новоушицького району та Майдану Олександрівського Затонського району Кам’янецької округи [1060, с. 90]. В той же час євреїв у єврейських школах вчилася менше, ніж було учнів серед євреїв, оскільки вони “часто уникали своїх шкіл, посилаючи дітей в російські, хоч можливості для збільшення кількості єврейських шкіл були” [196, арк. 82]. Деяке зменшення відсотка польських шкіл зумовлювалося запеклою боротьбою

в 1924–1926 рр. довкола проблеми українців-католиків. Частина з них, хоч сама погано знала польську мову, за рекомендацією ксьондзів наполягала на своєму праві навчати дітей у польських школах. Натомість частина радикально налаштованих партійних і радянських керівників заперечувала право вибору й наполягала на їхньому навчанні в українських школах і закритті польських [233, арк. 13].

Підставою для гордості подільських чиновників була ефективність проведеної українізації в єдиній на Поділлі науково-дослідній кафедрі, яка працювала в Кам'янці-Подільському. Всі її члени – керівник кафедри, 2 дійсних члени, 4 наукових працівники, 9 аспірантів станом на 1 грудня 1925 р. володіли українською мовою, тоді як по Україні на 80 кафедрах не володіли нею 73,3 % керівників кафедр, 74,7 % керівників секціями, 70 % дійсних членів, 67,6 % наукових працівників, 63,7 % аспірантів, загалом – 67,7 % [196, арк. 27].

Важливою складовою реалізації етнополітики радянської влади на Поділлі було врахування багатоетнічного складу мешканців краю при формуванні структури органів влади та в їхній практичній діяльності. Саме тому рішенням президії ВУЦВК в травні 1921 р. при відділах управління губвиконкомів були створені підвідділи по роботі з національними меншинами – як місцеві органи відділу національних меншин при НКВС. Попри всю важливість цього органу, положення про відділ було затверджене лише 25 жовтня 1922 р. Воно передбачало створення в Подільській губернії єврейського та польського підвідділів [699, с. 24; 1225, с. 15]. У жовтні 1921 р. ЦК РКП(б), “конструюючи” типову структуру губкомів, рекомендував у багатоетнічних регіонах організувати національні відділи, зокрема, польський та єврейський [131, арк. 22].

Для реалізації цього завдання ЦК КП(б)У вже в листопаді прийняв постанову “Про штати національних меншостей”, якою затвердило штатний розпис національних секцій при губкомах і окркомах. На Поділлі передбачалося створити польську та єврейську секції [1227, с. 23]. Перша інформація про їхню діяльність з’явилася в доповіді Подільського губкому

про роботу за грудень 1921 р. Він повідомляв ЦК КП(б)У, що його єввідділ влаштував суд над хедером*, веде боротьбу з сіоністськими течіями та поширює літературу єврейською мовою (ідиш – М. О.). В той же час польвідділ, через хворобу керівника, працював мляво. Він готував відкриття клубу, яке відбулося в січні 1922 р., коли активізувалася його робота. Зазначимо, що через невизначеність того, який орган на місцях має відповідати за роботу серед національних меншин, на Поділлі одночасно існували як відділення нацменшин, так і автономні єврейські та польські відділи та секції при повітвиконкомах і відділах освіти. Так, станом на 14 лютого 1922 р. єввідділи повітвиконкомів були організовані у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському та Проскурові; євсекції в народі – в Жмеринці, Летичеві, Браїлові, Ушиці, Літині; євсекції повіткомів – у Гайсині та Бершаді [170, арк. 118]. До 15 березня 1922 р. єврейські та польські секції повіткомів КП(б)У вже діяли у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Жмеринці, Проскурові та Могилів-Подільському [160, арк. 7, 24; 170, арк. 403].

Запровадження в 1923 р. політики українізації потребувало підняття роботи з національними меншинами на якісно вищий рівень. Як зазначали О. Рубльов і Л. Якубова, політбюро ЦК КП(б)У 19 березня 1924 р. визначило, що найкращим варіантом було утворити при ВУЦВК центральну комісію у справах національних меншин, яка мала замінити відділ нацмену НКВС. Вже 29 квітня 1924 р. президія ВУЦВК прийняла постанову про утворення ЦКНМ [1153, с. 102]. 27 листопада 1924 р. РНК УСРР ухвалив створити губернські комісії в справах національностей та затвердив їхні штати. Для Подільської губернії передбачалося включити до її складу від євреїв та поляків по 2 члени [53, арк. 27-28].

На практиці дане рішення почало реалізовуватися задовго до його офіційного ухвалення. Зокрема, мала президія Подільського губвиконкому ще 16 вересня 1924 р. створила губкомісію в справах нацменшин. Її головою

* Хедер – єврейська релігійна початкова школа для хлопчиків [1308, с. 691].

призначили члена президії ГВК Чакова, членів комісії затвердили від єврейської, польської та молдавської національних меншин. Одночасно рекомендували окрвиконкомам створити округові комісії під головуванням члена президії ОВК та двох представників від більшості національних меншин. В районах керівництво роботою відповідної комісії покладалося на члена райвиконкому, відповідального за культурно-освітню роботу. Крім того, щойно створеній губкомісії доручили терміново розробити план своєї роботи. Звернімо увагу, що для здешевлення накладних витрат технічне обслуговування комісії нацмену поклали на апарати ГВК, ОВК і РВК [335, арк. 101; 353, арк. 1]. На одному з перших своїх засідань 29 грудня 1924 р. комісія запропонувала окружкомам тих місцевостей, де нацменшини складали значну кількість мешканців, виділити члена президії з нацменшин, який обслуговував би їх рідною мовою [353, арк. 5]. Це зумовлювалося потребою переконати нацменшини, що радянська влада чуйно ставиться до потреб усіх громадян. Разом з тим практична робота швидко показала необхідність урахування специфіки роботи в містечках, де більшість чи значну частину мешканців становили етнічні євреї та поляки. Це було тим паче необхідно, оскільки, як слушно зауважила Л. Гуцало, при проведенні районування 1923 р. інтереси нацменшин проігнорували [932, с. 55]. виправити допущену помилку покликана була постанова РНК УСРР “Про виділення національних районів та сільрад” від 29 серпня 1924 р., якою знижувалися норми для виділення національних рад з 1000 до 500, а для районів – з 25000 до 10000 осіб. Остаточоно вони були затверджені постановою IV сесії ВУЦВК VIII скликання 19 лютого 1925 р. [699, с. 28; 1031, с. 19]. Дисертант поділяє точку зору Л. Гуцало, що зниження норми для низового районування “можна трактувати з одного боку як пільгу для нацменшин, а з іншого – як засіб більш швидкого “приборкування” етнічних груп” [932, с. 57].

Зазначимо, що Подільська губкомісія нацмену оперативно розробила власний план районування етнічних меншин, затвердила його на засіданні 23 грудня 1924 р. і передала до ВУЦВК. План передбачав створення

єврейських сільрад у Меджибожі Проскурівської округи та Чернівцях Могилівської, де було понад 90 % єврейського населення. Також пропонувалося організувати польські сільради в Кам'янецькій округі: в Дем'янівці та Мушкотинці Дунаєвецького р-ну, Старій Губі Смотрицького р-ну; Рачинцях Миньковецького р-ну; Зіньківцях Довжинецького району [353, арк. 9]. Після опрацювання всіх пропозицій з місць та їхнього узагальнення ЦАТК 21 липня 1925 р. розглянув їх на засіданні пленуму ЦАТК за участі членів ВУЦВК. Для забезпечення національних прав єврейського населення в колишніх містечках та більшого втягнення останніх до радянського будівництва пленум ухвалив просити президію ВУЦВК про затвердження низки єврейських селищних і сільських рад. Пропонувалося організувати селищні ради в Деражні Проскурівської округи; Липівцях, Іллінцях і Браїлові Вінницької, а також сільські ради – в Красному та Н. Дашеві Вінницької, Солобківцях, Воньківцях, Лянцкоруні, Чемерівцях, Зінькові, Миньківцях, Жванчику, Калюсі, Ст. Ушиці та Оринині Кам'янецької округи [33, арк. 264-271, 283-284].

23 вересня 1925 р. ВУЦВК затвердив список національних сільрад. На Поділлі створювалося 5 російських сільрад – у Вінницькій округі та дві – в Тульчинській; 17 польських сільрад – в Кам'янецькій округі [33, арк. 283-284; 676, с. 87-90]. Процес створення національних сільрад продовжувався аж до кінця непу. Зокрема, в 1926-1927 рр. кількість польських сільрад, за підрахунками Т. Єременко, досягла 32 [942, с. 15], а за уточненими даними Л. Місінкевича – 34, з яких 20 – у Проскурівській округі. Єврейські сільські та селищні ради були організовані в 47 населених пунктах. Зокрема, в Кам'янецькій округі працювало 9 сільрад і одна селищна рада в Дунаївцях; у Проскурівській – 6 єврейських сільських і 5 селищних рад; у Тульчинській – 11 селищних та 1 сільська ради, у Вінницькій – 7 єврейських сільрад. Також 7 єврейських сільрад та 1 селищна рада діяли в Могилівській округі [644, арк. 20; 1035, с. 35-36]. Була створена Краснодільська німецька сільрада на Могилівщині [298, арк. 6-7; 306, арк. 6-8]. Як свідчить аналіз джерел, у таких

селах і містечках місцева влада мала досить високий авторитет серед мешканців, контролювала ремісників і організовувала різноманітні майстерні та цехи, щоб надати їм соціальний захист. Проте зусилля влади не завжди давали бажаний результат. Наприклад, попри те, що в м. М'ястківці була велика кількість безробітної молоді, особливо дівчат, вони не мали бажання навчатися в артілі вишивальниць. Тому з 308 учнів, які там навчалися, містечкових було лише 5 осіб. Головним мотивом небажання навчатися там було те, що робота оплачувалася дешево, в середньому 20 коп. на день [298, арк. 7 зв.].

Однією з особливостей ведення діловодства в національних сільрадах було те, що воно проводилося українською мовою, оскільки активних носіїв німецької, польської або їдиш не вистачало. Те ж саме стосувалося вчителів для викладання в школах рідною для учнів мовою. Щоби послабити цю проблему, Тульчинський ОВК підтримав пропозицію Тульчинського і Гайсинського педтехнікумів про запровадження викладання в них єврейської мови [296, арк. 44-48]. Важливе значення мало рішення президії Тульчинського окрвиконкому про відкриття з 1 жовтня 1928 р. єврейської медшколи в Гайсині з відділеннями з підготовки помічників лікарів і акушерського. Зауважимо, що впродовж трьох років школа мала утримуватися коштом населення. Все це робилося для того, щоб дати можливість продовжити навчання 200 випускникам 7 старших концентрів єврейських трудових шкіл, які не мали де це зробити в окрузі. Для школи знайшли приміщення, а для обладнання інвентарем і лабораторіями передбачили 8000 крб. Особливо підкреслювалося зацікавлення в школі не лише мешканців округи, а й сусідів [296, арк. 180-180 зв.].

Великою проблемою єврейської меншини на Поділлі було те, що внаслідок воєн і репресій більшість заможних євреїв виїхали за кордон. Ще певна частина подалася в еміграцію через страх, породжений великим єврейським погромом у Летичівському повіті в листопаді 1921 р., в ході якого населення розграбувало м. Михайлівку. Загибло 6 осіб [146, арк. 102]. Щоб заспокоїти єврейську бідноту, було розгорнуто масштабний проект

збору свідчень жертв єврейських погромів, які мали місце після 1917 р. На основі цих свідчень порушувалися кримінальні справи, проводилося слідство і у випадку знаходження погромників з них стягувалося відшкодування за матеріальні втрати постраждалих. Значну кількість учасників цього проекту становили подоляни [208, арк. 2-35].

Про рівень бідності переважної більшості подільських євреїв влучно сказав В. Затонський: “Якщо ми візьмемо містечка Правобережжя, то справа не в культурі, а в тій бідності, яка скупчена зараз там, яка була скупчена в період смуги осілості, яка до цих пір не розселена і перед якою стоїть питання переселення на землю, про надання роботи” [699, с. 14]. Оскільки ні землі, ні роботи на Поділлі не було, то з метою послабити демографічне перенаселення регіону та знизити напругу міжетнічних відносин, починаючи з 1923 р., була розпочата масштабна загальнодержавна програма переселення, переважно євреїв, на вільні землі півдня України та Криму [352, арк. 63]. Координатором даної роботи виступав з боку держави Наркомат землеробства, а з боку переселенців – товариство землеробських єврейських товариств (ТОЗСТ). З його допомогою євреї з сіл чи містечок об’єднувалися в переселенські товариства, подавали до окружних земельних відділів заяву на його переселення, губземвідділ узагальнював їх і подавав заявку до НКЗ. Той виділяв на губернію певну кількість нарядів, якими резервувалися конкретні земельні наділи [352, арк. 63].

На їхній основі представникам переселенських товариств надавали посвідчення “ходака”, яке давало право передовій групі виїхати на місце переселення і підготувати елементарні умови для всього товариства. План робіт з переселення з Поділля на 1923 р. був визначений нарядом НКЗ 12 червня 1923 р. Він дозволяв переселення в 1923 р. 4000 дворів, з яких: 2500 – в Одеську губернію та 1500 – в Катеринославську. З 15 червня до 12 липня він видав посвідчення “ходака” 700 дворам. Було встановлено добровільний принцип переселення. Проводили його незалежно від майнового стану бажаючих, що створювало кращі умови для налагодження життєвих господарств. Зазначимо, що 75 % місць виділили переселенцям з

прикордонних округ: Кам'янецької, Могилівської та Проскурівської [352, арк. 63].

22 вересня НКЗ зупинив видання посвідчень ходока через вичерпання лімітів, хоч у краї вже були зареєстровані 38 переселенських колективів і 11 ще не були зареєстровані. Найбільшою їхня кількість була на Могилівщині – 20 (див.: додаток Ш) [352, арк. 78, 81, 85-86]. Популярність переселення залишалася високою в наступні кілька років, що підтримувалося активною пропагандистською роботою партосередків і ТОЗСТу та збереженням кількості нарядів на стабільному рівні. Однак поступово бажаючих переселитися ставало все менше. Це пояснювалося потребою сплати високого внеску в 150 крб. на сім'ю, труднощами переїзду та облаштування тощо. Лише в голодному 1925 р. кількість бажаючих переселитися втричі перевищила наявні можливості [301, арк. 1-6; 505, арк. 26].

Проте, як тільки в регіоні вдалося дещо подолати наслідки голоду 1925-1926 рр., переселенський бум спав. Так, за 1927 р. з Тульчинської округи переселилося лише 70 сімей, а з Могилівської – 98 [293, арк. 18; 306, арк. 6]. Разом з тим, за свідченням газети “Червоний край”, завдяки активній пропагандистській роботі у Вінницькій окрузі наряд на переселення 300 дворів на Урал і 300 на Далекий Схід було використано повністю. На 1928 р. тут запросили й отримали наряди на переселення 450 дворів до Уральської області, 100 – до Сибіру та 850 – на Далекий Схід, і своєчасно відправили туди хоодаків від 870 родин [784, с. 6].

Значним успіхом подільської влади було створення в судах єврейських і польських камер, що давало змогу брати участь у процесі рідною мовою [699, с. 63]. Загалом по республіці, за даними Л. Місінкевича, кожна друга польська і кожна третя єврейська судові камери працювали в Подільському регіоні [1273, с. 13].

Отже, реалізація радянської етнополітики на Поділлі в роки непу була спрямована насамперед на проведення українізації в регіоні. Це була наполеглива послідовна робота всіх зацікавлених українських патріотів,

насамперед освітян, яка дозволила здолати опір противників цієї політики, хронічне безгрошів'я, відсутність необхідної літератури і до кінця 1926 року в цілому перевести діловодство в радянських і партійних установах на українську мову. Цьому сприяла робота курсів з вивчення української мови та проведення іспитів на її знання. Проте більшість партійних і частково радянських функціонерів, особливо в правоохоронних органах і фінансово-банківській системі, на засіданнях продовжували послуговуватися російською мовою. Так само російською виконувалася більшість документів, адресованих до республіканських установ.

Не менш складною була робота влади із завоювання на свій бік національних меншин, насамперед поляків та євреїв. Задля цього було налагоджено систему отримання освіти рідною мовою, створювалися можливості доступу до відповідної преси та реалізації етнічних потреб. Було забезпечено доступ до участі в судових засіданнях рідною мовою, організовано мережу національних сільрад. Значно складніше було забезпечити соціально-економічні права.

5.2. Реформування освітньої галузі

Побудова обіцяного більшовиками світлого майбутнього, крім економічних і політичних перетворень, передбачала створення радянської системи освіти. Орієнтована на “практичне здійснення ідеї державного виховання”, вона передбачала, що основною формою освітніх закладів мали бути “дитячі будинки, які охоплюють всі сторони життя дитини від 4 до 16 років”. Але через об’єктивну неможливість створити широку їхню мережу, здатну охопити всіх дітей, учасники Подільської губернської наради працівників освіти 1-4 червня 1921 р. з жалем наголосили на необхідності “зупинитися на розміщенні дітей в дитячих установах переходового типу, як-то, школи, клуби, денний дитячий будинок, майдан, очаг та ін.” Висловивши жаль, що селянство через економічну розруху не підготовлене до нових форм

соціального виховання, вони визнали, що поряд з дитбудинками слід використовувати трудові школи. Основним виховним методом у них “повинен бути визнаний трудовий метод, а для навчання – мова матері”. Крім того, спеціальною постановою військової частини, установи та організації зобов’язувалися повернути школам забрані в них приміщення. На потреби освіти також слід було передати, за необхідності, відремонтовані будинки колишніх нетрудових господарств [699, с. 76-77].

Зазначимо, що до липня 1921 р., на Поділлі загальна кількість шкіл, проти рівня січня 1921 р. скоротилася на 597 і досягла 2438 трудових шкіл, а чисельність учнів зменшилася на 29709 досягнувши 155852 учнів. За той же період кількість дитячих будинків збільшилася з 44 до 82 [381, арк. 9 зв.; 699, с. 100-101]. З огляду на очікуване прибуття дітей з голодуючих губерній організація нових дитбудинків продовжувалася і надалі. До 10 вересня 1921 р., за даними губнаросвіти, їх уже було 152 з 5598 вихованцями, зокрема, у Вінниці – 14, де перебувало 485 дітей. Однак у звіті про роботу за листопад вона вже подавала дані про те, що на Поділлі станом на 1 листопада нараховувалося 53 дитбудинки для 2635 дітей [255, арк. 13; 381, арк. 12 зв.]. Зауважимо, що справа їхньої організації набула загального характеру. Так, враховуючи велику потребу дитбудинків у матрацах, Поділцукор виділив 2000 нових мішків, губнаросвіта закупила соломку й організувала виготовлення матраців [381, арк. 3].

Паралельно з реформуванням системи шкільної освіти було продовжено формування мережі вищої та професійної освіти. Слідом за створенням Вінницького і Кам’янець-Подільського інститутів народної освіти та Кам’янець-Подільського сільськогосподарського інституту, у вересні 1921 р. було відкрито Вінницький фармацевтичний технікум. На його базі практично відразу розпочалося формування хіміко-бактеріологічного інституту (зараз національний медичний університет ім. М. Пирогова). У 1921–1922 рр. налагоджується мережа закладів професійної освіти, до якої входило 9 технікумів, 49 профшкіл, 30 різних профкурсів, включаючи 8 трирічних педагогічних [699, с. 211-214; 893, с. 271].

Паралельно з реорганізацією вишів і системи професійного навчання докорінно змінювався підхід до їхнього комплектування. Як дослідила О. Рябченко, 20 квітня 1921 р. рішенням головного управління професійної освіти Наркомпросу (Укрголовпрофос) в рамках політики “пролетаризації” було скасовано вільний вступ до вишів на основі конкурсних іспитів. Натомість запроваджувалася система рознарядок. Відповідно до них органи народної освіти надсилали на навчання класово свідомих демобілізованих червоноармійців, робітників і членів КНС. У зв’язку з цим змінилося й головне завдання вишів – “підготовка спеціалістів, відданих партії і радянській владі” [1156, с. 26-27].

Механізм реалізації таких рознарядок встановив циркуляр ЦК РКП(б) № 18 від 15 червня 1923 р. “Про прийом до вищих навчальних закладів” за підписом В. Молотова. ЦК РКП(б) запропонував усім повітовим організаціям звернути увагу на класовий відбір осіб, яких народна освіта скеровує на навчання. Для цього необхідно було створити відбіркові комісії з представників повітпарткому, КСМ, профспілок та КНС. Заяви безпартійні селяни подавали разом з характеристиками волосних і сільських осередків безпосередньо до відбіркової комісії. На підставі списків, затверджених цією комісією, повітові органи видавали межам наданої розкладки відрядження на навчання, які офіційно візували губернські організації, що проводили відрядження. Так, на 1923–1924 навчальний рік для Подільської губернії розкладка у військові навчальні заклади склала 50 місць. Для їхнього заповнення необхідно було відрядити 20 членів КП(б)У та по 10 від КСМУ, профспілок і КНС [441, арк. 15, 45]. Характерно, що досить швидко бажаючі здобути вищу освіту навчилися “робити” собі необхідні довідки про робітничо-селянське походження та подавали до відбіркових комісій необхідні рекомендації [1156, с. 28-30, 33-46].

Практична робота зі створення радянської системи освіти виявилася набагато складнішою, ніж очікувалося. Насамперед давалися взнаки роки війни, впродовж яких матеріальна база більшості шкіл занепала. Не випадково Новоушицький повітвідділ народної освіти у вересні 1921 р. назвав її

незадовільною [665, арк. 362]. Ще гіршим був стан дитбудинків, у яких діти “спали по 2-3 на одному ліжку, голодували, зовсім не бачили жирів, вихователі масово звільнялися” [255, арк. 13 зв.-14].

В умовах паралічу товарно-грошових відносин найгостріші проблеми вирішувалися шляхом товарообмінних операцій. Найкращим еквівалентом для будь-яких товарів в умовах “сухого закону” був спирт, про що свідчить виділення в травні 1921 р. Подільським райспиртом “5 відер різних спиртів для всіх підвідомчих губнаросвіті закладів” [86, арк. 3, 24]. Проте на всі школи такої кількості не могло вистачити. Тому шкільні приміщення ремонтувалися переважно своїми силами. Так, у Вінницькому повіті зі 149 шкіл таким чином відремонтували 114 шкіл на 7,8 тис. учнів [744, с. 2]. Катастрофічною була ситуація з паливом. Зокрема, в Літинському районі станом на листопад 1923 р. ним було забезпечено лише 15 % шкіл. Решта палила соломою [535, арк. 227].

За відсутності бюджетних коштів було впроваджено спеціальний натуральний податок “на школу”, збір якого мали забезпечувати волосні виконкоми та відповідачі з числа вчителів. Його стягували “твердими культурами по еквіваленту”, але не могли витратити без дозволу повітнаросвіти [661, арк. 12]. Так, Новоушицький райвиконком 13 квітня 1923 р. з метою організації укладання таких договорів навіть запровадив додаткову посаду інструктора шкіл району, призначивши ним Годуна. Йому вдалося впродовж квітня-травня укласти 23 договори з громадами на “утримання шкіл і вчительського персоналу” [561, арк. 3, 52]. Але із запровадженням у 1923 р. єдиного сільськогосподарського податку, як роз’яснила постанова ВУЦВК від 15 серпня 1923 р. “Про заходи боротьби з незаконною облогою”, податок “на школу” скасували. Відтак школи опинились навіть без тих невеликих засобів, які збирали селяни [540, арк. 620 зв.-621].

Проте детальніше вивчивши зазначену постанову, знайшли вихід – вона дозволяла здійснювати добровільне самообкладення селян на потреби допомоги закладам освіти, медицини, соціального захисту тощо на основі

укладання відповідного договору за умови створення добровільних об'єднань на кшталт товариств взаємодопомоги [579, арк. 328]. Враховуючи стан сільського господарства та загальне податкове навантаження, укладання угод проходило складно, що констатували на засіданні президії губвиконкому 9 жовтня 1923 р. Саме тому президія вимагала значно скоротити розміри таких договорів, укладати їх виключно на добровільній основі та спрямовувати лише на “господарчо-навчальні витрати”. Наголошувалося, що зарплату вчителям слід виплачувати з місцевого бюджету [539, арк. 99].

Суттєвою проблемою був брак підручників та канцелярських приладь. В міру своїх кущих можливостей губернське управління народної освіти намагалося цьому зарадити. Зокрема, як зауважує А. Суrowsий, “навесні 1921 р. для 2438 трудових шкіл було відпущено 22,7 тис. підручників і книг (в середньому на одну школу – 9), 185 пачок паперу (0,07), 2500 ручок (1,0), 200 наборів чорнильного порошку (0,08)” [1199, с. 402]. Органи народної освіти на місцях організували збирання “серед батьків учнів авансу на закупку книжок для дітей” [535, арк. 268]. Проте матеріальні проблеми не повинні були перешкоджати, на думку політбюро ЦК КП(б)У, проведенню в школах популяризації радянського ладу, конституції та радянських діячів [152, арк. 143].

Відсутність коштів змушувала проводити реорганізацію та скорочення шкільної мережі. Загалом за 1921-1923 роки в регіоні було “раціоналізовано” 433 школи [247, арк. 2; 699, с. 405-406].

Не менш складною була проблема вчительських кадрів. Це зумовлювалося як професійними аспектами, так і ідеологічними. Зокрема, станом на лютий 1921 р. на Поділлі не вистачало 40 % вчителів [86, арк. 1]. Для пом'якшення даної проблеми “в порядку навчально-трудової повинності”, запровадженої 15 березня 1921 р., було організовано вісім 6-місячних педкурсів з додаткової підготовки працівників соціального виховання. Курси мали “дати політичне виховання і підвищити загальну та педагогічну кваліфікацію робітників соціального виховання старої підготовки” [86, арк. 281; 139, арк. 62-63]. Низьким був якісний склад

учителів. До прикладу, у вересні 1922 р. в Новоушицьких трудшколах нараховувалося 417 вчителів, з яких з вищою освітою 7 %, з середньою – 28 %, зі спеціальною підготовкою – 42 %, решта – з нижчою [665, арк. 362]. Проте більшовиків більше турбувала політична лояльність вчителів, тому, хоч кваліфікованих учителів було обмаль, спеціальні комісії регулярно проводили “чистки” неблагонадійних [535, арк. 230; 637, арк. 18-18 зв.]. Так, за свідченням делегатки VII Всеукраїнського з’їзду рад Підсухи, на Летичівщині після з’ясування політичної свідомості, педагогічної підготовки і господарських здібностей тощо до 1 грудня 1922 р. було “вичищено 60% вчителів” [768, с. 2]. За даними О. Посвістак, в 1923 р. органи ДПУ арештували на Поділлі 106 вчителів, з яких: 6 засудили до страти, 56 – до різних термінів ув’язнення, 25 – звільнено з роботи [1137, с. 31].

Досить об’єктивну оцінку стану освітньої галузі регіону дали учасники засідання комісії РНК УСРР з питання про стан прикордонних губерній 3 квітня 1923 р. при обговоренні доповіді Наркомосвіти “Про шкільну справу та вчительство в Подільській та Волинській губерніях”. Вони констатували, що бюджет на освіту тут становить 30 і 26 % відповідно та відповідає середньому по Україні. Проте малий обсяг місцевих бюджетів не дозволяв забезпечити школи необхідним. Тому майже 75 % шкіл змушені були укласти договори про їхнє утримання з сільськими громадами. Однак близько 70 % договорів не виконувалися через бідність селян. Не вистачало підручників і літератури українською мовою. Великою була заборгованість вчителям. Найбільше членів комісії стурбувало те, що “вчительство Волинської та Подільської губерній в основній масі вороже радянській владі та активно бере участь в антирадянських організаціях, має зв’язки з духовенством, куркульством і білими арміями”. Як наголосив голова Подільського губвиконкому В. Порайко: “В масі воно не є радянським” [48, арк. 230].

Ще один фронт боротьби за радянську школу був спрямований проти церкви. Під страхом кримінального покарання, на підставі декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, було заборонено

викладання “релігійних віровчень в учбових закладах всіх типів” і закрито навчальні заклади релігійного характеру [580, арк. 20-20 зв.]. Проте громадяни не переставали відстоювати своє право на духовну освіту дітей. Тому відділ НКВС із відокремлення церкви від держави 9 квітня 1924 р. у відповідь на скаргу іудеїв м. Вінниці роз’яснив, що згадуваним декретом забороняється будь-яке групове навчання дітей релігії. Дозволялося робити це лише “приватним робом” у власній квартирі членами родини [64, арк. 148]. Саме тому завгубвно Орлик в квітні 1923 р., під загрозою накладення стягнення, забороняв учням та вчителям брати будь-яку участь у “релігійних відправах” у церквах, костьолах і в синагогах [1199, с. 403].

В цьому ж контексті були вказівки повітвиконкомів, як-от циркуляр № 742 від 23 січня 1922 р. Кам’янецького ПВК, негайно видалити з приміщень шкіл всі предмети релігійних культів [700, с. 54]. Крім того, необхідно було виселяти з придатних приміщень священиків, а садиби, як наголошував пленум губкому в лютому 1923 р., передавати для потреб шкіл і педагогічного персоналу [519, арк. 20; 539, арк. 18].

Крім професійного та ідейного рівня вчителів, серйозною проблемою було їхнє вкрай скрутне матеріальне забезпечення. Газета “Червоний кордон” 28 травня 1922 р. констатувала, що вчитель, “душа школи”, часто сидить голодний, обдертий, без світла, без палива [751, с. 3]. Щоб хоч якимось чином підтримати освітян, влада дозволила урожай зі шкільної землі використати для підтримки вчителів [535, с. 226]. Однак, як скаржилася інспекція народосвіти Кам’янецької округи, його фінвідділ без її відома і без дозволу фракції окрвиконкому зарахував цей врожай у заробітну плату вчителів. Вони сприйняли такі дії як грабіж [540, арк. 621].

Матеріальна скрута змусила вчителів чи не вперше в історії шкільництва в Україні почати утримувати худобу [637, арк. 18]. Натомість у політдоповіді Подільського губкому КП(б)У за серпень 1923 р. зазначалося, що на серпневих конференціях учителів їм зачитали “серію доповідей політичного характеру”, але “значних результатів вони не дали” і навіть

викликали в деяких місцях негативне ставлення вчителів [234, арк. 15]. Крім того, хронічне недоотримання зарплати приводило вчителів до “абсолютно інертного ставлення до справи, а інколи й до прямого озлоблення проти Радянської влади”. Так, у листопаді 1923 р. в Орининському районі Кам’янецької округи вони пригрозили припинити роботу [443, арк. 54 зв.].

Вкрай важким було матеріальне становище викладачів подільської вищої школи. З метою його поліпшення президія губвиконкому 9 серпня 1921 р. ухвалила “постачати педагогічний персонал установленим пайком, видаючи їм такий регулярно” [346, арк. 5]. Проте дане рішення виконувалося погано, тому місцеві органи змушені були допомагати своїми силами. Так, президія Кам’янецького повітвиконкому 12 листопада 1921 року ухвалила видати професурі сільськогосподарського інституту 10 пар взуття, 1 пуд борошна, 100 % академічного пайка [700, с. 30-31]. В жовтні-грудні 1922 р., коли середня місячна зарплата викладача складала 264 крб. радзнаками при тижневому навантаженні 27 годин, за рішенням окрвиконкому, для полегшення їхнього матеріального становища, за кожну лекцію видавали по 4 фунти жита за годину і по 1,5 фунта на родину. Проте з січня 1923 р., через відсутність ресурсів, ця допомога припинилася [89, арк. 58].

Поряд з підтримкою викладачів, місцеві органи влади переймалися проблемами матеріально-технічного забезпечення вишів. Так, об’єднане надзвичайне засідання Кам’янецького повітвиконкому та повіткому КП(б)У 21 липня 1922 р. вирішило надати 500 пудів зерно-хліба на ремонт приміщення для робітничого факультету (робфаку), звернулося до губекономради та губпалива з клопотанням забезпечити паливом кам’янецькі виші та професуру, передало ІНО та СГІ всі “залізні коні”, які були на обліку в раднаргоспі [700, с. 141-143].

Прихід до вищої школи та закладів профосвіти студентів із бідних родин і демобілізованих червоноармійців зумовив потребу їхнього матеріального забезпечення. Хронічною була відсутність одягу та взуття. Непоодинокими були випадки, коли студенти ходили босими. Від бідності найпоширенішим

верхнім одягом були шинелі. Як звернула увагу О.Рябченко, студентам “рекомендувалося носити з собою голку з ниткою, щоб оперативно зашивати порваний одяг” [1156, с. 66-67]. За даними губвідділення ДПУ, в листопаді 1923 р. через “ножиці цін” погіршилося харчування студентів, зростає захворюваність. Більшість з них не мала змоги навчатися ввечері через відсутність керосину та ламп. На думку чекістів, такі умови зумовлювали “контрреволюційні настрої більшості студентів” [443, арк. 54 зв.]. Певним чином становище рятували студентські їдальні. Зокрема, в Кам’янці-Подільському така їдальня обслуговувала 300 студентів ІНО та СГІ. “Оскільки вона мала лише глиняні миски та 80-100 дерев’яних ложок, то встановлювалася черговість для відвідувачів. Гаряча їжа видавалася тричі на день: сніданок – куліш (ячмінний, кукурудзяний, гречаний, пшоняний) заправлений салом з цибулею, з 8 ? до 9 ? години; обід складався з двох страв – 1-е борщ, суп, щі, 2-е – каші, картопляне пюре, мамалига з м’ясом, з 2 ? до 5 ? пополудні; вечеря – така ж як і сніданок, з 8 до 9 ? вечора. Калорійність їжі складала – 2148–3271 ккал. До норми не вистачало 349 кал.” [89, арк. 68].

Крім того, губернські та місцеві органи влади намагалися, за можливістю, надавати студентам матеріальну допомогу. Так, на спільному засіданні президії губвиконкому та голів окрвиконкомів 20 березня 1923 р. не лише доручили губвно терміново розробити план такої допомоги, але й звернулися до Донецького, Катеринославського та Волинського губвиконкомів з проханням надати всебічну допомогу слухачам, відрядженим із зазначених губерній до Кам’янецького робфаку [539, арк. 29]. Звернімо увагу, що керівництво подільських вишів, намагаючись заручитися підтримкою органів влади, практикувало різноманітні форми комунікації з ними. Наприклад, адміністрація Кам’янець-Подільського ІНО запрошувала працівників міськвиконкому 13-14 липня 1923 р. на публічний захист випускних робіт студентами факультету професійної освіти [554, арк. 217]. У свою чергу, ректор СГІ М. Баєр звернувся по допомогу до керівника губвно Слемзіна. Не маючи змоги самотійно її надати, той 23 листопада 1924 р.

попросив поставити на засідання президії губвиконкому 2-го грудня питання про становище закладу. Вже 25 листопада секретар губвиконкому Грігель повідомив, що доповідь ректора включено до порядку денного засідання президії [335, арк. 1-2].

Не відставали від старших товаришів і студенти. Так, “пролетарське студентство” Кам’янецького індустріального технікуму 30 жовтня 1923 р. звернулося до ОВК з прохання надати матеріальну допомогу в ремонті та обладнанні виділеного ним будинку для бурси (гуртожитку) [555, арк. 525].

В цьому контексті привертає увагу звернення пленуму Вінницької міськради 31 грудня 1923 р. до губвиконкому про проведення “тижня допомоги червоному пролетарському студентству”, а також прохання вплинути на організації, які брали зобов’язання щодо виділення стипендій студентам, щоб вони своєчасно перераховували кошти. У зв’язку з цим заступник голови губвиконкому Чаков 16 січня 1924 р. звернувся до всіх окрвиконкомів з пропозицією виділити від 5 до 8 стипендій на округу, не менше як червінець, і вручати їх за вказівками стипендіальної комісії при губнаросвіті [327, арк. 27]. По губернії це дало б 30-48 стипендій, що могло суттєво доповнити виділені постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 січня 1924 р. “Про розподіл 650 стипендій між Губвиконкомами” для студентів Поділля 30 стипендій [343, арк. 8]. Однак округи не поспішали виконувати зазначені рекомендації. Тому губернська стипендіальна комісія 19 березня 1924 р. звернулася до губвиконкому та губфінвідділу з проханням негайно виплатити заборговані за січень-березень стипендії, включаючи студентів, які навчаються за межами Поділля, але направлені губвно, та прирівняти стипендії до зарплати. Зазначимо, що голова ГВК Г. Ремейко та завгубвно Слемзін відразу звернулися зі спільним листом до фінвідділу з вимогою терміново погасити дану заборгованість [327, арк. 47-48]. Певні надії покладалися на розповсюдження всеукраїнської речової лотереї, спрямованої на покращення побуту студентів, про що свідчить звернення голови РНК УСРР В. Чубаря 13 вересня 1924 р. до губвиконкомів із закликом максимально

посприяти цьому [331, арк. 96]. Остаточне рішення щодо розподілу стипендій губернська стипендіальна комісія ухвалювала з урахуванням партійності, громадської активності, соціального походження студента, незалежно від місця розташування вищого навчального закладу [324, с. 177].

На фоні злиденного становища освітян подальше зменшення губернською бюджетною комісією їхньої зарплати на 28 %, змушувало округи скорочувати штати, що вело до перевантаження вчителів і, на думку відділу народосвіти Кам'янецького округкому, провокувало “ненормальність в ході роботи” [535, арк. 268]. Такі скорочення досягали від 35 % до 50 %, як у Пиківському районі Вінницької округи [535, арк. 226-227].

Важке становище освітньої галузі змусило губвно 2 січня 1924 р. звернутися до губвиконкому, губкому та профспілок з відповідним листом. У ньому наголошувалося, що місцевий бюджет не може забезпечити господарські потреби шкіл, а зарплата вчителів фактично становить 60 % виділених на народосвіту коштів. Крім того, в Гайсинській та Проскурівській округах фінансові органи неправомірно включили в прибуткову частину місцевого бюджету “договори на утримання шкіл сільською громадою, плату за навчання, врожай з шкільної землі та інші кошти, які мали йти безпосередньо на освіту”. З метою виходу з цього становища губнародосвіти та губвідділ профспілки освітян, виходячи з того, що не можна допустити скорочення шкільної мережі, яка охоплювала лише 25 % дітей, запропонували ширше залучати кошти населення для утримання шкіл. Для цього пропонувалося передати частину шкіл на “утримання місцевою сільською громадою на принципах абсолютної добровільності”. Крім того, слід було об'єднати малокомплектні групи та установи, скоротити медпрацівників, які не мали повного навантаження або належної освіти. За їхньою рекомендацією, з 1 березня 1924 р. було запроваджено сім категорій при оплаті за навчання дітей в школі. Вони визначалися залежно від майнового та соціального стану батьків і складали на рік від 6 до 120 крб. червінцями (див.: додаток X) [327, арк. 4-5, 72].

Велике значення для подальшої розбудови шкільної освіти мала постанова РНК УСРР “Про шкільну мережу загального навчання” від 27 листопада 1924 р. та затверджене нею відповідне “Положення”. Ними запроваджувалася однотипна семирічна трудова школа. Вона складалася з двох концентрів: початкового (чотирирічка) і другого (трирічка). 1-й концентр – для дітей від 8 до 11 років – повинен був бути доступним і безкоштовним. З огляду на складне фінансове становище освіти дозволялося тимчасове стягнення плати за навчання в містах і поселеннях міського типу за рішенням губвиконкомів. Для переходу на загальне обов’язкове навчання встановили максимальний шестирічний термін, починаючи з 1924/25 навчального року. В школах 1-го концентру на одного вчителя мало припадати 40 дітей (комплект). Для національних шкіл ця норма могла знижуватися до 20 дітей. Чотирьохлітка нормального типу (1-й концентр) мала складатися з 4-х послідовних груп учнів з чотирма вчителями і 160 учнями. Максимальний радіус обслуговування однією школою 1-го концентру – 3 версти. В кожній з 3-х старших груп трудової школи-семирічки мало бути по 40 учнів. Для проведення цієї реформи створювалися центральна, губернські та округові комісії зі шкільної мережі [53, арк. 21-22].

Новий етап реформування системи освіти Поділля розпочинало з 2005 школами проти 2125 до війни та 2438 навесні 1921 р. Зменшення мережі зумовлювалося складним економічним становищем і потребою тотальної економії коштів, хоча шкіл гостро не вистачало. Шкільним навчанням було охоплено лише 153 тис. осіб із 729 тис., тобто 21 % дітей шкільного віку. На селі до школи ходило до 20 % дітей, у містечках – до 40 %. Вчителів на Поділлі нараховувалося до 3 тис. осіб, що не покривало потреб. Скорочення мережі дитбудинків із 173 до 69, навпаки, на нашу думку, слід трактувати як позитивне явище, зумовлене реевакуацією дітей до колишніх голодуючих губерній та зменшенням кількості безпритульних. Гострою залишалася проблема забезпеченості підручниками, особливо польсько- та єврейськомовними [247, арк. 2; 699, с. 405-406].

Важливе значення для впровадження курсу на загальну обов'язкову освіту відіграли рішення V губернського з'їзду рад 18 квітня 1925 р. щодо розширення шкільної мережі, нового шкільного будівництва та всебічного використання самодіяльності населення. З'їзд поставив завдання збільшити кількість дітей, охоплених школою, особливо на селі, до 163-207 тис. учнів. Категорично заборонялося будь-яке скорочення шкільної мережі. Вперше висловлювалася стурбованість невиконанням навчального мінімуму в сільських школах через недостатню кількість вчителів. Ставилася завдання довести чисельність педагогів до такого рівня, щоб навантаження на одного вчителя було не більше двох класів. Наголошувалося, що навчальний рік на селі має тривати не менше, ніж “з 15 жовтня до 15 квітня”, а сільські школи-трирічки слід реорганізувати в чотирирічки. Рекомендувалося створити інтернати при семирічках [699, с. 491-496].

Зазначимо, що курс на загальне обов'язкове навчання супроводжувався різким збільшенням фінансування освітньої галузі. Так, бюджет на освіту Кам'янецької округи порівняно з 1923–1924 н. р. у 1924–1925 н. р. зріс на 221,6 %, у 1925–1926 н. р. – на 486,8 % і в 1926–1927 н. р. – на 386,8 % [599, арк. 27 зв.]. Значна частка коштів спрямовувалася на спорудження нових шкіл. Зокрема, в Тульчинській окрузі обсяги витрат на таке будівництво у 5-6 разів перевищували середній показник по Україні. Це дозволило в період з 1925–1926 до 1927–1928 н. р. збудувати 41 нову і добудувати 14 старих шкіл, що складало лише 13,82 % п'ятирічного плану шкільного будівництва цієї округи [292, арк. 26 зв.]. Аналогічне становище було і в інших округах краю. Загальну точку зору на перспективи переходу до загального обов'язкового навчання висловили делегати X-ї Могилівської окружної конференції КП(б)У 27-30 грудня 1926 р. Вони вважали, що цього неможливо зробити без достатніх коштів від центру, оскільки шкільна мережа в селах недостатня, тому “підростаюче покоління не охоплене школою”. Відтак у п'ятирічний термін, визначений для такого переходу, округа не вкладеться і зірве “важливе політичне завдання” [282, арк. 50]. Поширеною була думка, що проведення “кампанії обов'язкового

навчання” гальмує “малоосвіченість вчителів на селі” і те, що “червоні вчителі теж мало знають і вони можуть учителювати тільки в лікнепі” [278, арк. 124].

Перехід до загальної обов’язкової освіти також передбачав створення умов для навчання національних меншин рідною мовою. Проте шкіл для нацменшин не вистачало. Тому голова євбюро Коган у виступі на VII пленумі Вінницького окрпарткому 8 вересня 1926 р. запропонував організувати мережу інтернатів, відкрити єврейську профшколу, куди могли би йти випускники єврейських семирічок. Крім того, він запропонував провести перевірку кваліфікації вчителів [278, арк. 124-126].

У вересні 1926 р. всі окрпарткоми на пленумах, як-от Вінницький, одноставно наголошували на важливості переходу до загального навчання, поліпшення якості роботи школи та забезпечення прийому до школи дітей з 8 років. Одночасно пропонувалося створити можливість для “бідняцького і середняцького селянства” посилати до школи дітей-семирічок [278, арк. 134]. Це було тим більш необхідно, що, як зауважували на пленумі Могилівського окрпарткому, по тому, “як забезпечує влада школяра всім, дає йому книгу”, селяни оцінюють саму радянську владу. Відтак ставилося завдання допомогти школам приладдям і підручниками та внести корективи щодо складу педагогів, серед яких “30 % вчителів – діти духовенства” [282, арк. 50].

Зауважимо, що, хоч до кінця непу завдання з переходу до загального обов’язкового навчання виконувалося з відставанням від плану, проте вдалося досягти значних результатів: шкільним навчанням на Поділлі в 1927–1928 навчальному році було охоплено в середньому 70 % дітей віком від 8 до 11 років, що майже відповідало показникам на Правобережжі – 71,9 %, але було нижчим, аніж по Україні – 78,1 %. Гіршим було охоплення семирічним навчанням: 10,2 % проти 12,3 % по Україні та 12,1 % у Правобережжі. Зазначимо, що одні з найнижчих показників серед округ України були в Кам’янецькій, де шкільною освітою було охоплено 66,5 % дітей і 9,3 % – семилітньою [603, арк. 2]. Натомість неймовірні успіхи в освітній галузі відзначалися X Проскурівською окружною конференцією

КП(б)У 11-14 листопада 1927 р. Наголошувалося, що мережа шкіл зростає з 446 з 22325 учнями в 1925–1926 н. р. до 459 шкіл і 49271 учнів у 1927–1928 н. р. Тобто, при зростанні кількості шкіл на 13 число учнів збільшилося в понад два рази – 26846 осіб і досягло 85 % дітей шкільного віку [488, арк. 77]. Щоправда, у звіті Кам'янецького ОВК від 16 липня 1929 р., порівнюючи досягнення в освітній сфері різних округ Поділля, наводяться дані про скромніші успіхи Проскурівської – 69,3 % [603, арк. 2]. Можна припустити, що в звітах республіканським структурам, копії яких надсилалися сусіднім округам, радянські та партійні органи подавали об'єктивну інформацію, тоді як для “внутрішнього споживання” не гребували “прикрашати” реальність.

Як великий успіх партійні органи подавали поступове зростання зарплати вчителів у 1926 р. від 32 крб. 50 коп. до 65 крб. Це складало 40-50 % для першого концентру та 10-15 % – для другого (що відповідало рівню гімназії та реального училища). Упродовж 1927–1928 н. р. зарплата зростає в сільських семирічках від 43 до 55 крб. і в місті – від 47 до 60 крб. При цьому замовчувалося, що таке підвищення досягалося шляхом посилення експлуатації вчителів, навантаження яких замість 40 учнів за нормою досягало 80-140. [488, арк. 77; 1017, с. 243].

Саме тому підвищення зарплати суттєво не вплинуло на забезпечення шкіл регіону вчителями. Становище ускладнювалося вимогами Наркомату освіти щодо їхньої якості: в першому концентрі мали право викладати лише особи, що закінчили педтехнікум, а в другому – випускники ІНО. В цьому плані типовим було становище в Тульчинській окрузі. Тут у 1926–1927 н. р. була потреба в 150 вчителях, у 1927–1928 – у 240 і в 1928–1929 – у 230. Проте, як зазначалося в доповідній записці округового відділу освіти від 6 березня 1928 р., в такі економічно бідні округи, як Тульчинщина, молоді педагоги їхати не хотіли. Зокрема, в 1926–1927 н. р. із 150 розподілених сюди випускників педтехнікумів і ІНО доїхало лише 50, а в 1927 р. із 208 – лише 75 осіб. Для вирішення цієї проблеми окрнаросвіти запропонував юридично закріпити обов'язок

стипендіатів ІНО 5 років відпрацьовувати за призначенням; підвищити зарплату і надати пільги вчителям прикордонних округ [296, арк. 53-53 зв.].

Завдання забезпечення шкіл новими кадрами покликані були виконувати Вінницький та Кам'янець-Подільський інститути народної освіти та 8 трирічних педагогічних курсів. Причому, якщо ІНО, вінницькі та кам'янець-подільські педкурси фінансувалися з державного бюджету, то гайсинські, тульчинські, могилів-подільські, тиврівські, соколівські та проскурівські – з місцевого [699, с. 263-264]. Державних коштів хронічно не вистачало. Тому Вінницький інститут народної освіти на початку 1924 р. перевели до Кам'янця-Подільського та приєднали до місцевого ІНО [961]. Оскільки потребу готувати достатню кількість учителів ніхто не скасовував, то впродовж 1924-1925 рр. педкурси у Вінниці, Гайсині, Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському, Немирові, Проскурові та Тульчині реорганізували в педагогічні технікуми [768, с. 6].

Зазначимо, що ці заклади перебували під пильним оком спецслужб і переживали численні перевірки та чистки на предмет лояльності викладачів і студентів. Так, унаслідок політичної чистки в квітні 1923 р. з Кам'янець-Подільського ІНО було виключено 31 студента, з них 7 як антирадянський елемент, 12 – за неуспішність, 3 – за спекуляцію тощо [446, арк. 57].

Важливим елементом народної освіти була професійна освіта, покликана готувати кадри кваліфікованих робітників, кустарів, медсестер, агрономічно підготовлених селян тощо. Сільськогосподарські профшколи, зазвичай, організовували на базі радгоспів, що створювало побутові труднощі для викладачів. У поєднанні з мізерною зарплатою це породжувало в частини з них “тенденцію до переходу на більш вигідні місця до Вінниці та Києва” [337, арк. 193]. Значну частину їхніх учнів становили відряджені на навчання члени комнезамів. Однак через матеріальну скруту їхніх родин, які не могли допомогти своїм дітям, і слабку матеріальну базу профшкіл найбільш вразливі учні змушені були залишати навчання, на що звертала увагу губвиконком губерньська комісія КНС 3 жовтня 1924 р. [333, арк. 330].

Важливим чинником державної політики в сфері освіти впродовж усього періоду непу була ліквідація неписьменності. Для організації цієї роботи відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 21 травня 1921 р. було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію з ліквідації неписьменності (грамчека). А 21 липня – відповідну Подільську губернську надзвичайну комісію, головою якої призначили представника губполітпросвіти Черній [255, арк. 3; 875]. Невдовзі було створено повітові та волосні грамчека. Повсюди організовувалися школи та курси ліквідації неписьменності. Характерно, що для контролю за вчителями призначалися політруки [560, арк. 12]. За даними довідки губраднаргоспу за червень 1923 р., у 1921 р. їх створили 98, а в 1922 р. – 489 [168, арк. 43; 699, арк. 289]. Утім, добитися відразу потрібного результату було вкрай складно. Зазначена робота гальмувалася низкою чинників. Так, у Гайсинській окрузі до листопада 1923 р. було “організовано 200 лікпунктів. Облічено неписьменних 18500. Навчання провадиться не досить успішно через відсутність підручників та освітлення” [535, арк. 239]. Крім того, заважало “індиферентне ставлення серед робітників-членів профспілок” [699, с. 247]. Можна припустити, що за словосполученням “не досить успішно” соромливо приховувалася справжня, невтішна картина з налагодження відповідної роботи чи й бездіяльність курсів з ліквідації неписьменності. Так, із 252 ліквідпунктів на Кам’янецьчині в березні 1924 р. лише 28 утримувалося з місцевого бюджету, в Тульчинській окрузі зі 121 – 64, у Вінницькій окрузі з 18 районів тільки в 9-ти ліквідпункти фінансувалися місцевим бюджетом. Усі інші перебивалися за рахунок пожертв сільських громад, КНС і профспілок [327, арк. 39 зв].

Загалом, за даними губнадзвичкому, станом на 1 лютого 1924 р. у 1105 лікпунктах навчалася 32941 осіб і працювало 163 педагоги. З них в округових містах нараховувалося 44 лікпункти та 1067 у містечках і селах. Крім того, діяли 77 шкіл для малограмотних з 2773 учнями та 76 вчителями [347, арк. 8-8 зв.]. На січень 1925 р. нараховувалося вже 1548 лікпунктів. З 1 жовтня 1923 до 1 квітня 1925 р., за даними “Нарисів історії Хмельницької

обласної партійної організації”, їх закінчили понад 75 тис. осіб [1048, с. 94]. При аналізі темпів ліквідації неписьменності впродовж 1924 р. викликають сумніви дані, наведені в тезах доповіді на пленумі Подільської губернської КНС від 17 березня 1924 р., про те, що її рівень серед незаможників “сягає 41 %, а малограмотності – 38,3%”. Проте достовірними є твердження, що умови їхнього життя та роботи не дають ні часу, ні бажання навчатися [699, арк. 367].

Зазначимо, що II пленум Подільського губвиконкому 1-2-го лютого 1923 р., виходячи з неможливості охопити навчанням усіх неписьменних, рекомендував насамперед налагодити ліквідацію неписьменності в “міліції, КСМУ, допризивників і бупрах” [539, арк. 18 зв.]. На підставі цих рекомендацій на місцях створювалися “спеціальні комісії для роботи з ліквідації неписьменності серед допризивників”. Однак, як скаржився Вінницький райвиконком у листопаді 1923 р., “відсутність підручників і байдуже відношення самих допризивників зриває роботу” [535, арк. 228, 234 зв.]. Проте постійна увага та тиск військкоматів дозволив губнадзвичкому 7 березня 1924 р. констатувати, що найкраще ліквідація неграмотності проходить саме серед цієї категорії учнів, яка становить біля 50 % усіх слухачів лікпунктів [327, арк. 39].

Серед інших категорій подолян найактивнішими були члени комнезамів і профспілок. Разом з тим, вимога ВУЦВК від 2 листопада та його циркуляра № 123 від 24 грудня 1923 р. щодо завершення ліквідації неписьменності до 10-ї річниці Жовтневої революції, на думку губнадзвичкому, була під загрозою зриву. В багатьох районах Поділля шкільні приміщення не опалювалися, не освітлювалися, вчительський персонал не оплачувався, не вистачало письмового обладнання, що відбивалося на відвідуваності, яка коливалася від 50 до 60 %. Відтак ставилося завдання добитися максимального відвідування лікпунктів і збільшити їхню мережу на 150 одиниць [327, арк. 40; 343, арк. 1]. Важливого значення надавали відкриттю ліквідпунктів при бупрах. Крім ліквідації

неписьменності, на них покладалася місія ідейного перевиховання засуджених [665, арк. 176].

Стимулювати посилення роботи з ліквідації неписьменності покликаний був обіжник губвиконкому № 1508 від 9 грудня 1924 р. У ньому зазначалося, що зменшення уваги місцевих виконкомів і громадських організацій до даної справи загрожує “успішному проведенню кампанії з ліквідації неписьменності до 10-ї річниці революції”. Ці структури піддавалися різкій критиці за кволу роботу на селі, погане залучення КНС, батраків, членів профспілок і особливо жінок. Задля виправлення становища від райвиконкомів вимагалось негайно створити там, де їх ще не було, райнадзвичками з ліквідації неграмотності, затвердити плани їхньої роботи. На кожному засіданні райвиконкому чи вчительській нараді стали практикувати заслуховування звітів про хід роботи з ліквідації неграмотності. Персональна відповідальність за “повним втягненням” і відвідуванням ліквідпунктів покладалась у районах на завідувачів райсельбудами, а в селах – на культсекції сільрад і учителів [327, арк. 137].

Звіти про виконання цього обіжника були заслухані на 3-му Подільському пленумі окрінспекторів з ліквідації неписьменності 5-7 лютого 1925 р. Його учасники констатували, що через значну затримку із затвердженням місцевих бюджетів мережа лікпунктів була розгорнута із запізненням. Пленум вказав на значне, а в Проскурівській окрузі – понад квартал затримання зарплати та її малий розмір – 10 крб. на місяць для райліквідатора. Було поставлено завдання до 20 лютого довести мережу лікпунктів до 2944, запровадити щоденні заняття в сільських лікпунктах і закупити 20 тис. букварів. Для практичного керівництва роботою вирішили “виділити одного працівника в кожному районі з оплатою 12 крб. в місяць”. На думку учасників пленуму, створене в 1924 р. товариство сприянню ліквідації неграмотності нічим себе не проявило. Тому вони звернулися до губвиконкому з пропозицією дати вказівку окрвиконкомам створити організаційні бюро й обрати нове керівництво товариства. Крім того, було ухвалено відозву “До вчительства Поділля” із закликом докласти всіх зусиль

до ліквідації неписьменності організованих трудящих у 1925 р. та вступу до зазначеного товариства [327, арк. 162-168, 172-173].

Як і в кожній важливій справі, радянська влада традиційно організовувала “Тижні допомоги ліквідації неграмотності”. Зокрема, з 1 до 8 листопада 1924 р. Йому передувала масштабна агітаційна кампанія на шпальтах газети “Червоний край”. В період самого тижня проводилися збори та мітинги на підприємствах, установах і організаціях з читанням лекцій про значення ліквідації неписьменності. Влаштувалися вечори єднання грамотних з неграмотними, спектаклі, агітаційні суди над неграмотними. У Вінниці курсували відповідно декоровані трамваї. Важливою складовою тижня був збір коштів для лікнепу. З цією метою проводилася кампанія зі збору пожертв на вулиці, розповсюджувалися нагрудні значки, газета “Геть неписьменність” і 50 тисяч марок вартістю 5, 10 і 15 копійок. На одну копійку підвищувалася на цей тиждень вартість квитка на проїзд у трамваї, на 10 % – в кіно, на 5 % – в театри. З 1 до 10 листопада встановлювалися нарахування на рахунки в ресторанах, їдальнях, кондитерських [333, арк. 406]. Характерно, що відповідні нарахування в готелях і на квартирну плату для нетрудових елементів діяли не тиждень, а місяць [335, арк. 220].

Після ліквідації губернії округи зі своїми проблемами щодо подолання неписьменності змушені були звертатися до всеукраїнського лікнепу. Так, Могилівський окрвиконком у серпні 1925 р. в листі на його адресу повідомляв, що на розширеному пленумі окрвиконкому 6 серпня [тобто в розпал голоду в окрузі – **М. О.**] за участі всіх голів сільрад Могилівщини констатував неможливість, через 50 % дефіцит місцевого бюджету, ліквідувати неписьменність до “10-ї річниці Великого Жовтня”. Тому попросили виділити кошти на цю роботу [303, арк. 1-2].

Подальша робота розцінювалася як “повільно-загрозлива”, оскільки, зокрема, у Тульчинській окрузі станом на 1 жовтня 1927 р. у 270 лікпунктах змогли навчити грамоти лише 9000 осіб, а станом на 1 жовтня 1928 р. в 280 таких установах – 10000 осіб зі 120 тисяч неграмотних в окрузі. Тобто

неписьменними залишилося ще 84 % мешканців. Такими невтішними показниками пояснюється те, що завершення ліквідації неписьменності, яке на початку непу планували здійснити до 7 листопада 1927 р., у 1926 р. перенесли на 1930 р., а в 1928 – на 1932 рік [292, арк. 27 зв.-28]. Схожа картина спостерігалася й у інших подільських округах. Так, у Вінницькій впродовж усього досліджуваного періоду ліквідували неписьменність лише 15,35 % [279, арк. 20]. Зауважимо, що ліквідацію неграмотності намагалися проводити не лише українською, але й мовами національних меншин. Наприклад, у Проскурівській окрузі в 1926 р. працювали 37 польських та 22 єврейських лікпункти, що не покривало навіть потреб організації документообігу національними мовами в польських і єврейських сільських і селищних радах [482, арк. 15-15 зв.].

Отже, в процесі будівництва радянської школи в регіоні було повністю ліквідовано будь-які нагадування про систему освіти як дореволюційну, так і періоду національно-визвольних змагань. Радянська школа будувалася як трудова з викладанням рідною мовою. Цей процес гальмувався катастрофічним матеріальним станом як освітніх закладів, так і вчителів. Не кращим було й становище вищої школи. Фактично школи змогли пережити найважчі часи лише за підтримки сільських громад.

З 1924 р. розпочався розрахований на шість років процес переходу до обов'язкової освіти дітей. Створювалася необхідна матеріальна база, відбувся перехід до двоконцентрної моделі навчання школярів, вдосконалювалася система підготовки вчителів, що було вкрай необхідно з огляду на недовіру радянської влади до класово непевних кадрів і постійні чистки неблагонадійних педагогів. Загалом на кінець непу на Поділлі в основному було збудовано радянську систему освіти. Значні зусилля були спрямовані на ліквідацію неписьменності в регіоні до десятиріччя більшовицького перевороту. Задля цього вдалося створити мережу курсів та шкіл ліквідації неписьменності. Проте матеріальна скрута як слухачів, так і викладачів, брак підручників та

методичних посібників гальмували цю роботу. Відтак, до кінця непу неписьменність вдалося скоротити менше ніж 16 %.

5.3. Перетворення в сфері культури

Одним з головних завдань більшовицький режим вважав встановлення тотального контролю над сферою культури, яка, разом з освітянською галуззю, через вплив на почуття й свідомість людини формує її світогляд і поведінку. Саме тому в документах того часу діяльність влади в зазначеній царині називали культурно-освітньою роботою. Такий підхід вимагав створення єдиного керівного органу. Відтак 14 грудня 1920 р. Раднарком УСРР своїм декретом створив головний політико-освітній комітет (Головполітосвіту) в складі Наркомату освіти, поклавши на нього, як звернув увагу Ю. Богуцький, завдання “направляти всі засоби, а особливо художні (кіно, фото і т.п.), на поширення комуністичної агітації” [865, с. 9].

Оскільки виборні органи радянської влади в Подільській губернії були сформовані пізніше, ніж у інших регіонах УСРР, вони приступили до реалізації зазначених вимог з певною затримкою. Проте мусили діяти активно – адже підтримка подолянами масового повстанського руху, спрямованого на відновлення державної незалежності України, поставила перед місцевою владою гостру необхідність зміцнення “ідеологічного фронту на селі” [229, арк. 104]. Відтак, скажімо, Кам’янецький повітвиконком уже 21 червня 1921 р. ухвалив рішення централізувати всю культурно-освітню роботу в руках політосвіти. На час перебудови відповідної мережі він вирішив закрити всі клуби, театри тощо [518, арк. 20-20 зв.]. Це було зумовлено тим, що знаряддями, через які органи політосвіти мали реалізовувати зазначені завдання, постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. “Про селянські будинки” визначалися сельбуду* [865, с. 9]. Вони покликані були замінити ідейно ворожі 398 осередків “Просвіти”, які діяли в регіоні. Однак на той час

* Зазначимо, що в сучасній історіографії переважно вживається скорочення “сільбуд” як похідне від “сільський будинок”, що невірно, оскільки ця аббревіатура похідна від визначення “селянський будинок”.

власне сельбудів на Поділлі ще не було. Місцева влада встигла організувати 743 хати-читальні. Вони були початковою формою селянських будинків і займалися, наголошувала О. Лойко, проведенням лекцій і бесід, колективним читання книжок і газет, антирелігійними кампаніями, бібліотечною та шкільною роботою [699, с. 289; 1010, с. 91]. Крім того, як зазначалося в звіті губполітосвіти за вересень 1921 р., бібліотеки, клуби, хати-читальні тощо тоді існували лише на папері. Ситуацію рятувало лише те, що “окремі ініціативні працівники засновують по селах театральні гуртки, клуби і навіть музичні та художні студії” [865, арк. 2].

Однак найчастіше цю “самодіяльність знизу” організовували просвітяни. Відтак влада спершу спробувала використати авторитет “Просвіти” для організації її двійника – народних будинків, покликаних пропагувати комуністичні погляди під прикриттям розвитку народної творчості. Однак подоляни швидко розібралися в їхній суті. Як наслідок, до кінця 1922 р. в губернії було створено лише 21 такий будинок. Побачивши марність цієї спроби, в грудні цього ж року влада було реорганізувала їх у селянські будинки [157, арк. 14; 699, с. 289]. Для більшовиків стало очевидним, що будь-яка реорганізація політосвітніх закладів не дасть бажаного ефекту без підриву впливу “Просвіти”, осередки якої секретар губкому Чернявський на пленумі 30 листопада 1922 р. назвав “організуючими центрами контрреволюції”. Тож пленум вирішив провести чергову їхню чистку. На практиці це означало ліквідацію або примусове перетворення осередків “Просвіти” в сельбуди. Так, із 662 “Просвіт”, які діяли в краї станом на 1 жовтня 1922 р., до 1 січня 1923 р. залишилося 499, на кінець березня – 216, а до 1 січня 1924 р. не залишилося жодної [224, арк. 59, 104; 699, с. 289, 329]. Однак це не призвело до автоматичного збільшення кількості сельбудів, хат-читалень, народних будинків, бібліотек і клубів, які мали замінити “Просвіти”. Як першим звернув увагу Є. Мручко, якщо впродовж 1922 р. поряд з “Просвітами” кількість хат-читалень збільшилася до 1200 проти 743 в 1921 р., бібліотек – до 346 проти 153, клубів – до 161

проти 78, то впродовж 1923 р., не маючи конкуренції, їхня кількість зменшилася й станом на 1 січня 1924 р. нараховувала відповідно 240, 219 і 99 [451, арк. 15; 699, с. 289, 329; 1044, с. 546]. Зазначимо, що 21 клуб із зазначених 99 по губернії діяв у Вінниці [1304, с. 92]. В той же час з 33 до 499 зростає мережа сельбудів, особливо за рахунок їхнього відкриття в прикордонних райцентрах і селах. Та впродовж 1924 р. їхня кількість збільшилася лише на 50 – до 549 [699, с. 329; 1044, с. 546; 1188, с. 67]. Це пояснювалось як украй важким становищем селян, відсутністю коштів у місцевих бюджетах, так і прагненням Кам'янецького, Могилівського та Проскурівського окрвиконкомів виконати директиви керівних органів щодо пріоритетності сельбудів у системі культурно-освітніх установ і потребою суттєвого посилення ідеологічної роботи в прикордонній смузі.

Відповідно до рекомендацій комісії ЦК КП(б)У по роботі на селі від 5 грудня 1922 р. правління сельбудів, як “закладів класових і радянських за характером”, мали затверджувати органи політосвіти [157, арк. 14-15]. Райвиконкоми, своєю чергою, прагнули підкреслити такий статус сельбудів їхнім розміщенням у найкращих приміщеннях. Зазвичай це були колишні хати священників, а в містечках – заможних міщан. Так, на Кам'яниччині у липні 1923 р. Зіньківський райвиконком розмістив п'ять сельбудів по селах у “попівських будинках”, а Миньковецький райвиконком навіть змушений був скаржитися до Кам'янецького окрвиконкому на непманів, які не хотіли добровільно залишити націоналізовані будинки, призначені для розміщення районного суду, сельбуду та проживання радянських працівників, учителів і лікарів [554, арк. 422; 560, арк. 71 зв.-72 зв.; 561, арк. 130].

Звернімо увагу, що Раднарком УСРР 12 грудня 1921 р. доручив органам Наркомпросу перетворити селянські будинки в єдиний центр, який “регулював би сільське господарство і вів його до колективізації”. Сельбуди мали підпорядковуватися органам Наркомосвіти та Наркомзему через управління селянськими будинками. Однак таке подвійне підпорядкування грошей на діяльність сельбудів не збільшило. Тож 27 лютого 1922 р.

губуправління сельбудами розпорядженням № 145 запропонувало повітовим управлінням перевести сельбудинки на самоокупність – за винятком шести осіб організаційно-інструкторського апарату самого повітуправління і повітового сельбуду [529, арк. 14-19]. Зауважимо, що, крім браку коштів, суттєвою перешкодою для організації нових селянських будинків була нестача кваліфікованих кадрів. Зокрема, через цю причину Зіньківський райвиконком у червні 1923 р. відклав створення сельбуду до того часу, поки потрібні фахівці не пройдуть навчання в Кам'янецькій райпартшколі [560, арк. 43 зв.].

Самоокупність сельбудів забезпечувалася частково за рахунок бюджету, частково за рахунок членських внесків (при вступі майбутній член сплачував 20 коп. і щомісяця вносив 10-25 коп.) та господарської діяльності, яку в липні 1921 р. дозволило Всеукраїнське управління сельбудами [1010, с. 91-92; 1188, с. 67]. Саме останнє призводило до того, що партійні органи, як-от Проскурівський окрпартком у звіті на V окружній конференції КП(б)У 25 листопада 1923 р., звинувачували селянські будинки в тому, що їхня робота “поставлена недосить глибоко”, і в ненормальних явищах, які проявляються в “нездоровому господарському обростанню”. Воно полягало в тому, що в пошуках фінансування сельбуду залучали до свого складу “підприємства куркулів”, що дозволяло тим уникати оподаткування [697, с. 31]. Окружні сельбуду змушені були в своїй структурі утримувати їдальні, готелі та постоялі двори для підвід. Однак ціни за послуги в них були такими високими, що селяни тут не зупинялися [484, арк. 5]. Зазначимо, що ускладнення пошуків коштів в умовах недороду 1924 р. та низька якість діяльності сельбудів призвели до скорочення їхньої мережі впродовж цього року на 121 будинок – до 378 [699, с. 405].

Підсумок етапу становлення сельбудів у грудні 1924 р. підбила президія губвиконкому. Заслухавши звіт голови губсельбуду, вона констатувала недостатнє охоплення подолян селянськими будинками (один сельбуд припадав у середньому на п'ять сіл). Було поставлено завдання впродовж зими на третину збільшити кількість членів сельбудів, довівши її

до 100 тисяч. Як негативне явище члени президії сприйняли “культурологічний ухил” у роботі сільбудів, що негативно впливало на “політичну, виробничу та сільськогосподарську” роботу. Відтак було поставлено завдання негайно виправити ситуацію. Доленосне значення для подальшої долі сільбудів мало рішення взяти на бюджетне фінансування “губсельбудинку, 5 окружних, 93-х районних і 93-х сільських сільбудів” і понад сто хат-читалень. Крім того, було визнано недоцільним існування при сільбудах підприємств. В місячний термін їх потрібно було передати на баланс місцевих сільрад. Сельбудам залишалися лише землі культурно-показового значення [535, арк. 318 зв.].

Звільнення від непрофільної діяльності дозволило сельбудам зосередитися на культурно-освітній роботі. Була реанімована діяльність драматичних, співочих, сільськогосподарських і наукових гуртків, бібліотек, курсів ліквідації неписьменності тощо. Це сприяло зростанню привабливості сільбудів і розширенню як їхньої мережі, так і чисельності. В середньому з 1925 р. до 1928 р. мережа сільбудів і хат-читалень у кожній з округ Поділля збільшилася на 30 %, а кількість членів – на 20 % [491, арк. 45; 645, с. 63; 726, с. 79]. Зауважимо, що визначити точну кількість культосвітніх установ у другій половині 20-х років досить складно через різнобій у джерелах. Зокрема, інформаційний відділ Вінницького окрвиконкому в звіті про культурну роботу за 1927 р. доповідав, що в окрузі діє 86 сільбудів проти 66 в 1926 р. і 408 хат-читалень проти 330. Натомість статистичне зведення про кількість культурно-освітніх закладів у цій окрузі станом на 1 січня 1927 р. говорить про 104 сільбуди і 264 хати-читальні [34, арк. 21; 726, с. 79]. Можливо, такий різнобій у даних зумовлений бажанням краще виглядати в очах керівних органів – навіть якщо для цього потрібно було фальсифікувати статистичні дані. Для “внутрішнього” ж користування потрібно було об’єктивне сприйняття реальності, щоб певним чином впливати на неї.

Важливими центрами культурно-освітньої роботи в містах і робітничих селищах були клуби. Зазвичай вони організовувалися при підприємствах,

військових частинах, навчальних закладах тощо. Взірцем для них були створені в 1921-1923 рр. центральний показовий робітничий клуб у Вінниці та центральні робітничі клуби в повітових, а згодом окружних центрах. Вони мали бюджетне фінансування, досить кваліфікованих співробітників, які забезпечували роботу антирелігійних, літературних, сільськогосподарських, шахових, театральних, хорових і інших гуртків. Тут влаштовувалися живі газети, різноманітні вечори, лекції, спектаклі та інші масові заходи [181, арк. 540; 473, арк. 18; 1010, с. 93]. Серед клубів виділялися створені при цукрових заводах. Маючи краще фінансування, ніж клуби при військових частинах чи навчальних закладах, вони могли долучати до роботи кваліфікованих працівників. У січні 1924 р. в клубах Подільського цукротресту нараховувалося 105 культпрацівників, з яких 55,71 % становили комуністи, тоді як у Київському – 29 і 55,17 %, а у Волинському – 31 і 41,93 % відповідно [181, арк. 47]. Наприклад, у клубі при Ялтушківському цукрозаводі Могилівського повіту (округи) в 1922 р. працювали хоровий гурток у складі 60 осіб і драматичний, 15 учасників якого ставили платні вистави в навколишніх селах [309, арк. 69; 1304, с. 128].

Ті клуби, які не мали достатньої кількості працівників, залучали викладачів вищої школи і вчителів. Вони не лише керували гуртками, але й читали лекції. Особливо активізувалася така робота в період антирелігійних пасхальних кампаній. Так, лектори клубу Кам'янець-Подільського ІНО навесні 1923 р. виступили з доповідями “Походження світу, землі і людини” в усіх районах Кам'янецької округи [444, арк. 22; 447, арк. 2].

Через низький рівень місцевих керівних кадрів траплялися прикрі інциденти, пов'язані з роботою клубів. Наприклад, у ніч з 4 на 5 червня 1922 р. п'яний голова Баговицької волості на Кам'яничині Сидоренко прийшов у клуб, зірвав проведення вистави на користь голодуючих і заборонив танці, поки кожен присутній не заплатить йому по 100 тисяч крб. Лише втручання командирів-прикордонників дозволило загасити інцидент [700, с. 121-122]. Були випадки, коли самі військові були порушниками. Так, 28 квітня 1923 р. 3-

я конвойна рота в Кам'янці-Подільському без дозволу поставила спектакль до 1-го травня і влаштувала танці до ранку. Подібні казуси давали підстави працівникам політосвіти, як-от делегату VIII губернської конференції КП(б)У Масалову з Проскурова, вимагати заборони “таких явищ” і посилення культосвітньої роботи “на противагу розбещуючому впливу непу” [181, арк. 90-91; 223, арк. 19 зв.; 554, арк. 147].

Важливе значення в культурно-освітній роботі відігравали бібліотеки. Провідну роль серед них відігравала книгозбірня Кам'янець-Подільського державного українського університету. На кінець 1920 р. її фонди нараховували 35951 книгу. Книги були забрані з колишніх поміщицьких маєтків, придбані в книгарнях і видавництвах, подаровані меценатами. При створенні інституту народної освіти та сільськогосподарського інституту фонди університетської бібліотеки були розділені між ними, зокрема СГІ отримав майже 1600 книг. Значну частину книг вивезли за кордон, до польського Тарнова, де було створено книгозбірню Кам'янець-Подільського державного українського університету [893, с. 64-65; 1142, с. 45]. “Маяками” в бібліотечній справі в своїх регіонах виступали Вінницька центральна міська бібліотека*; книгозбірні ІНО та хіміко-бактеріологічного інституту; бібліотеки повітових (окружних) міст. Зазначимо, що бібліотеки навчальних закладів, крім безпосереднього обслуговування студентів і викладачів, проводили значну методичну роботу. Так, завідувач бібліотеки Кам'янецького ІНО М. Ясинський написав “Короткий підручник для упорядкування й ведення селянських бібліотек”, рукопис якого 1923 р. передав для опублікування Кам'янецькій окрполітосвіті [1142, с. 58].

Найбільшу мережу бібліотек складали книгозбірні та хати-читальні, організовані “Просвітою” та місцевими органами влади. Якщо бібліотеки “Просвіт” збирали насамперед художню, історичну, наукову (переважно сільськогосподарську) літературу, то хати-читальні віддавали перевагу книгам з сільського господарства, права, політграмоти, економіки, географії та історії.

* Зараз Вінницька обласна універсальна бібліотека ім. К. Тімірязєва.

Крім того, вони передплачували газети та журнали. Загалом книжковий фонд був небагатим, але поступово поповнювався. При цьому партійні органи ретельно стежили за ідейним змістом книг, про що свідчить телеграма 21 травня 1921 р. голови головполітпросвіти до губполітпросвіти. В ній висловлювалася стурбованість отриманою інформацією про те, що “бібліотеки Поділля переповнені монархічною та антирадянською літературою”. Давалася вказівка негайно створити трійку з представників губкому, губполітосвіти, губвидаву для вилучення вказаної літератури з обігу і про виконання оперативної доповіді телеграфом [86, арк. 19]. Проте губернські очільники, не чекаючи вказівок з центру, самі проводили боротьбу з такою літературою. Так, у її пошуках у квітні 1921 р. співробітники Кам’янецького ДПУ навіть зірвали дерев’яну підлогу в бібліотеці ІНО, а в 1922 р. “вичистили” з посади завідувача бібліотеки М. Ясинського за те, що “було виявлено кілька випадків видачі студентам клерикальних книг” [960]. Чистки бібліотек від “петлюрівської, клерикальної, монархічної” та іншої ідейно ворожої літератури продовжувалися впродовж усього досліджуваного періоду. Так, у звіті Вінницької окрполітосвіти “Про підсумки політосвітньої роботи до 10-річчя Жовтня” зазначалося, що станом на 1927 р. фонди бібліотек вичищені на 95 %. Чистку планували завершити в 1928 р. [279, арк. 19]. Вилучені книги частково знищувалися, частково передавалися до окружних архівів [1142, с. 49-50].

При організації сельбудів у їхніх приміщеннях також створювалися бібліотеки. В середньому кожний сельбуд мав книгозбірню, яка, за підрахунками О. Стадник, нараховувала від 40 до 60 книжок. Вони проводили різні заходи для залучення широкого кола читачів: вечори книги, виставки, читацькі конференції, свята рідного слова, пісні, вечори пам’яті видатних українських письменників тощо [1188, с. 68-69]. Зокрема, з ініціативи студентів і викладачів Кам’янець-Подільського ІНО в травні 1923 р. бібліотеки та хати-читальні губернії провели літературні читання та вечори пам’яті І. Франка та С. Руданського [457, с. 73]. Така робота бібліотек

сприяла розширенню їхньої мережі. В 1926 р. лише в Проскурівській окрузі їх нараховувалося біля 300, а книжковий фонд складав 57392 книги, з яких 37 % були старими [482, арк. 13]. Динаміку розвитку бібліотечної справи добре видно на прикладі Вінницької округи (цілісних даних по інших округах відшукати в джерелах не вдалося): в 1922/1923 р. тут було 15 бібліотек з книжковим фондом 2275 примірників, у 1923–1924 рр. – 47 та 15873, в 1924/1925 р. – 164 та 51716, у 1925/1926 р. – 212 та 59147 і в 1926/1927 р. – 268 та 72416 відповідно [279, арк. 19]. Загалом мережа діючих бібліотек не задовольняла зростаючих потреб потенційних читачів, коло яких розширювалося в ході кампанії з ліквідації неписьменності. Оскільки створити нові книгозбірні в усіх населених пунктах можливості не було, то з 1924 р. почали організовувати бібліотеки-пересувки. Вони виконували подвійну функцію: постачали книгами так звані червоні кутки, які створювалися сельбудами чи хатами-читальнями в колгоспах, окремих кутках села або в невеликих селах задля наближення культурно-освітньої роботи до кожного селянина, та оновлювали книжкові фонди наявних бібліотек. В червоних кутках їхніми довіреними особами, як зазначав І. Багмут, були червоні читці, тобто найавторитетніші на кутку письменні мешканці з числа колишніх червоноармійців або членів комнезаму. Вони вголос читали односельцям газети та книги й організовували їхнє обговорення. Книги для пересувки мав підбирати уповноважений червоного кутка з урахуванням інтересів селян і доступності викладеного матеріалу. Газети передплачували або постійні відвідувачі в складчину, або сільрада чи сельбуд [858, с. 7-8, 10-11, 43-44]. У Вінницькій окрузі (даних з інших округ виявити не вдалося) з 1924/1925 р. до 1926/1927 р. кількість бібліотек-пересувок зросла з 68 до 111, а фонд книг – з 9500 до 19327 примірників [279, арк. 20].

Одним із напрямків діяльності сельбудів та інших культурно-освітніх закладів було впровадження нових радянських свят. Зокрема, замість відзначення Різдва органи наросвіти 1 – 6 січня 1923 р. влаштували коштом

Губнаслідголу в дитячих установах Поділля святкування червоної ялинки [413, арк. 6]. Активно пропагувалися такі обряди, як червоне весілля, червоні хрестини та похорони. Про їхнє проведення на Проскурівщині на шпальтах “Червоного кордону” повідомляли сількори Гордій, Бачив і Фльорис [737, с. 6]. Проте пріоритетним завданням була допомога партійним і радянським органам у підготовці та проведенні революційних свят: днів лютневої революції та Паризької комуни, 1 травня, річниць жовтневої революції. Культосвітязни читали лекції та проводилися бесіди, присвячені відповідному святу, проводили зустрічі з учасниками тих чи інших подій, влаштували маніфестації, святкові концерти, привітання учасників різноманітних форумів тощо [447, арк.25-26; 453, арк. 217-217 зв.; 337, арк. 191]. Зауважимо, що впродовж 20-х років в Україні, як зазначалося в листі ВУЦВК від 9 вересня 1924 р. до ЦВК Татарської Автономної СРР, були відсутні національні свята – лише революційні. Крім загальних по СРСР, в Україні відзначався лише “день смерті видатного поета і революціонера Т. Г. Шевченка” – 11 березня [29, арк.1]. Він був встановлений постановою президії ВУЦВК “Про святкування пам’яті Т.Г.Шевченка”. Чому для святкування було визначено саме 11 березня, а не день народження поета 9 березня чи власне день смерті 10 березня, пояснити важко. Хіба лише панічним страхом більшовицької влади, що Шевченкові дні використають “буржуазно-націоналістичні кола”. Зазначимо, що губернська газета “Вісті” вже 11 березня 1921 р. в редакційній статті “Робітничо-селянське свято України” писала про Т. Шевченка не стільки як про поета, скільки як про видатного революціонера, борця проти царату за права простого люду. Повідомлялося, що святкування передбачає проведення мітингів і урочистостей [814, арк. 2]. Урочистості цього дня відбувалися впродовж усього досліджуваного періоду.

Характерно, що місцева влада згадувала про видатного поета-революціонера на лише в дні свят. Так, IV-й з’їзд рад Кам’янецьчини 24 листопада 1922 р. ухвалив, щоб кожна волость, починаючи з листопада,

виділяла по одному пуду жита на користь сучасника українського поета Т. Шевченка Мартина Васьковського, який “в сучасний мент переживає дев’ятий десяток років, [...] знаходиться в надзвичайно скрутному становищі та голодує”. 28 грудня 1922 р. президія Кам’янецького повітвиконкому категорично запропонувала головам виконкомів під особисту відповідальність негайно надіслати до Кам’янця належні два пуди, а в майбутньому своєчасно надсилати по одному пуду жита [529, арк. 103].

Як важливий елемент нової революційної культури розглядалося впровадження революційного побуту на селі. З цією метою в кінці серпня 1923 р. циркулярним листом № 58 секретар ЦК КП(б)У Л. Лебідь і завідувач агітаційно-пропагандистським відділом ЦК Л. Вайнер рекомендували провести “свято врожаю”, яке, базуючись на традиційних “дожинках і обжинках”, повинне замінити їх. Особливістю його святкування мала стати пропаганда нових способів обробітку землі, організація зустрічей з учасниками всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві, агітація за своєчасне виконання завдань з єдиного сільськогосподарського податку тощо [441, арк.297].

Особливу роль комуністична влада відводила театру. В 1921 р. в краї працювали 463 театри й театральні гуртки. Серед них виділялися драматичний театр ім. І. Франка, українська та російська трупи Вінницького театру ім. В. Леніна, театри ім. К. Маркса в Проскуріві та ім. Т. Шевченка в Кам’янці-Подільському [699, с. 289; 992, с. 370]. Подоляни могли насолоджуватися грою корифеїв А. Бучми, Г. Юри, М. Крушельницького, О. Ватуля, співом М. Литвиненко-Вольгемут [1304, с. 92]. Проте більшість театрів на Поділлі, як і в інших губерніях, становили аматорські колективи, репертуар яких не відповідав критеріям. Тому Раднарком УСРР постановою № 657 від 8 серпня 1921 р. “Про порядок експлуатації та користування театральних видовищ” наказав скоротити “театральні видовища в клубах різних установ і організацій, залишивши лише там, де є така необхідність і доцільність, відповідно до інструкцій Головполітосвіти”. Тобто забезпечити

постановку ідейно та класово зрілих п'єс. Одночасно було встановлено, що певна кількість місць на вистави повинна залишатися “для безкоштовного або за зниженою платою розподілу серед робітників і червоноармійців”. При цьому органи Наркомосвіти та Наркомфіну зобов'язувалися “розробити порядок сум, які надходять від продажу квитків, таким чином, щоб [...] усі державні театри в сукупності окупляли себе повністю” [39, арк.17].

Оскільки забезпечити окупність і належний ідейно-художній рівень всіх театральних колективів влада не могла, то в 1922 р. провела їхню чистку. Як наслідок, упродовж 1922 р. їхня кількість скоротилася майже наполовину – до 246 [699, с. 289]. Однак це не допомогло покращити фінансовий стан решти театрів. До прикладу, президія губвиконкому на засіданні 26 грудня 1922 р. змушена була розглянути “особливо критичний стан”, що загрожував закриттям, Вінницького театру ім. В. Леніна. Вона попросила губземвідділ надати губнаросвіті позику для покриття заборгованості артистам. Одночасно було створено комісію для обстеження стану театру та внесення пропозицій щодо вдосконалення його експлуатації. Вже 21 січня голова комісії, завідувач губполітосвіти Волобуєв доповів, що на остаточне покриття заборгованості театру ім. Леніна потрібно ще 15000 крб., які виділили з фонду губвиконкому [358, арк. 117; 393, арк. 16]. І, хоч пропозицій комісія не розробила, сам розгляд цього питання допоміг театрам залучати додаткові кошти. Наприклад, губвиконком 9 березня 1923 р. виділив 1000 крб. радзнаками театру ім. В. Леніна за постановку вистави для Вінницької залози, присвяченої 5-й річниці Червоної армії, а Проскурівський окрвиконком 4 лютого 1924 р. виділив 15 червінців для підтримки колективу театру ім. К. Маркса [538, арк.7 зв.].

Значним тягарем для бюджету театрів була вказівка виділяти так звані даремні місця для місцевих партійних, радянських, військових і профспілкових керівників. Тому вони в грудні 1924 р. категорично відмовилися від пропозиції встановити пільгові театральні абонементи для робітників і червоноармійців, мотивуючи це важким економічним

становищем. Тим паче, що жовтневе рішення губполітосвіти ліквідувати “даремні місця”, крім призначених для осіб, “присутність яких необхідна за службовим станом” (яких виявилось надто багато, лише від губвиконкому – 15), не було виконане [327, арк. 178, 266]. Тому Вінницький окрвиконком змушений був повернутися до цього питання 20 березня 1927 р. Цього разу про заборону “даремних місць” вже не йшлося. Театру лише рекомендували зменшити кількість таких місць для глядачів [333, арк. 395; 309, арк. 97-97 зв.]. На загал матеріальне становище театрів залишалося вкрай складним, що зумовило зменшення їхньої кількості впродовж 1923 р. з 40 до 35. Зауважимо, що це були міські театри. На селі продовжували працювати 316 аматорських театральних колективів [699, с. 329].

Для обміну досвідом і пошуку нових шляхів ведення театального господарства важливе значення мало проведення 16 серпня 1925 р. у Вінниці з'їзду директорів усіх подільських театрів. На ньому було оголошено про створення Української державної драми на Поділлі, яка мала підпорядковуватися безпосередньо Головополітосвіті. До її складу мали увійти театри Вінницької, Проскурівської та Кам'янецької округ, що нагадувало практику створення трестів у промисловості. Виділення Головополітосвітою на перший період на утримання трупи 12000 крб. і Вінницьким окрвиконкомом (базою держдрами визначався театр ім. В. Леніна) 6000 крб. на увесь сезон, а також звільнення від податків позитивно позначилося на її фінансовому стані [1139, с. 217]. Зауважимо, що, всупереч власному рішення про концентрацію театрів, Головополітосвіта дозволила створити в Проскурові Подільський державний театр, про урочисте відкриття якого 6 жовтня 1925 р. повідомила газета “Вісті ВУЦВК” [1312, с. 240]. Мабуть, державне фінансування ще одного театру виявилось не під силу бюджету, бо в 1926 р. окружні театри знову перейшли на самоокупність і фінансові проблеми в них поновилися. Одним з варіантів їхнього вирішення було скорочення штатів. Зокрема, Вінницький

окрвиконком 20 березня 1926 р. ухвалив на 25% скоротити штати театру ім. В. Леніна [309, арк. 97].

Проте це жодним чином не свідчило про зменшення інтересу подолян до театрального мистецтва. Широкий резонанс мала діяльність створеного 1925 р. І. Савченком, згодом відомим кінорежисером, експериментального напівпрофесійного молодіжного театру “Червоний галстук” [1304, с. 92]. За підрахунками Н. Кузьмінець, станом на 1 січня 1925 р. на Поділлі працювало 269 драматичних гуртків та 71 театральна група [991, с. 370]. Інтерес до театру серед аматорів і згодом не згасав. Так, у Вінницькій окрузі впродовж 1926-1927 рр. кількість драмгуртків зростає з 297 до 332. Виявити дані про масштаби розвитку таких гуртків у інших округах Поділля не вдалося. Але, враховуючи тотожність процесів у попередні роки, можна припустити, що вони мали ту ж динаміку [726, с. 79]. Проте органи влади в зростанні кількості таких колективів вбачали потенційну загрозу поширення “буржуазно-націоналістичних” та “міщанських” ідей. Тому Кам’янецький окрвиконком в обов’язковій постанові “Про порядок видачі дозволу на публічні видовищі й розваги” 8 січня 1926 р., спираючись на аналогічну постанову НКВС від 21 січня 1925 р., запровадив жорсткі правила отримання такого дозволу. Для цього організатор “публічних видовищ” чи розваг мав не пізніше ніж за тиждень до відкриття постійного та за 24 години до відкриття тимчасового видовища чи розваги зареєструвати заяву встановленої форми в окрадмінвідділі. До заяви необхідно було надати “належне посвідчення” від окрнаросвіти про затвердження ним репертуару постійних театрів або програми “епізодичних вистав”. Крім того, в заяві необхідно було вказати відповідальних керівників або власника “видовищного підприємства”, список і анкети персонального складу трупи і співробітників та адресу проведення заходу із зазначенням кількості місць і вартості квитків [598, арк. 4].

Але навіть такий жорсткий контроль не завжди давав бажані наслідки. Так, за повідомленням “Щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР” № 15 (25) за 10-16 квітня 1927 р., в березні цього року в Проскурові гастролювала українська трупа Л. Сабініна, до складу якої входили переважно колишні вояки

армії УНР (Галевич, Волинець, Дунайський та ін.). Були поставлені п'єси "Гетьман Мазепа" та "Гетьман Дорошенко". На українські кола, доповідали чекісти, вони справили велике враження. Під час постановки "Мазепа" при проголошенні слів: "Будуть мене проклинати, а може будуть благословляти" серед публіки було чути плач, а вчитель Пукалюк розповідав згодом в своєму колі, що тоді "пережив у душі трагедію України". Особливо обурило сексотів те, що коли у тій же виставі хор заспівав "На Україні", в ложах, де сиділи співробітники наросвіти ти вчителі, чулися крики "слава". Підкреслювалося, що особливе задоволення цих елементів викликала постановка обох п'єс "у яскраво-шовіністичному дусі й на кожному кроці висловлювалася ненависть до "москалів". Не залишилося поза увагою чекістів і те, що в той час на прем'єри місцевого татру глядачі збиралися погано, а на ці п'єстави з'їхалася маса української інтелігенції "з самих глухих кутків округи" [211, арк. 18-18 зв.].

Паралельно з розвитком театрального мистецтва місцева влада, керуючись крилатими словами В. Леніна про те, що кіно є найважливішим з усіх мистецтв, використовувала всі засоби для розширення мережі кіноустановок. Проте відсутність коштів призвела до зменшення їхньої кількості в 1922 р. до 9 установок проти 15 в 1921 р. [699, с. 289]. Таке становище не задовольняло губвиконком. Тому, заслухавши 10 травня 1923 р. звіт губуповноваженого Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) Ірго, президія губвиконкому констатувала "абсолютно незадовільну постановку та експлуатацію" кіно на Поділлі й визнала його стан важким. Для поліпшення запропонувала фотокіноуправлінню вжити необхідних заходів для поширення кіно на сеі та доручила губполітосвіті звернути увагу на репертуар кінотеатрів з метою його очищення від "недопустимих до постановки" фільмів [539, арк. 42]. Задля виконання цього доручення вони, спільно з Подільським обласним відділенням цукротресту, з 1923 р. почали оснащувати клуби при цукрових заводах кіноустановками. Так, після пуску заводської електростанції в клубі при Ялтушківській цукроварні почали демонструвати кіно. Аналогічну роботу проводив клуб при

Уладівському цукрозаводі та інші [321, арк. 69; 1304, с. 128]. Зазначимо, що розширенню мережі кінотеатрів перешкоджала неспроможність кінофабрик надати необхідну кількість кінокопій. Зокрема, Одеська кінофабрика в січні 1925 р. інформувала Кам'янецький окрвиконком, що через цю причину може допустити функціонування в Кам'янці-Подільському лише одного кінотеатру [596, арк. 82].

Попри всі труднощі, в 1925 р. на Поділлі вже функціонувало близько 15 кінотеатрів, 6 з яких діяли у Вінницькій, а 3 – у Проскурівській округах. А в 1926 р. у Проскурівській їх було вже 34, у 1927 р. – 39, чому сприяла діяльність добровільних гуртків кінофікації “Друзі кіно” [482, арк. 13, 45; 491, арк. 45; 726, с. 7]. Зазначимо, що Вінницька округа суттєво поступалася сусідам у цій роботі: в 1926 р. тут діяло 18 кіноустановок, а в 1927 – 22 [279, арк. 19]. Оскільки для більшості подолян кіно залишалось недоступним, вони наполягали на радикальному розширенні мережі кінотеатрів. Так, делегат VIII (IV) з'їзду рад Кам'янецької округи селянин Грицюк, виступаючи 26 березня 1927 р. на пленарному засіданні, вимагав поширити кінофікацію на села округи [599, арк. 38 зв.]. Зазначимо, що місцева влада прагнула використовувати будь-яку нагоду для популяризації Поділля. Зокрема у травні 1925 р. виконуючий обов'язки голова губвиконкому П. Слінько доручив Вінницькому окрвиконкому надавати сприяння помічнику режисера Одеської кіностудії ВУФКУ М. Шору в проведенні кінозйомок у Вінниці фільму “Лісовий звір” [325, арк. 18].

Як явище культури та потужний засіб проведення агітаційно-пропагандистської роботи більшовики розглядали радіо. За даними С. Єсюніна, на Поділлі перші радіоприймальні станції були відкриті в 1922 р. – у Вінниці, Кам'янці-Подільському та Могилів-Подільському, у 1924 р. – у Проскурові [766, с. 6]. Вони розміщувалися в штабах військових частин, поштових відділеннях, редакціях губернських і окружних газет. Характерно, що з метою економії коштів зазвичай в одному місті була лише один радіоприймач. Наприклад, Проскурівський окрвиконком у січні 1924 р.

заборонив його встановлення в Проскуріві на тій підставі, що такий є в штабі дивізії [637, арк. 12]. Отримані через радіо новини та циркулярні постанови союзного та республіканського урядів копіювалися, реєструвалися та спрямовувалися в органи влади. Закодовані повідомлення дозволялося передавати виключно адресатам [554, арк. 132-135]. Зауважимо, що модернізація чи встановлення нового радіоприймача потребували дозволу начальника південно-західної округи зв'язку (м. Київ). Особливий дозвіл від нього був потрібен радіостанціям редакцій газет для прослуховування іноземного радіо [555, арк. 5-6].

Одночасно зі створенням гуртків “Друзі кіно” організовувалися добровільні гуртки з радіофікації “Друзі радіо”. Лідером у цій роботі була Проскурівська округа. На кінець 1926 р. тут уже діяло 102 гуртки, з яких 78 у самому Проскуріві та 24 в районах. Спільними зусиллями держави та таких гуртків у 1926 р. на Проскурівщині запрацювало 11 радіоустановок, тобто радіоприймач та репродуктор, який розміщувався в людному місці: п'ять у Проскуріві та шість у райцентрах. Зазначимо, що на той період у Вінницькій окрузі не було жодної радіоустановки. Проте, врахувавши досвід сусідів, вжили заходів і в 1927 р. їх уже нараховувалося 36, з яких 14 – у райцентрах [482, арк. 15; 726, с. 79]. Фінансування радіофікації з різних джерел передбачало різні умови встановлення радіоустановок. Так, із 18 встановлених у 1926/1927 р. у Тульчинській окрузі 8 були поставлені безплатно, 4 – за півплати і 6 – за довготерміновий кредит [296, арк. 62].

Одним з провідних напрямків розвитку культури в зазначений період було музичне мистецтво. Значними його пропагандистами були народні консерваторії, які в 1921–1922 рр. діяли в Кам'янці-Подільському та Вінниці. Слухачів для них готували музичні школи, яких у 1921 р. нараховувалося 8, а в 1922 р. – 5. Проте вони змушені були припинити роботу через відсутність фінансування. Натомість клуби та сельбуди, продовжуючи практику “Просвіт”, які організовували хори та мистецькі гуртки, почали створювати музичні студії для дітей, фінансовані їхніми батьками. Наприклад, таку студію

при клубі Ялтушківського цукрозаводу в 1922 р. відвідувало 13 дітей цукроварів [1046, с. 104; 1304, с. 128]. Для дорослих любителів музики зазначені установи організовували музичні гуртки на засадах самоокупності. Лише в Кам'янецькій окрузі на кінець 1923 р. їх було 15 [535, арк. 269]. Широкого поширення набули хорові гуртки, яких у 1925 р. працювало 198. Досить часто сельбуди створювали музично-хорові гуртки. Наприклад, у Тульчинській окрузі станом на 6 лютого працювало 115 об'єднаних колективів [699, с. 451; 1049, с. 238].

Велике значення для підготовки професійних музикантів і викладачів мала діяльність Вінницького та Кам'янецького музичних технікумів [1046, с. 105]. Наявність критичної маси музично освічених людей сприяла формуванню на Поділлі значної кількості великих хорових колективів. Серед найвідоміших О. Черкашина виділяє: у Вінниці – капелу Г. Давидовського, в Гайсині – хор ім. М. Леонтовича і капелу “Зірка” (“Збірна ініціативна робітничка капела”), у Шпиківі – хор під орудою Я. Вітошинського. Флагманом серед хорових колективів Поділля була створена в квітні-червні 1922 р. у Вінниці хорова капела ім. М. Леонтовича. Всі її виконавці пройшли конкурсний відбір. Диригентом капели та її художнім керівником став композитор, хормейстер і музикознавець С. Папа-Афанасопуло. Капела, маючи в репертуарі понад 120 творів українських і світових композиторів, активно виступала. Впродовж 1922–1924 рр., за підтримки місцевих органів влади, вона дала 85 концертів у містах і селах Поділля [992, с. 371; 1046, с. 105; 1226, с. 131-133]. Наприклад, секретаріат президії губвиконкому 21 червня 1924 р. попросив начальника станції Немирів надати всіляку допомогу капелі ім. М. Леонтовича в придбанні 35 квитків на потяг до Вінниці. Проте в 1925 р. бюджетну підтримку закладів культури, зокрема й хорових колективів, припинили [327, арк. 115].

Неоднозначно на долі хорів позначилася ліквідація губернії. Радянсько-партійні органи влади в округах, прагнучи з кращого боку показати свою діяльність, взяли їхнє фінансування на місцевий бюджет.

Зокрема, Вінницький окрвиконком виділив капелі ім. М. Леонтовича на 1926/1927 бюджетний рік 5000 крб. Крім того, міська рада звільнила всі заклади культури в місті від податку на збори з концертів, губфінвідділ – від податку до місцевого бюджету. А Тульчинський окрвиконком, на клопотання окрнаросвіти, в травні 1928 р. виділив дотацію в розмірі 3132 крб. на зарплату і утримання створеної ще М. Леонтовичем хорової капели, яка носила його ім'я та стрімко набувала популярності під орудою Р. Скалецького. Зауважимо, що оплата хористів коливалася від 3 крб. 20 коп. (3 категорія) до 5 крб. (1 категорія) в місяць. Цих коштів не вистачало на прожиття, тому вони змушені були шукати додаткову роботу, але під загрозою звільнення їм категорично заборонялося співати в церковному хорі [296, арк. 86-87; 1226, с. 134]. Підтримка з боку влади дозволяла хоровим колективам продовжувати активну концертну діяльність. Так, Вінницька хорова капела ім. М. Леонтовича, яка в умовах українізації отримала статус української, впродовж 1926/1927 р. дала 42 концерти, з них: у робітничих клубах – 28, у райцентрах – 1, на селі – 4, в драмтеатрі Вінниці – 9. Паралельно з цим колективом, відповідно до вимог українізації, Вінницький окрвиконком опікувався єврейською хоровою капелюю, яка за вказаний період дала 35 концертів, з них: у робітничих клубах – 35, в містечках – 6, у драмтеатрі Вінниці – 3 [279, арк. 22].

Значну роль у розвитку музичного мистецтва загалом і хорового зокрема відіграла створена 29 травня 1922 р. Вінницька (Подільська) філія музичного товариства ім. Леонтовича, осередки якої працювали в Кам'янці-Подільському, Проскурові та Тульчині [1046; с. 104-105; 1226, с. 131-134]. Активна пропаганда української музики на чолі музичного товариства та хорової капели ім. М. Лисенка зробили С. Папу-Афанасопула надзвичайно авторитетною фігурою серед української інтелігенції. Це викликало занепокоєння в агентів ДПУ, які почали звинувачувати його в поширенні “петлюрівсько-шовіністичних настроїв”. Наслідком стало звільнення в листопаді 1923 р. із займаних посад і виїзд до Харкова [259, арк. 9-10; 1226,

с. 135]. Ці переслідування були ланкою розпочатої в республіці скоординованої кампанії проти членів музичного товариства, яку частина композиторів невдовзі звинуватила в “проведенні української націоналістичної лінії і відхиленні від завдань революційного пролетарського мистецтва” та створила на початку 1926 р. альтернативну Асоціацію революційних композиторів України (АРКУ). В лютому 1928 р. музичне товариство ім. М. Леонтовича на урядовому рівні піддали нищівній критиці й ліквідували, натомість створили Всеукраїнське товариство революційних музикантів (ВУТОРМ), “оскільки ім’я Леонтовича було визнане неактуальним для радянської доби” [1226, с. 131; 1294, с. 122-123].

Одним з важливих компонентів культурного середовища краю було літературне життя. Його центрами були Вінниця та Кам’янець-Подільський – губернський і науковий центри. Незаперечним авторитетом для пролетарських письменників-початківців був молодий професор Кам’янець-Подільського ІНО М. Драй-Хмара – знавець 19 іноземних мов, перекладач і поет-неокласик. Під його впливом розкрилися літературні таланти С. Божка, Т. Масенка, С. Костюка, С. Шевченка, Каштана Карого (А. Розенкранца), О. Кундзіча та інших. Більшість з них у 1922 р. об’єдналися в Асоціацію молодих пролетарських письменників Поділля. В грудні, встановивши через С. Божка і секретаря Кам’янецького міського та повітового комітетів КП(бУ) поета І. Кулика зв’язок із головою спілки селянських письменників “Плуг” С. Пилипенком у Харкові, вони оголосили себе Кам’янецькою філією “Плугу”. Невдовзі її осередки були створені в усіх окружних центрах регіону. Характерною рисою творчості більшості їхніх членів, на думку Н. Кузьмінець, був невисокий художній рівень творів і те, що вони публікувалися головним чином у періодичних виданнях [893, с. 82-85; 992, с. 370-371].

Значний вплив на становлення подільських гумористів і байкарів, найвідоміший з яких М. Годованець, мав приїзд на Поділля в кінці 1922 р. Остапа Вишні, тоді відомого як фейлетоніст П. Грунський [1049, с. 238-239]. Зазначимо, що творчість літераторів постійно перебувала в полі зору

Подільського відділення ДПУ. Саме цим був зумовлений переїзд М. Драй-Хмари в 1923 р. до Києва та багатьох “плужників” у 1926 р. до центральних міст України, що спричинило занепад на деякий час літературного життя на Поділлі. Спробою приховати це стало створення осередків літературного об’єднання “Молодняк”, найвідомішими членами якого були кам’янчани Т. Масенко, Л. Дмитерко, В. Беляєв [893, с. 82-85; 992, с. 371].

Суттєвий вплив у досліджуваній період на громаду мали краєзнавчі дослідження на Поділлі. Започаткував системну роботу в цьому напрямку Комітет охорони пам’яток старовини, мистецтва і природи під проводом професора університету П. Клипенка, створений наказом Кам’янецького повітвиконкому в лютому 1921 р. Членами комітету були Ю. Сіцінський, Є. Сташевський, С. Дложевський, Я. Регула, В. Гагенмейстер, В. Свідзінський. Одним із перших кроків цього комітету стало звернення до повітових “Просвіт” із закликом створювати музеї. Як наслідок, до 1923 р. в губернії вже працювало сім музеїв, з яких два – в Кам’янці-Подільському. Зазначимо, що ця робота проходила під постійним тиском чекістів, які шукали серед краєзнавців “петлюрівців”. Під їхнім тиском у червні 1922 р. “Комітет” припинив існування. Його справу продовжила створена того ж року при Кам’янець-Подільському ІНО науково-дослідна кафедра народного господарства та економіки Поділля, згодом перейменована на кафедру народного господарства та культури Поділля [461, арк. 9 зв.; 700, с. 329; 1157, с. 92; 1159, с. 365]. Приклад кам’янецьких колег підштовхнув вінницьких науковців до створення під егідою Всеукраїнської філії всенародної бібліотеки ВУАН кабінету виучування Поділля під орудою В. Отамановського [967]. Його зусиллями краєзнавчий рух стає масовим.

Авторитет подільських краєзнавців дозволяв їм чинити певний тиск на владу задля збереження історичної спадщини, здійснювати патронат над музеями. Так, у липні 1923 р. зазначена науково-дослідна кафедра переконала Кам’янецький окрвиконком зобов’язати окрвідділення ДПУ та окрвійськкомат негайно повернути до музею всю взяту з його військового

відділу стародавню зброю, а в серпні 1924 р. кам'янецькі та вінницькі краєзнавці переконали губвиконком заборонити губвідділу ДПУ підривати нібито аварійну башту турецької фортеці в Сатанові та доручити губнаросвіті негайно відрядити до Сатанова археолога для проведення її наукового обстеження [333, арк. 337; 544, арк. 118]. Значним досягненням В. Отамановського, спільно з братом М. Коцюбинського Хомою, була успішна робота зі створення літературно-меморіального музею письменника у Вінниці, урочисте відкриття якого відбулося 8 листопада 1927 р. [967; 1304, с. 92].

Краєзнавчі структури на Поділлі, як зазначає В. Савчук, особливо активно почали створюватися після травневої 1925 р. Всеукраїнської краєзнавчої конференції в Харкові, яка обрала ректора Кам'янець-Подільського ІНО В. Гериновича до складу Українського комітету краєзнавства. В округах організуються окружні краєзнавчі товариства та районні бюро. Значну краєзнавчу роботу проводило створене в 1925 р. Кам'янець-Подільське наукове товариство при Всеукраїнській академії наук. Загалом рівень організації краєзнавчої роботи на Поділлі станом на 1 січня 1929 р. був високо оцінений у звіті Українського комітету краєзнавства [1158, с. 93-94]. Це викликає особливу повагу з огляду на те, що репресії проти активних подільських краєзнавців не припинялися впродовж усіх 20-х років. Зокрема, у березні 1921 р. чекісти звинуватили Ю. Сіцінського у контрреволюційній діяльності й арештували, а на робочому місці та вдома влаштували обшуки. Нічого не знайшовши, вченого за тиждень випустили. В 1922 р. його, як колишнього “церковника”, спершу усунули від викладання в інституті народної освіти, згодом – з посади директора музею. Лише втручання академіка Д. Багалія допомогло повернути вченого до роботи в музей – простим науковим співробітником. У листопаді 1928 р. 69-річного краєзнавця під загрозою арешту змусили зректися духовного сану [945, с. 95; 1159, с. 358].

Зазначимо, що внаслідок арештів чи їхньої загрози впродовж досліджуваного періоду Поділля змушені були залишити театр ім. І. Франка,

літературознавець і поет М. Драй-Хмара, історики П. Клепатський і П. Клименко, хормейстер Г. Давидовський, музикознавець М. Грінченко, голова Вінницької (Подільської) філії музичного товариства ім. Леонтовича С. Папа-Афанасопуло та багато інших діячів науки й культури.

Отже, культурне життя Поділля впродовж 1920-х рр. мало неоднозначний характер. З одного боку, радянська влада докладала максимум зусиль для розвитку мережі сельбудів, хат-читалень, клубів та інших культурно-освітніх закладів, підтримувала розвиток театру, хорового мистецтва та краєзнавчих досліджень, а з іншого – наполегливо знищувала будь-які прояви вільнодумства. Найменша підозра в “українському буржуазному націоналізмі” вела до ліквідації запідозрених організацій, як-от “Просвіт”, чи арешту підозрюваного. Така двоїста політика негативно впливала на розвиток культури та мистецтва в регіоні, змушуючи митців прилаштовуватися до вимог більшовицького режиму.

5.4. Політика режиму щодо церкви в регіоні

Побіжний погляд на документи, ухвалені органами радянської влади на початку 1920-х рр., може створити враження про її невтручання в справи церкви, оскільки практично скрізь, де мова йде про відносини держави з церквою, говориться про їхнє відокремлення. Практичну реалізацію зазначеної політики забезпечували бюро юстиції місцевих рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Уже 9 серпня 1921 р. президія Подільського губвиконкому доручила йому виробити детальну інструкцію з цього питання [346, арк. 5]. Насамперед створили губернську і повітові комісії з відокремлення церкви від держави (ліквідком). Вони укладали договори з релігійними громадами на право користування культовими спорудами та їхнім майном [661, арк. 49 зв.; 672, арк. 1].

Одночасно проводився опис майна храмів, вилучалися метричні книги та заборонялося здійснювати реєстрацію актів громадянського стану [369, арк. 88;

665, арк. 168]. Наголошувалося, що укладенню договорів мали передувати “окружні наради духовенства і голів релігійних рад” за участю членів повіткому КП(б)У та президії повітвиконкому [661, арк. 49 зв.-80]. Якщо договір оренди не укладався, то храм передався культурно-освітнім установам [562, арк. 288]. Не обійшли й бюрократичну складову діяльності храмів. Особливим циркуляром губернський ліквідком вимагав негайно подати в місцеві комісії печатки, штампи та бланки релігійних громад і установ. Заборонялося їхнє подальше використання з будь-якою метою [362, арк. 30].

Наступний крок у боротьбі проти церкви влада зробила в 1921-1923 рр. під прикриттям шляхетної мети – допомоги голодуючим. 8 та 21 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову “Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим” та інструкцію “Про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих”. На їхнє виконання наприкінці березня – на початку квітня були створені губернська, повітові та волосні комісії з вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим [386, арк. 69; 671, 1 зв.-2].

ВУЦВК радив вилучення проводити раптово, щоб уникнути зайвого шуму. Винних у приховуванні слід було арештовувати та негайно відправляти в ревтрибунал. Рекомендувалося потрібні для богослужіння предмети не вилучати, але забирати з них прикраси – коштовне каміння, золото, платину, срібло. Срібний церковний посуд, якщо не було можливості замінити його простим, мали залишати в одному примірнику. Коли зустрічалися вилиті з благородних металів хрести або ікони, то рішення приймала повітова комісія. Наголошувалося, що про всілякі інциденти, чутки, настрої, а також поведінку духовенства та зацікавлених груп слід кожні 48 годин повідомляти в повітвиконком. Одночасно пропонувався і “пряник” – дозволялося за згодою повітвиконкому замінити церковні коштовності на валюту за еквівалентом. За несвоєчасне виконання всіх намічених завдань членам комісії погрожували судом ревтрибуналу. Термін для вилучення коштовностей відводився до 30 квітня 1922 р. [389, 27; 700, с. 96-97].

Вилучення цінностей зазвичай супроводжувалося насильством щодо вірян. Наприклад, у Кам'янці-Подільському 19 квітня 1922 р. при їхньому вилученні з кафедрального римо-католицького собору червоні кіннотники розігнали натовп, що зібрався на захист святині. А тим часом у храмі влаштували “ретельний обшук із зриванням підлоги, поваленням стін і печей, в результаті чого було забрано навіть рушники, килимки і фіранки” [879, с. 49]. Було “арештовано 7 призвідників”, звинувачених у “побитті членів комісії камінням при вилученні цінностей” [389, арк. 1].

Дії місцевих органів влади підтримав Наркомюст. На засіданні 22 квітня 1922 р. він визнав за необхідне: посилити репресії з передачею справ у трибунали із застосуванням вищої міри покарання за приховування інвентарних книг 1917 р.; застосовувати сувору кару за недостачі в описах; дати трибуналам вказівку про майнові стягнення аж до компенсації всього загубленого та повну конфіскацію всього майна винного [57, арк. 29].

За будь-яких підозр у приховуванні зазначених цінностей чи спробі опору арештовували священиків. Так, у квітні-травні 1922 р. були заарештовані священик Ф. Борщевський у с. Янівка Новоушицького повіту, ксьондзи В. Двожецький, А. Недзельський, Р. Шишка, В. Шиманський у Кам'янці-Подільському, Ф. Любчинський у Гайсині, Я. Левинський у Вінниці, Я. Ладиго в Сатанові. Щоб остаточно залякати не лише духовенство, а й вірян, восени 1922 р. більшість заарештованих засудили до розстрілу. Вирішивши, що мети досягнуто, на прохання польських дипломатів і вірних РКЦ розстріл замінили ув'язненням, а засуджених невдовзі амністували [389, арк. 1; 677, с. 406, 408, 410, 416, 433].

Широко пропагувався, на що звернув увагу В. Верига, приклад монахинь Головчинецького Преображенського монастиря Летичівського повіту, які, “крім церковних цінностей, пожертвували ще і свої власні цінності і заощадження” [880, с. 43].

Для тих, хто не бажав здавати коштовності добровільно, ВУЦВК передбачив покарання у вигляді “примусових робіт на строк до одного року та

конфіскації всього майна релігійних чи церковних організацій” [688, с. 113]. До 1 червня майже з усіх храмів конфіскували: срібла – 121 пуд 3 фунти 73 золотники 6 долей, золота – 1 фунт 30¹/₂ золотники 60 долей, срібних монет – 5043 крб. 90 коп. та золотих монет – 65 крб. [661, арк. 254; 688, с. 49; 689, с. 53].

Фактичне пограбування церков підштовхнуло найрадикальніших осіб до закриття храмів. Так, 7 червня 1923 р. президія Гайсинського окрвиконкому за поданням завідувача наросвіти Крошка ухвалила закрити Дашевську домову каплицю князя Четвертинського. Впродовж червня громада чинила опір нищенню історичної пам’ятки, але не встояла. Закриття каплиці у вересні 1923 р. схвалив губліквідком Поділля, а в січні 1924 р. – НКВС [64, арк. 1-31]. Спроби віруючих оскаржувати рішення про закриття храмів результатів не давали. Так, коли, за постановою 3-ї єврейської безпартійної конференції 21 жовтня 1923 р., в м. Жмеринка Вінницької округи закрили синагогу “Старий Бес-Гамедреш” і передали її робітничому клубу, понад 200 прихожан звернулася зі скаргою до губліквідкомісії. Але отримали відмову на тій підставі, що в місті “є шість синагог, а робітничий клуб – один”, а сама громада не зареєструвалася. Така ж доля чекала на їхню скаргу до НКВС [64, арк. 104-114].

Наступ на церкву в поєднанні з глибокою економічною кризою, доповненою непосильним податковим пресом і “ножицями цін”, особливо обурював подолян, які мали змогу порівнювати становище своє і українців, що жили “під Польщею”. Однак висловити свій протест шляхом мирної політичної боротьби чи збройного повстання було неможливо. До літа 1923 р. радянська влада вже повністю контролювала ситуацію в краї. Будь-які спроби опозиційної мирної боротьби трактувалися як антирадянські виступи й жорстоко придушувалися. Тому, як у середні віки, соціальний протест набрав релігійної форми у вигляді “небувало до цього часу проявлення чудес” та масового “оновлення” образів, що влада трактувала як прояв ідеологічної диверсії [535, арк. 2 зв].

Першим дивом, яке отримало суспільний розголос, стало Калинівське. Як свідчать джерела, 7 липня 1923 р. дорогою від залізничної станції

Калинівка до с. Сальник п'яний демобілізований червоноармієць вчинив стрільбу по іконі Божої Матері, розміщеній на хресті біля дороги, і прострелив плече зображення Ісуса. З рани потекла кров. Про це в селі розповів їздовий. Селяни під проводом священика пішли до кровоточивої ікони й розпочали цілодобові служби [937; 940]. Далеко за межі Поділля поширилася легенда, що ті, хто біля Калинівського хреста “щиро молилися, то над ними робилося чудо: сліпі ставали видючими, хорі видужували. А зі сліз Божої матери – стала криниця” [1143, с. 43]. Відтак сюди по неділях і на свята почало “стікатися 20-30 тисяч” паломників – не лише з України, а й з центральних губерній Росії та навіть з Уралу [444, арк. 89; 535, арк. 249 зв.].

Подільський губвиконком створив комісію з представників влади, вчених, лікарів і духовенства для дослідження дива. Вона “крім ржі нічого не знайшла”. Та, з огляду на поведінку віруючих, влада виставила навколо хреста озброєну охорону та “стала вживати проти релігійного фанатизму озброєну силу” [347, арк. 52].

В серпні 1923 р. оновлення образів набрали характеру епідемії – впродовж серпня в краї було 500 “оновлень” ікон та хрестів, а в деяких селах за день обновлялося по 50 ікон [176, арк. 25; 444, арк. 90]. Радянські та партійні працівники на Поділлі розгубилися. Частина вдалася до насильства. Голова сільради одного з сіл Камінського району Тульчинської округи “нагайками бив віруючих, які зібралися біля цілющого джерела, садив людей у кутузку” [442, арк. 70].

Інша частина посадовців, вбачаючи в чудесах і оновленнях чергову провокацію ворогів, вимагала від керівних органів рекомендацій і вказівок [442, арк. 49; 453, арк. 29]. Їх дав циркулярний лист № 30 ЦК РКП(б) “Про ставлення до релігійних організацій” від 16 серпня 1923 р. за підписом Й. Сталіна. Він забороняв переслідування віруючих, оскільки це лише зміцнює релігійні забобони, та рекомендував тактовно ставитися до віруючих “при терпимій вдумливій критиці релігійних забобонів, при серйозному історичному висвітленні ідеї бога, культу, релігії тощо” [442, арк. 4-5].

Завдання, поставлені ЦК РКП(б), конкретизували з урахуванням ситуації, яка склалася в регіоні, в циркулярному листі Подільського губпарткому окрпарткомом від 31 серпня 1923 р. Заборонялися репресії щодо “фанатичних налаштованих натовпів, які збираються навколо хрестів і ікон, які оновилися”, а також їхнє вилучення. Рекомендувалося проводити експертизи із залученням “лікарів та благонадійних попів”, відмовитися від “ударних кампаній”, публічних виступів перед натовпами, а зосередитися на індивідуальній роботі [442, арк. 49-50].

Найактивнішу роботу з виконання даних листів розгорнуло партійно-радянське керівництво Могилівської округи. Так, окрпартком 31 серпня 1923 р. “організував” заяву архімандрита Шаргородського монастиря Гавриїла (Рогота) про “псевдооновлення ікон у сусідньому с. Калинівка та підтримку радянської влади”. 2-4 вересня в районах округи провели безпартійні конференції, на яких виступили представники окрвиконкому із роз’ясненням природи “чудес” [308, арк. 106, 112-112 зв.]. Однак процес поширення чудес та оновлення ікон стрімко наростав. Упродовж вересня 1923 р. у Вінницькій окрузі було зареєстровано 634 випадки оновлення образів [535, арк. 2 зв.]. Проте, виконуючи настанови циркуляру № 30 ЦК РКП(б), місцева влада в округах, зокрема Вінницький окрпартком та окрвиконком, активних заходів не застосовувала [453, арк. 78].

На відміну від партійних та радянських органів, ДПУ діяла активно і в ніч на 23 вересня провела операцію з “вилучення осіб, які провокували і агітували “Калинівське чудо”. Було арештовано до 40 осіб. Вінницький окрпартком в щомісячному закритому листі до губкому за вересень 1923 р. зазначав, що число паломників до Калинівського хреста досягає 100 тисяч осіб, переважно літніх жінок [321, арк. 91; 235, арк. 28; 238, арк. 24].

Серед паломників поширювалися листівки антирадянського та антисемітського змісту. Проте, на думку Вінницького окрпарткому, “натовп цей обожнює тов. Леніна та Троцького”, тому використати його як антирадянську силу, попри зусилля контрреволюційних елементів, не

вдається. Водночас окрвиконком турбувало те, що біля Калинівського хреста збираються “сліпі кобзарі та співають шовіністичні пісні” [235, арк. 18, 28].

Однак теза про антирадянську спрямованість релігійного руху продовжувала домінувати. Так, у держполітзведенні № 39 Подгубвідділу ДПУ відзначалося, що станом на 24 жовтня 1923 р. “духовенство проводить таємні зібрання з приводу арештів у справі чудес. Настрої духовенства щодо Радвлади ворожі” [238, арк. 97; 321, арк. 23-24].

Негативну оцінку Подільського губкому викликало рішення Могилівського окрпарткому від 22 жовтня 1923 р., в якому констатувався масовий релігійний рух у східній частині округи, керований монархістами та іншими контрреволюційними елементами, та доручалося фракції КП(б)У окрвиконкому “підтягнути низовий радапарат найближчих сіл цих місць аж до передачі до суду як за прояви халатності, шляхом допущення скупчень народу, які реалізуються в епідемію багатотисячних збіговиськ”. Обурений губком надіслав закритого листа секретареві даного окрпарткому Плісу та всім окрпарткомом Подільської губернії. Їхня увага приверталася до того факту, що така позиція суперечить вимогам циркуляру ЦК РКП(б) “Про ставлення до релігійних організацій”. Відтак губком зобов’язав окрпартком скасувати своє рішення та звернути увагу на “контрреволюційні елементи”, які підбурюють віруючих. Одночасно було зроблено доручення прокуратурі розробити чітку інструкцію адміністративним і каральним органам щодо заходів боротьби з контрреволюційними проявами, пов’язаними з чудесами [442, арк. 78-79].

Великим осередком оновлення була Кам’янецька округа. Зокрема, в ніч на 24-те серпня в с. Антонівка Миньківецького району селянка Февронія Онищук набирала воду в криниці. Коли вона опустила відро, то побачила на дні ікону Божої Матері. Жінка пішла до священника у м. Миньківці і впросила освятити криницю. Після освячення розпочалося масове паломництво селян до Антонівського дива не тільки з Подільської, але й з Волинської губернії. Число цих паломників досягало 6-7 тис. чол. [540, арк. 467-468; 564, арк. 216 зв.].

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1923 р. релігійний рух набув масового характеру. Цьому сприяла активна діяльність монахів Почаївської лаври [261, арк. 43]. Причому, якщо раніше участь у процесіях брали участь переважно літні люди, то із завершенням польових робіт до них приєдналися чоловіки та молодь. В закритому листі ЦК КП(б)У № 1 від 12 січня 1924 р. до комуністичних осередків зазначалося, що “хресні ходи” набули “грандіозного масштабу”. Відтак ставилося завдання активізувати роботу серед паломників [178, арк. 14 зв.]. Однак, на думку секретаря Гайсинського окрпарткому Проскуракова, “будь-яку роботу серед цього фанатичного натовпу при виконанні релігійного екстазу вести неможливо” [236, арк. 18].

Загалом учасники “хресних ходів” у листопаді 1923 р. в полі біля Калинівського хреста встановили до 3000 хрестів, а в грудні – до 7000, привезених переважно з інших губерній. Тут збиралося до 20 тис. осіб. Поширювалися записки із викладом чуда з умовою – “перепиши і передай дев’ятьом”. Агенти ДПУ доповідали про поширення “чудесних” чуток і єврейськими равинами [190, арк. 55 зв.-56; 234, арк. 15, 27-28].

Позиція партійно-радянського керівництва в губернії теж змінювалася. Це продемонструвало засідання бюро Подільського губкому 15 листопада. В ухваленій постанові ставилося завдання щодо ліквідації релігійного руху. Для цього бюро запропонувало губвідділу ДПУ посилити секретними співробітниками райони, в яких нагромаджуються паломники, впроваджувати своїх агентів до релігійних рад. Губвиконком і окрвиконкоми повинні були запровадити видачу дозволів на переміщення паломників – за умови виділення ними вповноважених, які в судовому порядку відповідатимуть за те, щоб паломники не витоптували посівів, не проходили вночі по селах із запаленими свічками. Партійні організації в округах мали активізувати роботу в комнезамах і сільрадах для мобілізації спільних зусиль у боротьбі проти церковних рад і куркулів як їхньої опори [190, арк. 56 зв.; 444, арк. 51].

На місцях часто висловлювалися ще радикальніше. Зокрема, голова Гайсинського ОВК Рижаков у листі до голови губвиконкому Ремейка 16 листопада 1923 р. пропонував доповнити заходи боротьби каральними заходами щодо керівників і натхненників релігійного руху, залучити сільське вчительство до “справи культурної обробки населення”, посилити культурно-просвітницьку роботу серед незаможників і агентурну розвідку ДПУ, виселяти за межі округ і губернії осіб, причетних до вказаного руху, а губвиконком повинен терміново дати вказівку губсуду щодо прискорення процесів по боротьбі з “чудесами” [323, арк. 369 зв.-370]. А Вінницька окрвійськнарада взагалі попросила ДПУ “проводити систематичне вилучення ватажків релігійних процесій, які мають контрреволюційний характер”. Крім того, порадили ширше використовувати інститут відповідачів [426, арк. 11-12]. Їх рекомендувалося виділяти за модусом 1:100, але не менше трьох у кожному селі [321, арк. 117].

Після ідеологічної підготовки влада перейшла до рішучих дій. У листопаді хрест у Калинівці вночі зрізали, криницю біля нього засипали, місце зрівняли з полем, а багатьох активістів заарештували [937]. Відтак Вінницький окрпартком доповідав, що в грудні 1923 р. релігійний рух пішов на спад, а процесії до “Калинівського чуда” майже припинилися [235, арк. 42].

Останнім великим осередком релігійного руху залишалася Йосафатова (Йосафатова, Сафатова) долина біля с. Голинчинці Джуринського району. Тут, на межі Могилівської та Тульчинської округ, за 50 верст від Могилів-Подільського, об’явилося “святе місце”, де начебто під час жнив, 15 серпня 1923 р., пастуху села Голинчинці Якову Мисику явилася Божа мати. Організатори цього “чуда” пустили чутку, що скоро кінець світу і кожна громада (село), яке не хоче загинути, повинно поставити хрест на святому місці [178, арк. 14 зв.-16 зв.]. 29 серпня 1923 р., за рішенням церковної ради села Голинчинці, священників і хресних ходів від довколишніх сіл, поставили перший дубовий хрест. На урочистому обіді, влаштованому після цього, священники оголосили пастуха Мисика

святим, розповіли, що сталося явлення Божої матері, та закликали молитися на святому місці та ставити на ньому хрести [261, арк. 63].

Вже у жовтні в долині поставили майже 700 хрестів, а кількість паломників сягнула 25 тисяч. Серед паломників було переконання щодо “зцілення хворих “святою” водою з криниць в долині та “святою” землею долини”. Поширилася чутка про “зцілення хворих жінок шляхом статевого акту з пастухом Мисиком” [234, арк. 27; 261, арк. 57, 63-64]. Етнограф Олена Пчілка звернула увагу на те, що під час ходи паломники співали “Спаси, Господи!”, але не традиційного монархічного змісту, а в новій редакції: “Спаси, Господи, люди твої і благослови достояніє твоє; побіди народу українському на супротивнії даруй!” [1143, с. 46-48].

Як зазначалося в матеріалах слідства, проведеного Подгубвідділом ДПУ в 1924 р., всі хресні ходи в Йосафатовій долині зустрічали священники Пертинський, Любинський і Жолткевич, які встановлювали перший хрест, а також члени Голинчинської церковної ради. Вони стежили за порядком в долині та приймали дари від паломників. Пожертви реєструвалися в спеціальному журналі. Частину зібраних речей роздавали бідним. Невдовзі в долині зібралася маса торговців, проповідників тощо. Церковна рада обклала їх податком на право торгівлі, який ті негайно сплатили. Не відставали від церковної ради й органи влади. Так, Голинчинська сільрада та райрада також встановили такий податок і зверталися до церковної ради “за пожертвою від хрестів то на користь інвалідів, то в фонд безробітних. Для свого підшефного 72 піхотного полку сільрада с. Голинчинець отримала від церковної ради 2000 крб. (радзнаками 1923 р.) і 60 рушників”. Церковна рада й з власної ініціативи здійснювала пожертви. Наприклад, погорільцям с. Білоусівка. Зазначимо, що в жовтні 1923 р. Джуринська райміліція провела обшук у членів церковної ради та у Мисика. Було вилучено біля 600 рушників, багато грошей і майже 200 пудів хліба. Однак куди ділося вилучене, довелося встановлювати слідству [261, арк. 64-67].

Миритися з цим влада не могла. Тому проти паломників почалися обстріли, відбирання хрестів, арешти. В грудні долина була заблокована кінною міліцією, а хрести зрізані на дрова [476, арк. 6]. Всі активні учасники були арештовані [261, арк. 70]. Такі жорсткі дії зумовлювалися, на думку ЦК КП(б)У, тим, що релігійний рух ставав все більш організованим, чіткіше простежувався його монархічний характер і підливна роль куркулів. Крім того, під прикриттям релігійних промов поширювалися провокативні чутки. Наприклад, що Подільська та Волинська губернії відходять до Польщі, а тому необхідно розпускати комнезами. Або про страшний суд, який повинен наступити вночі, коли “буде ходити антихрист і православним неможна виходити на вулицю до мукання корів і співів півня”. Також поголос твердив, що в школах починають “печатати дітей (спеціальний радянський знак на лобі в дитини)”. Були вимоги відновити викладання закону Божого в школах і передачі ЗАГСу священникам [178, арк. 14 зв.-16 зв.].

Навесні 1924 р. були нові спроби “відновити Калинівське чудо та Йосафатову долину” [178, арк. 74]. Однак, як відзначав секретар ВУЦВК П. Буценко в звіті за наслідками об’їзду Подільської губернії 15-25 березня, вони “на 90 % втратили своє значення” [30, арк. 6].

Проте радість з приводу припинення релігійного руху була передчасною. В березні 1924 р. з’явився новий об’єкт паломництва – Степашкове поле біля с. Степашки Гайсинського району Гайсинської округи. Тут місцевий монах Йосип, скориставшись великим зсувом ґрунту, поширив легенду, що “якійсь жінці в сні явився “святий” і наказав ставити в цьому місці хрести, і хто їх поставить, той врятує свою душу”. Невдовзі розпочалося паломництво та ставлення хрестів. Проте влада вже мала досвід і змогла оперативно придушити даний рух, тим більше, що основну масу паломників складали мешканці Київської та Волинської губерній [261, арк. 57].

Занепаду релігійного руху значною мірою сприяло залякування віруючих показовими судовими процесами над активістами. За даними Н. Кузьмінець і О. Зінченка, у справі про Калинівське диво до відповідальності було притягнуто

31 особу, 28 з яких звинуватили і засудили до різних термінів ув'язнення [993, с. 144]. Особливо витончено були покарані “фабриканти” чудес священники Бучко та Витвіцький. Спочатку їх засудили до року ув'язнення в бупрі, згодом змусили просити помилування, після чого вислали за межі Правобережної України [339, арк. 22-23; 993, с. 144]. Крім того, вживалися “випереджаючі заходи” з посилення культурної та партійної роботи в Калинівці. Для цього шефом району призначили цукровий завод. За його допомогою у великодні дні провели низку доповідей на антирелігійну тематику [246, арк. 7] . Разом з тим, губернське відділення ДПУ в звіті “Про політичний стан Поділля в 1923 р.” не втрималося, щоб не зазначити: “Вся чорнова робота з ліквідації “чудес” була пророблена органами ДПУ” [259, арк. 31].

Зазначимо, що ЦК КП(б)У досить об'єктивно встановив причини “епідемії” чудес, оновлень і хресних ходів: “Релігійний фанатизм, насамперед, “дрімуче невігластво” селянських мас, важке матеріальне становище, недоліки в нашій роботі і, зокрема, наші перегини в сфері антирелігійних дій. Випадки закриття церков, які мали місце, комсомольські свята тощо, викликали в селян настрої, ніби радянська влада переслідує православну церкву”. Наголошувалося, що соціальною базою релігійного руху було переважно селянство, частково сільська інтелігенція, а робітники “чудами” не цікавилися й участі в русі не брали [178, арк. 16 зв.; 259, арк. 31].

Влада на Поділлі раділа недовго – в червні 1924 р. розгорнулося масове паломництво католиків. Зокрема, в м. Городок Проскурівської округи на свято Св. Антонія 13 червня прибуло кілька тисяч людей і багато ксьондзів з різних місць. Ще масовішим було паломництво 27-29 липня в м. Браїлів. Туди з Бердичева прийшла 10-тисячна процесія, майже половину з якої складала молодь. Загалом біля костела зібралося понад 25000 осіб, 22 ксьондзи та єпископ. Паломники були з Поділля, Волині, Київщини та з Підволочиська (тоді був у складі Польщі). Ксьондзи в проповідях агітували проти радвлади та комуністів, а також звертали увагу на щасливе життя в “обетованній землі” – Польщі”. На думку ЦК КП(б)У, “робота ця

проводиться за певними директивами з-за кордону” [178, арк. 74-74 зв.; 235, арк. 67].

Одним з напрямків антирелігійного курсу більшовицької влади була боротьба проти монастирів як осередків духовних традицій. Для цього використовувалися найрізноманітніші методи. Так, на початку 1923 р. було ліквідовано Головчинецький Преображенський монастир у Летичівському повіті. На його матеріальній базі створили дитячу колонію. Монахині поскаржилися до НКВС. Той “відношенням від 21 червня 1923 р. за № 1452/т” наказав відновити монастир у Головчинцях, а будинок та садибу “віддати монашкам на правах трудової артілі”. Проте, за свідченнями губліквідкому, Проскурівський окрвиконком всіляко “противиться відновленню монастиря, хоч і розуміє, що монашки, які в великому числі розбрелися по селах в околиці Головчинець, дуже заважають поширенню культури і освіти” [64, арк. 165].

Витісняли монашок і в Браїлові. Там у Троїцькому жіночому монастирі на початку 1924 р. більшу частину будинку віддали штабу гаубичного дивізіону 96 територіальної дивізії, а затим місцева влада почала вимагати перенести монастир в інше місце [30, арк. 7; 261, арк. 41]. Монахині поскаржилися до НКВС. Проти ліквідації чи переселення монастиря виступили мешканці сіл Козачівка та Москалівка, які на зборах 23 березня 1924 р. 405 підписами схвалили звернення на підтримку монастиря. Після розгляду цих скарг заступник наркома внутрішніх справ Черлюнчакевич 7 квітня 1924 р. надіслав до Подільського губліквідкому листа, де зазначалося, що, з огляду на недавно пережиті Поділлям потрясіння у вигляді “чудес” і “Йосафатової долини”, виселення монашок лише збудить губернію. Тому НКВС вважав доцільним дозволити вести монахиням трудове господарство і вважати їх трудовою артіллю. Натомість штаб запропонували виселити [64 арк. 202-213 зв.]. Однак чи то лист залишав простір для маневру, чи губерньська влада проявила самостійність, але, визнавши монастир власністю черниць, військових залишили тут спершу на час пошуку для них нового приміщення, а згодом постійно [261, арк. 41-42].

Зазначимо, що, оскільки Браїлівський монастир підтримував обновленський рух, то влада робила йому певні поступки – зокрема, задовольнила його скарги на порушення в оподаткуванні [64, арк. 165 зв.]. Якщо ж насельники монастирів відзначалися релігійним фанатизмом, підтримували тихонівців і поширювали “релігійне суєвір’я реакційного змісту”, як Немирівського жіночого у Вінницькій окрузі, Бершадського чи Гранівського чоловічих – у Гайсинській, Тульчинських старообрядських (2 жіночих і 1 чоловічий) – у Тульчинській окрузі, то з ними боролися як з нетрудовими елементами [261, арк. 43-44].

Характерною рисою політики щодо церкви в роки непу було здійснення постійного моніторингу конфесійної ситуації та розпалювання ворожнечі між конфесіями та всередині них. Зокрема, в політичній доповіді про роботу Подільського губкому за жовтень 1921 р. ЦК КП(б)У інформували, що “попи, які відкололися від екзархистів, організували групу живої церкви”. Підкреслювалося, що вона дістала поширення в Брацлавському, Жмеринському та Гайсинському повітах, але авторитетом у населення не користувалася. Найвпливовіша, згідно доповіді, Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), яку представляла Вінницька губернська церковна рада, перебувала в стані розбрату. Її ліве крило вважало себе близькою до “живої церкви” (ЖЦ). Очевидним було задоволення доповідача від того, що робота партійної організації з інформування віруючих про чвари в церковному середовищі викликає в подолян недовіру до традиційної церкви та апатію до церковних справ [234, арк. 6; 245, арк. 12].

Особливо активно підригну роботу проти різних конфесій здійснювало ДПУ. Механізм даної роботи розкривають доповіді “Про церковне життя на Поділлі” та “Про роботу з організації групи “Жива Церква” в Подільській губернії”, підготовлені 2-м відділом ПГВДПУ 26 жовтня 1922 р. для губкому КП(б)У. В першій з них зазначалося, що найбільший вплив у церковному житті Поділля мають “дві течії: 1) автокефальна (самосвяти) та 2) екзархична (єпископці або тихонівці)”. Вказувалося, що на чолі екзархичної течії стояв

“єпископ Пимен, який постійно проживав у Кам’янці, у Вінниці – архієрей Амвросій”. Зазначалося, що, оскільки єпископська церква перебувала на позиціях “старого часу”, то губвідділ ДПУ ініціював рух оновлення церкви на засадах виборності парафіянами церковнослужителів, з подальшим їхнім затвердженням духовною владою; виборності ради парафії з мирян та священників і розширення їхніх повноважень; богослужіння тією мовою, яку виберуть миряни, тощо. Відповідну заяву оновленці подали до Подільського губвиконкому. На практиці впровадження ідей оновлення відбувалося непросто. Так, коли в Кам’янецькому повіті відбувалися вибори й миряни не підтримали список, запропонований Пименом, то, наполягаючи на затвердженні своїх кандидатур, він розігнав збори [258, арк. 2].

Радикальним кроком у боротьбі проти єпископської церкви стала організація груп “Живої Церкви”. Циркулярне розпорядження щодо цього надійшло з Харкова 15 вересня 1922 р. Відповідно до нього організували вербування активу “ЖЦ”. Очільником групи став завербований ДПУ “український автокефальний священник Сидельник”, який зумів залучити ще кількох священників. Проте, коли 3 жовтня уповноважений другого відділу ПГВДПУ та Сидельник прибули до Києва на затвердження, виявилось, що там групи “ЖЦ” ще не створили. Крім того, з’ясувалося, що групи “ЖЦ” повинні очолювати представники єпископської, а не автокефальної церкви. Хоч у циркулярі про це не йшлося. Тому подільським чекістам довелося шукати нового її очільника. Для цієї мети підібрали настоятеля Свято-Покровського собору у Вінниці Юнака. Однак він категорично відмовився співробітничати з ДПУ. Проте, запропонувавши йому сан єпископа в обмін за видалення з єпископської церкви небажаних елементів, – досягли поставленої мети [258, арк. 3-3 зв.].

Під пильним оком ДПУ перебувала й УАПЦ. Автокефальний рух вважали таким, що мав “шовіністично-петлюрівське забарвлення” і швидко поширювався в краї, “населення якого винятково шовіністично налаштоване” та прагне, “йдучи шляхом автокефальної церкви, зробити автокефальну

Україну”. Тому до складу губернської церковної ради – керівного органу УАПЦ на Поділлі – ввели інформаторів та сексотів, які майже повністю розвалили її роботу [258, арк. 2 зв.].

Щільність опіки церкви органами ДПУ постійно посилювалася. Відтак інформація про стан церковного життя ставала повнішою. Зокрема, характеризуючи його в 1923 р., губвідділ ДПУ виділяв уже чотири провідних церковних угруповання, які постійно ворогували між собою. Найбільшою та найворожішою конфесією вважали екзархистів (тихонівців), які мали 1013 церковних громад із 1300 зареєстрованих в регіоні. УАПЦ нараховувала 200 громад, обновленська церква – 25 громад і БОУПАЦ (братське об'єднання Української Православної Автокефальної Церкви) єпископа Погорілка – 29 громад [259, арк. 12]. Однак одноденний перепис, проведений наприкінці грудня 1923 р., дав іншу кількість церковних громад – 1564 (детальніше див.: додаток Ц) [64, арк. 116]. Центром церковного життя, за даними ДПУ, залишався Кам'янець-Подільський, де розташовувалося керівництво Подільської єпархії. Його очолював “голова українського Синоду” архієпископ Пимен. Фактично всією роботою керував єпископ Андріан, який “перебував під впливом тихонівських єпископів Фотія (Тульчинська та Гайсинська округи) та Лолія (Могилівська округа)”. Підкреслювалося, що, за звітами Пимена, центр вважав Подільську єпархію обновленською, особливо після вислання лідерів тихонівців єпископів Амвросія та Валеріана. Тим більше, що офіційними керівниками більшості округових церковних управлінь були обновленці. Проте, через двоїсту позицію Пимена, який одночасно очолював обновленську церкву та підтримував тісні зв'язки з тихонівцями Фотієм, Лолієм та Андріаном, обновленський рух на Поділлі в 1923 р., за оцінкою ДПУ, перебував у зародковому стані [259, арк. 12]. У той же час позбавлена юридичного центру та найвпливовіших єпископів “тихонівщина залишалася найширшою та найавторитетнішою течією”.

Найбільші парафії “тихонівців” були розташовані в селах Адамівка, Зіньків, Покутинці, Охрімівці Зіньківського, Проскурівка – Солобковецького,

Цикова – Смотрицького районів [702, с. 41, 43, 52-53]. Подільський губернський відділ ДПУ визнавав, що практика боротьби проти тихонівців з допомогою “Живої Церкви” не лише провалилася, але й “підірвала авторитет будь-якого обновленського руху на Поділлі своїми крутими, непристосованими до психології віруючих і духовенства підходами”. Як шкідливе оцінили вербування “грубим способом” – через обіцянку матеріальних благ і проведення гульб, оскільки воно залучило до лав обновленців “елемент вкрай нечесний, шкурний”, який не мав жодного уявлення про ставлення “віруючої маси до релігії, як до сили, яка управляє всією природою”. Відтак робився висновок, що позиції “старого реакційного духовенства” лише зміцнилися [261, арк. 12, 15, 19-22].

Автокефальний рух, на радість ДПУ, в 1923 р. розколовся на УАПЦ і УПАЦ й перебував у стані “скритої тихої боротьби” між новим очільником губернської церковної ради єпископом Кротевичем, ставлеником голови Всеукраїнської Православної Церковної Ради, а з початку 1924 р. – Діяльної Христової церкви Михайла Мороза, та прихильниками митрополита Липківського. Причому єпископа Кротевича підтримував лише єпископ Задвірняк з Кам’янецької округи. Очільники церковних рад Гайсинської округи єпископ Борецький, Тульчинської та Могилівської – Карабиневиц, Проскурівської – протоієрей Сіроокий залишилися вірними УАПЦ [259, арк. 13].

Та влада всіма способами підтримувала уособлений УПАЦ обновленський рух серед автокефалістів, що дозволило єпископу Кротевичу провести в березні 1924 р. губернський з’їзд, на якому його обрали архиєпископом. Це сприяло зростанню його популярності, особливо серед інтелігенції. Свідченням цього став перехід значної частини тихонівців Вінниці до числа його парафіян, на що зверталася увага в доповіді губвідділу ДПУ “Про тихонівщину на Поділлі” за березень 1924 р. [261, арк. 14, 25, 53].

Одночасно з підтримкою прихильників Кротевича ДПУ вживала заходи з дискредитації священників, які коливалися між УАПЦ і УПАЦ. На Гайсинщині вживалися заходи “з компрометації Борецького”. Проти частини священників,

зокрема, Борячука на Гайсинщині, Сіроокого на Проскурівщині, в березні 1924 р. розпочали “розробку справи на предмет притягнення до відповідальності” за звинуваченнями в “агітації у вузько-шовіністичному дусі проти Радвлади” та “петлюрівщині”.

Зокрема, неодноразово підкреслювалося, що багато кваліфікованої інтелігенції (лікарі, вчителі) пов’язані з петлюрівським минулим та є прихильниками УАПЦ, яка мала найбільший вплив у селах Черче та Грицьків Смотрицького району Кам’янецької округи [702, с. 38, 53]. Було виявлено, що “30 % священників – колишні офіцери білих армій”. Значною проблемою для влади в її зусиллях з поширення обновленського руху навесні 1924 р. була “гостра боротьба монашества” з ним. Найактивніше діяли ченці Почаївського монастиря [261, арк. 27-28, 32, 54].

Значну тривогу губкому КП(б)У викликало зменшення протистояння між різними конфесіями та випадки “спільних богослужінь попів різного толку” в березні 1924 р. У цьому вбачали загрозу відновлення впливу церкви на подолян [234, арк. 62; 236, арк. 21].

Одним з проявів недовіри населення до намагання влади впровадити оновлену церкву стало швидке поширення популярності протестантських церков, яких радянська влада називала “сектами”, а прихильників – “сектантами”. Тисячі селян увійшли “до сект під різними назвами: “євангелістів”, “адвентистів”, “баптистів”, “штундистів”, “старообрядців”, “новий Ізраїль”, “братство віруючих селян” тощо” [234, арк. 10]. У звітах губвідділу ДПУ вказувалося, що помітними в краї було 11 “сект” загальною чисельністю біля 5 тис. осіб, об’єднаних у 250 громад і груп, з яких керівників 230 та 180 активістів. Наймасовішими були: євангелісти-християни – 2300 членів, 100 груп; адвентисти 7-го дня – 1000 членів, 70 груп; баптисти – 800 членів, 25 груп; старообрядці – 680 членів, 10 груп. Ще в Гайсинській та Тульчинській округах нелегально діяли іоніти та мальованці [259, арк. 16-18; 261, арк. 1-2]. Наголошувалося, що члени всіх сект ставляться до радянської влади негативно.

Глибину “розробки” органами ДПУ релігійних громад, особливо так званих сект, наочно видно з “Історії іонітів”, написаної 25 травня 1923 р. помічником уповноваженого Тульчинського окружного відділення ДПУ Данильчуком на підставі агентурних даних і співбесід зі священниками. В ній досить детально розкрито історію розвитку руху іонітів. На Поділлі він з’явився в 1916 р. зусиллями колишнього солдата Георгія, який у с. Паланка Ладжинської волості Гайсинського повіту створив громаду іонітів. У 1922 р. селяни прийняли їх до своєї громади. Жили вони трудовою общиною, обробляли сад, город і пропалювали селянам поля. Працювали добре. Виробництво та споживання були спільними, а спосіб життя – монастирським [261, арк. 4-4 зв.].

Іонітів відвідувало багато селян з навколишніх сіл. Їх притягували есхатологічні проповіді про кінець світу в 1923 р. і Страшний суд. Агентура ДПУ звертала увагу на те, що іоніти дуже добре трактували поточні міжнародні та внутрішні події на підтвердження своїх ідей. Зазначалося, що вплив на частину селян був настільки сильним, що деякі міцні господарі “мало сіють” або зовсім припинили працювати й продавали свої господарства. Гроші віддавали керівникам секти, а самі жили впроголодь, чекаючи кінця світу [238, арк. 4 зв.].

Зазначимо, що іоніти вкрай негативно ставилися до українізації богослужіння, УАПЦ, світського вигляду священників і будь-яких змін у церкві. За підтримки місцевих священників, які отримували гроші від іонітів, ті до травня 1923 р. поширили свій вплив і створили іонітські громади в багатьох селах. Чекісти вважали іонітів монархічною сектою, яка “сіє фанатизм серед селян”, руйнує сім’ї (були випадки, коли після 25-30 років спільного життя чоловіки порушували питання про розлучення). Коли вирішили арештувати керівника громади іонітів Георгія, він зник [238, арк. 5].

Після реквізиції церковних цінностей та залякування духовних отців і парафіян радянська влада продовжила наступ на церкву. В січні 1923 р., на підставі обов’язкової постанови № 631 губвиконкому, розпочалася кампанія

з перереєстрації статутів релігійних громад, укладених у 1921-1922 рр. На це відводився місяць. Громади зобов'язані були подати: заяву; список членів; вказати адресу; сплатити гербовий збір у розмірі 300 крб. грошовими знаками зразка 1922 р.; зареєстрований статут громади в п'яти примірниках, з них три нотаріально завірени; звіт про діяльність за минулий рік; кошти на публікацію інформації про реєстрацію громади в губернській пресі; збір на організаційні витрати в розмірі 5000 крб. [...] з надбавкою 50 % на користь голодуючих і канцелярський збір в розмірі 75 крб. У випадку відмови в реєстрації громада мала право впродовж півроку скаржитися до уряду. Спроба ухилитися від проходження перереєстрації тягла за собою судову відповідальність [545, арк. 11 зв.-12; 582, арк. 1-2].

Отримані в ході перереєстрації дані про релігійні громади та орендовані ними храми дали можливість, під приводом обов'язкового державного страхування “богослужбових приміщень”, знову здерти з них гроші [547, арк. 101]. Постанова Народного комісаріату фінансів СРСР від 3 вересня 1923 р. визначала, що місцевий податок з таких будинків повинні встановлювати окрвиконкоми в розмірі 1-2 % від їхньої страхової вартості. Зокрема, постановою президії Кам'янецького окрвиконкому та економічної наради за поданням окрфінвідділу 6 вересня 1923 р. оподаткували храми в “розмірі 1 % від страхової оцінки в червінцях з перекладом [...] на радянські знаки зразка 1923 р. по курсу 1 вересня (200 крб.)”. Податок слід було внести до 25 вересня [591, арк. 75]. Подільське єпархіальне управління спробувало оскаржити зазначену постанову до відділу НКВС із відокремлення церкви від держави. Той не задовільнив скаргу, мотивуючи своє рішення тим, що “все зроблено обґрунтовано” [64, арк. 32]. Однак виснажені попередніми кампаніями релігійні громади та храми не мали чим платити. Тому в листопаді 1923 р. окрфінвідділ запропонував удвічі зменшити суму такого податку [591, арк. 75].

Велику увагу партійні органи надавали здійсненню антирелігійної пропаганди, але наголошувалося на необхідності проводити антирелігійну

роботу так, щоб не провокувати сутичок. Зокрема, комсомольцям забороняли влаштувати “котячі весілля” під час служби в церкві [178, арк. 74 зв.].

Особливо непокоїла більшовиків значна кількість серед подолян етнічних поляків, яких вони розглядали як потенційних агентів “панської” Польщі. Адже поляки традиційно відзначалися відданістю костелу, шанували священників і прислухалися до їхньої думки. Тому в березні 1923 р. повітками КП(б)У розгорнули підготовчу роботу з проведення антирелігійної кампанії серед польського населення. Мобілізованим полякам-комуністам прочитали інструктивні доповіді [447, арк. 11]. В перший день Пасхи агітатори проводили антирелігійні бесіди по селах, як-от у с. Черче на Кам’янецьчині. В звітах агітатори вказували на те, що селяни задали багато питань і по закінченню зборів були налаштовані антирелігійно [454, арк. 1]. Кидається у вічі надмірний оптимізм автора документу. Він сприйняв святковий настрій селян і їхнє привітне ставлення до гостей як прояв результативності своєї роботи. Однак про справжні настрої селян-католиків свідчить звіт комісії НКВС і ЦК національних меншин, яка восени 1925 р. працювала на Поділлі і доповіла про підсумки роботи на засіданні Польбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1926 р. У звіті наголошувалося, що стан польроботи характеризується збереженням величезного впливу ксьондзів, діяльність яких носить явно виражений політичний характер, збереженням значною мірою національно-релігійної єдності польського села та прихованою тягою частини польнаселення до Польщі [503, арк. 7-8; 1203, с. 77].

Добре розуміючи роль ксьондзів, радянська влада постійно намагалася їх дискредитувати різноманітними звинуваченнями, а саме: незаконне зберігання зброї, контрабанда, шпигунство, опір владі при виселенні з будинку тощо. За ці “злочини” їх заарештовували, тримали деякий час у в’язниці та згодом відпускали, щоб через певний час усе повторити. Мета таких дій – змусити зректися віри та скласти сан священника або хоч схилити до співпраці з ДПУ [677, с. 376, 382, 400, 406; 1151] Окремі отці під тиском давали згоду на

співпрацю, але сану не зрікалися. Нікого не ввів у оману вміщений 22 березня 1925 р. в газеті “Червоний кордон” відкритий лист ксьондза Казимира Нановського до папського нунція у Варшаві із вихваланням політики радянської влади, засудженням поведінки ксьондзів і пропозицією створити самостійний католицький єпископат в Україні [970, с. 105].

Тому ДПУ продовжувало наполегливо шукати відступників. І знайшло. 3 січня 1927 р. зрікся сану вікарний ксьондз Проскурівського костелу Євген Перкович. Зрадника активно використовували для проведення антирелігійної роботи. Впродовж 1927 р. він “57 разів виступив у 52-х населених пунктах, а в 1928 р. – понад 60 разів” [969, с. 106-107]. Проте Перкович виявився єдиним ксьондзом-відступником на території України [677, с. 418].

Наступним “досягненням” ДПУ стала організація підписання “Декларації римсько-католицького духовенства Поділля”. Для цього ксьондзів Сігізмунда Квасневського, Казимира Нановського, Станіслава Ганського та Альберта Кобця по кілька місяців піддавали “обробці” у в’язниці, аж поки ті не згодилися поставити підпис під декларацією в обмін на своє звільнення. Апостольський адміністратор Кам’янецької дієцезії Ян Свідерський теж її підписав – за умови звільнення душпасторів [677, с. 382-383, 396, 415, 422; 1153, с. 441]. А от настоятель Вінницького костьолу, найавторитетніший на Поділлі прелат Ян Левинський відмовився підписувати дану декларацію [677, с. 409].

Характерно, що ще до публікації в січні 1928 р. декларації в пресі на адресу польбюро окрпарткомів надійшов інструктивний лист і тези для агітаторів від агітаційно-пропагандистського відділу ВКП(б) з цього приводу. В них чітко ставилася мета: “подальший підрив впливу католицького духовенства на польські трудящі маси та зміцнення на них впливу комуністичної партії і радянської влади”. Увага партійно-радянського активу зверталася на те, що він “не повинен мати ілюзій відносно того, що група ксьондзів, яка підписала декларацію, відмовилась в ній від контрреволюційної роботи, від зв’язку з буржуазною Польщею і стала на шлях лояльності щодо

Радвлади, чинить вповні щиро і перестає бути нашим ворогом.” Відтак наголошувалося, що декларацію необхідно розглядати “як маневр, як новий спосіб пристосування до умов, які змінилися” [502, арк. 13-18].

Однак усі старання виявилися марними. Як і раніше, чекісти зазначали, що під впливом католицького духовенства, яке всіляко розвиває “патріотизм до Польської Республіки”, польське населення продовжує тяжіти до Польщі [514, арк. 47].

Отже, аналіз політики щодо церкви на Поділлі дозволяє зробити висновок про те, що нова влада впродовж усього періоду непу вела проти неї, як ідейного ворога, непримиренну боротьбу. Вона проводилася в різних формах – від освітньо-пропагандистської до прямих репресій проти священників і віруючих. Присвоєння державою права власності на храми та інше майно церкви, фактичне її пограбування в ході вилучення коштовностей під прикриттям допомоги голодуючим, в умовах глибокої економічної та політичної кризи призвело до появи такої форми наймасштабнішого на Україні релігійного руху, як оновлення ікон і чудес. Його розгром супроводжувався встановленням тотального контролю ДПУ за діяльністю релігійних громад і посиленням роботи з розколу та нацькування релігійних конфесій одна на одну. Активізувалася підривна робота проти священників, спроби їхнього вербування, а у випадку відмови – репресії щодо непокірних. Фактично в останні роки непу церква опинилася в стані облоги. Суспільна думка подолян активно готувалася до “вирішального бою” проти агентів петлюрівщини, монархізму та білопольської контрреволюції в уособленні різних конфесій, який розпочався невдовзі після остаточного згорання нової економічної політики.

5.5. Організація радянської системи охорони здоров'я

Одним з важливих напрямків боротьби комуністичного режиму за прихильність людей була боротьба з епідеміями та реформування

дореволюційної системи охорони здоров'я радянською, офіційними засадами якої проголошувалися доступність і безкоштовність. До війни на Поділлі, яке належало до “зони осілости”, в більшості містечок діяли платні єврейські лікарні. Земства опікувалися лікарськими дільницями та фельдшерськими пунктами, які надавали безоплатну медичну допомогу селянам і міській бідноті. Заможне населення могло отримати висококваліфіковану медичну допомогу у Вінницькій приватній клініці “лікарів-спеціалістів”. Загалом у той час у регіоні функціонувало 68 лікарень, 70 лікарських дільниць і 110 самостійних фельдшерських пунктів, у яких працювало 215 лікарів [333, арк. 53-54; 350, арк. 7-8]. У роки війни мережа закладів охорони здоров'я зазнала руйнації. Тільки до травня 1921 р. більшовикам вдалося, використовуючи трудову повинність, залучити до роботи 1035 медичних працівників, з них 194 лікарів. Розпочався процес відновлення лікарських дільниць, проте він ішов “дуже повільно через брак матеріалів, робочих рук і кризи з білизною”. Щоб розв'язати кадрову проблему, в 1921 р. було організовано: фармацевтичний технікум у Вінниці, який упродовж року реорганізували в хіміко-бактеріологічний інститут; п'ять медичних шкіл для підготовки сестер і братів милосердя з терміном навчання півтора-два роки; три акушерських школи та шість тримісячних курсів [139, арк. 62-70, 84 зв.; 699, с. 281-282; 1049, с. 228]. Були вжиті й адміністративні заходи. Зокрема, РНК УСРР в червні дозволив лікарням за потреби, в разі подачі медпрацівником заяви на звільнення, затримувати його на роботі до трьох місяців, а в особливих випадках – до шести [115, арк. 5].

Загалом до весни 1922 р. на Поділлі вдалося майже повністю відновити мережу медичних закладів і суттєво покращити їхнє забезпечення медперсоналом. Однак позитивну тенденцію не вдалося втримати через складну економічну ситуацію. Зокрема, в травні 1922 р. у Вінниці дві лікарні перевели на самоокупність та скоротили число ліжок у них. У наступні місяці дійшло до закриття шести лікарських амбулаторій та трьох фельдшерських пунктів. Зауважимо, що, з огляду на хронічну недостачу ліжок по губернії, їх там не

чіпали. Натомість до липня 1922 р. у Вінниці ліквідували 355 “сімейних” ліжок, але одночасно на 27 ліжок розширили “заразні” відділення [387, арк. 2, 25, 87-87 зв.]. Подальше падіння економіки (бюджет 1922/1923 р. було виконано на 35,5 %) призвело до того, що витрати на охорону здоров’я на 1923/1924 р. мали скласти 9,78 % бюджету, тоді як у 1922/1923 р. виділялося 14 % бюджету, а до 1914 р. – 24 % [100, арк. 2, 22]. Зазначимо, що довоєнного рівня бюджетного фінансування медицини на Поділлі вдалося майже досягти лише в 1926/1927 бюджетному році, коли обсяг витрат на ці потреби досяг, як у Тульчинській окрузі, 17,5 % [291, арк. 34 зв.].

Скорочення фінансування призвело до заборгованості із заробітної плати. Так, Ямпільський повітвиконком заборгував медичним закладам за січень і лютий 1923 р. 66446 крб. 46 коп. у грошових знаках 1923 р. [403, арк. 305]. І це при тому, що заробітна плата в медпрацівників була вкрай низькою: 15 крб. для дільничного лікаря, 10 крб. для помічника лікаря (лікпому) і 7 крб.* для санітарки знижували працездатність усіх категорій медпрацівників, зазначав губздороввідділ у березні 1924 р. На його думку, це питання набуло гострої форми і вимагало невідкладного вирішення. Тим більше, що становище охорони здоров’я на Поділлі “залишається вкрай важким”, а “худосочний бюджет губернії не дає можливості прискорити темп розвитку” (в 1923 р. на медицину було передбачено близько 10 % губерньського бюджету, але отримали лише 60% від виділеного) було необхідне “колосальне напруження сил”, щоб вивести його з такого стану [350, арк. 1-5].

Одним з методів, спрямованих на економію коштів, за вимогою директиви Наркомату була реорганізація в грудні 1923 р. губздороввідділу. Замість відділів створили профільні інспектури: лікувальної частини, санітарно-епідемічної, охорони здоров’я матері та дитини (охматдиту), судово-медичну, санітарно-медичну, статистичну, бухгалтерію зі спільною

* За обмінним курсом у березні 1924 р. 1 казначейський білет дорівнював 33 тис. радзнаків 1923 р. випуску [1064, арк. 24]. Таким чином, зарплата лікаря дорівнювала близько 495 тис. радзнаків, помічника лікаря – 330 тис., санітарки – 231 тис.

канцелярією та відділ робітничої медицини. Штат губздороввідділу після реорганізації скоротився на 12 співробітників і становив 25 осіб. Опісля настала черга мережі медичних закладів. Насамперед ліквідували самостійні фельдшерські пункти. Проте до 110 збільшили кількість лікарських дільниць. Серед них 50 % – дільничні лікарні і 50 % – лікарські амбулаторії. Зберегли лікарні в окружних містах, які обслуговували 90-95 % селян. Відтак кількість лікарень складала 84 % довоєнних. З 93 районів губернії лише половина мала лікарні. На півночі та південному заході Гайсинщини лікарень не було зовсім. Натомість у 17 районах функціонували лікарні та амбулаторії. Одна лікарня в губернії обслуговувала в середньому 56140 сільських жителів. Середній радіус лікарняної дільниці становив 13,5 версти. У 20-кілометровій зоні від кордону з Польщею медпунктів не було зовсім. Кількість ліжок у дільничній мережі становила 1059, з яких на селі – 724. В середньому на сільську лікарню припадало 14,8 ліжка. Кількість ліжок проти 1922/1923 бюджетного року скоротилася на 54. У порівнянні з довоєнним часом вона зменшилася на 22 і складала 98 % [350, арк. 5 зв.-8].

Суттєвою підмогою закладам охорони здоров'я, які перебували у віданні губздороввідділу, була відомча мережа лікувальних установ цукрових заводів губернії. Вона складалася з 43 лікарських амбулаторій, у яких працювали: 1-2 лікарі, 1-6 фельдшерів і акушерів та 1-4 медсестри. Кількість ліжок коливалася від 2 до 16 [387, арк. 106]. Зазначимо, що в червні-липні 1923 р. на основі анкетування було проведено детальний аналіз матеріального стану та діяльності лікувальних установ. Наприклад, типової лікарняної дільниці с. Гущинці Калинівського району Вінницької округи за період з 1 жовтня 1922 р. до 1 червня 1923 р. Дільничний лікар – Носенко Володимир Васильович, який у 1911 р. закінчив університет за спеціальністю терапевт, працював на даній дільниці 1 рік. Середній радіус дільниці складав 10 верст. Вона розташовувалася за 30 верст від окружного центру. Зв'язок з ним здійснювався гужовим транспортом, який за потреби винаймався. Відстань до пошти становила 5 верст, найближче поштове відділення розташовувалося в м. Янів.

Загальна кількість населення дільниці на 1 січня 1923 р. складало 15 тис. осіб, з них селян – 14 тис., робітників – 1 тис. Амбулаторія та лікарня розташовувалися в спеціально побудованому приміщенні. Амбулаторно обслуговувалася лише дана дільниця, лікарня ж обслуговувала 4 дільниці. Лікарня дільниці була розрахована на – 30 ліжок, з них “заразних” (інфекційних) – 10. “Заразні” ліжка були в окремій будівлі. На час обстеження через відсутність фінансування лікарня тимчасово не працювала. Штатний розпис дільниці передбачав: лікар – 1, фельдшер-акушер – 1, сиділка – 1. Загальне число амбулаторних відвідувань за 1922 р. становило 2000, за січень-травень 1923 р. – 637. За 1922 р. лікар відвідав удома 120 хворих, за січень-травень 1923 р. – 36. Загальне число відвідувань фельдшером-акушером хворих удома склало за 1922 р. – 30, за січень-травень 1923 р. – 16. Обстеження виявило, що дезкамера була несправною, комплектів придатної постільної білизни було лише половина – 15, зате натільної – 45. Дільниця мала нагальну потребу в посуді та медикаментах. Комісія відзначила, що 10 листопада 1922 р. було проведено ремонт опалення службового корпусу та квартир медперсоналу вартістю 50 крб. золотом [116, арк. 6].

У лікарнях гостро не вистачало продуктів. Як доповідав Могилівський окрпартком у серпні 1923 р., “були випадки по 2-3 дні перебоїв з продуктами (не було хліба та жирів)” [237, арк. 10]. Однак, попри несприятливі умови, впродовж 1923/1924 р. медична мережа відбудовувалася. Зокрема, – амбулаторії Краснянська та Вахнівська Вінницької, Зіньківська Кам’янецької та Мясківська Тульчинської округ – були реорганізовані в лікарні. Після капітального ремонту на Гайсинщині відновила роботу Ольгопільська лікарня на 10 місць. У Кам’янецькій окрузі Заміхівську лікарню реорганізували у вендиспансер. Такі кроки дозволили збільшити мережу сільських лікарень до 60 з 872 ліжками. На 8,6 % збільшився штат сільських лікарень, але це складало лише 70 % від норми, встановленої губпланом – 8 осіб на 10-ліжкову лікарню. Позитивним фактом стало зміцнення 10 амбулаторій “акушерками-фельдшерицями” і доведення кількості таких амбулаторій до 86. В решті 19, де

їх не було, функції акушерок виконували помічники лікаря (лікпоми), яких у амбулаторній мережі нараховувалося 111 осіб. З них – 63 шкільних і 48 ротних [254, арк. 1-2, 48]. Відновлення та розвиток закладів охорони здоров'я суттєво стримувалися тим, що вона фінансувалася “до 50 %”. На капітальний ремонт гроші не виділялися зовсім. Поточні ремонти здійснювалися переважно за рахунок добровільних внесків кустарів і містечкового населення. Проте їх не вистачало на придбання обладнання, якого хронічно бракувало. Так, дезкамерами було оснащено лише 27 % сільських лікарень, мікроскопами – 29 % [254, арк. 2-3].

Суттєвою проблемою, яка ускладнювала перебудову системи охорони здоров'я, були біженці з голодуючих губерній. Серед них було багато епідемічних хворих. Щоб зменшити загрозу поширення нових епідемій, повітвиконкоми, як-от Кам'янецький 8 листопада 1921 р., запроваджували щодо них карантин у “заразних бараках”, забезпечення їх дровами та проведення дезинфекції вагонів [519, арк. 38-38 зв.].

Ще одним небезпечним джерелом епідемій були ув'язнені. Чим це зумовлювалося пояснює рапорт губернського санітарного лікаря “Про обстеження приміщень для арештованих ДПУ в бупрі” від 3 січня 1922 р. на ім'я губпрокурора: “Всі приміщення чоловічі, жіночі, караульної команди з'єднуються між собою широкими проходами без дверей. Арештовані розміщені вищою мірою скупчено. Майже всі ув'язнені хворі зворотним тифом. Проведення щоденної дезінфекції та очистки результатів не дає, оскільки в'язні завошивіли і санобробці не піддаються. Спостерігаються випадки втрати свідомості від перегрівання і падіння слабких в ретирадну яму”. Крім того, харчування ув'язнених було незадовільним, а часто його не було зовсім [437, арк. 28-29]. Навіть після деякого його поліпшення в 1923/1924 р. встановлену норму в 2400 калорій ув'язнені отримували лише в бупрах Вінниці, а в округових в'язницях – по 2000 калорій [254, арк. 8]. Крім того, залишалися “санітарно-технічні дефекти”, зумовлені “надмірною перевантаженістю”, яка становила 200-300 %. Особливо виділявся в цьому

плані Гайсинський бупр, де при нормі 60 зазвичай утримували 220-250 в'язнів [254, арк. 8-9]. Лише в Ямпільському бупрі число ув'язнених відповідало нормі.

До тисняви додавалися відсутність білизни в ув'язнених і коштів на проведення капітальних ремонтів. “Надмірне перевантаження” супроводжувалося відсутністю карантинних кімнат, які були лише у Вінницькому центральному бупрі та Кам'янецькій в'язниці. В Проскурівському закладі вони виділялися періодично. Не сприяло дотриманню санітарно-епідемічного режиму те, що через брак дров нерегулярно функціонували лазні, а в деяких бупрах, як у Ямпільському та Гайсинському, не було дезінфекційних камер. Проте впродовж 1923/1924 р. вдалося налагодити щеплення всім ув'язненим, проведення щомісячної “профілактичної карболової дезінфекції” камер і регулярну обробку туалетів хлорним вапном. На вимогу медиків було налагоджено проведення ранкових сорокахвилинних прогулянок на свіжому повітрі, а за приписом лікаря – двогодинних. Ув'язненим читалися лекції на санітарно-профілактичні теми. Проведені заходи дозволили запобігти виникненню в 1924 р. епідемічних захворювань і смертності серед ув'язнених. Позитивну роль відіграло налагодження роботи амбулаторій при Вінницькому бупрі № 2 і ДПУ та лікарень при Вінницькому бупрі № 1, Кам'янецькому та Проскурівському бупрах на 50, 10 і 5 ліжок відповідно, хоч у них хронічно не вистачало білизни, а кошти на її придбання не виділялися [254, арк. 8-9, 24].

Проблема фінансування медичних закладів ще гостріше зачіпала цивільні лікарні. Це змушувало подолян, як у Маківській волості Кам'янецького повіту, проводити самообкладення мешканців для утримання дільничних лікарень та амбулаторій [528, арк. 2а]. Безгрошів'я штовхало до порушення засадничих більшовицьких гасел щодо безкоштовної медицини. Зокрема, Проскурівський відділ охорони здоров'я своїм наказом запровадив плату за надання медичних послуг. Проте президія губвиконкому 13 жовтня 1921 р. не лише скасувала його, а й рекомендувала Проскурівському повітвиконкому піддати керівника

зазначеного відділу адміністративному арешту на сім діб. Як альтернативу губвиконком 20 жовтня запропонував фінансовому відділу виділити губздороввідділу кредит в 20 млн. крб. “на очистку лікзакладів” і просив уряд надати грошову допомогу [346, арк. 21 зв.-24].

Важливим етапом у координації зусиль подільських медиків у боротьбі з епідеміями відіграв з'їзд завідувачів повітовими здороввідділами та їхніх заступників із постачання 20-21 січня 1922 р. Заслухавши доповідь завгубздороввідділу Чистякова про неп в органах охорони здоров'я, делегати ухвалили особливу увагу звертати на епідемічні захворювання з обов'язковою госпіталізацією, навіть на шкоду іншим хворим. Пріоритет у госпіталізації слід було надавати хворим-біженцям. У пошуках додаткових джерел фінансування галузі дозволили здачу аптек в оренду. Характерно, що навіть у таких складних умовах з'їзд наголосив на потребі особливу увагу надавати охороні дитинства [387, арк. 30-30 зв.].

Аналіз набутого досвіду боротьби з епідеміями, зроблений губздороввідділами та Наркоматом охорони здоров'я, ліг в основу затвердженої 22 серпня 1922 р. малим Раднарком УСРР програми боротьби з епідеміями. Визнавалося, що “через важке становище країни протиепідемічні заходи були недостатніми в порівнянні з масштабами епідемії. Тому тиф захопив усю країну та розвивається за законами сезонності та імунітету”. Відтак боротьбу з “паразитарними тифами” визнали справою не лише Наркомздорову, а й усього державного апарату. Акцент робився на широкій просвітницькій роботі та профілактиці, а тільки потім на лікувальних заходах. Відповідно до програми на вузлових залізничних станціях у Вапнярці, Вінниці, Жмеринці та Проскурові роботу ізоляційно-пропускних та санітарно-спостережних пунктів очолили лікарі. Запровадили систематичну очистку та дезінфекцію вокзалів і потягів [114, арк. 71-73].

Враховуючи те, що в'язниці були джерелом поширення інфекційних хвороб, вимагали наявності в кожній з них лазні чи душу з теплою водою та дезінфекційними засобами. Кожен новий ув'язнений зобов'язаний був

пройти через лазню, а білизна та одяг – через дезінфекцію. При виявленні тифу заборонялося переведення ув'язнених в інші місця. В кожній в'язниці створювалися ізолятори [114, арк. 74-76].

З огляду на небезпеку в “епідеміологічному плані” міської бездомної бідноти власники лазень зобов'язувалися влаштувати роботу цих закладів таким чином, щоби помити 50 % міського населення хоч раз на місяць. Наголошувалося, що плата має бути мінімальною, а найбідніших слід мити за рахунок комунгоспу і видавати їм безкоштовно миючі засоби. До того ж, у кожній лазні коштом власника обов'язково мав бути влаштований і працювати сухоповітряний дезінфектор та обов'язково дезінфікуватися білизна та одяг тих, хто миється безкоштовно [114, арк. 77-79]. Загалом, завдяки дії природних факторів і скоординованій роботі всіх державних та медичних закладів епідемію тифу в усіх його різновидах до початку 1923 р. було зупинено. В наступному році кількість захворілих на паразитарний тиф зменшилася втричі [254, арк. 14].

Однак залишалася потреба подолання ще однієї спадщини війни – венеричних хвороб. Виступаючи на з'їзді повітових венерологів Поділля 17 грудня 1922 р., завідувач губздороввідділу Єфімов відзначив зростання цих хвороб, наголосивши при цьому, що, якщо серед цивільного населення такі захворювання становлять в середньому 1,1 % від усіх мешканців, то серед червоноармійців – 12 % [115, арк. 40-41]. Найбільше таких хворих було в містах. Венеричні хвороби також були виявлені в 700 селах. Тут на 10 тис. мешканців припадало 22 захворювання на “венерку”, тоді як в містах – 154. Найбільше хворих сифілісом зафіксовано в селах по лінії польського фронту 1920 р. та в місцях, найбільше охоплених повстанським рухом. Тобто там, де була висока концентрація військ [254, арк. 48]. Наприклад, коли в Ямпільському повіті обстежили 100 хат у с. Клембівка, де певний час розміщувалася червоноармійська залога, то серед селян виявили 10 % венеричних хворих. Крім того, як зазначав завідувач губздороввідділу Єфімов, “приміські села дають більший відсоток хворих” [115, арк. 41].

Аналіз ситуації вказував на підвищений рівень захворюваності у військових частинах, дислокованих у прикордонних повітах – до 16 % [453, арк. 102].

Таке становище змусило Наркомат охорони здоров'я 29 вересня 1922 р. циркуляром № 137 затвердити план побудови в губерніях противенерологічної організації з центральним вендиспансером на чолі. Його слід було створити на базі шкірно-венерологічної поліклініки. Проте на Поділлі з реалізацією даного плану не поспішали, на що вказала комісія Наркомату в червні 1923 р. Вона зобов'язала губздороввідділ негайно усунути недоліки та звернути особливу увагу на профілактичну роботу [115, арк. 242]. Тим більше, що, коли в травні 1921 р. було зареєстровано 935 венеричних хворих [139, арк. 84 зв.], то в жовтні 1923 р. на стаціонарі вендиспансерів усіх округових міст і Жмеринки та шести венпунктів перебувало 344 хворих на сифіліс, 156 – на гонорею, 17 – на м'який шанкр. На амбулаторному обліку було 933 хворих на сифіліс. За соціальним становищем серед них було “застрахованих” – 30,2 %, селян – 13,1 %, військових – 21,2 %, інших – 35,5 %. За статтю: чоловіків – 61,6 %, жінок – 35,7 %, дітей – 2,3 %. [254, арк. 48; 350, арк. 14 зв.-15] Зазначимо, що лише в 1924 р. вдалося зупинити ріст венеричних захворювань. Проте його рівень залишався високим, особливо в прикордонних округах, де базувалося багато військ. Так, за даними Проскурівського окрвиконкому, за 1924/1925 р. окружний вендиспансер, 2 передвижки та 1 пункт невідкладної венеричної допомоги пролікували понад 15 тис. хворих [640, арк. 1].

Ще одним викликом стала епідемія холери, яка вразила регіон в травні 1922 р. При перших сигналах про хворобу президія губвиконкому 1 травня 1922 р. виділила для боротьби з холерою кредит у розмірі 3 млрд. крб. [358, арк. 6]. Це дозволило організувати холерні бараки в усіх округових містах і Жмеринці загальною місткістю 358 “заразних” ліжок, або 33,8 % від загальної кількості ліжок, що на 172 ліжка, або 16%, більше, ніж у довоєнному періоді [350, 8; 387, арк. 108]. Активно діяли “щеплювальні загони”. Лише за червень вони здійснили 31425 первинних щеплень,

повторних – 24829, третинних – 16750 [387, арк. 108; 555, арк. 283 зв.]. У протихолерних діях важливу роль надавали санітарно-гігієнічним заходам. З метою координації даної роботи в травні-червні 1922 р. повітвиконкоми призначали “санітарного диктатора в особі заввідділу керування”. Його розпорядження щодо санітарної очистки міст і сіл повітів підлягали безумовному виконанню. Стандартний набір протихолерних заходів передбачав: “Очищення та облаштування криниць і водогонів, очистку від бруду всіх місць, підлеглих комунгоспу, приведення в належний стан бочок асептизаційного обозу”. Певний ефект дало обмеження продажу залізничних квитків особам, які не мали посвідки про щеплення від холери [522, арк. 36-37, 57 зв.-59]. Крім того, повсюдно організовувалося відловлювання бродячих собак [555, арк. 263 зв.]. У газетах розпочали протихолерну кампанію, організовувалося читання лекцій, робилися доповіді на з’їздах комнезамів тощо [522, арк. 59].

Показово, що навіть таку біду, як холера, влада намагалася використати в своїх інтересах. У цьому плані характерною є обов’язкова постанова № 99 Кам’янецького повітвиконкому від 15 липня 1922 р. Демагогічно звинувативши в епідемії “хіщників західно-європейської буржуазії”, він у дванадцяти параграфах раціонально поставив протихолерні завдання. Зокрема – щодо створення відповідної трійки на чолі з головою виконкому, переведення всього медичного персоналу на військовий стан, організації холерних бараків, санітарної очистки території, кип’ятіння води, заборони купівлі-продажу зелені, морозива, ситра. За порушення постанови передбачався штраф до 600 млн. радзнаків. Через шість місяців у постанову внесли доповнення, дозволивши продавати морозиво в закритих приміщеннях. Це ж стосувалося ситра, яке повинні були виготовляти з перевареної води, а посуд мити кип’ятком [521, арк. 21-22].

Оперативно реагуючи на ситуацію, кожних десять днів губздороввідділ на підставі даних з повітів видавав “холерний бюлетень”. Їхній аналіз свідчить, що впродовж травня-серпня в губернії захворіло на холеру 447 осіб,

з них 104 померло. Характерно, що четверта частина припадала на Вінницю, де хворі прагнули знайти порятунк [387, арк. 176, 190, 143]. Загалом уже з вересня 1922 р бюлетені фіксують лише поодинокі випадки захворювань на холеру, що свідчило про подолання епідемії. Цьому сприяло запровадження липневим 1923 р. наказом Подгубвиконкому по відділу охорони здоров'я жорстких антихолерних заходів у м. Вінниці. Зокрема, впродовж місяця всі мешканці міста повинні були зробити щеплення та отримати відповідний паспорт. Його робили у всіх амбулаторіях міста та на вимогу групи понад 25 осіб один із 8 щеплювальних загонів. Всі особи та організації, які торгували їжею, мали прищепитися впродовж 2 тижнів і отримати паспорт про це. Жорстко контролювалося прибирання міста [379, арк. 18].

Значну увагу губздороввідділ та його місцеві структури звертали на боротьбу з туберкульозом. Наявність у губернії понад трьох тисяч хворих приймалося за епідемію. На селі переважав туберкульоз кісток, а в містах – легень. Лідером за захворюваністю була Вінниця – 400 хворих на 10 тис. мешканців, в округових містах – по 280. На селі – 50 осіб [254, арк. 10-11]. Така ситуація змусила провести в квітні 1923 р. туберкульозний триденник з метою “а) агітаційно-просвітницькою, б) матеріальною”. В рамках першої розповсюджувалися листівки, плакати, брошури, організовувалися лекції. У Вінниці “влаштували вуличний екран, на якому демонструвалися діапозитиви про туберкульоз”. Як зазначав губздороввідділ: “Агітаційна частина пройшла успішно. Матеріальна – успіху не мала” [535, арк. 261].

В усіх округах, крім Тульчинської, шляхом виділення зі складу окрлікарень спеціалізованих відділень упродовж 1922-1924 рр. було створено туберкульозні диспансери, а в губтубдиспансері відкрили дитяче відділення. На такий крок губздороввідділ змушений був піти після аналізу результатів обстеження, проведеного тубдиспансерами, зокрема Могилів-Подільським, у дитячих будинках впродовж 1923/1924 р. Вони показали, що 70-75 % їхніх вихованців, через погане харчування, мали схильність до туберкульозу [254,

арк. 32]. Крім того, всіх “фавозних* дітей” перевели в окремі дитбудинки. Для них організували посилене харчування за рахунок “арівських продуктів” [323, арк. 501; 327, 80].

Зазвичай тубдиспансери розташовували в окремих будівлях на околицях міст, мотивуючи це необхідністю “створення умов для кращого обслуговування селян”. Проте, щоб зробити необхідне рентгенівське обстеження, людина мала їхати до округового чи губернського центру, оскільки рентгенустановки були лише там – дві у Вінниці та по одній у окружних містах, крім Гайсина [350, арк. 11 зв.].

Відзначимо, що з 1923 р. подоляни, хворі на туберкульоз, почали на плановій основі отримувати путівки на санаторне лікування. Впродовж 1923/1924 бюджетного року на таке лікування в Крим поїхало 36 хворих, в Одесу – 94, на Кавказ – 15 та в місцеві санаторії – 198 осіб. Для лікування дітей, хворих на туберкульоз, перепрофілювали Немирівський санаторій Вінницької округи на 136 дітей. Крім того, було налагоджено щорічний профілактичний огляд школярів [254, арк. 32-32 зв, 38]. Проте це була швидше агітаційна кампанія, ніж реальна допомога, оскільки лише в Проскурівській окрузі в 1924/1925 р. на обліку в окртубдиспансері перебувало понад 9,4 тис. хворих [640, арк. 1]. Разом з тим, вона проводилася на регулярній основі, що мало підтримувати віру в народний характер радянської влади та її піклування про здоров’я трудящих. Так, у квітні 1928 р. газета “Червоний край” повідомила про виділення 35 путівок для бідняків Тульчинщини. 20 з них (кожна на 6 тижнів) надав Наркомздоров’я і 15 викупили за кошти місцевого бюджету. Путівки розподілялися не більше, ніж по три на район. Обов’язково мали оздоровлюватися жінки. Путівки надавалися тільки після обстеження в окружній поліклініці [780, с. 6]. Зазначимо, що про санаторно-курортне лікування партійно-радянських керівників влада воліла мовчати. І було чого. Так, у Проскурівській окрузі в 1926 р. із 220 комуністів, які пройшли медобстеження, для 110 медики

* Хворих на туберкульоз.

рекомендували таке лікування. Направили ж у санаторії 115 осіб, для чого виділили 7146 крб. 15 коп. [482, арк. 11 зв].

Зазначимо, що, попри матеріальну скруту, було започатковано систему охорони здоров'я матері та дитини. Зокрема, у Вінниці та Проскурові в 1923 р. створили будинки грудної дитини, згодом реорганізовані в дитячі поліклініки. Впродовж 1923-1925 рр. у губернії було відкрито три дитячих лікарні, шість будинків немовлят, п'ять пологових відділень та 18 жіночих консультацій [1049, с. 229]. На стан здоров'я дітей суттєво впливали умови їхнього життя. Так, коли внаслідок недороду 1924 р. восени виникли проблеми з харчами, то через споживання неякісних продуктів у 2,8 раза зросла кількість захворювань на дизентерію. Також збільшилася кількість хворих на черевний тиф [254, арк. 14].

Особливо стурбувало медиків виявлення впродовж серпня-жовтня 1924 р. 1104 захворювань на скарлатину. З них 86 % становили хворі діти із сіл і містечок. Так, у Копайгородському районі Могилівської округи виявили 75 захворювань, у с. Джулинка Красносільського району Гайсинської округи – 69 осіб, у Нових і Старих Прилуках Староприлуцького району Вінницької округи – 49 хворих, у м. Миколаїв Черноострівського району Проскурівської округи – 41. Найбільша кількість хворих – 16,7 % – було в Могилівській окрузі [254, арк. 14].

Оскільки в губернії не було ніяких спеціальних засобів боротьби зі скарлатиною, то вжили жорстких адміністративних заходів. Зокрема, губвиконком видав спеціальну обов'язкову постанову, якою зобов'язав вжити всіх заходів із “виловлювання та ізоляції всіх перших випадків”. У всіх лікарнях необхідно було організувати спеціальні відділення. У сільській місцевості за потреби вся лікарня мала перетворюватися на скарлатинну, як це зробили, наприклад, у Нових Прилуках, де була районна лікарня на 17 ліжок з персоналом 10 осіб і двох лікарях. Під особливий контроль взяли школи та дитячі заклади. Різко посилили просвітницьку роботу, навіть видали спеціальну листівку. Вакцинацію проводили лише в Гайсинській окрузі. Тут

прищепили вакциною Габричевського 200 осіб. Загалом упродовж епідемії було госпіталізовано понад 70 % хворих, 15 % померло. Слід наголосити, що вжиті заходи дозволили зупинити поширення небезпечної епідемії. Вже в листопаді 1924 р. вона пішла на спад [254, арк. 16-17; 311, арк. 2, 314].

Епідемічна ситуація осені 1924 р. вкотре підтвердила приказку “Біда не ходить одна”. В тіні скарлатини на Поділля проникли дифтерія, кір, коклюш. Найбільшого поширення вони набули у Вінницькій та Кам’янецькій округах. Завдяки карантинним заходам та вакцинації впродовж кварталу їхнє поширення вдалося локалізувати, а потім здолати [254, арк. 17-19]. Організовано проводилися щеплення. Його виконували спеціальні загони під керівництвом санітарних лікарів. Загалом було щеплено від різних хвороб впродовж 1923/1924 р. понад 0,5 млн. подолян [254, арк. 21-22].

Аналіз досвіду боротьби з епідеміями показав, що для цього потрібно не лише відновлення мережі закладів охорони здоров’я та їхнє оснащення, але й підвищення кваліфікації медперсоналу. На думку губздороввідділу, слід було створити зразкову районну поліклініку як базову установу для стажування медиків. Пропонувалося встановити в ній середню зарплату лікарю 35 крб. та медсестрі – 21 крб. 26 коп. (Для порівняння зазначимо, що фунт коров’ячого масла в той час у Вінниці коштував 60 крб., керосину – 20 крб., аршин сатину – 180 крб.). Проте президія губвиконкому 7 жовтня 1923 р. відхилила дану пропозицію як надто витратну. Натомість дозволила створити в районних лікарнях 60 платних ліжок для “нетрудових елементів” з вимогою, щоб умови перебування на них не відрізнялися від звичайних. Отримані кошти слід було спрямовувати на покращення медичного обслуговування загалом. Крім того, дозволялася оренда аптек [333, арк. 6, 47-50; 321, 79].

Подолання епідемій дозволило звернути увагу на потреби психіатричної допомоги. Центром її надання була Вінницька психіатрична лікарня. В діючих корпусах на 310 ліжок розміщувалося 410-440 хворих. Ремонт ще двох корпусів здійснювався господарським способом і давав надію подолати “жахливе переповнення лікарні”. Воно змушувало проводити

“посилену виписку хворих”, але з надходженням нових не встигали. Смертність складала 13 %. Важкі умови роботи негативно впливали на персонал, зокрема, адміністрація лікарні змушена була звільняти деяких молодших медичних працівників за звинуваченнями в побитті хворих [254, арк. 10-11].

Великим досягненням стало налагодження в 1923/1924 р. профілактичних оглядів у рамках “профілактичних днів”. Їх проводили майже в усіх лікарнях, крім Могилівської округи. В такий день читалися лекції, здійснювалися огляди школярів і санітарно-гігієнічні заходи. Проте дана робота гальмувалася відсутністю транспорту – його мали лише 28,6 % лікарських дільниць [254, арк. 3. 6]. Зазначимо, що такі огляди практично не охоплювали дітей, які не ходили до школи, та селян. Зате в повному складі диспансеризацію проходили відповідальні партійні та радянські працівники. Наприклад, у квітні 1928 р. медична комісія визнала, що зі 152 таких працівників Проскурівської округи майже в усіх здоров’я підірване роботою та “надзвичайно кепськими кліматичними умовами” Проскурівської округи й рекомендувала їм санаторно-курортне лікування, на яке було виділено понад 11 тис. крб. [516, арк. 13].

На якісно вищому рівні перебувала міська мережа. Її складали туберкульозні диспансери, венеричні та окружні лікарні, розташовані в окружних центрах, а у Вінницькій окрузі – в Жмеринці. В Проскурові, крім них, розміщувалася інфекційна лікарня на 25 ліжок. Роль загальногубернських лікарень виконували медичні заклади Вінниці. Тут діяло п’ять лікарень: психіатрична, хірургічна, терапевтична, інфекційна, а також пологовий будинок і лікарні закритого типу при бупрах. За соціальним станом хворі у вінницьких лікарнях розподілялися так: селян – 20,2 %; робітників і членів їхніх сімей – 51 %; інвалідів, дружин червоноармійців і безробітних – 9,4 %; декласованих елементів – 11 % [254, 7-8арк.].

Зазначимо, що президія губвиконкому 30 вересня 1924 р. довела до відома Раднаркому, що “при сучасних бюджетних умовах Поділля визначена норма лікарень на район є терпимою” [254, арк. 163]. Мабуть, саме на

підставі таких повідомлень Наркомфін зробив висновок, що рівень забезпеченості населення медичною допомогою “достатній”, бо за “кількістю ліжок на лікарню вже наблизився до довоєнного розміру – 25 ліжок на лікарню”. Найслабшою така поміч була в Подільській губернії. Тут було “слабке забезпечення лікарською допомогою потреб населення”, оскільки на одного лікаря припадало 59 тис. жителів, тоді як по Україні – 28 тис. Заробітна плата медперсоналу також була нижчою, ніж у середньому по Україні, – 16-48 крб. проти 12-120 крб. в лікаря, 10-17 крб. проти 6-55 крб. – у фельдшера [679, с. 77-78]. І це при тому, що в 1925 р. кількість лікарів перевищила довоєнну на 40% і досягла 538 [1049, с. 229].

Особливо гострими проблемами медичної галузі були на селі. Не випадково V губернський з'їзд рад у резолюції “Про роботу губвиконкому за 1924/1925 р.” 18 квітня 1925 р., аби поліпшити медичне обслуговування селян, поставив завдання: “Поглибити профілактичну роботу та боротьбу з соціальними хворобами на селі (туберкульоз, сифіліс і ін.), намагаючись по можливості порівняти обслуговування сільського населення з міським поширенням мережі лік[увальних] установ, кращим постачанням їх ліками й т. інш.” [699, с. 491].

Зазначимо, що майже всі досягнення радянської влади в боротьбі з епідеміями звів нанівець голод 1925-1926 рр. Виснажені ним люди ставали легкою жертвою нового сплеску епідемій. Зокрема, в Тульчинській окрузі станом на грудень 1925р. епідемічні захворювання зросли в 3,3 раза, а саме: на черевний тиф – у 7,4, малярію – в 1,7, кір – у 27,5, скарлатину – в 5,4, сибірську виразку – в 8,6 раза [699, с. 547]. Це з новою силою загострило проблему недостатності лікувальних закладів на селі. Зокрема, делегати III з'їзду рад Жмеринського району (26-29 березня 1926 р.), наголошуючи, що за лікарською допомогою селянам потрібно їхати кілька верст, наполягали на необхідності розширення мережі сільської медицини [312, арк. 3-4]. Однак такі побажання не підкріплювалися фінансово. Тому делегати пленуму райздоровінспекторів Могилівської округи 25-26 грудня 1927 р. скаржилися на відсутність коштів для обладнання нових лікувальних установ, проведення

санепідроботи, перевантаженість дільничних лікарів. Особливо наголошувалося, що “до них ще й висуваються вимоги брати участь у громадсько-політичній роботі” [306, арк. 36, 39-40].

Певні надії на поліпшення лікувальної мережі в подільських округах пов’язували з трирічною програмою будівництва нової мережі лікувальних і профілактичних установ, яку в 1926 р. розробляв відділ робітничої медицини Наркомату охорони здоров’я УСРР (Робмед). Проте їх чекало розчарування. В доповіді про роботу за 1925/1926 бюджетний рік, оприлюдненій 2 вересня 1926 р., говорилося, що на Поділлі нічого будувати не планується, оскільки тут відсутні промислові центри, а Робмед обслуговує насамперед застрахованих членів профспілок, яких тут надто мало [35, арк. 1-3].

Проте постановка будь-яких завдань потребувала матеріально-фінансового забезпечення. А з цим навіть наприкінці непу на Поділлі було сутужно. Зокрема, пересічна кількість подолян на одне ліжко-місце в 1927/1928 р. складала 1912 осіб, тоді як на Правобережжі – 1653, а загалом по Україні – 1317 осіб. Відносно кращі показники були щодо кількості населення на одну сільську амбулаторію: на Поділлі та Правобережній Україні – 19400 осіб, а по республіці – 15900. Проте стан самих лікарень був невтішним. Так, у Кам’янецькій окрузі, за даними окрвиконкому, від 1920 до 1928 р. не ремонтувалося жодне з 41 приміщень лікарень. Як наслідок – 8 були майже повністю зруйновані, 6 вимагали перебудови, а решта – капітального ремонту [603, с. 2 зв.].

Отже, внаслідок здійснення комплексу протиепідемічних заходів упродовж 1921-1924 рр. на Поділлі було ліквідовано епідемії тифу, холери, скарлатини тощо, локалізовано поширення венеричних хвороб і туберкульозу. Замість старої системи охорони здоров’я було створено радянську, яка декларувала доступність і безкоштовність медицини. Безумовним досягненням була організація дитячої медицини та системи боротьби з епідеміями, венеричними хворобами та туберкульозом. Були зроблені кроки для організації профілактичних оглядів, насамперед партійних і радянських працівників.

Позитивним стало налагодження підготовки медичних кадрів. Проте не вдалося ліквідувати диспропорцію розміщення медичних закладів, а їхній матеріальний стан бажав кращого. Крім того, саме в той час було закладено підхід до оплати праці медиків за залишковим принципом.

Таким чином, гуманітарна сфера займала важливе місце в політиці комуністичного режиму в добу непу. Враховуючи сприйняття радянської влади подолянами як окупаційної, пріоритет відводився проведенню українізації, як засобу перетягування на свій бік краян. Попри матеріальні проблеми, була налагоджена система курсів і шкіл з вивчення української мови, впроваджено її використання в діловодстві. Проте листування з республіканськими та союзними органами переважно велося російською мовою, як і спілкування в установах і організаціях.

Проведення українізації передбачало одночасно й відновлення прав етнічних меншин, насамперед євреїв і поляків. Вперше вони отримали право навчати дітей у школах рідною мовою, польською та ідиш. Проводилася ліквідація неписьменності, працювали заклади культури, видавалися газети. В судах були створені єврейські та польські камери з відповідною мовою ведення засідань. Були створені національні сільради, проте кадрів вести в них діловодство рідною мовою не вистачало.

Впродовж 20-х рр. проводилося реформування системи освіти в регіоні. З ідейних міркувань було ліквідовано як дореволюційну мережу навчальних закладів, так і створені в період національно-визвольних змагань українські гімназії та Кам'янець-Подільський державний український університет. Натомість відбувся перехід до двоконцентрної моделі семирічної трудової школи. Було налагоджено підготовку нових вчителів і перепідготовку старих. Регулярно проводилися чистки неблагонадійних і класово непевних педагогів.

В роки непу здійснювалася ліквідація неписьменності, для чого створили мережу курсів та шкіл лікнепу. Проте матеріальна скрута як

слухачів, так і викладачів, брак підручників та методичних посібників дозволили скоротити кількість неписьменних в середньому лише на 15 %.

Зусилля більшовиків на ниві культурного будівництва були спрямовані на витіснення із свідомості подолян позитивних згадок про національно-визвольні змагання та формування прокомуністично налаштованої “нової людини”. Задля цього спробували перевести на комуністичні рейки “Просвіти”, а коли це не вдалося – їх ліквідували, створивши натомість мережу культурно-освітніх закладів. Через сільські будинки, хати-читальні, червоні кутки, клуби, бібліотеки та різноманітні гуртки при них проводилася пропаганда наукових, насамперед сільськогосподарських, знань, антирелігійна робота, ліквідація неписьменності тощо. Значного розвитку набули театральне та музичне мистецтво, особливо хорове, краєзнавчі дослідження. Проте все це відбувалося під пильним контролем влади. Будь-які прояви національних чи творчих поглядів поза межі дозволеного жорстко каралися арештом або його загрозою, що призводило до вимушеного переїзду митців до інших регіонів. Те, що чекісти не жартують, засвідчувала доля композитора М. Леонтовича.

Одним з пріоритетних завдань більшовиків була боротьба з церквою. Під прикриттям допомоги голодуючим через вилучення коштовностей було здійснено пограбування церков. Особливо активізувалася антирелігійна боротьба після “епідемії чудес” і оновлень ікон, які охопили губернію в 1923-1924 рр. Влада потрактувала їх як антирадянські виступи під релігійним прикриттям і притягла до кримінальної відповідальності активістів. Паралельно спецслужби проводили роботу з дискредитації та розколу релігійних конфесій, вербування агентури серед священиків. Наймасовіші репресії чекісти спрямували проти Української автокефальної та римо-католицької церков, а також протестантів.

Епідемії тифу, холери, венеричних та інших небезпечних хвороб змусили нову владу зосередити значні сили не лише на боротьбі з ними, але й на створенні системи спеціалізованих диспансерів і проведенні масової

вакцинації населення. Паралельно будувалася радянська система охорони здоров'я. Декларувалася її доступність і безкоштовність. Було налагоджено підготовку медичних кадрів безпосередньо в краї. Кадрові та матеріальні проблеми не дозволили ліквідувати диспропорцію в розташуванні медичних закладів на теренах регіону, хоча загальна кількість ліжок перевищила довоєнну. Безумовним досягненням були перші кроки в організації дитячої медицини та санаторно-курортного лікування.

Загалом більшовикам вдалося взяти під контроль гуманітарну сферу й нейтралізувати антирадянські настрої серед подолян.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити низку узагальнень та висновків.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії засвідчив відсутність узагальнюючого наукового дослідження процесів, які відбувалися в політичній, соціально-економічній та культурно-духовній сферах Поділля в роки непу.

Аналіз джерельної бази дослідження показав, що вона є репрезентативною, достовірною та достатньою. Її надійність, автентичність і вірогідність забезпечена широким колом опублікованих і неопублікованих першоджерел і наративних матеріалів.

З'ясовано, що на початку 1920-х рр. Подільська губернія була аграрно перенаселеним краєм із найбільшою в Україні густотою населення. Глибока економічна криза доповнювалася масштабними епідеміями. Силowe утвердження в листопаді 1920 р більшовицької влади подоляни сприйняли як прихід окупантів. Для цього були причини: свавілля червоноармійців і надзвичайних органів влади – ревкомів, переважання серед керівних кадрів місцевих працівників-комуністів, впровадження на селі органів т. зв. диктатури пролетаріату – комнезамів, насильницьке стягнення продрозкладки, нищення будь-яких згадок про українські національно-визвольні змагання тощо.

Доведено, що засобом легітимізації більшовицького режиму мали стати вибори. Але підсумки виборів до сільських і волосних рад в січні 1921 р., через брак членів партії та комнезамів, не задовольнили більшовиків. Тому всі наступні вибори проводилися в умовах шаленої пропагандистської кампанії та жорстко контролювалися через систему непрямих відкритих виборів. Симпатички комуністичного режиму, особливо ті, хто вступав до лав КП(б)У, висувалися на керівні посади та отримували фактичну безкарність.

Натомість імовірних інакодумців до виборів не допускала система позбавлення виборчих прав за майновими, соціальними, партійними та іншими ознаками. Прояви невдоволення розцінювалися як контрреволюційні, буржуазно-націоналістичні та бандитські, що виправдовувало застосування репресій і зброї.

Пояснено, що політична потреба тотально контролювати все суспільство вимагала наблизити адміністративний апарат до народу. Економічна криза диктувала необхідність обмежити витрати на його утримання. Це зумовило проведення адміністративно-територіальної реформи 1923–1925 рр., яка на Поділлі, порівняно з іншими губерніями України, була доволі продумана і пройшла найбільш організовано. Перехід на систему губернія – округа – район – місто, селище міського типу, село, а з 1925 р. – на трьохланкову систему: округа – район – місто, селище міського типу, село – дозволив замість територіально великих повітів і волостей, які фактично були об'єднанням сільських громад і містечок, створити компактніші структури. З функціями контролю за діями громадян – через правоохоронні, партійні та радянські органи – вони цілком справлялись. Однак сил і можливостей для надання достатньої допомоги у вирішенні економічних і соціальних питань у них бракувало. Крім того, заміна традиційної для краю назви “містечко” на “селище міського типу” була кроком до стирання історичної пам'яті українців.

Встановлено, що селяни, позбавлені змоги легально висловити свою позицію та потерпаючи спершу від продрозкладки, а потім і продподатку, повставали проти радянської влади з метою відновлення незалежності України. У 1921–1922 рр. Поділля було найбільшим повстанським регіоном Правобережжя. Більшовики, сконцентрувавши в регіоні понад 50 тис. війська, застосовуючи тотальний терор проти мирного населення, зокрема, інститут відповідачів, знищили невеликі повстанські загони, а більші витіснили за кордон. Поразка повстанців була спричинена фактичною відсутністю: 1) допомоги з-за кордону; 2) елементарної узгодженості дій; 3)

єдності серед повстанців, 4) зневірою в успіху боротьби; 5) втомою мирних мешканців від тотального терору; 6) масованою радянською пропагандою. Проте окремі повстанські загони продовжували збройний опір і в 1923–1926 рр., а підпільна боротьба не припинялася впродовж усього досліджуваного періоду.

Досліджено, що головна галузь економіки Поділля – сільське господарство – впродовж непу зазнало суттєвих трансформацій. В 1917–1920 рр. селянське землеволодіння збільшилося за рахунок поміщицьких, куркульських і державних земель на третину, але залишилося переважно малоземельним. Невдоволення селян націоналізацією та поверненням земель цукро заводам, з ініціативи Подільських губпарткому та губвиконкому, переспрямували на розпалювання класової боротьби на селі проти заможних селян у ході розкуркулення. Спроби влади підтримати сільське господарство через організацію прокатних та злучних пунктів, агробаз і показових полів через брак матеріальних і фінансових ресурсів суттєвого ефекту не мало.

Визначено, що потужним інструментом впливу держави на аграрний сектор була податкова система. Вона поступово вдосконалювалася й трансформувалася: від продовольчого до єдиного сільськогосподарського податку (ЄСГП). Але незмінним залишався довільний характер визначення розміру податків, непосильність податкового тягара та застосування широкого спектру жорстоких примусових заходів щодо боржників. Подоляни спочатку чинили цьому збройний опір, а згодом певним чином компенсували непосильність податкового пресу масовою контрабандою з сусідньої Польщі чи Румунії.

Вивчено, що масовий повстанський рух в 1921–1922 рр., через розмах якого більшовики не змогли викачати з Поділля продрозкладку і продподаток у планованих ними обсягах, і контрабанда при посередньому врожаї сприяли тому, що подоляни майже не відчували голоду, жертвами якого в 1921–1923 рр. стали південні губернії України та російське Поволжя, понад те – допомагали постраждалим від голодування. Проте природні катаклізми

1924 р. та, насамперед, примусове стягування завищеного розміру ЄСПП в умовах недороду 1924 р. і неврожаю 1925 р., спричинили голод 1925–1926 рр. Його прямі та непрямі жертви становлять майже 750 тисяч осіб. Голод найдужче лютував у районах, де у 1921–1922 рр. був найбільший повстанський рух. Цей досвід упокорення селян голодом радянський режим використав у всеукраїнському масштабі, організовуючи Голодомор 1932–1933 рр.

Виявлено, що загалом сільське господарство Поділля, страждаючи від найбільшого в Україні хронічного безземелля, так і не змогло відновити свою продуктивність і поголів'я худоби. Спроби влади нав'язати селянам створення комун і артіль підтримки у місцевого люду не отримало. Масовий рух зі створення товариств спільного обробітку землі (ТСОЗ) і машинно-тракторних товариств (МТТ) розпочався лише з 1925 р. і не встиг суттєво вплинути на розвиток сільського господарства.

Розкрито, що глибша криза охопила промисловість краю – майже всі підприємства тут були невеликими й переважно по закінченню війни не працювали. Для пришвидшення її відродження, відповідно до вимог ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, з осені 1921 р. розпочалося трестування і запровадження госпрозрахунку. Особливу увагу звернули на відновлення флагманів подільської промисловості – цукрової галузі та Дунаєвецького текстильного тресту. Проте, якщо Дунсукно до 1925 р. вдалося перетворити в прибутковий трест, то для відродження цукрових заводів, окрім значних коштів, потрібно було налагодити партнерські відносини з селянами для вирощування цукрових буряків, чому сприяло налагодження контрактиції. Цукрова та інші галузі подільської промисловості в основному були відбудовані лише на кінець непу.

Здійснено аналіз того, що брак коштів на відбудову промисловості, нестача кваліфікованих кадрів і відсутність сировини змусили місцеві органи влади втілювати в життя вимоги непу щодо передачі в оренду переважно малих промислових об'єктів і консервування тих, які не було змоги

відновити коштом держави й не знайшлося бажаючих їх орендувати. Проте орендовані й денационалізовані об'єкти відразу зіткнулися з податковим тиском і чиновницьким свавіллям. І досить швидко, вже з 1926 р., спрямована на одержавлення всього влада почала витісняти класово ворожих для неї непманів. Тож до кінця 1928 р. діяльність більшості з них була вимушено припинена.

Висвітлено, що важливою складовою економіки регіону стала кустарна промисловість. Ставлення влади до кустарів і ремісників було неоднозначним: з одного боку, вони були трудящими, а з іншого – приватновласницькими, дрібнобуржуазними елементами. Та найбільшу небезпеку більшовицький режим вбачав у тому, що, працюючи індивідуально чи об'єднуючись у артілі, вони залишалися поза контролем держави. Відтак, крім податків, кустарів і ремісників змусили викупляти патенти на заняття промислами. Тривалий час галузь виживала за рахунок відсутності промислових товарів, їхньої вкрай низької якості та дорожнечі. Але поступово, з відновленням промисловості та появою відносно якісних і дешевших товарів, кустарна галузь практично припинила своє існування. Цей процес був пришвидшений і податковим тиском з боку держави.

Значну увагу привернуто до того, що, запроваджуючи неп, більшовики розраховували на здійснення в його рамках товарообмінних операцій. Однак наткнулися на брак необхідних для цього промислових товарів і, головне, небажання селян брати в цьому участь. Тож із кінця 1921 – поч. 1922 р. в губернії поступово відновлювалася торгівля – переважно приватна та кооперативна. Домінували в ній приватники. Прагнучи витіснити непманів спершу з оптової, а згодом і з роздрібною торгівлі, фіскальні органи все дужче обкладали їх податками та зборами. Проте, чим жорсткішим був тиск і контроль з боку держави, тим спритнішими і вигадливішими в протистоянні йому ставали місцеві мешканці. Масового характеру набула контрабанда, що допомагало подолянам пом'якшити наслідки економічної кризи – за рахунок вищих цін на сільськогосподарську продукцію та нижчих на промислову в

сусідніх Польщі та Румунії. Розквіту цього промислу сприяли наявність ще з дореволюційних часів професійних контрабандистів, сприятливий рельєф місцевості, слабка охорона кордону та вкрай погане матеріальне забезпечення прикордонників. Нелегальним переміщенням товарів через державний кордон на початку 20-х рр. займалися цілі села. Зі зміцненням охорони кордону це переважно робили “фахові” контрабандисти. Сама ж контрабанда перетворилася з побутової в елітну, тобто, якщо раніше через кордон доправлялися переважно промислові вироби для задоволення потреб подолян, то відтоді – предмети розкоші для непманів. Для протидії цій протизаконній діяльності органи ДПУ та міліції використовували широкий арсенал каральних засобів. Завдяки вжитим заходам на кінець 20-х років контрабанда хоч і не зникла зовсім, та все ж її обсяги помітно зменшилися.

Відзначено, що впродовж непу значної еволюції зазнала система оплати праці. Спочатку були методи воєнного комунізму: розподіл пайків натурою. Потім поступово впровадили 17-розрядну тарифну сітку помісячної оплати праці. Також були встановлені окремі системи зарплати для медиків, освітян і надбавки для керівників.

Звернено увагу на те, що новим явищем у забезпеченні непрацюючих стало соціальне страхування, зокрема, пенсійне. Страхові пенсії отримувала вкрай мала частка літніх людей. Крім того, значна частина інвалідів, не маючи пенсії, добровільно зголошувалася працювати в інвалідних майстернях. Було запроваджено відпустку тривалістю два тижні. Проте такі нововведення не стосувалися селян. Вони мали турбуватися про себе самі через товариства взаємодопомоги. До того ж, соціальна страхова система була вкрай обмежена і не могла охопити осіб, які працювали нелегально або ніколи не мали роботи. Відтак, аби вижити, певна частина жінок змушена була займатися проституцією. Завдання побороти це соціальне лихо насамперед ставилося перед правоохоронцями.

Зауважено, що роки війни і розрухи практично знищили монополію держави на виробництво алкоголю. У досліджуваній період великого

розмаху набуло самогоноваріння. Попри мобілізацію на боротьбу з ним усіх сил, застосування репресивних заходів щодо самогонників, радянська влада зазнала у цій кампанії поразки. З-поміж багатьох причин цієї невдачі, крім украй низького рівня життя народу, варто відзначити фактичне небажання перемоги над самогоноварінням у активістів нової влади.

Здійснений аналіз засвідчив, що найбільш помітний успіх у 1920-х рр. на Поділлі мала реалізація етнополітики комуністичної влади. Це проявилось насамперед у проведенні українізації. В її рамках було налагоджено систему курсів і шкіл з вивчення української мови та мов національних меншин. На українську було переведено діловодство установ і організацій. Позитивну роль відіграло проведення іспитів на знання мови серед чиновників і загроза їхнього звільнення у випадку нескладення екзамену. Щоправда, керівні кадри, особливо прислані з центру, під різними приводами ухилялися від них. Та й, власне, навіть ті з чиновників, які склали іспит, переважно не послуговувалися нею в роботі. Адже листування з республіканськими та союзними органами велося російською мовою. Також важливе значення мало створення польських, єврейських і німецької сільських і селищних рад, національних камер у судах.

З'ясовано, що радянський режим у галузі освіти одразу проявив свою суть, негайно і повністю ліквідувавши будь-які нагадування як про дореволюційну систему освіти, так і про створену в період національно-визвольних змагань, зокрема, реорганізувавши заснований П. Скоропадським Кам'янець-Подільський державний український університет. Радянська школа створювалася на базі трудового виховання з викладанням рідною мовою. Щоправда, цей процес гальмувався катастрофічним матеріальним станом освітніх закладів, учителів і учнів, через що впродовж 1922–1923 рр. мережа шкіл зменшувалася. Її поступове зростання розпочалося з 1924 р., коли стартував розрахований на шість років процес переходу до обов'язкової освіти. Будувалися нові школи, впроваджувалася двоступенева модель семирічної школи. Паралельно з налагодженням підготовки нових учителів і

перепідготовкою старих регулярно проводилися чистки неблагонадійних і класово непевних педагогів. Важливим елементом політики в сфері освіти було реформування вищої школи та створення мережі закладів професійної освіти. Значні зусилля були спрямовані на ліквідацію неписьменності в регіоні. Процес приурочили до 10-річчя більшовицького перевороту. Задля цього створили мережу курсів та шкіл ліквідації неписьменності. Проте матеріальна скрута як слухачів, так і викладачів, брак підручників і методичних посібників гальмували цю важливу роботу. Відтак до встановленого терміну оволоділи грамотою лише близько 15 % раніше неписьменних подолян.

Висвітлено, що трансформаційні процеси в сфері культури, яка бурхливо розвивалася в роки української державності, більшовики досить швидко взяли під свій контроль. Вже до кінця 1923 р. вони ліквідували в краї осередки “Просвіти”, вбачаючи в них знаряддя поширення “петлюрівщини”. Натомість була створена мережа культурно-освітніх установ – хат-читалень, сельбудів, бібліотек, клубів, червоних кутків, – спрямованих на пропаганду комуністичних ідей. В цьому ж напрямку влада спрямовувала репертуар професійних і аматорських театрів, хорів та інших творчих колективів. Будь-які спроби митців вийти за визначені параметри жорстко припинялися, а винні піддавалися репресіям.

Досліджено, що для всього періоду непу характерною була непримиренна боротьба комуністичного режиму проти ідейного ворога – церкви. Вона проводилася в різних формах, але пріоритетними стали прямі репресії проти священиків і віруючих. Присвоєння державою права власності на храми та інше майно церкви, фактичне її пограбування в ході вилучення коштовностей під виглядом допомоги голодуючим, в умовах глибокої економічної та політичної кризи призвело до появи такої форми наймасштабнішого на Україні релігійного руху, як оновлення ікон і чудес. Його розгром супроводжувався встановленням тотального контролю ДПУ за діяльністю релігійних громад і посиленням роботи з розколу та

нацьковування релігійних конфесій одна на одну. Посилилися підривна робота проти священиків, спроби їхнього вербування, а у випадку відмови – репресії щодо непокірних.

Доведено, що спричинене війною та більшовицько-російською агресією погіршення життя пересічних громадян на початку 1920-х рр. викликало на Поділлі епідемії тифу, холери, скарлатини тощо. Загрозливого характеру набуло поширення венеричних хвороб і туберкульозу. Лише термінове здійснення комплексу протиепідемічних заходів упродовж 1921–1924 рр., зокрема, масової вакцинації та створення системи профільних диспансерів, дозволило ліквідувати ці епідемії та зупинити поширення інших небезпечних хвороб. Стара система охорони здоров'я була зруйнована. Натомість створювалася радянська, яка базувалася на принципах доступності та безкоштовності. На практиці цього було складно досягти, оскільки забезпеченість лікарями Поділля була удвічі меншою порівняно із середньою по Україні. Катастрофічний брак кадрів зумовив необхідність налагодження підготовки медичних фахівців безпосередньо в краї. Однак кадрові та матеріальні проблеми не дозволили ліквідувати диспропорцію в розташуванні медичних закладів у регіоні, хоча загальна кількість ліжок перевищила довоєнну. Проте початок організації дитячої медицини та санаторно-курортного лікування був безумовним досягненням. Однак труднощі в цій сфері жодним чином не стосувалися відповідальних партійно-радянських кадрів регіону. Під час так званих ремонтних кампаній вони регулярно проходили медичні огляди, а за потреби – отримували санаторно-курортне лікування.

Загалом, здійснення цих кроків, забезпечило утвердження радянської влади на теренах Поділля в 1920-х рр. Проте насильницькі, колоніальні методи реалізації проголошених цілей непу та сприйняття подолянами радянської влади як окупаційної зумовило те, що до 1928 р. більшість з них не були досягнуті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

1.1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

**Фонд 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет рад
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Харків
(1920-1935)**

Опис 1

1. Спр. 34. Доповідь Центральної виборчої комісії з виборів до рад. Інформзведення НКВС УСРР і телеграфні повідомлення губернських і повітових вибіркомів про хід виборів на 5-й Всеукраїнський з'їзд рад. – 1920-1921. – 88 арк.

2. Спр. 63. Листування з Наркоматом охорони здоров'я УСРР про відрядження медичного персоналу для роботи в амбулаторії ВУЦВК та про направлення відповідальних працівників на лікування. Бюлетень Наркомздорову УСРР № 6 за травень 1920 р. – 1920-1921. – 70 арк.

Опис 2

3. Спр. 54. Доповідь Центральної виборчої комісії з виборів до рад. Інформзведення НКВС УСРР і телеграфні повідомлення губернських і повітових вибіркомів про хід виборів на 5-й Всеукраїнський з'їзд рад. – 1920-1921. – 88 арк.

4. Спр. 55. Протоколи засідань Президії ВУЦВК (копії). – 1921. – 55 арк.

5. Спр. 75. Протоколи засідань Президії ВУЦВК № 38 від 14 вересня 1921 г. (копія) та матеріали до нього. – 1921. – 132 арк.

6. Спр. 122. Протоколи об'єднаного засідання Всеукраїнської наради завідувачів губернськими відділами та центральної комісії по боротьбі з проституцією. Оригінали та копії. – 1921. – 6 арк.

7. Спр. 123. Матеріали зі скорочення та спрощення радянського апарату (постанови, протоколи, відомості, листування). – 1921. – 98 арк.

8. Спр. 277. Циркуляри ВУЦВК та Раднаркому УСРР Народним комісаріатам і постанови з питань організації роботи (копії). – 1921. – 342 арк.

9. Спр. 364. Декрети та постанови ВУЦВК із затвердження наркоматів УСРР, комісій при ВУЦВК та порядку застосування комісій. – 1921. – 358 арк.

10. Спр. 365. Постанова ВУЦВК по споживчій кооперації від 13 травня 1921 р. (копія), звернення інформвідділу ВУЦВК про стан товарообмінних пунктів в травні-червні 1921 р. і роботі з покращення побуту робітників в Україні. – 1921. – 16 арк.

11. Спр. 368. Протоколи адміністративних засідань Президії ВУЦВК. Оригінали та копії. – 1921. – 39+1 арк.

12. Спр. 414. Протоколи засідань колегії Уповнаркомпраці УСРР та матеріали до них. Копії. – 1921. – 46 арк.

13. Спр. 416. Справи з продовження військового стану на Україні (витяги з протоколів засідань і телеграфні повідомлення губвиконкомів). – 1921. – 9 арк.

14. Спр. 417. Протоколи засідань Центральної надзвичайної паливної комісії при Українській раді Трудової армії та особливої комісії з палива та продовольства при раднаркомі УСРР. Копії. – 1921. – 23 арк.

15. Спр. 513. Протокол засідання президії ВУЦВК № 6/55 від 15 лютого 1922 р. (копія) та матеріали до нього. – 1922. – 88 арк.

16. Спр. 514. Протокол № 7/56 засідання президії ВУЦВК від 22 лютого 1922 р. (копія) та матеріали до нього. – 1922. – 4 арк.

17. Спр. 515. Протокол № 8/57 засідання великої президії ВУЦВК від 1 березня 1922 р. та постанова ВУЦВК. – 1922. – 46 арк.

18. Спр. 575. Протокол засідання малої президії ВУЦВК № 28/69 від 25 липня 1922р. (Копія) та матеріали до нього. – 1922. – 29 арк.

19. Спр. 576. Протокол засідання малої президії ВУЦВК № 29/70 від 2 серпня 1922 р. (Копія) та до нього. – 1922. – 14 арк.
20. Спр. 577. Протокол засідання малої президії ВУЦВК № 30/71 от 8 серпня 1922 р. (Копія) та матеріали до нього. – 1922. – 10 арк.
21. Спр. 578. Протокол засідання малої президії ВУЦВК № 31/72 від 15 серпня 1922 р. (Копія) та матеріали до нього. – 1922. – 44 арк.
22. Спр. 579. Протокол засідання малої президії ВУЦВК № 32/73 від 22 серпня 1922 г. (Копія) та матеріали до нього. – 1922. – 58 арк.
23. Спр. 659. Постанова президії ВУЦВК, витяги з протоколів засідань адміністративно-територіальної комісії Наркомату внутрішніх справ УСРР та листування з Наркоматом внутрішніх справ РСФРР з питань районування території України. – 1921-1922. – 49 арк.
24. Спр. 660. Протоколи засідань Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК і міжвідомчої наради з питань видання карти УСРР. Копії. – 1922. – 34+1 арк.
25. Спр. 661 Протоколи засідань Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК та матеріали до них. – 1922-1923. – 51 арк.
26. Спр. 679. Матеріали з районування Подільської губернії (постанови, висновки, витяги з протоколів, листування). – 1922-1923. – 73+2 арк.
27. Спр. 699. Заяви виселенців про видачу дозволів на повернення на Україну. – 1922. – 19 арк.
28. Спр. 1846. Протоколи засідань Подільської губернської адміністративно-територіальної комісії. Оригінали. – 1924. – 19 арк.
29. Спр. 2085. Листування з ЦВК Татарської автономної РСР про відсутність дня національного свята в УСРР. – 1924. – 2 арк.
30. Спр. 2187. Матеріали комісії з обслідування політичного і економічного стану Подільської губернії (протоколи, доповіді, статистичні відомості). – 1924. – 115 арк.
31. Спр. 2508. Виписи з протоколів засідань Президії ВУЦВК. – 1927-1928. – 56 арк.

32. Спр. 3147. Посвідчення і мандати делегаток III Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок. – 1927. – 87 арк.

33. Спр. 3152. Протоколи засідань Центральної адміністративно-територіальної комісії та матеріали до них. – 1925-1926. – 308 арк.

34. Спр. 3203. Матеріали про внесення змін в адміністративно-територіальний поділ Вінницької, Запорізької та Чернівецької округ (постанови, протоколи, виписи з протоколів, доповідні записки, листування, статистичні відомості). – 1925-1927. – 227 арк.

Опис 3

35. Спр. 1071. Доповідь відділу робочої медицини Наркомату охорони здоров'я УСРР про діяльність в 1925/26 р. – 1926. – 10 арк.

36. Спр. 1887. Протоколи та виписки з протоколів засідань ЦВК СРСР і ВУЦВКу. Списки відповідальних посад в республіканських установах, списки студентів Харківського та Київського інститутів народного господарства і Ладинського кустпромкооперативного товариства “Труд”. – 1927-1930. – 139 арк.

Фонд 2. Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (РНК УСРР, Раднарком УРСР), м. Харків, з 1935р. – м. Київ (1920-1946)

Опис 1

37. Спр. 580. Протоколи засідань РНК УСРР і матеріали до них. – 1920. – 145 арк.

Опис 2

38. Спр. 9. Протоколи засідань РНК УСРР №№ 1-7 та матеріали до них. – 1921. – 130 арк.

39. Спр. 13. Протоколи засідань РНК УСРР №№ 46-55 та матеріали до них. – 1921. – 284 арк.

40. Спр. 22. Протоколи засідань малої ради Народних Комісарів УСРР (копії) №№ 55-92 та матеріали до них. – 1921. – 237 арк.

41. Спр. 74. Матеріали з підготовки до VIII Всеросійського та V Всеукраїнського з'їздів рад (Постанови, протоколи, накази, циркуляри, листування). – 1921. – 84 арк.

42. Спр. 281. Розвідувальні зведення штабу військ України та Криму. – 1921. – 156 арк.

43. Спр. 282. Розвідувальні зведення штабу військ України та Криму. – 1921. – 150 арк.

44. Спр. 616 а. Протоколи Раднаркому УСРР. – 1923. – 276 арк.

45. Спр. 283. Оперативні зведення штабу військ України та Криму за 2 квітня та з 14 червня з 31 грудня 1921 р. включно. – 1921. – 355 арк.

46. Спр. 289. Протоколи засідань РНК УСРР №№ 46-55 (оригінали) та матеріали до них). – 1921. – 66 арк.

47. Спр. 302. Зведення інформаційно-інструкторського підвідділу відділу Управління НКВС УСРР про політичне становище, радянське будівництво, боротьбу з контрреволюцією, бандитизмом, кримінальними злочинами в губерніях. Копії. – 1921. – 37 арк.

48. Спр. 604. Протоколи засідань раднаркому УСРР та матеріали до них. Оригінали. – 1923. – 579 арк.

49. Спр. 616 а. Протоколи раднаркому УССР. – 1923. – 276 арк.

50. Спр. 668. Протоколи засідань Комісії з переведення адміністративно-територіальної реформи при Раднаркомі УСРР. – 1923. – 145 арк.

51. Спр. 826. Матеріали для бюлетеня Повпредства УСРР при Раднаркомі СРСР (декрети, постанови, положення, доповідні записки тощо). – 1923. – 126 арк.

52. Спр. 881. Матеріали про стан і відбудову промисловості на Україні. (Декрети, накази, огляди, протоколи тощо). – 1923. – 448 арк.

53. Спр. 346. Протоколи засідань Раднаркому УСРР та матеріали до них. – 1924. – 77 арк.

54. Спр. 407. Телеграми голів губвійсьнарад про заходи боротьби з бандитизмом. – 1924. – 5 арк.

Опис 5

55. Спр. 491. Матеріали про розвиток і зміцнення сільськогосподарських колективів (виписи з протоколів, брошура, листування). – 1926. – 116 арк.

Фонд 3. Постійне представництво РНК УСРР при Уряді РНК СРСР, м. Москва; з 1946р.-Постійне представництво РМ УСРР при РМ СРСР (1921-1980)

Опис 1

56. Спр. 24. Матеріали та протоколи засідань колегії малої РНК РФСРР (проекти декретів, постанови, витяги з протоколів, проекти положень, проект правил, пояснювальні записки). – 1922. – 148 арк.

57. Спр. 80. Протоколи засідань колегії Наркомюсту УСРР. – 1922-1923. – 49 арк.

58. Спр. 113. Документи з будівництва та охорони залізниць і шосейних доріг УСРР у 1922/1923 р., забезпечення потреб у продовольстві для української промисловості в 1922/1923 р., електрифікацію Харківського району (проекти положення, витяги з протоколу, доповіді, плани, пояснювальні записки, висновок, листування, кошторис, відомості, зведення). – 1922. – 148 арк.

59. Спр. 624. Проект наказу ЦВК СРСР з організації роботи президії ЦВК СРСР і протоколи засідань президії ЦВК СРСР. – 1924. – 163 арк.

**Фонд 5. Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР,
м. Харків (1919-1930)**

Опис 1

60. Спр. 45. Листування з Наркомпраці УСРР про правила прийому на роботу, тарифні оклади, відпуск кредитів. – 1919. – 68 арк.

61. Спр. 662. Витяги з протоколів засідань Постійної наради по боротьбі з бандитизмом і доповідні записки з відновлення єврейських загонів самооборони. – 1921. – 8 арк.

62. Спр. 2118. Матеріали про боротьбу з самогоноварінням. – 1923. – 101 арк.

63. Спр. 2764. Листування про відведення земель, розширення меж міст Подільської губернії та орендну плату за земельні ділянки, відведені під школи тощо. – 1923. – 179 арк.

Опис 2

64. Спр. 223. Листування з адмінвідділом Подільського губвиконкому про розгляд заяв релігійних громад. – 1924. – 214 арк.

65. Спр. 817. Листування з відділом місцевого (комунального) господарства Подільського губвиконкому про розширення міських меж, віднесення поселень до розряду міських поселень, орендну плату за землю. – 1924. – 144 арк.

Опис 3

66. Спр. 1027. Матеріали по боротьбі з самогоноварінням. – 1928. – 12 арк.

67. Спр. 1210. Матеріали по боротьбі з самогоноварінням. – 1928. – 179 арк.

**Фонд 27. Народний комісаріат земельних справ УСРР,
м. Харків, з 1934 р. – м. Київ. (1920-1946)**

Опис 2

68. Спр. 115. Матеріали Всеукраїнської наради губземвідділів. – 1921.
– 42 арк.

69. Спр. 181. Опис нарядів управління землеустрою Наркомзему
УСРР. – 1921-1922. – 52 арк.

70. Спр. 494. Листування з сільськогосподарськими артільми та
трудовими комунами України. – 1922. – 183 арк.

71. Спр. 498. Відомості про стан колективних господарств по
губерніях України. – 1922. – 158 арк.

Опис 4

72. Спр. 253. Матеріали про встановлення меж міст Подільської
губернії. – 1923. – 88 арк.

73. Спр. 419. Анкети обстеження колгоспів України в 1923 р. – 1923.
– 206 арк.

74. Спр. 420. Анкети обстеження колгоспів України в 1923 р. – 1923.
– 352 арк.

75. Спр. 421. Анкети обстеження колгоспів України в 1923 р. – 1923.
– 248 арк.

Опис 5

76. Спр. 184. Матеріали про надання пільг сільгоспколективам, які
виросшують коней для Червоної Армії, про діяльність Всеукраїнського
кооперативного садово-молочарського товариства “Добробут”. – 1924-1925.
– 341 арк.

Опис 6

77. Спр. 410. Матеріали та листування про реєстрацію та ліквідацію колгоспів по Україні. – 1925-1926. – 251 арк.

Опис 7

78. Спр. 95. Звіт про стан скотарсько-молочарської кооперації на Україні в 1926 р. – 1926-1927. – 114 арк.

Опис 8

79. Спр. 90. Статут, проект кошторису і пояснювальна записка до нього та схема машинно-тракторної спілки. – 1927-1928. – 39 арк.

80. Спр. 831. Звітні відомості про обслідування стану колгоспів на Україні. – 1927. – 84 арк.

81. Спр. 832. Звітні відомості про обслідування стану колгоспів на Україні. – 1927. – 215 арк.

Опис 9

82. Спр. 413. Постанова Колегії Наркомторгу УСРР та листування про розвиток скотарсько-молочарської кооперації на Україні. – 1928. – 67 арк.

Опис 15

83. Спр. 83. Звіт про роботу Подільського губземуправління за грудень 1922 р. та січень 1923 р. та листування з ним із призначення та переміщення співробітників. Список санітарно-контрольних пунктів і подвідомчих губземуправлінню установ. – 1922-1923. – 39 арк.

Фонд 30. Народний комісаріат фінансів УРСР (Наркомфін УРСР), м. Харків; з 1934 р. – м. Київ (1923-1946)

Опис 1

84. Спр. 3897. Книга обліку державних видатків по бюджету СРСР за 1924/25 р. – 1925. – 159 арк.

Фонд 57. Всеукраїнське пайове товариство роздрібної торгівлі “Ларьок” (Ліквідком товариства “Ларьок”), м Харків (1922-1929)

Опис 1

85. Спр. 475. Матеріали до протоколів правління. – 1927. – 76 арк.

Фонд 166. Народний комісаріат освіти УРСР, м. Харків, з 1935р. – м. Київ (1920-1946)

Опис 2

86. Спр. 82. Листування з Подільським відділом народної освіти про налагодження роботи в дитячих установах, призначення, переміщення співробітників освіти, асигнування коштів на культурно-освітні заклади. – 1921. – 78 арк.

87. Спр. 281. Матеріали про стан підготовки працівників народної освіти на Україні (декрети, положення, статuti, інструкції, тези доповідей, статистичні відомості). – 1921. – 237 арк.

88. Спр. 818. Листування з Подільським губвідділом народної освіти про прийом голодуючих дітей Поволжя, надання допомоги голодуючим вчителям, переведення “Двотижневика освіти”. Відомість про виплату зарплати робітникам Старокостянтинівського повітового відділу народної освіти за липень 1922 р. – 1922. – 101 арк.

89. Спр. 1064. Матеріали про стан навчально-виховної роботи в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті ім. К. Маркса і робфаку при ньому, Інституту народної освіти в 1921/1922-1923/1924 навч. рр. (протоколи, звіти, доповіді, плани, відомості, списки професорів, викладачів, студентів цих закладів). – 1922-1924. – 348 арк.

90. Спр. 1065. Матеріали про стан учбово-виховної роботи Кам'янець-Подільського індустріального технікуму (звіти, учбовий план, доповідь, відомості, списки викладачів). – 1922-1925. – 78 арк.

Фонд 257. Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян (ВЦКНС) при ВУЦВКу, м. Харків (1920-1933)

Опис 1

91. Спр. 14. Декрети, постанови, протоколи засідань ВУЦВК, Раднаркому УСРР, УРНХ і наркоматів. Копії. – 1921. – 160 арк.

92. Спр. 31. Телеграми повітових і сільських КНС з організації загонів незаможних селян для боротьби з бандитизмом. Списки, автобіографії членів КНС, які загинули в боротьбі з бандами. – 1921. – 114 арк.

93. Спр. 474. Резолюції III-ї сесії Ради сільськогосподарських колективів V-го пленуму ЦКНС. Доповідь ЦКНС про стан колективізації сільського господарства на Україні у 1923 р., списки і статистичні відомості окружних КНС про с.-г. колективи. – 1926. – 262 арк.

Фонд 258. Ліквідаційна комісія Всеукраїнської комісії по боротьбі з наслідками голоду, м. Харків (1921-1923)

Опис 1

94. Спр. 14. Протоколи засідань та доповіді Царицинської губернської комісії допомоги голодуючим про надання допомоги. – 1921-1922. – 88 арк.

Фонд 283. Центральна комісія допомоги дітям при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті, м. Харків (1922-1932)

Опис 1

95. Спр. 77. Листування з товариством “Ларьок” про надання матеріальної допомоги голодуючим дітям. – 1923-1924. – 220 арк.

96. Спр. 212. Документи про роботу Тульчинської окружної комісії допомоги дітям (протоколи, плани, звіти, відомості, листування). – 1925-1926. – 244 арк.

97. Спр. 350. Документи про роботу Кам’янець-Подільської окркомісії допомоги дітям (протоколи, звіт, лист). – 1927. – Т. 1. – 54 арк.

98. Спр. 395. Документи про роботу Тульчинської окружної комісії допомоги дітям (протоколи, звітний лист). – 1927. – Т. 1. – 99 арк.

99. Спр. 552. Документи про організацію місячника допомоги безпритульним в Кам’янецькій окрузі (циркуляри, протоколи, плани, звіти, акти листування). – 1928-1929. – 29 арк.

Фонд 337. Українська державна загальнопланова комісія при Українському економічному засіданні, м. Харків (1921-1925); Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів УРСР, м. Харків (1925-1946)

Опис 1, т. 1

100. Спр. 230. Доповідь Правління Всеукраїнської ради сільськогосподарської кооперації (“Сільського господаря”) про проведення хлібо-заставних операцій в Україні та листування з Всеукраїнською конторою державного банку РСФРР по кредитуванню сільськогосподарської кооперації. – 1922. – 9 арк.

101. Спр. 920. Місцевий бюджет Подільської губернії на 1923/24 р. і пояснювальна записка до нього. – 1923. – 260 арк.

102. Спр. 1449. Протокол засідання сільськогосподарської секції Укрдержплану та доповідь Наркомзему УСРР про індустріалізацію колективних господарств та матеріали до них. – 1924. – 20 арк.

103. Спр. 1697. Статут і план роботи кооперативного товариства “Добробут” на 1924/25 р. та зауваження Укрдержплану до плану роботи. – 1924-1925. – 114 арк.

Опис 1, т. 2

104. Спр. 2779. Матеріали про стан і перспективи розвитку сільськогосподарської та споживчої кооперації на Україні (проект постанови, протоколи, звіти, доповіді). – 1925-1926. – 165 арк.

105. Спр. 3640. Доповідь Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК та протоколи засідань секції районування Держплану УСРР про районування округів України. – 1925. – 18 арк.

106. Спр. 4467. Листування з Наркомземом УСРР про утворення спеціального центру картопляної кооперації. – 1926. – 7 арк.

Опис 1, т. 3

107. Спр. 5812. Річний звіт кооперативного товариства “Добробут” за 1926/1927 р. та матеріали до нього. – 1926-1927. – 130 арк.

108. Спр. 7107. Витяг з протоколу засідання Раднаркому УСРР про стан та перспективи розвитку лісової кооперації. П’ятирічний план кооперативного торфодобування в Україні на 1928/1929-1932/1933 рр. – 1929. – 20 арк.

109. Спр. 7123. Огляд і доповідь правління “Сільський господар” про його діяльність за 1926/1927 – 1927/1928 рр. і перспективи на майбутнє та проекти постанови і резолюції президії і секції торгівлі Держплану УСРР по доповіді. – 1928-1929. – 204 арк.

Фонд 340. Народний комісаріат продовольства УРСР (Наркомпрод УРСР), м. Харків (1919-1924)

Опис 2, т. 1

110. Спр. 905. Зведення опродкомгубів про боротьбу з приховуванням земель, які обкладаються продподатком. – 1921-1922. – 137 арк.

Опис 2, т. 3

111. Спр. 4383. Політзведення губпродкомів про боротьбу з бандитизмом і хід продподаткової кампанії по губерніях України. – 1922-1923. – 57 арк.

112. Спр. 5378. Листування з Подільським губпродкомом про надходження продподатку та надання звітності. – 1922-1923. – 40 арк.

Опис 2, т. 5

113. Спр. 8807. Листування з Подільським губпродкомом про надходження продподатку. – 1923. – 9 арк.

Фонд 342. Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР (Наркомздоров'я УРСР), м. м. Харків, Київ, Старобільськ, Харків, Київ (1920-1946)

Опис 1

114. Спр. 209. Листування з санепідвідділом Подільського губвідділу охорони здоров'я про боротьбу з епідеміями. – 1920. – 24 арк.

115. Спр. 1238. Постанови та декрети РНК УСРР, РПО та ВУЦВК. – 1922. – 163 арк.

116. Спр. 1730. Протоколи засідань губернських і повітових комісій і нарад, циркуляри, кошториси лікувальних станів і листування по боротьбі з соціальними хворобами та проституцією в Україні. – 1922-1923. – 305 арк.

117. Спр. 1958. Анкети про стан і діяльність лікарських дільниць Подільської губернії. – 1922-1923. – 241 арк.

Фонд 559. Всеукраїнська спілка сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентр) і її ліквідаційний комітет (об'єднаний фонд), м. Харків (1927-1933)

Опис 1

118. Спр. 15. Документи про роботу Кам'янецької окрколгоспсекції (протоколи, доповідні записки, відомості). – 1927. – 15 арк.

119. Спр. 26. Документи про роботу Могилівської окрколгоспсекції (протоколи, накази, доповідні записки, акти, списки). – 1927. – 23 арк.

120. Спр. 41. Документи про роботу Проскурівської окрколгоспсекції (протоколи, доповідні записки, кошториси, відомості, акти). – 1927. – 41 арк.

Фонд 3204. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раді Народних Комісарів УСРР, м. Харків (1920-1923)**Опис 1**

121. Спр. 8. Циркулярні телеграми постійної наради по боротьбі з бандитизмом. – 1921. – 109 арк.

122. Спр. 13. Інструкція для волосних і сільських властей про заходи, які застосовуються при нападі банд. – 1921. – 2 арк.

123. Спр. 20. Доповідь про діяльність губнаради по боротьбі з бандитизмом. Статистичні відомості про рух бандитизму по губерніях. – 1921. – 48 арк.

124. Спр. 52. Протоколи Подільської губвійськнаради по боротьбі з бандитизмом. – 1921. – 18 арк.

125. Спр. 53. Дислокація та інформаційний бюлетень про рух бандитизму на території Подільської губернії за вересень 1921 р. – 1921. – 4 арк.

126. Спр. 54. Телеграфні відомості та листування про хід боротьби з бандитизмом по Подільській губернії. – 1921. – 16 арк.

Опис 2

127. Спр. 4. Копії протоколів засідань губернських військових нарад по боротьбі з бандитизмом і витяги з них. – 1921. – 71 арк.

128. Спр. 4 а. Відомості про стан бандитизму. – 1921. – 3 арк.

129. Спр. 4 б. Список банд, які діяли на території України в 1921 р. – 1921. – 55 арк.

1.2. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918-1991)

Опис 20

130. Спр. 397. Телеграма (телеграфний бланк) Голови Ради Народних комісарів РСФРР В. І. Леніна та секретаря ЦК РКП(б) В. М. Молотова про вивезення хліба на бази РСФРР, призначення відповідальних за продзаготівлю на Україні. Телеграми, листи ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, губкомів партії, Народного комісаріату продовольства УСРР із заготівлі продовольства та хліба, посилення продроботи на місцях та ін. питань. Копія доповідної записки Народного комісаріату продовольства УСРР в Українську економічну раду з розширення кошторису з продподатку. – 1921. – 118 арк.

131. Спр. 398. Копія телеграми Голови Ради Народних комісарів В. І. Леніна губкомам партії з проведення паливної кампанії. Листування з ЦК РКП(б) про терміни проведення партійних конференцій, надання допомоги голодуючим Поволжя, хід продовольчої кампанії та ін. питання. – 1921. – 104 арк.

132. Спр. 403. Циркуляри ЦК РКП(б) з проведення організаційно-партійної та масово-політичної роботи, постановки обліку комуністів, проведенню кампанії боротьби з голодом і ін. питання (пр. 2-й, неповний). – 1921. – 333 арк.

133. Спр. 404. Протокол наради членів ЦК КП(б)У про політичну роботу в Червоній армії, підняття боєготовності частин особливого призначення. Циркуляри, телеграми ЦК КП(б)У, частин особливого призначення України та

Криму, Всеукраїнської Надзвичайної Комісії з мобілізації комуністів в Червону армію, боротьбу з бандитизмом, посилення партійної роботи серед прикордонних військових частин та частин особливого призначення. Список комуністів, відряджених до ВУНК. – 1921. – 108 арк.

134. Спр. 412. Записи розмов по прямому проводу секретарів ЦК КП(б)У з губкомами партії про роботу губернських комітетів партії, виконання продподатку, боротьбу з бандитизмом і ін. питання. – 1921. – 70 арк.

135. Спр. 430. Листування з губкомами КП(б)У, радянськими та профспілковими організаціями з питань організаційно-партійної роботи, проведення політичних кампаній, виконання циркулярів і інструкцій ЦК КП(б)У. Повідомлення з місць політкур'єрів і окремих комуністів про стан з продовольством у губерніях, боротьбі з бандитизмом і ін. питання. – 1921. – 351 арк.

136. Спр. 435. Зведення інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У для членів ЦК і губкомів партії про становище в губерніях (№№ 15-87). – 1921. – Т. I. – 192 арк.

137. Спр. 436. Зведення інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У для членів ЦК і губкомів партії про становище в губерніях (№№ 88-143). – 1921. – Т. II. – 154 арк.

138. Спр. 437. Зведення інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У для членів ЦК і губкомів партії про становище в губерніях (№№ 144-155). – 1921-1922. – Т. III. – 108 арк.

139. Спр. 443. Циркуляри ЦК КП(б)У та зведення інформаційного підвідділу по боротьбі з бандитизмом. Повідомлення повітових комітетів КП(б)У про становище на місцях і боротьбу з бандитизмом. Листування з губкомами КП(б)У, Раднаркомом і Наркоматами УСРР щодо інформації про політичне та економічне становище на місцях, розсилання циркулярів і ін. питання. – 1921. – 424 арк.

140. Спр. 540. Протоколи VII Подільської губернської конференції КП(б)У та засідань бюро губкому партії. Доповіді, місячні звіти, листи,

зведення губкому партії з партійного та радянського будівництва, боротьби з бандитизмом, роботи серед жінок, молоді, проведення продподаткової кампанії та ін. питань. – 1921. – 201 арк.

141. Спр. 604. Циркуляри, інструкції, телеграми ЦК КСМУ про участь комсомольських організацій у збиранні продподатку, боротьбу з голодом, завдання спілки молоді, роботу серед молоді нацменшин, створення губвідділів з історії молодіжного руху (губістмолів), завдання військово-спортивної роботи, створення шкіл робітничої молоді. Положення про секції юнацького руху в радпартшколах. – 1921. – 158 арк.

142. Спр. 614. Протоколи постійної наради з боротьби з бандитизмом при Раді Народних комісарів УСРР. – 1921. – 87 арк.

143. Спр. 615. Інформаційні зведення та бюлетені секретно-інформаційного відділу Ради Народних комісарів УСРР з боротьби з бандитизмом. – 1921. – 227 арк.

144. Спр. 616. Інформаційні зведення та бюлетені секретно-інформаційного відділу Ради Народних комісарів УСРР з боротьби з бандитизмом. – 1921-1922. – 281 арк.

145. Спр. 635. Витяги з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У про організацію Всеукраїнського та губернських комітетів допомоги голодуючим. Протоколи пленумів, засідань президії, робочого комітету Всеукраїнського комітету допомоги голодуючим. Звіти, політдонесення, циркуляри губернських і повітових комісій допомоги голодуючим, Наркомату продовольства УСРР і губернських комітетів продовольства про хід боротьби з голодом, хід посівної та заготівельної кампанії, збір продподатку та ін. питання. – 1921. – 155 арк.

146. Спр. 642. Оперативно-інформаційні зведення Всеукраїнської Надзвичайної комісії про стан боротьби з бандитизмом на Україні. – 1921. – 362 арк.

147. Спр. 643. Зведення інформаційного відділу ВУНК про політичне та економічне становище в губерніях, настрої робітників та ін. – 1921. – 116 арк.

148. Спр. 644. Зведення інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У для членів ЦК і губкомів партії про політичне та господарське становище, збір податків, боротьбу з бандитизмом у Волинській, Донецькій, Катеринославській, Запорізькій, Київській, Кременчуцькій, Миколаївській, Одеській, Подільській, Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях, надіслані в підвідділ до відома. – 1921. – 124 арк.

149. Спр. 723. Зведення інформаційного підвідділу ЦК КП(б)У про роботу Подільського губкому партії, надіслані в підвідділ до відома. Витяги з протоколів бюро та звіти губкому партії про переміщення комуністів. Листування з Подільським губкомом партії про переміщення та розподіл комуністів. Списки відповідальних працівників губернії. – 1921. – 88 арк.

150. Спр. 850. Листування з губкомами КП(б)У, Всеукраїнським кооперативним союзом, губсоюзами, споживчими товариствами з роботи кооперативних союзів, участі комуністів у кооперативній роботі, проведення зборів і нарад кооперативних працівників, переміщення по службі та ін. питань. Анкети губернських кооперативних працівників. – 1921. – 118 арк.

151. Спр. 981. Доповідна записка (автора не вказано) В. І. Леніну, Політбюро ЦК РКП(б) про збирання хліба на Україні. Довідки (автора не вказано) про заготівлю продуктів, постачання України та ін. питання. – 1921. – 26 арк.

152. Спр. 990. Циркуляри, положення ЦК КП(б)У про порядок відрядження комуністів, боротьбу з голодом, реорганізацію споживчої кооперації, організацію губернських бюро Істпарту, створення в Україні Центрального Організаційного Бюро Пролеткульту, вивчення соціальних процесів, які проходять на селі, та ін. питанням. – 1922. – 220 арк.

153. Спр. 1008. Листування з губкомами партії, радянськими установами про порядок зв'язку з ЦК РКП(б), губкомами, обкомами партії, які входять до складу обласних організацій, злиття робітничої кооперації зі споживчою, проведення виборчої кампанії до рад, становище важкої індустрії в Україні та ін. питання. Список відповідальних працівників ЦК партії, делегатів з вирішальним голосом на X з'їзді РКП(б). – 1922-1923. – 325 арк.

154. Спр. 1014. Телеграми губкомів КП(б)У в ЦК РКП(б) з проведення губернських партійних конференцій, збирання продподатку, покращення матеріального становища працівників юстиції, заробітної плати робітникам і ін. питань. – 1922. – 54 арк.

155. Спр. 1018. Листування з ВУЦВК про адміністративні справи, порядок набуття іноземцями українського громадянства та ін. питання. Список для обрання делегатами на VII з'їзд Рад. – 1922. – 78 арк.

156. Спр. 1033. Листування з ВУЦВК про адміністративні справи, порядок набуття іноземцями українського громадянства та ін. питання. Список для обрання делегатами на VII з'їзд Рад. – 1922-1923. – 61 арк.

157. Спр. 1046. Протоколи, витяги з протоколів засідань комісії з роботи на селі ЦК КП(б)У (селькомісії). Протоколи нарад співробітників оргінструкторського відділу та завідувачів агітаційно-пропагандистських відділів ЦК КП(б)У про чергові завдання політпросвітрова на селі та ін. Статут сільськогосподарського клубу при Всеукраїнському сільському домі в м. Харкові. – 1922-1923. – 43 арк.

158. Спр. 1054. Витяги з постанов VI Всеукраїнської партійної конференції про допомогу неврожайним губерніям. Листування з губкомами КП(б)У, Народними комісаріатами України, радянськими установами з виборів делегатів на XI з'їзд РКП(б), надання допомоги сім'ям мобілізованих, забезпечення посівної кампанії, забезпечення сільської кооперації комуністами та ін. питання. – 1922. – 441 арк.

159. Спр. 1071. Протоколи засідань трійки при ЦК КП(б)У з проведення весняної посівної кампанії. Довідки, бюлетені та таблиці Центрального статистичного управління України про стан посівів і трав. Витяги з протоколів весняної посівної кампанії, вантаження та доставки насінневого матеріалу. – 1921-1922. – 31 арк.

160. Спр. 1174. Протоколи нарад секретарів, завідувачів підвідділами повітових комітетів партії, військово-партійних нарад при Подільському

губкомі КП(б)У; протоколи загальних зборів Подільської партійної організації. – 1921-1922. – 34 арк.

161. Спр. 1175. Звіти, доповіді, огляди Подільського губкому КП(б)У з партійного та радянського будівництва, стану профспілок і комсомольської організації, боротьби з бандитизмом і партійної роботи в частинах Червоної армії, переобрання органів споживкооперації та проведення волосних і повітових безпартійних конференцій. – 1922. – 135 арк.

162. Спр. 1179. Телеграми, листи Подільського губкому КП(б)У в ЦК КП(б)У зі сплати загальногромадянського податку, надання допомоги голодуючим, посилення партійного впливу серед працівників цукрової промисловості, підсумків іспитів на курсах податкових інспекторів і ін. організаційних питань. – 1922. – 21 арк.

163. Спр. 1276. Інформаційні бюлетені, зведення Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР про політичне становище в губерніях України. – 1922. – 113 арк.

164. Спр. 1282. Програми роботи секції та тези доповіді податкового управління на Всеукраїнській податковій нараді. Відомості та зведення Податкового управління Народного комісаріату продовольства УСРР про політичний стан губерній України, хід заповнення списків платників податків, збирання та надходження податку, заготівлю продуктів. – 1922. – 110 арк.

165. Спр. 1283. Зведення Управління уповноваженого Народного комісаріату фінансів при Раді народного господарства з надходження загальногромадянського податку, грошових і натуральних податків від підприємств, кількості грошей, які перебувають у народному обігу. – 1922. – 28 арк.

166. Спр. 1301. Накази, телеграми, листи Державного Політичного Управління УСРР зі зміцнення апарату, посилення партійної роботи в осередках військ, листи Державного Політичного Управління УСРР, проведення двомісячника з охорони державних кордонів. – 1922. – 111 арк.

167. Спр. 1304. Інформаційні зведення, листи Державного Політичного Управління УСРР з політичного та економічного становища України та Криму. – 1922. – 87 арк.

168. Спр. 1450. Циркулярні листи, директиви, тези ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди та вилучення церковних цінностей. Доповіді, листи Агітпропу ЦК КП(б)У, губкомів партії з проведення роботи з антирелігійної пропаганди. Матеріали виставки “Релігія чи наука” та роботи антирелігійних гуртків. – 1922. – 128 арк.

169. Спр. 1454. Стенограма та протоколи засідань Всеукраїнських нарад завідувачів агітаційно-пропагандистських і організаційно-інструкторських відділів губкомів КП(б)У та матеріали до них. – 1922. – 97 арк.

170. Спр. 1510. Доповіді та вступна стаття до них з історії створення та діяльності Подільської губернської радпартшколи в зв'язку з її 3-річним ювілеєм; протоколи вченої ради та президії ради губернської радпартшколи. – 1922. – 97 арк.

171. Спр. 1528. Листи ЦК РКП(б) до Голоvbюро євсекції при ЦК КП(б)У з комуністичної роботи серед єврейських робітників, боротьби з сіонізмом і єврейським клерикалізмом. Листування з ЦК РКП(б), губкомами КП(б)У, радянськими та ін. установами про агітаційно-масову роботу серед єврейських трудових мас, видання газет і журналів єврейською мовою, відкриття єврейських відділень при партшколах, організацію та роботу євсекцій в органах наросвіти, надання допомоги постраждалим від єврейських погромів, переміщення кадрів, направлення на навчання та ін. питання. Витяги з протоколів засідань єввідділів губкомів партії та колегії Центрального бюро єврейської освіти Наркомосвіти УСРР. – 1922. – 295 арк.

172. Спр. 1671. Листування з Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом про затвердження проектів постанов, українізацію радянського апарату України, надання допомоги дітям, терміни скликання окружних з'їздів рад, хід робіт з районування України та ін. питання. Проект положення

Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів СРСР про заснування архівів Жовтневої революції. – 1923. – 219 арк.

173. Спр. 1728. Протоколи засідань, журнальних постанов президії Вищої Ради народного господарства УСРР (Уккранаргосп). Доповідні записки ВРНГ УСРР в ЦК КП(б)У про становище місцевої промисловості, сировинні ресурси України, експорт руд на зовнішній ринок, розвиток продажів алкогольних напоїв, постачання робітників продовольством, виплату заробітної плати Амвросієвському цементному заводу, перегляд трестів сільськогосподарського машинобудування та ін. питання. – 1923. – 139 арк.

174. Спр. 1741. Протоколи засідань колегії та планової комісії Народного комісаріату землеробства УСРР. Доповіді, довідки, статистичні відомості Наркомзему УСРР в ЦК КП(б)У із землеустрою, про стан сільського та лісового господарства, тваринництва, проведення посівної кампанії, площі та продукцію сільськогосподарських культур, зміну площі озимої пшениці з 1916 до 1923 рр. Листування з Наркомземом УСРР про стан радгоспів, результати обстеження землеробських колоній Катеринославської губернії, штати губвідділів Всеросійського союзу працівників землі та лісу (“Всеробземлісу”) та ін. питання. – 1923. – 141 арк.

175. Спр. 1746. Протоколи засідань президії Державного планового комітету при Українській Економічній Раді (Укрдержплану), секції районування при Укрдержплані. Листування з Укрдержпланом з посилення складу президії, проведення конференції вчених з питання розвитку продуктивних сил України, робітниче постачання, стану сільського господарства Волинської та Подільської губерній, роботи кредитних установ, Всеукраїнського правління державного страхування, експортного плану на 1923-1924 р. і ін. питань. – 1923. – 62 арк.

176. Спр. 1757. Доповідь, довідка, огляд, відомості Державного Політичного Управління УСРР в ЦК КП(б)У про політичне становище губерній, матеріальний стан органів ДПУ, діяльність радянського апарату в

жовтні-грудні 1922 р., боротьбу з бандитизмом, підсумки та перспективи діяльності іноземних організацій з допомоги голодуючим на території України та ін. питання. Листування з Народним комісаріатом внутрішніх справ УСРР про діяльність закордонних організацій, збільшення штатів Павлоградського окружного відділу ДПУУ, роботу відділу нацменшин при НКВС, додаткове вилучення церковних цінностей, адміністративно-територіальний поділ України. Доповідь ДПУ в ЦК партії про діяльність Української Комуністичної Партії (УКП). – 1923. – 198 арк.

177. Спр. 1758. Протоколи засідань, нарад комісії ЦК КП(б)У, Державного політичного управління, Українського військового округу, Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції з обстеження державного кордону, додатків до них. Довідка про стан прикордонної смуги. – 1923. – 185 арк.

178. Спр. 1798. Закриті листи ЦК КП(б)У №№ 1-5, і додатки до них комуністичним осередкам про політичне та економічне становище Радянського Союзу, партійне будівництво, стан народного господарства, роботу в Червоній армії, боротьбу з бандитизмом і інш. питання. – 1924. – 76 арк.

179. Спр. 1813. Протоколи засідань комісії ЦК КП(б)У з районування УСРР. Проект тез і доповіді, доповідь “Про зовнішні кордони УСРР” Центральної адміністративно-територіальної комісії з районування на IV сесію ВУЦВК 8-го скликання та резолюція сесії. Листування з ЦК РКП(б), РНК УСРР і ВУЦВК про встановлення державних кордонів між УСРР та РСФРР, районування України. – 1924. – 112 арк.

180. Спр. 1835. Протоколи нарад представників ЦК КП(б)У, ЦКК КП(б)У, губкомів і райкомів партії, центральних установ про висування робітників-комуністів для роботи в центральних господарських установах. Звіт, відомості обліково-розподільчого відділу ЦК КП(б)У про підбір та розподіл працівників, кількість комуністів, відправлених на Волинь та Поділля, склад колегій народних комісаріатів і інш. питання. Заяви комуністів в ЦК КП(б)У про переведення на іншу роботу, надання відпусток. – 1924. – 48 арк.

181. Спр. 1839. Резолюції, тези Всеукраїнської наради завідувачів Агітаційно-пропагандистськими відділами губкомів партії. Протоколи засідань, резолюції широкої та вузької колегії Агітаційно-пропагандистськими відділу ЦК КП(б)У. Звіти відділу про його діяльність. Тези Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У про проведення антирелігійної пропаганди, політико-масову роботу серед молодих членів партії, інш. питання. – 1924. – 184 арк.

182. Спр. 1843. Листування підвідділу антирелігійної пропаганди Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У з ЦК РКП(б), губкомами та окружками партії, радянськими органами та організаціями, видавництвами про посилення антирелігійної пропаганди, проведення нарад, видання літератури, програми гуртків з антирелігійної пропаганди та інш. питання. – 1924. – 134 арк.

183. Спр. 1877. Доповіді вповноваженого цукротресту на Україні “Сучасний стан цукрової промисловості та її перспектива” в ЦК КП(б)У про стан цукрової промисловості та перспективи її розвитку. – 1924. – 167 арк.

184. Спр. 1887. Доповідь Центрального статистичного управління УСРР в ЦК КП(б)У про стан сільського господарства України, рух міського населення в 1923-1924 рр. – 1924. – 71 арк.

185. Спр. 1901. Звіти, огляди, листи Всеукраїнського союзу сільськогосподарської, кредитної та кустарно-промислової кооперації “Сільський господар” в ЦК КП(б)У про стан і діяльність союзу, його відділів. – 1924. – 68 арк.

186. Спр. 1909. Огляд, зведення політичного управління Української військової округи в ЦК КП(б)У про стан і національний склад частин військової округи. Листування з політичним управлінням Української військової округи та правлінням добровільного флоту в Україні про діяльність ліквідаційної комісії частин особливого призначення України та Криму, дислокацію політвідділів великих з'єднань, роботу друкарні ім. Фрунзе та інш. питання. Список вищого політичного складу Української військової округи. – 1924. – 126 арк.

187. Спр. 1961. Витяг з протоколу засідання Особливої комісії по боротьбі з наслідками неврожаю при уряді УСРР. Зведення комісії по боротьбі з наслідками неврожаю про проведену роботу. – 1924. – 46 арк.

188. Спр. 1979. Огляд інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У про проведену роботу з українізації за період від VIII Всеукраїнської партійної конференції до IX з'їзду КП(б)У (другий прим. неповний з помітками та правками). – 1926. – 43 арк.

189. Спр. 2000. Заяви членів УКП в Політбюро ЦК КП(б)У, протоколи засідань комісії з розгляду заяв і анкет вихідців з інших партій про прийом їх в кандидати та члени КП(б)У. Протоколи засідань партійних комісій при КП(б)У та губкомах партії з прийому до КП(б)У колишніх членів УКП. Списки і характеристики колишніх членів УКП. – 1925. – 154 арк.

190. Спр. 2007. Доповідні записки, довідки відділів ЦК КП(б)У, радянських органів та установ про стан сектантства та релігійний рух на Україні. Протокол засідання комісії Політбюро ЦК КП(б)У, огляд, доповідна записка Головного бюро євсекції при ЦК КП(б)У про сіоністський рух в Україні та роботу серед єврейського населення. Прокламації, листівки, інструкції сіоністсько-соціалістичної партії в СРСР, надіслані губкомами та окружками КП(б)У до Головного бюро євсекції ЦК КП(б)У. – 1925. – 186 арк.

191. Спр. 2023. Витяги з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки агітпропу ЦК КП(б)У, ВУЦВК про стан та розвиток дитячого руху, роботу добровільного товариства “Друзі дітей” боротьбу з дитячою безпритульністю в республіці. – 1925. – 36 арк.

192. Спр. 2051. Тези доповіді та проект постанови до пленуму ЦКК РКП(б) з питань стану та розвитку цукрової промисловості на Україні, надіслані в ЦК КП(б)У. – 1925. – 55 арк.

193. Спр. 2062. Інформаційний огляд ЦК РКП(б) про роботу селянських комітетів (селькомів). Огляд про діяльність товариств селянської взаємодопомоги в Україні. Витяги з протоколів засідань політбюро ЦК КП(б)У про роботу комітетів взаємодопомоги. – 1925. – 45 арк.

194. Спр. 2071. Витяги з протоколів засідання Політбюро ЦК КП(б)У, особливої комісії по боротьбі з наслідками неврожаю при РНК УСРР (“Особкому”), листи губкомів КП(б)У, облвиконкому АМСРР про надання допомоги населенню голодуючих районів, продовольчий стан у неврожайних районах республіки. – 1925. – 77 арк.

195. Спр. 2091. Листування кооперативної наради при ЦК КП(б)У з партійними, радянськими, господарськими та фінансовими органами з питань кооперативної роботи, стану районних споживчих товариств і райсоюзів, поточних справ. – 1925. – 189 арк.

196. Спр. 2251. Проект резолюції комісії політбюро ЦК КП(б)У з українізації про українізацію народної освіти в Україні. Звіти, таблиці Народного комісаріату освіти УСРР в комісію політбюро ЦК КП(б)У з українізації про стан українізації в інститутах, технікумах, школах в 1923-1926 рр. – 1926. – 100 арк.

197. Спр. 2259. Стенограма наради при відділі преси ЦК КП(б)У працівників письменницьких організацій, редакцій газет, інституту журналістики про розвиток української літератури. – 1926. – 92 арк.

198. Спр. 2270. Доповідні записки, листи Народного комісаріату праці УСРР та головного управління соціального страхування Народного комісаріату праці УСРР в ЦК КП(б)У про фінансове становище соціального страхування в Україні, виплати асигнувань на боротьбу з безробіттям, броню для підлітків в промисловості та інш. питання. – 1926. – 41 арк.

199. Спр. 2291. Доповіді, тези, відомості Народного комісаріату землеробства УСРР до ЦК КП(б)У про результати та перспективи внутрішнього селищного землеустрою в Україні, діяльності єврейських сільськогосподарських колоній, стан лісового господарства в Коростишівській окрузі та ін. питання. – 1926. – 76 арк.

200. Спр. 2303. Доповідь, тези до доповідей міжвідомчої комісії з вивчення приватного капіталу при Народному комісаріаті внутрішньої

торгівлі УСРР в ЦК КП(б)У про стан приватного капіталу в Україні, роль приватно-торгового апарату та з ін. питань. – 1926. – 133 арк.

201. Спр. 2316. Спецдоповідь інформаційно-повідомчого відділу, обліково-інформаційного управління Державного Політичного Управління УСРР до ЦК КП(б)У про настрої селянства України. – 1926. – 195 арк.

202. Спр. 2444. Листи секретарів, витяги з протоколів засідань бюро Окружкомів КН(б)У з внутріпартійної, організаційної, адміністративно-господарської та поточної роботи. – 1927. – 89 арк.

203. Спр. 2458. Статистичні відомості, матеріали до доповідей, проект резолюції комісії політбюро про стан та хід українізації в системі народної освіти та політико-просвітницьких установ в республіці. Витяги з протоколів засідань правління Комуністичного університету ім. Артема з питань українізації. – 1927. – 45 арк.

204. Спр. 2460. Тези доповіді на X Всеукраїнський з'їзд рад з питань промисловості, сільського господарства, торгівлі. – 1927. – 35 арк.

205. Спр. 2510. Довідки, статистичні зведення партійних і радянських органів, листування з ними про стан та діяльність комітетів незаможних селян (КНС), витяги з протоколів засідань секретаріату ЦК КП(б)У про скликання конференції сільськогосподарського товариства взаємодопомоги. – 1927. – 86 арк.

206. Спр. 2532. Доповідь ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) про стан прикордонної смуги України на 1 січня 1928 р. – 1928. – 28 арк.

207. Спр. 2660. Витяги з протоколів засідань політбюро, секретаріату ЦК КП(б)У з питань затвердження та переміщення відповідальних партійних та радянських працівників. – 1928. – 208 арк.

**Фонд 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У,
м. Київ (1931-1938)**

Опис 5-1

208. Спр. 374. Заяви громадян Союзу РСР, які постраждали під час громадянської війни від іноземних військ і контрреволюційних білих армій. – 1926. – 49 арк.

Фонд 17. Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (Істпарт), м. Харків (1921-1929)

Опис 1

209. Спр. 62. Передруки з газети “Комуніст” про дискусію в комсомолі з питання ідейної та організаційної згуртованості комуністичної молоді України. – 1921. – 12 арк.

1.3. Галузевий державний архів Служби безпеки України

Фонд 13. Колекція друкованих видань оперативного архіву КДБ УРСР, м. Київ (1920–1992)

Опис 1

210. Спр. 370. – Т. 1. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР. – 1927. – 179 арк.

211. Спр. 370. – Т. 2. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР. – 1927. – 191 арк.

212. Спр. 370. – Т. 3. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР. – 1927. – 227 арк.

213. Спр. 370. – Т. 4. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР. – 1927. – 262 арк.

214. Спр. 370. – Т. 5. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР. – 1928. – 408 арк.

215. Спр. 370. – Т. 6. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР. – 1928. – 174 арк.

216. Спр. 370. – Т. 7. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР.– 1928. – 149 арк.

217. Спр. 370. – Т. 8. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР. – 1928. – 154 арк.

218. Спр. 370. – Т. 9. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР. – 1928. – 211 арк.

219. Спр. 370. – Т. 10. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР. – 1928. – 195 арк.

220. Спр. 370. – Т. 11. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР.. – 1928. – 282 арк.

221. Спр. 370. – Т. 12. Щотижневі зведення секретного відділу ДПУ УСРР. – 1928. – 150 арк.

1.4. Державний архів Вінницької області

Фонд 1. Подільський губернський комітет комуністичної партії більшовиків України, м. Вінниця (1919-1925)

Опис 1

222. Спр. 1. Телеграми ЦК КП(б)У та копії телеграм губкому КП(б)У з питань скликання губернської та повітових партконференцій. Протоколи засідань мандатної комісії тощо. Матеріали VI-ї Подільської губернської партконференції. Анкети секретарів повіткомів КП(б)У та звіти про роботу відділів Губкому КП(б)У. – 1921. – 68 арк.

223. Спр. 2. Протокол засідань і стенограма VIII-ї Подільської губернської конференції КП(б)У. – 1922. – 98 арк.

224. Спр. 3. Протокол засідань і стенограма IX-ї Подільської губернської конференції КП(б)У. – 1923. – 281 арк.

225. Спр. 5. Протокол засідань і стенограма X-ї Подільської губернської конференції КП(б)У. – 1924. – 354 арк.

226. Спр. 6. річний звіт (з матеріалами до нього) про роботу Подільського комітету КП(б)У до X-ї Подільської губернської конференції КП(б)У. – 1924. – 181 арк.

227. Спр. 7. Протокол з доповідями, резолюціями та ін. матеріалами до них XI-ї Подільської губернської конференції КП(б)У. – 1925. – 220 арк.

228. Спр. 10. Протоколи пленумів Губернського комітету КП(б)У. – 1921. – 25 арк.

229. Спр. 11. Протоколи пленумів Губернського комітету КП(б)У. – 1922. – 168 арк.

230. Спр. 13. Протоколи пленумів Губернського комітету КП(б)У. – 1923. – 164 арк.

231. Спр. 24. Секретні циркуляри та телеграми ЦК КП(б)У з питань: заготівлі продовольства для Москви та Ленінграду, створення Особливих надзвичайних комісій, комітетів допомоги голодуючим, про посилення допомоги Червоній армії тощо. – 1923-1924. – 16 арк.

232. Спр. 28. Секретні та надсекретні циркуляри ЦК КП(б)У з питань: підбиття підсумків внутріпартійної дискусії, про постановку національного питання на обговорення губернських і повітових конференцій КП(б)У, політико-просвітницьку та організаційну роботу тощо. – 1923-1924. – 208 арк.

233. Спр. 31. Доповідь про результати обстеження Подільської губернії, проведеного відповідальним інспектором КП(б)У. – 1924. – 31 арк.

234. Спр. 40. Політогляди, доповіді та політлисти Подільського губернського комітету в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про пророблену роботу та стан Подільської губернської організації КП(б)У. – 1923-1924. – 63 арк.

235. Спр. 41. Політдовіді та політлисти про економічний і політичний стан Вінницької округи та роботу Вінницького окружного комітету КП(б)У. – 1923-1924. – 253 арк.

236. Спр. 42. Політдовіді та політлисти про економічний і політичний стан Гайсинської округи та роботу Гайсинського окружного комітету КП(б)У. – 1923-1924. – 36 арк.

237. Спр. 44. Політдоповіді та політлисти про економічний і політичний стан Могилів-Подільської округи та роботу Могилів-Подольського окружного комітету КП(б)У. – 1923-1924. – 110 арк.

238. Спр. 45. Політдоповіді та політлисти про економічний і політичний стан Тульчинської округи та роботу Тульчинського окружного комітету КП(б)У. – 1923-1924. – 42 арк.

239. Спр. 46. Секретні циркуляри та директиви Подільського губкому КП(б)У та Вінницького міськкому КП(б)У з питань: організації загонів особливого призначення, збору продподатку, ставлення до нової економічної політики та посилення роботи кооперації тощо. – 1921. – 12 арк.

240. Спр. 49. Протоколи Подільської губвійськнаради. Протоколи обстеження комісією ВУЦВК низового радапарату прикордонної смуги Поділля. Політогляди про збори допризовників, витяги з протоколів Губкомарму, циркуляри, доповіді та ін. матеріали Подільського губвійськомату, військових частин і установ. – 1922-1924. – 61 арк.

241. Спр. 54. Цілком таємні інформаційні зведення та телеграми, які надійшли від губчека, подива-24 та інших військових частин і установ з питань: політико-морального стану військових частин, діяльності партії УКП і проведення боротьби з нею та ін. – 1921. – 20 арк.

242. Спр. 55. Інформаційні бюлетені Подільської губернської надзвичайної комісії (губ. чека). – 1922. – 68 арк.

243. Спр. 56. Директиви, телеграми, витяги з телеграм, зведення, рапорти, доповідні записки, короткі огляди стану села Подільської губернії та ін. матеріали Подільського губернського відділу Державного Політичного Управління (ДПУ). – 1922-1924. – 72 арк.

244. Спр. 226. Доповіді, звіти та зведення про роботу Подільського губернського комітету КП(б)У. – 1921. – 38 арк.

245. Спр. 229. Доповіді та звіти про роботу Подільського губернського комітету КП(б)У, короткий огляд діяльності повітових комітетів і зведення про їхню діяльність. – 1921-1923. – 95. арк.

246. Спр. 235. Огляди, доповіді та інформаційні звіти про роботу Подільського губернського комітету КП(б)У. – 1924-1925. – 214 арк.

247. Спр. 241. Доповіді Подгубкому КП(б)У в ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У з таких питань: 1. Стан українізації в Подільській губернії. 2. Про земельні захоплення. 3. Підсумки кампанії перевиборів сільрад. 4. Про безпартійні селянські конференції. 5. Про роботу мобілізованих на село. 6. Про районні з'їзди рад і ін. – 1924-1925. – 52 арк.

248. Спр. 242. Доповіді Подгубкому в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У з таких питань: 1. Про роботу серед кустарів. 2. Про безробіття на Поділлі. 3. Про зарплату на Поділлі. 4. Про підсумки тимчасової роботи на селі центральних та губернських працівників на Поділлі. – 1925. – 77 арк.

249. Спр. 249. Бюлетені редакції газети “Червоний край”. – 1925. – 102 арк.

250. Спр. 251. Циркуляри Подільського губернського комітету КП(б)У про роботу на селі, роботу серед жінок, кооперацію, пресу, внутріпартійну та організаторську роботу та ін. – 1922. – 151 арк.

251. Спр. 440. Протоколи засідань губернських комісій: з покращення побуту червоноармійців, надання допомоги голодуючим, губернської оперативної продовольчої трійки, президії Вінницького повітвиконкому, список членів президії та завідувачів відділами Подільського губернського виконавчого комітету. – 1921-1922. – 14 арк.

252. Спр. 442. Циркуляри, телеграми та протоколи Подільської губернської комісії допомоги голодуючим. – 1921-1922. – 7 арк.

253. Спр. 443. Протоколи засідань Подільської губернської комісії з надання допомоги голодуючим. – 1922-1923. – 11 арк.

254. Спр. 463. Звіт і матеріали до нього Подільського губернського відділу охорони здоров'я (губздоров) про стан лікувальної справи в Подільській губернії в IV-у кварталі 1923/1924 бюджетного року. – 1924-1925. – 43 арк.

255. Спр. 464. Протоколи засідань колегії Подільського губернського відділу народної освіти і політосвіти та звіти про їхню діяльність. – 1921. – 20 арк.

256. Спр. 468. Політдоповіді Уповнаркомшляхів, інформаційні листи, накази, заяви, список червоних спеціалістів правління Правобережних залізниць, витяги з засідань бюро комфракції, резолюції та постанови пленуму та ін. матеріали. – 1921. – 162 арк.

257. Спр. 480. Доповіді та звіти про економічний стан Подільської губернії та роботу губернського планового відділу (Губплану). – 1924. – 19 арк.

258. Спр. 490. Доповіді: “Про церковне життя на Поділлі”, “Про роботу з організації групи “Жива церква” та наказ Подільського губернського відділу Державного Політичного Управління (ДПУ). – 1922-1923. – 4 арк.

259. Спр. 492. Доповідь Подільського губернського відділу Державного Політичного Управління (ДПУ) про політичний стан Подільської губернії в 1923 р. – 1924. – 20 арк.

260. Спр. 494. Інформаційні доповіді Подільського губернського відділу Державного Політичного Управління (ДПУ) про діяльність сіоністських організацій в Подільській губернії. – 1924. – 25 арк.

261. Спр. 495. Інформаційні доповіді Подільського губернського відділу Державного Політичного Управління (ДПУ) про релігійний рух на Поділлі: сектантство, духовенство, монашество тощо. – 1924-1925. – 80 арк.

262. Спр. 496. Меморандуми Подільського губернського відділу Державного Політичного Управління (ДПУ) та звинувачувальні матеріали до них із справ: про зловживання тютюнових фабрикантів Подільської губернії спільно з інспектурою непрямих податків і адміністрацією, плантаторами та орендарями підприємств Юзефівського цукрового комбінату. – 1924-1925. – 62 арк.

263. Спр. 497. Доповіді та інформації економічної групи Подільського губернського відділу Державного Політичного Управління (ДПУ) про роботу: промисловості, організацій, підприємств і радянських установ. – 1924 – 401 арк.

264. Спр. 529. Протоколи засідань комфракції, доповіді, огляди та політогляди: про роботу Подільського відділення Цукротресту і Подільського

райкому союзу цукровиків, про стан цукрової промисловості і роботу цукро заводів Подільської губернії. – 1924-1925. – 188 арк.

265. Спр. 532. Доповіді та огляди стану цукрової промисловості Подільської та Волинської губерній, звіти та ін. матеріали про роботу Подільського відділення Цукротресту. – 1924-1925. – 351 арк.

266. Спр. 537. Доповідна записка та матеріали до звіту про роботу Вінницького комісіонерства торгово-промислового Банку СРСР. – 1924-1925. – 8 арк.

267. Спр. 541. Протоколи засідань президії та комуністичної фракції Подільської губернської ради народного господарства, доповіді та огляди про стан промисловості та роботу губраднаргоспу. – 1922-1923. – 69 арк.

268. Спр. 544. Доповідь про роботу, разціночні відомості на сировину та продукцію та ін. матеріали кушового управління Дунаєвських державних текстильних фабрик “Дунсукно”. – 1923-1924. – 14 арк.

269. Спр. 545. Звіт про роботу Дунаєвського державного текстильного тресту “Дунсукно”. – 1924. – 15 арк.

270. Спр. 546. Доповіді та звіт про роботу: 1. Дунаєвського державного текстильного тресту “Дунсукно”. 2. Агентства “Донвугілля” по Подільському району. 3. Пайового т-ва електрифікації Вінницької округи (“Вінелектро”) та ін. промислових підприємств місцевого значення. – 1924-1925. – 81 арк.

271. Спр. 547. Доповідна записка директора тресту “Дунсукно” про перехід, у зв’язку з районуванням, у відання ВРНГ та звіти про діяльність пайового т-ва “Вінелектро”. – 1925. – 81 арк.

272. Спр. 548. Звіт по стан торгівлі, ринку, рух цін і роботу Вінницької торгової біржі. – 1924. – 4 арк.

273. Спр. 549. Зведення економічного підвідділу Вінницької торгової біржі на ціни польових культур по районах Вінницької округи. – 1925. – 19 арк.

Фонд 29. Вінницький окружний комітет КП(б)У, м. Вінниця (1923-1930)

Опис 1

274. Спр. 133. Протокол IV-ї окружної партійної конференції та матеріали до нього. – 1925. – 243 арк.

275. Спр. 135. Звіт і матеріали V-ї окружної партійної конференції. Списки та анкети делегатів. – 1925. – 229 арк.

276. Спр. 136. Протоколи пленумів. – 1925. – 37 арк.

277. Спр. 205. Звіт про роботу окружного комітету КП(б)У та Матеріали до нього. – 1926. – 214 арк.

278. Спр. 206. Протоколи пленумів. – 1926. – 363 арк.

279. Спр. 290. Матеріали до звітної доповіді окружного комітету КП(б)У VII-й окружній партійній конференції. (Звіти про роботу промислових підприємств, стан сільського т-ва, роботи громадських організацій). – 1927. – 205 арк.

280. Спр. 292. Протоколи пленумів. – 1927. – 50 арк.

281. Спр. 365. Матеріали до звіту VIII-й окружній конференції КП(б)У. – 1928. – 113 арк.

**Фонд 31. Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У,
м. Вінниця (1923-1930)**

Опис 1

282. Спр. 103. Стенографічний звіт X-ї Могилів-Подільської окружної конференції КП(б)У. – 1926. – 181 арк.

283. Спр. 106. Протоколи засідань пленуму. – 1926. – 260 арк.

284. Спр. 238. Матеріали до звітної доповіді окружного комітету КП(б)У. – 1926-1927. – 133 арк.

285. Спр. 241. Протоколи засідань пленуму. – 1927. – 62 арк.

286. Спр. 370. Протоколи засідань пленуму. – 1928. – 128 арк.

**Фонд 33. Тульчинський окружний комітет КП(б)У,
м. Вінниця (1923-1930)**

Опис 1

287. Спр. 186. Протокол IV-ї Тульчинської окружної конференції КП(б)У. – 1925. – 213 арк.

288. Спр. 188. Протокол V-ї Тульчинської окружної конференції КП(б)У. – 1925. – 70 арк.

289. Спр. 346. Протоколи засідань пленумів окружному КП(б)У. – 1926. – 72 арк.

290. Спр. 508. Стенограма протоколу VI-ї Тульчинської окружної конференції КП(б)У. – 1927. – 60 арк.

291. Спр. 511. Матеріали та цифрові дані до доповіді окрпарткому на VII-й окрпартконференції. – 1927. – 191 арк.

292. Спр. 668. Матеріали до звітної доповіді окрпарткому на VIII-й Тульчинської окружної конференції КП(б)У. – 1928. – 88 арк.

**Фонд 93. Тульчинський окружний виконавчий комітет рад
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Вінниця
(1922-1930)**

Опис 1

293. Спр. 89. Матеріали про роботу бюро нацменшин (протоколи, листування) за 1927-1928 рр. – 1927-1928. – 47 арк.

294. Спр. 93. Відомості про стан сільського господарства округи за 1927-1928 рр. – 1928. – 88 арк.

295. Спр. 100. Відомості про надходження податків, хлібозаготівлю, контрактації худоби по окрузі за 1928-1930 рр. – 1929-1930. – 303 арк.

296. Спр. 550. Протоколи засідань райвиконкомів, технікумів. Списки навчальних закладів та райвиконкомів. Листування з наркоматом освіти

УСРР та Райнаросвіти з питань шкільного будівництва. Кошториси з будівництва шкіл. – 1927-1929. – 180 арк.

297. Спр. 652. Відомості про економічний стан сіл. – 1928. – 273 арк.

298. Спр. 719. Акти обстеження роботи сільрад округи. – 1929-1930. – 321 арк.

Фонд 489. Могилів-Подільський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Вінниця (1923-1930)

Опис 1

299. Спр. 26. Матеріали з надання допомоги населенню семи південних придністровських районів Могилів-Подільської округи. – 1925. – 266 арк.

300. Спр. 31. Відомості про стан сільськогосподарських колективів округи. – 1925. – 196 арк.

301. Спр. 40. Циркуляр Народного комісаріату земельних справ УСРР. Матеріали про переселення жителів до Миколаївської округи. – 1925-1926. – 55 арк.

302. Спр. 55. Матеріали про допомогу постраждалим від засухи. – 1925-1926. – 202 арк.

303. Спр. 61. Справа про ліквідацію неграмотності серед населення (розпорядження, листування). – 1925-1926. – 17 арк.

304. Спр. 103. Матеріали по проведенню виборів місцевих Рад. – 1926-1927. – 323 арк.

305. Спр. 148. Матеріали з українізації радянського апарату. – 1927. – 34 арк.

306. Спр. 250. Протоколи засідань V окрз'їзду Рад Могилівщини, II з'їзду сільтовариств взаємодопомоги, президії окрКНС, окртехнаради, окркомісії з проведення весняної сівби. – 1928. – 261 арк.

Опис 3

307. Спр. 19. Матеріали з відновлення виборчих прав громадян (протоколи, заяви, анкети, листування). – 1927-1930. – 245 арк.

Опис 4

308. Спр. 3. Циркуляри Могилівського окрвиконкому. Листування про викачку зброї в населення та передачу органам ДПУ, про поширення євангелістами своєї діяльності проти Червоної армії, про боротьбу з кримінальним бандитизмом та інш. – 1923. – 284 арк.

Фонд 595. Вінницький окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Вінниця (1922-1930)

Опис 1

309. Спр. 24. Постанови ІХ окружного з'їзду рад. Протоколи засідань президії окрвиконкому. – 1926-1927. – 185 арк.

310. Спр. 207. Протоколи засідань бюро з колективізації сільського господарства при окрземвідділі, адміністративно-організаційної наради землемірів. – 1926-1928. – 36 арк.

Опис 2

311. Спр. 91. Протоколи засідань президії Старо-Прилукського райвиконкому. – 1924. – 352 арк.

312. Спр. 182. Протокол ІІІ з'їзду рад Жмеринського району. – 1926. – 22 арк.

313. Спр. 404. Матеріали про політичний стан с. Головчинці Межирівського району. – 1926. – 12 арк.

Опис 3

314. Спр. 5. Циркуляри Вінницького повітового виконкому, інформаційне зведення про його роботу. Витяги з протоколів об'єднаних засідань президії Вінницького повітового виконкому та економнаради. Протоколи загальних зборів громадян сіл, житлокомунтовариства “Вінбуг”. Листування з установами з організаційних питань. – 1923. – 204 арк.

315. Спр. 24. Акти атестаційно-випробувальної комісії з перевірки знань української мови працівниками окружних організацій. – 1925-1926. – 216 арк.

316. Спр. 26. Матеріали про розвиток народного господарства округи. – 1928. – 25 арк.

Опис 4

317. Спр. 4. Протоколи засідання президії Подільського губвиконкому про передачу Американській сільськогосподарській комуні “Джона Ріда” Якушинецького радгоспу “Шереметка” Подільського губземуправління під дослідну станцію. Листування з Вінницьким окрфінвідділом про проведення податкової кампанії. – 1922-1922. – 92 арк.

Опис 5

318. Спр. 61. Списки членів переселенських товариств по окрузі. – 1925-1928. – 36 арк.

Опис 7

319. Спр. 9. Річний звіт про роботу Вінницького окрвиконкому за 1923-1924 рр. Матеріали до нього. – 1923-1924. – 331 арк.

Опис 9

320. Спр. 5. Протоколи засідань комфракції Вінницького окрвиконкому. – 1924-1925. – 136. арк.

Опис 11

321. Спр. 1. Протоколи губернської та окружної військової нарад, політдонесення та зведення про боротьбу з бандитизмом, список начальників райміліції Вінницької округи. – 1923. – 144 арк.

Фонд 836. Гайсинський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Вінниця (1919-1925)

Опис 1

322. Спр. 2. Річний звіт, квартальні плани, доповіді про діяльність Гайсинського повітового та окружного відділів місцевого господарства. – 1922-1923. – 671 арк.

323. Спр. 9. Постанови Гайсинського окрвиконкому, протоколи конференцій працівників освіти Ольгопільського району, загальних зборів громадян сіл Дашівського району, засідань окружної комісії з проведення святкування 6-ї річниці Жовтневої революції. Листування про роботу сільських Рад, встановлення плати за навчання в трудшколах та інш. документи. – 1923. – 910 арк.

Фонд 925. Подільський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Вінниця (1919-1925)

Опис 1

324. Спр. 2. Інструкції Центральної адміністративно-територіальної комісії про порядок ліквідації органів управління та розформування округ і районів, Архівного управління про постановку архівної частини в державних і кооперативних установах УСРР. Протоколи засідань губкомісії по боротьбі з безробіттям. Річний план роботи губКНС. – 1923-1924. – 189 арк.

325. Спр. 7. Положення Наркомосвіти УСРР і губнаросвіти про роботу навчальних закладів. Листування з губРСІ з питань обстеження роботи установ, підприємств. – 1924-1925. – 60 арк.

326. Спр. 9. Циркуляри, інструкції Наркомфіну УСРР про проведення ревізії в реорганізованих районах, надання звітності. – 1923-1925. – 45 арк.

327. Спр. 12. Накази президії губвиконкому. – 1924. – 18 арк.

328. Спр. 89. Положення ВУЦВК про адміністративний відділ губернського виконкому. Штатний розпис окрвиконкомів. – 1924. – 185 арк.

329. Спр. 123. Циркуляри, інструкції НКВС про злиття губраднаргоспів і губкомунгоспів у головне управління комунального господарства, про встановлення норм оплати працівникам радянського апарату, про охорону та очистку залізниць. – 1924. – 24 арк.

330. Спр. 125. Циркуляри ВУЦВК про надання звітів за підсумками виборів, накази губраднаргоспу. Списки співробітників губвиконкому, районних і сільських рад. – 1924. – 49 арк.

331. Спр. 126. Постанови, циркуляри РНК СРСР, ВУЦВКа, Наркомфіну УСРР про функції президій виконкомів місцевих рад і ревізійної комісії. – 1924. – 315 арк.

332. Спр. 127. Інструкція Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК про порядок ліквідації округ і районів. – 1924. – 72 арк.

333. Спр. 130. Циркуляр Наркомзему УСРР про організацію земельних товариств на Поділлі. Положення та постанова губвиконкому про оплату за навчання. Протоколи засідань президії губвиконкому, засідань млинарських комісій. – 1924. – 407 арк.

334. Спр. 136. Постанови РНК СРСР про структуру губернських і окружних відділів управління; накази по секретаріату губвиконкому. – 1921-1925. – 659 арк.

335. Спр. 139. Протоколи засідань президії губвиконкому, постанови губвиконкому про облік членів райвиконкомів, сільські та міські штати, про контракцію посівних площ буряка. – 1924-1925. – 333 арк.

336. Спр. 141. Постанови, накази, бюлетені Могилів-Подільського окрвиконкому. – 1924-1925. – 77 арк.

337. Спр. 142. Протоколи засідань губвиконкому. Листування з окрвиконкомама, РСІ та ін. про надання планів і звітів про роботу, організаційних і інших питань. – 1924-1925. – 496 арк.

338. Спр. 150. Постанови та накази Вінницького окрвиконкому. – 1925. – 41. арк.

339. Спр. 159. Положення, циркуляри, розпорядження РНК УСРР і губвиконкому. Протоколи засідань губадмінвідділу, Тульчинського окрвиконкому. – 1925. – 144 арк.

340. Спр. 162. Циркуляр губвиконкому та доповідь професора Ярошевича про адміністративно-територіальний поділ Поділля. – 1922-1923. – 24 арк.

341. Спр. 163. Циркуляри, інструкції ВУЦВКа, Центральної адмінтеркомісії та НКВС УСРР про адміністративно-територіальний поділ губернії, порядок ліквідації органів управління та роботу комісії. Протоколи засідань Центральної адмінтеркомісії. – 1923-1924. – 298 арк.

342. Спр. 164. Постанови, циркуляри, інструкції ВУЦВК і листування про проведення виборів до рад, проведення з'їздів, перевірку роботи низового радянського апарату. – 1924. – 83 арк.

343. Спр. 169. Положення, постанови ВУЦВКа, РНК УСРР, надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності та губвиконкому. – 1923-1925. – 121 арк.

344. Спр. 181. Накази, постанови губвиконкому. – 1923. – 103 арк.

345. Спр. 186. Накази губвиконкому по відділу Держполітуправління. – 1923. – 6 арк.

346. Спр. 200. Протоколи засідань президії губвиконкому, губвійськнаради. – 1921. – 46 арк.

347. Спр. 204. Протоколи засідань секцій сільради с. Рахнівка. – 1923. – 23 арк.

348. Спр. 225. Протоколи засідань президії губвиконкому. Контрольні карти виконання планів, постанов президії губвиконкому. – 1924. – 400 арк.

349. Спр. 276. Протоколи засідань губернської адміністративно-територіальної комісії. – 1925. – 16 арк.

350. Спр. 305. Квартальні звіти про роботу губздороввідділу. – 1924. – 116 арк.

351. Спр. 311. Доповідь про роботу Подільського управління цукротресту. Виробничі програми з сільського господарства. – 1924. – 140 арк.

352. Спр. 404. Анкети з обстеження єврейських і польських сільськогосподарських колективів, відомості про КНС губернії. – 1923-1924. – 114 арк.

353. Спр. 413. Протоколи засідань і місячні плани роботи губернських нацменів. – 1924-1925. – 20 арк.

354. Спр. 422. Щомісячні статвідомості про стан громадського та дитячого харчування в повітах губернії. – 1921-1922. – 14 арк.

355. Спр. 423. Квартальний звіт про діяльність губстатбюро. – 1921-1922. – 19 арк.

356. Спр. 425. Матеріали про діяльності американської адміністрації допомоги голодуючим Поділля (“АРА”). – 1922-1923. – 133 арк.

357. Спр. 437. Протоколи засідань губекономнаради. – 1922. – 65 арк.

358. Спр. 440. Протоколи пленуму губвиконкому, губекономнаради та комісії “допомоги голодуючим”. – 1922-1923. – 178 арк.

359. Спр. 447. Протоколи засідань губвиконкому та губекономнаради. – 1923-1924. – 60 арк.

360. Спр. 457. Матеріали про повернення млинів у власність власникам. Витяги з протоколів засідань приймально-здавальної комісії, мандати, листування. – 1923-1925. – 572 арк.

361. Спр. 465. Листування з губпродкомом про закріплення млинів за радгоспами і цукро заводами Вінницької округи. – 1925. – 136 арк.

Опис 2

362. Спр. 9. Протоколи засідань губернської комісії допомоги голодуючим. – 1921. – 52 арк.

363. Спр. 10. Матеріали про обмін сільськогосподарських продуктів на промислові товари (витяги з протоколів, відомості, листування). – 1921-1922. – 26 арк.

364. Спр. 31. Протоколи губекономнаради. – 1921. – 29 арк.

365. Спр. 33. Розпорядження ВУЦВК і НКВС УСРР. – 1921. – 54 арк.

366. Спр. 34. Листування з повітвиконкомами про втілення нової економічної політики, збір гужподатку, допомогу голодуючим, про самовільну рубку лісу, про охорону здоров'я та інші питання. – 1921. – 68 арк.

367. Спр. 35. Матеріали про надання допомоги голодуючим. – 1921-1922. – 302 арк.

368. Спр. 40. Звіти та зведення губернської та повітових комісій допомоги голодуючим. – 1922. – 337 арк.

369. Спр. 43. Накази, зведення, доповіді, протоколи засідань президії Жмеринського повітвиконкому. – 1922. – 262 арк.

370. Спр. 48. Накази, зведення, доповіді, протоколи засідань президії Літинського повітвиконкому, економнаради, повітвійськнаради. – 1921. – 126 арк.

371. Спр. 49. Циркуляри, розпорядження губвиконкому. – 1921. – 206 арк.

372. Спр. 99. Листування з повітовими виконкомами з питань нацменшин. – 1921. – 221 арк.

373. Спр. 107. Циркуляри, розпорядження губвиконкому. – 1921. – 29 арк.

374. Спр. 114. Листування з губчека, міліцією, карним розшуком про боротьбу з бандитизмом, про розшук і притягнення до відповідальності злочинців тощо. – 1921-1922. – 280 арк.

375. Спр. 127. Статути трудартілей. – 1921. – 72 арк.

376. Спр. 182. Бюлетені, інформаційні зведення відділу управління губревкому про стан у повітах. – 1921. – 80 арк.

377. Спр. 185. Статистичні відомості про медико-санітарний стан повітів. – 1921. – 14 арк.

378. Спр. 194. Протоколи, циркуляри, доповіді, інструкції губстатбюро. – 1921. – 55 арк.

379. Спр. 202. Протоколи, циркуляри, доповіді, інструкції протоколи засідань Поділщукру. – 1921. – 23 арк.

380. Спр. 203. Звіти про діяльність губкоопсоюзу. – 1921-1922. – 27 арк.

381. Спр. 204. Протоколи, циркуляри, доповіді, інструкції губнаросвіти. – 1921-1922. – 22 арк.

382. Спр. 370. Статвідомості про кількість землі, врожайність, склад населення тощо по повітах і волостях. Бюлетені губстатбюро. – 1921-1922. – 75 арк.

383. Спр. 545. Звітність про роботу губекономнаради. – 1921-1922. – 112 арк.

384. Спр. 701. Матеріали про стягнення за порушення правил торгівлі (протоколи допитів, заяви, листування). – 1922. – 665 арк.

385. Спр. 709. Постанови церковних зборів священників і псаломщиків. – 1922. – 4 арк.

386. Спр. 803. Бюлетені інформаційного відділу губвиконкому. – 1921-1922. – 279 арк.

387. Спр. 804. Накази, інструкції, доповіді, протоколи засідань губздороввідділу. – 192-1923. – 354 арк.

388. Спр. 806. Накази, інструкції, доповіді, протоколи засідань губраднаргоспу. – 1922. – 229 арк.

389. Спр. 886. Протоколи засідань і телеграми повітових трійок з вилучення церковних цінностей. – 1922. – 79 арк.

390. Спр. 1039. Відомості про надходження державних і місцевих податків. – 1923. – 89 арк.

391. Спр. 1107. Статистичні відомості про надання допомоги військовим частинам підшефними організаціями. – 1923. – 163 арк.

392. Спр. 1111. Накази, циркуляри, інструкції, доповіді, протоколи засідань губраднаргоспу. – 1923. – 79 арк.

393. Спр. 1196. Інформаційні 2-тижневі бюлетені інформстатвідділення відділу управління Подгубвиконкому. – 1923. – 118 арк.

394. Спр. 1230. Губнаслідгол. Відправка на батьківщину голодбіженців і голоддітей за пільговим тарифом. – 1923. – 529 арк.

395. Спр. 1244. Річний статистичний звіт губнаслідголу та матеріали до нього. – 1922-1923. – 138 арк.

396. Спр. 1285. Матеріали про втілення нового адміністративно-територіального поділу губернії (постанови, інструкції, протоколи, листування). – 1923. – 106 арк.

397. Спр. 1286. Матеріали про втілення нового адміністративно-територіального поділу губернії. – 1923-1924. – 205 арк.

398. Спр. 1288. Протоколи засідань адміністративно-територіальної комісії губвиконкому, губекономнаради з районування Подільської губернії. – 1923. – 39 арк.

399. Спр. 1292. Проект районування губернії з пояснювальними записками. – 1923. – 66 арк.

400. Спр. 1293. Матеріали про проведення районування Могилів-Подільської округи. – 1923. – 63 арк.

401. Спр. 1294. Матеріали з ліквідації Ново-Ушицького повіту. – 1923. – 223 арк.

402. Спр. 1295. Матеріали з проведення районування Проскурівської округи. – 1923. – 43 арк.

403. Спр. 1296. Матеріали з ліквідації Ямпільського повіту. – 1923. – 311 арк.

404. Спр. 1297. Протоколи та матеріали з районування Тульчинської округи. Схематичне креслення районування сільрад. – 1923. – 33 арк.

405. Спр. 1299. Матеріали про ліквідацію Ольгопільського повіту. – 1923. – 227 арк.

Опис 3

406. Спр. 3. Інформаційні відомості про політичний стан повітів. – 1921. – 4 арк.

Опис 4

407. Спр. 7. Листування з повітвиконками з питань розкуркулювання, землеустрою, перевірки посівкампанії, про роботу статбюро та адмінгоспитань. – 1922. – 160 арк.

408. Спр. 8. Протоколи та витяги з протоколів засідань пленумів і президій виконкомів і економнарад. – 1922. – 153 арк.

409. Спр. 11. Протоколи губекономнаради. – 1922-1923. – 35 арк.

Опис 5

410. Спр. 1. Протоколи засідань президії губвиконкому, об'єднаних засідань губвиконкому та губекономнаради, губКНС. – 1922. – 116 арк.

411. Спр. 4. Протоколи засідань планової комісії колегії губземвідділу, нарад агрономів і землемірів, представників держустанов і промоб'єднань. Місячні звіти про діяльність губземвідділу, наросвіти. Виробничий план посівкампанії. – 1923. – 134 арк.

412. Спр. 18. Протоколи засідань губекономнаради. – 1923. – 20 арк.

413. Спр. 21. Протоколи губздороввідділу. Протоколи нарад зав. окрздороввідділів. Місячні звіти, інформаційні зведення про діяльність губздороввідділу. – 1923. – 133 арк.

414. Спр. 24. Протоколи засідань губкомісії по боротьбі з наслідками голоду. Місячна статистика про надходження загальногромадянського податку. – 1923. – 8 арк.

415. Спр. 29. Місячні звіти, інформаційні зведення про діяльність губнаросвіти. Протоколи засідань губкомісії євспільноти. – 1923. – 101 арк.

Опис 6

416. Спр. 67. Накази губвійськнаради та губдільниці. – 1922. – 279 арк.

Опис 8

417. Спр. 4. Доповідь Подільського губвиконкому, раднаркому та Наркомвнусправ УСРР. – 1922-1923. – 35 арк.

418. Спр. 10. Бюлетені інформаційної частини секретаріату управління справами РНК УСРР, інформаційні зведення Подільського ДПУ. – 1923. – 106 арк.

419. Спр. 17. Протоколи засідань Подільської губвійськнаради. – 1921-1922. – 11 арк.

420. Спр. 18. Протоколи засідань Подільської губвійськнаради. – 1921. – 32 арк.

421. Спр. 20. Протоколи засідань Подільської губвійськнаради. – 1921. – 31 арк.

422. Спр. 26. Протоколи засідань Подільської губвійськнаради, повітвійськнарад і матеріали до нарад і ін. – 1922. – 172 арк.

423. Спр. 28. Протоколи, витяги з протоколів губернської та повітових військових нарад, рапорти та донесення оперативних органів про напади банд і боротьбу з ними. – 1922. – 83 арк.

424. Спр. 33. Протоколи 2-го пленуму губвиконкому, доповідь про діяльність окрвиконкомів і губкомгоспу, стенограма об'єданого засідання президії губвиконкому та економнаради. – 1922–1923. – 125 арк.

425. Спр. 34. Протоколи губвійськнаради про викачку зброї по селах, про звільнення деяких осіб від звання відповідача. – 1922. – 23 арк.

426. Спр. 36. Протоколи засідань окрвійськнарад. – 1923. – 24 арк.

427. Спр. 44. Доповіді про діяльність губвійськнаради Поділля, постійної військнаради при РНК УСРР, доповіді та статистичні відомості про діяльність губпрокуратури. – 1922-1923. – 33 арк.

428. Спр. 47. Відомість про рух справ про хабарництво. – 1923. – 5 арк.

429. Спр. 48. Огляд про рух бандитизму та боротьбу з ним на території Поділля, доповідь про діяльність надзвичайної сесії губсуду (місячна), доповідь про господарський і політичний стан 24-ї Самаро-Сибірської стрілецької дивізії. – 1923. – 36 арк.

430. Спр. 49. Доповідь з характеристикою політекономічного стану Дунаєвецької суконної фабрики та характеристикою на працівників фабрики, накази Подільського губвідділу РСІ, проект про концентрацію Дунаєвецьких суконних фабрик. – 1923. – 51 арк.

431. Спр. 52. Доповіді, політогляди та політдонесення Подгубвідділу ДПУ, 24-ї Самаро-Сибірської залізної стрілецької дивізії. Резолюції військової наради 96-ї стрілецької дивізії. – 1924. – 256 арк.

432. Спр. 56. Накази Подільської військової губдільниці, проект інструкції комітетам незаможників про боротьбу з бандитизмом, тези доповідей на нарадах, рапорти та донесення оперативних органів. – 1921. – 247 арк.

433. Спр. 59. Накази по губдільниці Поділля про боротьбу з бандитизмом, протоколи Подільської військової наради. Постанови президії Подгубвиконкому ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – 1921. – 296 арк.

434. Спр. 60. Про хід боротьби з бандитизмом, про кругову поруку куркульства. – 1921-1922. – 8 арк.

435. Спр. 63. Накази Подільського військового комісара, дислокація збройних сил. – 1921-1922. – 145 арк.

436. Спр. 65. Доповідь про діяльність Подільської губвійськнаради, огляд руху бандитизму та боротьбу з ним, інструкція про вилучення зброї в населення, розпорядження про боротьбу з дезертирами та ін. питання. – 1923. – 156 арк.

437. Спр. 68. Накази губміліції, доповідь про діяльність 24-ї стрілецької дивізії, списки особового складу окрземвідділів; листування з периферією про заходи боротьби з контрабандою, ухилянням від призову в Червону армію та ін. питання. – 1923. – 255 арк.

438. Спр. 83. Бюлетені секретно-інформаційного відділу РНК УСРР; оперативні зведення про рух і боротьбу з бандитизмом на території Подільської губернії. – 1921-1922. – 654 арк.

439. Спр. 84. Оперативні зведення губдільниці Поділля, відомості про боротьбу з бандитизмом. – 1922. – 414 арк.

1.5. Державний архів Хмельницької області

Фонд 3. Кам'янець-Подільський окружний комітет КП(б)У

Опис 1

440. Спр. 1. Протоколи I-ї та II-ї окружної партійної конференції, пленумів і звітів про діяльність окружному КП(б)У. – 1923. – 63 арк.

441. Спр. 4. Циркуляри ЦК РКП(б) та Подільського губкому КП(б)У. – 1923. – 321 арк.

442. Спр. 5. Циркуляри ЦК РКП(б) та губкому КП(б)У. – 1923. – 137 арк.

443. Спр. 6. Закриті політичні листи та циркуляри ЦК і губкому КП(б)У. Протоколи окружної військової наради та військових нарад частин особливого призначення (ЧОП), доповіді та висновки уповноваженого губерньської контрольної комісії з персональних справ, інформаційні повідомлення та листування з органами ДПУ. – 1923-1924. – 78 арк.

444. Спр. 7. Протоколи IX-ї Подільської губпартконференції, пленуму, бюро та робочої трійки губкому КП(б)У за участі т. Затонського, протокол засідання бюро за участі т. т. Фрунзе М. В., Мануїльського Д. З. від 4 грудня 1923 р. – 1923. – 97 арк.

445. Спр. 8. Річний звіт Подільського губкому КП(б)У за час з IX-ї Подільської губернської партійної конференції до 31 грудня 1923 р. – 1924. – 58 арк.

446. Спр. 9. Листування з Подільським губкомом КП(б)У з питань поточного керівництва. – 1923. – 166 арк.

447. Спр. 10. Звіти Подільському губкому КП(б)У про роботу окружкому та його відділів. – 1923. – 110 арк.

448. Спр. 12. Зведення особливого оповіщення інформаційного підвідділу Ради Народних Комісарів СРСР про політичний і економічний стан губерній України. – 1923. – 16 арк.

449. Спр. 13. Протоколи Подільської губернської та Кам'янець-Подільської окружної військової наради, доповіді окружних комісій з викачування зброї, листування з парторганами, органами ДПУ та військовими установами із спеціальних питань. – 1923. – 26 арк.

450. Спр. 14. Накази начальника гарнізону м. Кам'янця-Подільського – 1923. – 26 арк.

451. Спр. 15. Листування з командиром частини особливого призначення (ЧОП) і окружним військовим комісаром з військових питань. – 1923. – 21 арк.

452. Спр. 22. Доповідні записки інструкторів про обстеження районних комітетів і осередків КП(б)У. – 1923. – 63 арк.

453. Спр. 23. Протоколи конференцій, пленумів і бюро окружкомів КП(б)У Поділля. Інформаційне зведення Вінницького окружкому КП(б)У, засідань бюро Гайсинського, Могилів-Подольського, Вінницького окружкомів. – 1923. – 269 арк.

454. Спр. 26. Доповідні записки прикріплених комуністів про роботу на селі (характеристики на секретарів осередків). – 1923. – 165 арк.

455. Спр. 37. Протоколи партійних зборів і засідань партосередків конвойної роти та прикордонзагону. – 1923-1924. – 51 арк.

456. Спр. 38. Протоколи безпартійних конференцій і зборів. – 1923. – 54 арк.

457. Спр. 39. Протоколи засідань колегії та бюро Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти. – 1923. – 109 арк.

458. Спр. 40. Протоколи засідань радянських, громадських організацій і інформаційні матеріали про їхню діяльність. – 1923. – 29 арк.

459. Спр. 42. Протокол зборів комісії з вибіркового обстеження комітетів незаможних селян і анкети з обстеження. – 1923. – 37 арк.

460. Спр. 43. Звітні доповіді та інші інформаційні матеріали радянських і громадських установ і організацій, цукрових заводів і цукрових комбінатів, тресту “Дунсукно” та інших міськкомбінатів. – 1923-1924. – 100 арк.

461. Спр. 44. Інформаційні доповіді, звіти, зведення радянських і господарських організацій і цукрових заводів. – 1923. – 129 арк.

462. Спр. 45. Доповідні записки радянських і господарських організацій про їхню роботу та протоколи засідань цих організацій. – 1923. – 18 арк.

463. Спр. 46. Листування з земельними органами про створення перших колгоспів і комун у Кам'янець-Подільській окрузі. – 1923. – 21 арк.

464. Спр. 47. Директивні вказівки ЦК РКП(б). Списки комуністів, які раніше перебували в інших партіях, листування з органами ДПУ та військкоматом з обліку комуністів. – 1923. – 46 арк.

465. Спр. 51. Листування з губкомом КП(б)У та вищими навчальними закладами з обліку студентів-комуністів і комсомольців. Списки студентів вузів. – 1923. – 68 арк.

466. Спр. 83. Протоколи III-ї окружної партконференції, пленумів, зборів та активу окружному КП(б)У. – 1924. – 56 арк.

467. Спр. 84. Протоколи засідань бюро окружному КП(б)У. – 1924. – 179 арк.

468. Спр. 88. Інформаційні звіти про роботу окружному КП(б)У, матеріали про стан округи. – 1924. – 217 арк.

469. Спр. 90. Державні інформаційні зведення Кам'янець-Подільського прикордонзагону ДПУ про політичний і господарський стан округи, про настрої серед населення та ін. – 1924. – 65 арк.

470. Спр. 127. Звіти про роботу Кам'янець-Подільського окружкому КП(б)У та первинних організацій округи. – 1925. – 115 арк.

471. Спр. 176. Звіти про роботу Кам'янець-Подільської окружної організації КП(б)У. – 1926. – 57 арк.

472. Спр. 245. Протоколи VIII-й окружної партконференції. – 1928. – 31 арк.

Фонд 301. Проскурівський окружний комітет КП(б)У

Опис 1

473. Спр. 1. Звіт Проскурівського окрпарткому V-й окружній партійній конференції. – 1923. – 28 арк.

474. Спр. 2. Протоколи засідань пленумів і бюро окружкому, нарад секретарів міських осередків та додатки до них. – 1923. – 167 арк.

475. Спр. 3. Протоколи засідань робочої трійки парткому, інструкторської колегії відповідальних працівників спільно з секретарями осередків. Інформзведення про роботу окрпарткому. – 1923. – 48 арк.

476. Спр. 4. Протоколи VI-ї конференції та пленумів окружкому. – 1924. – 130 арк.

477. Спр. 7. Звіт окружкому за період робіт з квітня 1923 р. до лютого 1924 р. – 1924. – 36 арк.

478. Спр. 8. Протоколи засідань агітаційно-пропагандистської, організаційно-інструкторської колегії окружкому, бюро осередків м. Проскурова, працівників цукрової промисловості округи. Звіт про роботу окружкому за січень-лютий, травень-червень 1924 р. – 1924. – 119 арк.

479. Спр. 10. Протоколи 8-ї окружної партконференції та додатки до нього, пленумів окружкому КП(б)У. – 1925. – 103 арк.

480. Спр. 13. Протоколи засідань колегії агітпропаганди і звіт євсекції при ЦК РКП за період роботи з XIII до XIV партз'їзду. – 1925. – 64 арк.

481. Спр. 15. Резолюції до звіту Польбюро ЦК ВКП(б). – 1925. – 14 арк.

482. Спр. 16. Звіт окружкому на ІХ партконференції Проскурівщини і резолюції до нього. – 1926. – 89 арк.

483. Спр. 17. Протоколи № № II-IV пленумів окружкому і резолюцій до них. – 1926. – 123 арк.

484. Спр. 23. Доповідь про обстеження окружної парторганізації КП(б)У та пропозиції по ній. – 1925-1926. – 20 арк.

485. Спр. 38. Директиви ЦК КП(б)У з організаційно-пропагандистських питань. Положення про партійну освіту в прикордонній охороні ДПУ УСРР. – 1926. – 131 арк.

486. Спр. 41. Протоколи засідань польбюро округи, II окружної наради райпольуповноважених. Лист редактора газети “Серп” польською мовою. – 1926-1927. – 19 арк.

487. Спр. 43. Протоколи засідань колегії жінвідділу, окружних нарад районних організаторів жінок. – 1925-1926. – 82 арк.

488. Спр. 44. Протокол Х окружної партконференції та додатки до нього. Постанова конференції про стан і перспективи економічного розвитку округи. – 1927. – 140 арк.

489. Спр. 55. Доповідні записки, листування з парторганізаціями з кадрових та організаційних питань. – 1926-1927. – 175 арк.

490. Спр. 56. Політичні листи в ЦК КП(б)У про стан в окрузі, про перевибори в сільрадах. – 1927-1928. – 39 арк.

491. Спр. 61. Інформації осередків КП(б)У з питань партосвіти. Відомості про розкуркулення в розрізі районів округи. – 1926-1930. – 98 арк.

492. Спр. 62. Протоколи засідань бюро, доповіді та політичні листи Кузьминського райкому КП(б)У з питань перевиборів у сільські ради. Відомості про українізацію членів Кузьминського райкому партії. – 1926-1927. – 123 арк.

493. Спр. 63. Політичні листи і звіти Проскурівського райкому КП(б)У про настрої різних верств населення. – 1926-1927. – 40 арк.

494. Спр. 93. Протоколи VI з'їзду, пленумів президії профспілок округи і додатки до них. – 1927. – 187 арк.

495. Спр. 100. Протоколи нарад селян-комуністів округи. Акти обстеження господарств сільських комуністів. – 1927. – 72 арк.

496. Спр. 101. Протоколи нарад секретарів партосередків м. Проскурів, Кузьминського, Ярмолинецького районів, наради комуністів та комсомольців-поляків Фельштинського району. – 1927. – 39 арк.

497. Спр. 113. Характеристики на членів КП(б)У. – 1927. – 118 арк.

498. Спр. 121. Протокол наради пропагандистів округи; вказівки райкомам з питань політичного та антирелігійного виховання серед населення. – 1926-1927. – 106 арк.

499. Спр. 122. Протоколи агітаційно-пропагандистських нарад окружкому. – 1927. – 17 арк.

500. Спр. 123. Циркуляри та керівні матеріали політвідділу управління прикордонної охорони ДПУ УСРР з питань агітації та пропаганди. – 1927. – 123 арк.

501. Спр. 128. Директиви ЦК і окружкому КП(б)У й листування з парторганізаціями про роботу серед трудящих-поляків. – 1927. – 25 арк.

502. Спр. 129. Резолюція про підсумки низової партосвіти серед поляків. Коментарі ЦК ВКП(б) до декларації ініціативної групи ксьондзів про відмову від контрреволюційної роботи. Документи польською мовою. – 1927. – 54 арк.

503. Спр. 130. Протоколи засідань польбюро окружного та районних комітетів КП(б)У. Політінформації райкомів і звіти про роботу серед польнаселення округи. – 1927. – 130 арк.

504. Спр. 131. Протоколи засідань головного бюро, пленуму центрального бюро евсекції ВКП(б) і додатків до них. Документи єврейською мовою. – 1927. – 159 арк.

505. Спр. 132. Протоколи засідань головбюро ЦК КП(б)У та деяких районних евсекцій і додатки до них. Документи єврейською мовою. – 1926-1927. – 165 арк.

506. Спр. 136. Акт обстеження колективу ім. Лекерта в с. Федурки Волочиського району. Документи єврейською мовою. – 1927. – 60 арк.

507. Спр. 138. Директиви окружному КП(б)У по роботі серед жінок. – 1927. – 54 арк.

508. Спр. 139. Директиви та резолюції пленумів та нарад окружному КП(б)У, відомості про роботі серед жінок в організаціях м. Проскурова. – 1927. – 48 арк.

509. Спр. 140. Директиви окружному КП(б)У з питань роботи серед жінок. – 1927. – 16 арк.

510. Спр. 141. Протокол I окружного та районних з'їздів жінок, конференцій, нарад робітниць і селянок. – 1927. – 102 арк.

511. Спр. 142. Протоколи нарад районних жіночих організаторів і додатки до них. – 1926-1927. – 20 арк.

512. Спр. 144. Статистичний звіт і відомості про роботу жіночих делегатських зборів. – 1927. – 48 арк.

513. Спр. 146. Протоколи закритих засідань бюро окружному. – 1928. – 53 арк.

514. Спр. 152. Інформації про масовий антирадянський виступ жінок у с. Галузинці, про політико-економічний стан прикордонних ділянок. Спецзведення про хлібозаготівлю, інформація про хід будівництва електростанції в м. Проскурів. – 1928. – 85 арк.

515. Спр. 153. Доповідні записки, інформації окружного ДПУ про політичний стан та настрої населення в окрузі. – 1926-1928. – 69 арк.

516. Спр. 155. Листування з ЦК та райкома КП(б)У про хлібозаготівлю, про хворобливі явища в парторганізаціях. – 1928. – 42 арк.

517. Спр. 195. Інформаційний бюлетень № 1 Проскурівського окрпарткому “Парткерівництво перевиборами рад і участь бідноти та батраків” станом на 1 грудня 1928 р. – 1928. – 5 арк.

Фонд 336. Кам'янецький повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Хмельницький (1920-1923)

Опис 1

518. Спр. 2. Книга протоколів повітового виконкому за 1921 – 1921 р. – 33 арк.

519. Спр. 3. Протоколи засідань президії повітового виконкому за 1921-1922 рр. – 1921-1922. – 51 арк.

520. Спр. 6. Обов'язкові постанови та накази повітового виконкому (по відділу комунального господарства) за 1922 р. – 1922. – 40 арк.

521. Спр. 7. Обов'язкові постанови та накази президії повітового виконкому за 1922 р. 1922. – 35 арк.

522. Спр. 10. Книга протоколів повітового виконкому за 1922 р. – 1922-1923. – 178 арк.

523. Спр. 32. Матеріали 3-го повітового з'їзду рад (протоколи, тези до доповідей, доповідні записки, списки). – 1921. – 14 арк.

524. Спр. 38. Накази військам гарнізону м. Кам'янця-Подільського, доповіді, протоколи допиту, листування з військовими частинами про боротьбу з бандитизмом, про охорону державного кордону. – 1921. – 29 арк.

525. Спр. 48. Матеріали про вибори волосного виконкому та сільських рад Куявської волості (протоколи, списки). – 1921. – 223 арк.

526. Спр. 81. Постанови, накази, циркуляри та інструкції Подільського губерньського виконкому. – 1922-1923. – 164 арк.

527. Спр. 102. Протоколи IV повітового з'їзду комітетів незаможних селян, мандати та списки делегатів з'їзду. – 1922. – 438 арк.

528. Спр. 105. Протоколи засідань волосних виконкомів за 1922 р. (копії). – 1922. – 34 арк.

529. Спр. 124. Накази, циркуляри та розпорядження повітового виконкому та його відділів волосним виконкомам повіту. – 1921-1922. – 205 арк.

530. Спр. 126. Накази повітового виконкому та комісії по боротьбі з дезертирством, доповідь про діяльність завідувачів столами при відділі

управління за січень-лютий 1922 р., анкети та списки іноземних підданих, які проживають на території повіту. – 1920-1922. 77 арк.

531. Спр. 135. Опитувальні листи про політичний і господарський стан волостей повіту. – 1921-1922. – 135 арк.

532. Спр. 165. Звіти та зведення про проведення сільськогосподарських робіт та про збір коштів на допомогу голодуючим по повіту за серпень-жовтень 1922 р. – 1922. – 12 арк.

533. Спр. 260. Декрет ВУЦВК, накази, циркуляри, телеграми губерньської та повітової комісії допомоги голодуючим, про збір коштів на допомогу голодуючим. – 1921-1922. - 115 арк.

Опис 3

534. Спр. 6. Копія наказу міліції республіки УСРР про очищення апарату міліції від злочинців, копія витягу з наказу начальника головної робітничо-селянської міліції про створення комісії з чистки міліції, протоколи засідань її; акт обстеження роботи повітової радянської міліції, оперативні зведення. – 1922. – 159. Арк.

Фонд 337. Кам'янецький окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1923-1930)

Опис 1

535. Спр. 4. Інструкції, циркуляри, витяги з протоколів засідань Наркоматі внутрішніх справ УСРР, губерньського та окружного виконкомів про порядок проведення адміністративно-територіального поділу в окрузі, про компетенції та обов'язки оргінструкторських відділів окрвиконкому, про врегулювання робочого дня на підприємствах і майстернях м. Кам'янця-Подільського, місячні звіти губвиконкому, відділів окрвиконкому та документи з інших питань. – 1923-1924. – 323 арк.

536. Спр. 5. Постанови, циркуляри, розпорядження та інструкції НКВС. – 1922-1923. – 10 арк.

537. Спр. 6. Постанови, циркуляри, розпорядження Подільського губвиконкому. Відомості з районування. – 1922-1923. – 287 арк.

538. Спр. 7. Протоколи засідань Подільського губвиконкому та губекнаради. – 1923. – 8 арк.

539. Спр. 8. Протоколи засідань президії губвиконкому. – 1922-1923 – 114 арк.

540. Спр. 10. Матеріали 1-го окружного з'їзду рад (протоколи, доповіді, звіти, питання делегатів). – 1923-1924. – 631 арк.

541. Спр. 11. Протоколи засідань президії окрвиконкому. – 1923. – 110 арк.

542. Спр. 52. Протоколи засідань пленуму окрвиконкому від 25-26 грудня 1923 р. – 1923. – 20 арк.

543. Спр. 53. Матеріали до протоколу від 27 грудня 1923 р. 1923. – 4 арк.

544. Спр. 54. Книга протоколів засідань президії окрвиконкому. – 1923. – 201 арк.

545. Спр. 57. Книга наказів і обов'язкових постанов окрвиконкому. – 1923. – 179 арк.

546. Спр. 69. Доповіді про роботу відділів окрвиконкому. – 1923. – 354 арк.

547. Спр. 70. Місячні доповіді про роботу окрвиконкому. 1923. – 165 арк.

548. Спр. 71. 7- і 14-денні інформаційні зведення виконкому про політичний, економічний, культурний стан округи та з інших питань. – 1923. – 171 арк.

549. Спр. 72. Відомості про економічний стан сільрад, про кількість населення та склад членів сільрад округи. – 1923. – 216 арк.

550. Спр. 77. Протоколи розширених пленумів окружного виконкому, засідань податкової комісії, відомості ДОПРУ та інші. – 1923-1924. – 40 арк.

551. Спр. 78. Протоколи нарад секретарів райвиконкомів. – 1923. – 5 арк.

552. Спр. 80. Протокол засідання комісії допомоги демобілізованим червоноармійцям про розгляд заяв демобілізованих про надання їм допомоги, списки службовців окружних установ. – 1923-1924. – 89 арк.

553. Спр. 81. Протоколи засідань комісії з надання допомоги демобілізованим червоноармійцям. – 1923. – 6 арк.

554. Спр. 85. Накази по гарнізону м. Кам'янця-Подільського, окрвійськкомату, положення про уповноважених українського товариства Червоного Хреста, протоколи засідань президії окрвиконкому, окружного відділу лісового господарства, листування з установами та організаціями округи. – 1923. – 726 арк.

555. Спр. 86. Інформація про політичний стан округи з 15 квітня до 2 травня 1923 р., акти ревізійних обстежень волвиконкому, штатний розпис повітового виконкому, плани роботи відділів окрвиконкому та райвиконкому, листування з губвиконкомом і документи з інших питань. – 1923. – 661 арк.

556. Спр. 89. Протоколи районних з'їздів рад і зборів громадян сіл округи. – 1923. – 198 арк.

557. Спр. 90. Протоколи районних безпартійних конференцій. – 1923-1924. – 93 арк.

558. Спр. 95. Протоколи засідань Віньковецького райвиконкому, засідань сільрад і зборів громадян сіл району. – 1923. – 353 арк.

559. Спр. 99. Протоколи засідань президії Жванецького райвиконкому, протоколи безпартійних конференцій сільрад району. – 1923. – 169 арк.

560. Спр. 100. Протоколи засідань президії Жванецького райвиконкому, протоколи зборів громадян сіл району. – 1923. – 242 арк.

561. Спр. 108. Протоколи засідань президії Новоушицького райвиконкому, протоколи сільрад району. – 1923-1924. - 240 арк.

562. Спр. 113. Протоколи засідань президії Чемеровецького райвиконкому, доповіді, протоколи сільрад і загальних зборів громадян сіл району. – 1923-1924. – 614 арк.

563. Спр. 114. Донесення райвиконкомів про проведення безпартійних конференцій, відомості про кількість населення по селах району, анкети райвиконкомів про політичне становище в районах, про їхню роботу з інших питань. – 1923. – 157 арк.

564. Спр. 115. Протокол з'їзду начальників райміліції округи, накази по окружному управлінню карного розшуку, інформації, доповіді управління про його особовий склад. – 1923. – 236 арк.

565. Спр. 117. Протоколи конференцій голів сільрад, засідань президії та пленумів Грушського волвиконкому та звіт про його роботу за 1922 р. – 1923. – 33 арк.

566. Спр. 135. Інструкція, циркуляри, накази Подільського губвиконкому, листування с ним з питань проведення районування губернії; штатний розпис виконкому та його відділів. – 1923. – 61 арк.

567. Спр. 140. Матеріали з ліквідації Новоушицького повіту (інструкції, акти, описи, кошториси, відомості на зарплату). – 1923. – 254 арк.

568. Спр. 142. Про позбавлення громадянських прав. – 1923-1924. – 59 арк.

569. Спр. 143. Переписка з окрпрокурором. – 1923-1924. – 96 арк.

570. Спр. 144. Вказівки губвиконкому про притягнення до відповідальності осіб, винних у відкритті приватних синагог, і своєчасне подання звітів. – 1923. – 3 арк.

571. Спр. 145. Матеріали з чистки та скорочення штатів установ м. Кам'янця (протоколи, анкети, списки). – 1923. – 41 арк.

572. Спр. 154. Протоколи засідань окружної виборчої комісії. – 1923. – 10 арк.

573. Спр. 155. Матеріали про вибори в місцеві ради. – 1923. – 112 арк.

574. Спр. 157. Доповіді вповноважених з проведення виборів у ради про проведення перевиборів до рад по районах округи. – 1923. – 32 арк.

575. Спр. 161. Анкети делегатів повітового та окружного з'їздів рад. – 1922-1923. – 703 арк.

576. Спр. 165. Анкети на голів сільрад Жванецького району з відомостями про економічний і культурний стан сіл. 1923. – 36 арк.

577. Спр. 166. Анкети на голів сільрад Дунаєвецького району з відомостями про економічний і культурний стан сіл. – 1923. – 47 арк.

578. Спр. 186. Накази по управлінню карного розшуку, анкети співробітників продовольчого комітету, райспілки, заготівельної контори, автобіографії голів сільрад. – 1921-1923 – 79 арк.

579. Спр. 201. Постанови, циркуляри Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету про дисциплінарні стягнення за порушення службової дисципліни в радянських установах, про реєстрацію торгових підприємств районів, про боротьбу з самогонварінням та пияцтвом, про сприяння адміністративним органам у справі охорони громадського порядку та ін. – 1921–1924. – 440 арк.

580. Спр. 202. Обов'язкові постанови та накази повітового та окружного виконавчих комітетів за 1922-1923 рр. – 1922-1923. – 131 арк.

581. Спр. 207. Протокол з'їзду начальників районних міліцій округи, про роботу міліції, відомості про витрати окружної міліції за 1922-1923 рр. – 1923–1924. – 236 арк.

582. Спр. 219. Накази окрвиконкому по відділу управління та ДПУ. – 1923. – 32 арк.

583. Спр. 228. Звіти про діяльність районних ЗАГСів. – 1923. – 430 арк.

584. Спр. 247. Протоколи засідань Губкомісії з ліквідації наслідків голоду, губвиконкому, волвиконкому, зборів громадян сіл округи. – 1923. – 116 арк.

585. Спр. 248. Протоколи засідань окружної комісії з ліквідації наслідків голоду. – 1923. – 3 арк.

586. Спр. 251. Матеріали про використання продуктів “Ара” (Американської адміністрації допомоги), накладна на продукти, звіти, доручення. – 1923. – 259 арк.

587. Спр. 251“Б”. Список неврожайних районів країни та голодбіженців у районах округи. – 1923. – 119 арк.

588. Спр. 267. Відомості про надання шефської допомоги частинам Червоної армії в окрузі. – 1923. – 142 арк.

589. Спр. 286. Протоколи засідань президії окрвиконкому. – 1923. – 96 арк.

590. Спр. 290. Протоколи засідань президії окрвиконкому від 14 січня 1924 года. – 1924. – 5 арк.

591. Спр. 292. Протоколи засідань президії окрвиконкому від 7 лютого 1924 р. і матеріали до нього. – 1924. – 187 арк.

592. Спр. 345. Протоколи з'їздів земельних працівників округи, засідань комісії з проведення протесту проти імперіалістичної війни, наради окружного профбюро про спеціалізацію профшкіл і технікумів, доповідь окружної міжвідомчої комісії з обстеження прикордонної смуги, списки агробаз, зразкових полів, комун, колгоспів та інші документи з питань військової підготовки, стану охорони здоров'я та промисловості в окрузі. – 1924. – 969 арк.

593. Спр. 346. Наказ по гарнізону м. Кам'янця-Подільського про проведення траурної процесії під час похорони В. І. Леніна, доповідь окружної інспектури народної освіти про її роботу, листування з відділом окрвиконкому. – 1924. – 1018 арк.

594. Спр. 349. Доповідь, акт окружної міжвідомчої комісії з обстеження 4-метрової прикордонсмуги за 1924 р. – 1924. – 3 арк.

595. Спр. 350. Листування з прокурором про порушення державними установами радянських законів. – 1924-1925. – 124 арк.

596. Спр. 354. Резолюція 2-го з'їзду рад округи та тези, доповіді про способи підняття сільського господарства округи, листування з установами округи. – 1925-1926. – 1097 арк.

597. Спр. 436. Ревізійний реєстр секретаріату окрвиконкому. 1925 р. – 1925. – 157 арк.

598. Спр. 444. Протоколи засідань президії окрвиконкому за 1926 р. – 1925. – 229 арк.

599. Спр. 508-А. Протоколи VIII (IV) з'їзду рад округи. – 1927. – 62 арк.

600. Спр. 558. Матеріали про вербування добровольців у навчальні військові заклади (розпорядження, листування, списки). – 1927-1929 – 422 арк.

601. Спр. 639. Звіт єврейського уповноваженого при Купинському райвиконкомі за січень-березень 1928 р. – 1928. – 90 арк.

602. Спр. 718. Характеристика гончарної справи в Україні, доповідь окрколгоспсоюзу про будівництво та відкриття машинно-тракторної станції в окрузі, документи з інших питань. – 1929. – 305 арк.

603. Спр. 721. Звіт виконкому про економічний стан округи. – 1929. – 3 арк.

Опис 2

604. Спр. 2. Книга наказів Кам'янецького окружного виконавчого комітету за 1922-1923 р. – 1922-1923. – 62 арк.

605. Спр. 3. Книга наказів по відділу управління Кам'янецького повітвиконкому та окрвиконкому з 2 січня 1923 р. до 9 квітня 1924 р. – 1923-1924. – 65 арк.

606. Спр. 7. Матеріали та листування про особовий склад відділу управління. – 1923. – 66 арк.

607. Спр. 12. Послужні списки персоналу Інституту народної освіти. – 1923-1924. – 349 арк.

608. Спр. 23. Анкети працівників окружного відділу народної освіти. – 1923-1924. – 47 арк.

609. Спр. 24. Список працівників окружного відділу карного розшуку. – 1923. – 48 арк.

610. Спр. 66. Анкети і список співробітників Зіньківського райвиконкому. – 1924. – 13 арк.

611. Спр. 67. Анкети і список співробітників Калюського райвиконкому. – 1924. – 14 арк.

612. Спр. 89. Накази по ОВК, окрвідділам. – 1926-1927. – 860 арк.

613. Спр. 90. Листування інструктивного характеру з РВК та окр. відділами та інструкції ОВК по обліку персонального складу РВК та сельрад. – 1926. – 53 арк.

614. Спр. 105. Накази по окрвиконкому. – 1928. – 481 арк.

615. Спр. 111. Матеріали по обліку складу райвиконкомів. – 1929. – 327 арк.

Опис 3

616. Спр. 1. Автобіографії членів сільрад по Кам'янецькому повіту. – 1923. – 22 арк.

617. Спр. 3. Анкети, характеристики, компрометуючі матеріали, списки співробітників Довжоцького райвиконкому. – 1924. – 55 арк.

618. Спр. 6. Анкети службовців окружного сільськогосподарського кооперативного союзу, списки, анкети, характеристики та ін. – 1924 – 128 арк.

619. Спр. 7. Агентзведення про службовців Кам'янецької окружної контори державного страхування, списки, анкети її службовців, протокол засідання атестаційної комісії. – 1924. – 53 арк.

620. Спр. 25. Розпорядження уповноваженого Наркомторгу про виконання плану хлібозаготівель. – 1928. – 1 арк.

Фонд 337 сч. Кам'янецький округовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1923-1930)

Опис 3

621. Спр. 10. Списки осіб, позбавлених виборчих прав, по районах, сільрадах і м. Кам'янцю-Подільському. – 1924. – 227 арк.

622. Спр. 10 а. Списки осіб, позбавлених виборчих прав, по районах, сільрадах і м. Кам'янцю-Подільському. – 1924. – 216 арк.

623. Спр. 13. Алфавітна книга реєстрації осіб, позбавлених виборчих прав, по районах, сільрадах, м. Кам'янцю-Подільському та окрузі 1925-1927 рр. – 1925-1927. – 100 арк.

624. Спр. 22. Листування з Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом; витяги з протоколів засідань президії окрвиконкому з питань відновлення виборчих прав. Заяви громадян про відновлення виборчих прав, анкети та інше. – 1927-1928. – 661 арк.

625. Спр. 23. Листування з Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом, Кам'янець-Подільським міським комітетом, виборчими комісіями та іншими установами про відновлення у виборчих правах громадян, їхні списки, заяви, анкети та інше. – 1927-1929. – 1109 арк.

626. Спр. 24. Листування з Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом, Кам'янець-Подільським міським комітетом, виборчими комісіями та іншими установами про відновлення у виборчих правах громадян, їхні списки, заяви, анкети та інше. – 1928-1930. – 751 арк.

627. Спр. 26. Листування з Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом; витяги з протоколів засідань президії окрвиконкому з питань відновлення виборчих прав. Заяви громадян про відновлення виборчих прав. Листування з цього питання. Анкети осіб, які подали заяви про відновлення виборчих прав. – 1929-1930. – 1250 арк.

628. Спр. 28. Листування з Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом, звернення до райвиконкомів, виборчих комісій про організацію перевиборної кампанії рад. Протоколи засідань президії окрвиконкому, план виборчої комісії та інше. – 1929. – 99 арк.

Фонд 766. Шепетівський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1923-1930)

629. Спр. 2. Списки осіб, позбавлених виборчих прав, по Шепетівській окрузі. – 1924. – 539 арк.

630. Спр. 14. Списки осіб, позбавлених виборчих прав. – 1926-1927. 86 арк.

631. Спр. 28. Списки осіб, позбавлених виборчих прав, по Старокостянтинівському району Шепетівської округи. – 1927. – 172 арк.

632. Спр. 29. Списки осіб, позбавлених виборчих прав, по Ганнопільському району Шепетівської округи. – 1927. – 99 арк.

633. Спр. 36. Списки осіб, позбавлених виборчих прав, по Полонському району Шепетівської округи. – 1927. – 102 арк.

Фонд 912. Летичівський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1922-1923)

Опис 1

634. Спр. 1. Звіти, протоколи засідань Зіньківського волосного виконавчого комітету. – 1922. – 57 арк.

635. Спр. 3. Матеріали з відділення церкви від держави по Зіньківській волості. – 1922. – 136 арк.

636. Спр. 10. Листування з Зіньківським і Женишковоцьким волвиконкомами з організаційних питань; відомості з вилучення грошей в церквах Женишковоцької волості. – 1923. – 237 арк.

Фонд 926. Проскурівський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1923-1930)

Опис 1

637. Спр. 1. Протоколи засідань окружного виконкому та Фельштинського райвиконкому. – 1923-1924. – 120 арк.

638. Спр. 2. Списки громадян, які отримали дозвіл на виїзд за кордон. – 1923. – 129 арк.

639. Спр. 3. Звіт Проскурівського окружного виконкому за 1924-1925 рр. – 1924-1925. – 1 арк.

640. Спр. 4. Протоколи засідань президії окрвиконкому. – 1924-1925. – 192 арк.

641. Спр. 5. Матеріали про українізацію апарату радянських установ (циркуляри, протоколи, відомості, списки). – 1924. – 332 арк.

642. Спр. 6. Постанова ВУЦВКа та РНК УСРР про роботу комісій сільрад і доповіді про роботу міськрад за 1926 р.– 1926. – 59 арк.

643. Спр. 8. Протоколи засідань президії окрвиконкому та матеріали до нього, статuti та описи майна Проскурівської державної друкарні та Луко-Барського машинно-будівельного заводу. – 1926. – 371 арк.

644. Спр. 9. Матеріали про вибори в національні ради (протоколи зборів, інформації, списки). – 1927. – 152 арк.

645. Спр. 10. Резолюції Всеукраїнської та Всесоюзної нарад про роботу серед національних меншин, доповідь про роботу окружного комітету КП(б У за 1928 р. і інші документи. – 1928. – 130 арк.

646. Спр. 11. Протоколи президії Проскурівського окружного виконавчого комітету та матеріали до них. – 1930–. – 13 арк.

647. Спр. 13. Протоколи засідань Проскурівського окружного виконавчого комітету та матеріали до них. – 1925. – 180 арк.

Опис 1 доп.

648. Спр. 1. Інструкції про порядок проведення виборів рад, протоколи та витяги з протоколів засідань окрвиконкому і ін. – 1924-1925. – 170 арк.

649. Спр. 2. Списки громадян, позбавлених виборчих прав, по селах Волочиського, Михампільського та Старо-Синявського, Чорно-Острівського районів. – 1925-1926.– 281 арк.

650. Спр. 3. Списки громадян, позбавлених виборчих прав, по селах Деражнянського та Летичівського районів. – 1927. – 246 арк.

651. Спр. 4. Списки громадян, позбавлених виборчих прав, по Летичівській сільській раді. – 1927. – 78 арк.

652. Спр. 6. Списки громадян, позбавлених виборчих прав, по Чорно-Острівському району. – 1926. – 97 арк.

653. Спр. 8. Поіменний список осіб, що їх позбавлено виборчого права, по с. Антонівці Чорно-Острівського району Проскурівської округи, складено 18 січня 1927 року. – 1927. – 23 арк.

654. Спр. 10. Список осіб, що їх позбавлено виборчого права, по м. Волочиськ Волочиського району Проскурівської округи, складено січня 10 дня 1927 р. – 1927. – 34арк.

655. Спр. 11. Список осіб, позбавлених прав, по Курницькій сільській раді Волочиського району Проскурівської Округи. – 1927р. – 16 арк.

656. Спр. 16. Поіменний список осіб, що їх позбавлено виборчого права, по селу Літка Старо-Синявського району Проскурівської округи. Складено 1927 січня 18 дня. – 1927. – 17 арк.

657. Спр. 19. Список осіб, позбавлених виборчого права, по сс. Мартинівка і Війтівці Чорно-Острівського району Проскурівської округи Складено 1927. – 1927. – 38 арк.

Фонд 1010. Новоушицький повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Хмельницький (1921-1923)

Опис 1

658. Спр. 6. Протоколи засідань виконавчого комітету за 1921-1922 рр. – 1921-1922. – 92 арк.

659. Спр. 7. Протоколи та витяги з протоколів засідань президії та пленумів повітового виконкому та його відділів за 1921-1922 рр. та матеріали до них. – 1921-1922. – 76 арк.

660. Спр. 15. Постанови повітового виконкому, протоколи засідань президії, пленумів, відділів і комісій повітового виконкому та бюро повітового партійного комітету. – 1922. – 175 арк.

661. Спр. 19. Протоколи засідань президії та пленумів повітового виконкому за 1922 р. – 1922. – 300 арк.

662. Спр. 112. Протоколи повітових з'їздів ревкомів і комітетів незаможних селян, протоколи засідань і доповіді про роботу ревкому та виконкому, накази політвідділу н-ської дивізії про призначення ревкому. – 1920-1922. – 286 арк.

663. Спр. 113. Протокол 3-го повітового з'їзду рад, доповіді про організацію та роботу повітових ревкому, відділу управління, військової та економічної наради, повідомлення волвиконкомів про наявність шкіл, бібліотек, клубів, протоколи волосного з'їзду комітетів незаможних селян і загальних зборів громадян Калюської волості з організації комітетів незаможних селян, списки секретарів і голів КНС Калюської, Кусиковецької та Мукарівської волостей. – 1920–1922. 206 арк.

664. Спр. 246. Договори релігійних громад сіл повіту з уповноваженим повітового виконкому про прийняття в безоплатне та безстрокове користування церковних будівель, описи майна церков. – 1922. – 166 арк.

665. Спр. 351. Доповіді та звіти про діяльність повітового виконкому та його відділів за 1922 р. – 1922. – 607 арк.

Фонд 1386. Полонський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Волинської губернії, м. Хмельницький (1921-1923)

666. Спр. 2. Бюлетень інформаційно-статистичного підвідділу Волинського губвиконкому та доповіді про діяльність повітових виконкомів. – 1921-1922. 94 арк.

667. Спр. 7. Накази, постанови повітового виконкому. – 1922. – 108 арк.

668. Спр. 8. Накази повітового виконкому. – 1922. – 33 арк.

669. Спр. 11. Протоколи розширених пленумів, з'їздів рад, нарад волвиконкомів, сільських рад і КНС. – 1922-1923. – 33 арк.

670. Спр. 12. Протоколи засідань волосних виконкомів. – 1922-1923. – 138 арк.

671. Спр. 18. Доповіді та відомості про діяльність волвиконкомів і радянське будівництво в повіті. – 1922. – 166 арк.

Фонд 4133. Старокостянтинівський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Волинської губернії, м. Хмельницький (1922-1923)

Опис 1

672. Спр. 2. Протоколи засідань комісії із вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим. – 1922. – 3 арк.

673. Спр. 3. Протоколи засідань Волочиської волосної комісії допомоги голодуючим, листування з волосними установами про збір допомоги голодуючим. – 1922-1922. – 96 арк.

674. Спр. 4. Протоколи загальних зборів громадян сіл Купельської волості та листування з волосним виконкомом про збір продуктів на допомогу голодуючим. – 1922-1922. – 73 арк.

675. Спр. 17. Доповіді, звіти про роботу повітової комісії з ліквідації наслідків голоду. – 1923. – 29 арк.

1.Опубліковані документи

676. Скарубский М. Законы о труде рабочей молодежи / М. Скарубский, Н. Коптев, П. Черновол / Под ред. и предисловием Е. Г. Горбачева – Х.: Из-во “Пролетарий”, 1925. – 152 с.

677. Біографії римо-католицьких священиків, репресованих радянською владою // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ – 2003. – № 2. – С. 374-438.

678. Бюджет района (1923/1924 – 1924/1925 г.) – Х.: Изд. Наркомфина, 1925. – 198 с.

679. Бюлетень X Подольской Губернской Конференции КП(б)У 6-7 мая 1924. – № 1. – 31 с.

680. Бюлетень X Подольской Губернской Конференции КП(б)У 8-9 мая 1924. – № 2. – 21 с.

681. Бюлетень X Подольской Губернской Конференции КП(б)У 8-9 мая 1924. – № 3. – 13 с.

682. Відчит Могилів-Подільського окружного партійного комітету 12-й окрпартконференції 4-го груд. 1928 р. – Могилів-Подільський: Видання ОПК, 1928. – 34 с.

683. Відчит про роботу Вінницького окружного комітету КП(б)У. (жовт. 1925 р. – жовт. 1926 р.) – Вінниця: Державна друкарня ім. Леніна. Окрліт 1001, 1926. – 47 с.

684. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Т. XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи – М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928 – 472 с.

685. II Вінницький Повітовий З'їзд Рад. Резолюція по земельному питанню // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 27 (102). – 8 лют. – С. 1-2.

686. II Вінницький Повітовий З'їзд Рад. Резолюція по боротьбі з бандітизмом // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 28 (103). – 9 лют. – С. 1.

687. III Губернский съезд Советов Подолии // Известия. Орган Подольск. губерnsk. комитета КП(б)У, Подольск. исполн. комитета и губпрофсовета – 1922. – № 270 (628). – 4 дек. – С. 1-2.

688. Год борьбы с голодом. 1921–1922. Через делегатов VII-го Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся. Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе – Харьков, 1923. – 166 с.

689. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Збірник документів та матеріалів / Обласна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” (голова І С. Гамрецький, заступники В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін./ Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко – Вінниця, ДП “ДКФ”, 2007. – 704 с.

690. Декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 11 квітня 1922 р. “Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922–1923 рік” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-релянського уряду України – 1922. – № 17. – Ст. 276

691. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.) [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // <http://sb7878.ucoz.ru/publ/67-1-0-82>.

692. Короткий огляд роботи Вінницької Округної Організації КП(б)У за час від 7-ої до 8-ої Округної конференції та чергові завдання партійного будівництва – Вінниця: Видання ОПК, 1928. – 34 с.

693. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції “згори”. 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; [упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко] – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 528 с.

694. Обов’язкова постанова Могилівського окрвиконкому № 13 від 15-го березня 1925 р. // Офіційний бюлетень округного комітету КП(б)У, округного виконавчого комітету та округної ради профспілок Могилівщини – 1925. – Ч. 4. – 20 березня. – С. 1.

695. Об экономической политике. Резолюция X Всероссийской конференции РКП(б) 26–28 мая 1921 г. / Всесоюзная Коммунистическая партия(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК [Под ред. В. В. Адоратского, А. Н. Поскребышева, М. А. Савельева, И. П. Товстухи] – Изд. 5, исправл. и доп.– М.: Политиздат ЦК ВКП(б), 1936. – Ч. 1. – С. 405-407.

696. О налоговой политике в деревне. Резолюция XII съезда РКП(б). / Всесоюзная Коммунистическая партия (б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК [Под ред. В. В. Адоратского, А. Н. Поскребышева, М. А. Савельева, И. П. Товстухи] – Изд. 5, исправл. и доп.– М.: Политиздат ЦК ВКП(б), 1936. – Ч. 1. – С. 498-501.

697. Отчет Проскуровского Окрпаркома за период работы от 4 по 5 окрпартконференции (с марта по 25 ноября 1923 г.) – Проскуров: гос. типография, 1923. – 48 с.

698. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8–11 января 1927 года. Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы – Х.: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. – 230 с.

699. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Збірник документів і матеріалів / [Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та інш.]. – Вінниця, 1957. – 560 с.

700. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / [Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник] – Хмельницький: ХНУ, 2008. – 268 с.

701. Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Української революції (1919-1921) і повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921-1924): збірник документів та матеріалів / [упоряд.: Байдич В.Г., Завальнюк О.М., Олійник Ю.В., Галатир В.В., Павлунішена Т. Д.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. – 536 с. (серія: «Праці Державного архіву Хмельницької області»: вип. 12).

702. Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року / [Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник] – Хмельницький: ХМЦНТЕІ, 2010. – 80 с.

703. Постановление № 47 Губкомтруда о борьбе с прогулами. // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 34 (109). – 16 лют. – С. 2.

704. Постановление СНК УСРР от 31 мая 1922 г. “О натуральном налоге на хлеб, картофель и масличные семена” // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины – 1921. – № 10. – Ст. 265.

705. Постанова ВУЦВК від 4 січня 1922 р. “Про націоналізацію земель для цукрової промисловості України” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України – 1922. – № 1. – Ст. 5.

706. Постанова ВУЦВК 8 березня 1922 р. “Про розряди торгових підприємств // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України – 1922. – № 11. – Ст. 187.

707. Постанова ВУЦВК від 10 травня 1922 р. “Про припинення справ, що виникли у зв’язку з розкуркулюванням села” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України – 1922. – № 22. – Ст. 357.

708. Постанова ВУЦВК від 25 жовтня 1922 р. “Про адміністративно-територіальний поділ УСРР та про спрощення Радянського апарату” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України – 1922. – № 45. – Ст. 668.

709. Постанова ВУЦВК від 7 березня 1923 року “Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України – 1923. – №18-19. – Ст. 311.

710. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 19 листопада 1924 р. “Про зміни в адміністративно-територіальному поділі Поділля” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України – 1924. – № 49. – Ст. 295.

711. Постанова ВУЦВК від 10 грудня 1924 р. “Про встановлення точного списку міст і містечок на Поділлі” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України – 1924. – № 52. – Ст. 318.

712. Постанова ВУЦВК від 23 січня 1925 р. “Про доповнення списку міст і містечок на Поділлі” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України – 1925. – № 3. – Ст. 22.

713. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 9 вересня 1925 р. “Про доповнення постанови “Про встановлення точного списку міст і містечок на Поділлі” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України – 1925. – № 68–69. – Ст. 390.

714. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 28 жовтня 1925 р. “Про загальну назву селищ міського типу” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України – 1925. – № 80. – Ст. 417.

715. Постанови ІХ-го округового з'їзду рад робітничих, селянських і червоно-армійських депутатів Вінницької округи 25-29 березня 1927 р. – Вінниця, 1927. – 47 с.

716. Про підсумки робіт 8-ї окружної партійної конференції Вінницької організації КП(б)У. (Матеріали для доповідників) – Вінниця: Видання агітпроп кабінету окрпарткому, 1929. – 74 с.

717. Проскурівська округа. ЦСУ УСРР – Х., 1926. – 58 с. – (Матеріали до опису округ УСРР).

718. Протокол №1 Экономического совещания при Подольском губсовнархозе 5 янв. 1921 г. // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 9 (81). – 15 січ. – С. 6.

719. Радянське будівництво. Порадник для низового робітника на районі та селі. Зі вступною статтею Члена Президії-Секретаря Київського Окрвиконкому В. М. Стойкевича – К.: Газета “Вісти ВУЦВК”, 1926. – 363 с.

720. Районирование СССР. Сборник материалов по районированию с 1917 по 1925 год. Под ред. К. Д. Егорова – М.-Л.: Изд-во “Плановое хозяйство”, 1926. – 295 с.

721. Резолюція 3-ї сесії ВУЦВК VI скликання від 14 квітня 1924 р. “Інструкція про порядок переведення населених пунктів до категорії міських або сільських поселень” // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України – 1924. – № 9. – Ст. 86.

722. Седьмая Губпарконференция КП(б)У // Вісти/Известия. Газета Подгубиконкому, губпарткому КП(б)У, губпрофкому – 1921. – № 260 (335). – 3 дек – С. 2.

723. Сельское хозяйство Украины – Х.: Издательский отдел НКЗ, 1923. – 232 с.

724. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 1. 1918–1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – 864 с.

725. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 2. 1923–1929 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – 1168 с.

726. Социалистическое строительство на Виннитчине: Документы и материалы: (1921–1941) / [Сост. В. Ф. Воловик и др.; редкол.: Г. Я. Буртяк (руководитель) и др.]. – Одесса: Маяк, 1987. – 272 с.

727. Статистика України. Серія II. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1924 р. (Вибірковий перепис селянських господарств) – Х.-К.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925.– Т. III. – Вип. 7. – № 59.

728. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 р. (Вибірковий перепис селянських господарств) – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925. – Т. III. – Вип. 8. – № 69.

729. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки осінніх обслідувань сільського господарства України

в 1925 і 1926 рр. – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929. – Т. III. – Вип. 12. – № 126.

730. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. (Вибірковий перепис селянських господарств) – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – Т. III. – Вип. 10. – № 94.

731. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Попередні підсумки вибіркового обслідування сільського господарства України в 1927 р.– Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. – Т. III. – Вип. 12. – № 107.

732. Статистика України. Серія II. Підсумки осіннього обслідування врожаю в 1927 р.– Х.-К.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929. – Т. III. – Вип. 14. – № 159.

733. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 р. (Вибірковий перепис селянських господарств) – Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929. – Т. III. – Вип. 15. – № 160.

734. Статистика України. Серія XII. Рух цін на Україні в 1927–28 р.– Х.: Держвидав “Господарство України”, 1929. – Т. I. – Вип. 7. – № 179.

735. Тезиси Пленума ЦК КП(б)У об итогах українізації – Минск: Белгосиздат, 1926. – 14 с.

736. Територія та населення Могилів-Подільської округи / Могилів-Подільське окружне статистичне бюро – Могилів-Подільський: Держдрукарня, 1927. – 57 с.

3. Періодична преса

737. Абраменко Розвіємо релігійний чад / Абраменко // Червоний кордон. Орган окружних комітетів КП(б)У, окружних виконавчих комітетів

та окружних рад профспілок Кам'янецьчини, Проскурівщини та Могилівщини – 1928. – № 144 (520). – 18 груд. – С. 6

738. Більше уваги до ліквідації неписьменності // Робітнича газета. Газета Вінницького окружкому КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради й міськради – 1928. – № 3. – 12 лип. – С. 4

739. Більше уваги новому складу рад // Проскурівський пролетар. Міська міжспілкова газета. Орган округової ради та окрфілії професійних спілок Проскурівщини – 1928. - № 3. – груд. – С. 1

740. Борьба с голодом // Вісти / Известия. Газета Подгубиконкому, губпарткому КП(б)У, губпрофкому – 1921. – № 251 (326). – 22 нояб. – С. 1.

741. В атаку на голод // Червоный казак. Орган Политсекретариата Н-го Конного корпуса Червоного казачества имени Всеукраинского Центрального исполнительного к-та. – 1921. – № 31 (80). – 4 дек. – С. 2.

742. В Винницком городском Совете // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 19 (94). – 29 січ. – С. 1.

743. В Губкоме КП(б)У / Вісти / Известия. Газета Подгубиконкому, губпарткому КП(б)У, губпрофкому – 1921. – № 271 (346). – 17 дек. – С. 2.

744. Вести с уездов // Вісти / Известия. Газета Подгубиконкому, губпарткому КП(б)У, губпрофкому – 1921. – № 258 (333). – 1 дек. – С. 2.

745. Вінницький суперфосфатний завод – найкращий в СРСР // Робітнича газета. Газета Вінницького окружкому КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради й міськради – 1928. – № 8. – 18 лип. – С.3.

746. “Власники” без сорому // Вісти Кам'янець-Подільського повітвиконкому рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і повітпарткому КП(б)У – 1922. - № 2 (206). – 18 трав. – С. 4.

747. Выборы в горсовет // Вісти / Известия. Газета Подгубиконкому, губпарткому, КП(б)У, губпрофкому – 1921. – № 250 (325). – 21 нояб. – С. 1.

748. Выборы в Горсовет // Вісти / Известия. Газета Подгубиконкому, губпарткому, КП(б), губпрофкому – 1921. – № 252 (327). – 23 нояб. – С. 1.

749. Вивчаймо Шевченка // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 22 (741). – 11 бер. – С. 3

750. Викриваємо куркульські махінації // Червоний кордон. Орган окружних комітетів КП(б)У, окружних виконкомів та окружних рад профспілок Кам'янецьчини, Проскурівщини та Могилівщини – 1928. – № 144 (520). – 18 груд. – С. 2.

751. VIII Оружна партконференція Кам'янецьчини. Звіт Кам'янецького окрпарткому. Доповідь секретаря ОПК т. Панасенка // Червоний кордон. Орган окружних комітетів КП(б)У, окружних виконавчих комітетів та окружних рад профспілок Кам'янецьчини, Проскурівщини та Могилівщини – 1928. – № 143 б (519). – 16 груд. – С.1-5.

752. Вниманию Погуба // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 16 (91). – 26 січ. – С. 2.

753. Волощенко “Двохтижневик освіти” // Вісти Кам'янець-Под. повітвиконкому рад роб., сель. і червоноарм. депутатів і повітпарткому КП(б)У – 1922. – № 5 (209). – 28 трав. – С. 3.

754. 2-й Съезд Крестьянских депутатов Винницкого уезда // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 23 (98). – 3 лют. – С. 1

755. Второй Съезд Советов Подолии // Вісти/Известия. Газета Подгубиконкому, губпарткому КП(б)У, губпрофкому – 1921. – № 262 (335). – 6 декаб. – С. 1-2.

756. Гейко С. Літа змій, літа зелений... / Сергій Гейко // Україна молода. – 2013. – 26 лютого. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/283/175/10178/>.

757. “Господарник” Розенфлянц // Робітнича газета. Газета Вінницького окружкому КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради й міськради – 1928. – № 1. – 10 лип. – С. 4.

758. Готуймося до сівби // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 32 (107). – 13 лют. – С. 1.

759. Губерніяльний з'їзд молодих робітників цукрової промисловості Поділля // Праця кличе! Видання Подільського губерніяльного відділу Укрроста – 1921. – № 20 (130). – 2 лют. – С.1.

760. Гуцалівщину вирвати з корінням. Справу кол. заст. Голови Шпиківського РВК Гуцала треба переглянути // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 29 (748). – 5 квіт. – С. 3.

761. Гуцалівщину вирвемо з корінням // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 33 (752). – 19 квіт. – С. 3.

762. Давиденко Вакханалія / Давиденко // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 29 (104). – 10 лют. – С. 1.

763. 2-й 3'їзд селянських депутатів Вінницького повіту // Праця кличе! Видання Подільського губерніяльного відділу Укрроста – 1921. – № 21 (131). – 3 лют. – С. 1.

764. Електрифікація Кам'янецького водогону // Вісти Кам'янець-Подільського повітвиконкому рад робіт., сель. і червоноарм. депутатів і повітпарткому КП(б)У – 1922. – № 3 (207). – 23 трав. – С. 4.

765. Єдиний натуральний податок // Вісти Кам'янець-Под. повітвиконкому робіт., сель. і червоноарм. депутатів і повітпарткому КП(б)У – 1922. – № 4 (208). – 25 трав. – С. 1.

766. Єсюнін С. Телеграф, телефон, радіо: перші кроки на Поділлі / Сергій Єсюнін // Є! Поділля – 2010. – 12 лист. – С. 6.

767. Єсюнін С. Провісники волі: до історії українського повстанського руху на Поділлі / Сергій Єсюнін // Є! Поділля – 2011. – 19 серп. – С. 6.

768. Єсюнін С. Шлях від педкурсів до академії / Сергій Єсюнін // Є! Поділля – 2011. – 7 жовт. – С. 6.

769. Життя на місцях. Летичівщина не відстає. (Розмова з делегатом VII Всеукраїнського з'їзду рад з Поділля, тов. Підсухою) // Вісті ВУЦВК. – 1922. – 9 груд. – С. 2.

770. Жінка – головою сільради // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського округових комітетів КП(б)У, округових виконавчих комітетів і округових рад профспілок – 1926. – Ч. 25 (196). – 1 квіт. – С. 2

771. Заводьмо породистих свиней // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 18 (737). – 1 бер. – С. 7.

772. Згуртувались в т-во спільного обробітку землі // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 25 (744). – 22 бер. – С. 7.

773. З'їзд Рад Вінницької Округи // Червоний край. Селянська газета Вінницького окркому КП(б)У й окрвиконкому – 1926. – № 38 (499). – 13 трав. – С. 1-2.

774. З'їзд рад Вінницької округи // Червоний край. Селянська газета Вінницького окркому КП(б)У й окрвиконкому – 1926. – № 39 (500). – 16 трав. – С. 1-2.

775. Зліквідовано банду // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського округових комітетів КП(б)У, округових виконавчих комітетів і округових рад профспілок – 1926. – Ч. 89 (260). – 24 лис. – С. 6.

776. Конокрадів по голівці не погладили // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського округових комітетів КП(б)У, округових виконавчих комітетів і округових рад профспілок – 1926. – Ч. 26 (197). – 4 квіт. – С. 3.

777. К “Неделе Красной казармы” // Вісти. Орган Губревкому Поділля та Губпарткому КП(б)У – 1921. – № 26 (101). – 6 лют – С. 1.

778. Кредити колгоспам на робочу худобу // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 28 (747). – 1 квіт. – С. 4.

779. Кріцштайн С. Кампанія дитячих ясел / С. Кріцштайн // Вісти Кам'янець-Под. повітвиконкому рад робіт., сель. і червоноарм. депутатів і повітпарткому КП(б)У – 1922. – № 5 (209). – 28 травня. – С. 2.

780. Курортне лікування для селян // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів. – 1928. – № 354 (754). – 25 квіт. – С. 6.

781. Ліквідація великої диверсійної банди // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 30 (749). – 8 квіт. – С. 2.

782. Ліквідація неписьменності на Кам'яниччині // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського округових Комітетів КП(б)У, округових виконавчих комітетів і округових рад профспілок – 1926. – Ч. 25 (196). – 1 квіт. – С.3.

783. Местная жизнь // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 58 (133). – 23 бер. – С. 2.

784. Мінц С. Як з переселенням на Вінничині / С. Мінц // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 22 (741). – 11 бер. – С. 6.

785. Місяць ремонту / Міх // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 33 (108). – 15 лют. – С. 1.

786. Міх Академічний пайок / Міх // Вісти Кам'янець-Подільського Військово-Революційного комітету та Кам'янецького бюро КП(б)У – 1921. – № 39 . – 14 січ. – С. 1.

787. Найважча робота вже зроблена // Вісти Кам'янець-Подільського повітвиконкому рад робіт., сель. і червоноарм. депутатів і повітпарткому КП(б)У – 1922. – № 6 (210). – 30 трав. – С. 3.

788. Налимов А. Итоги выборов в Совет / А. Налимов // Праця кличе! Видання Подільського губерніяльного відділу Укрроста – 1921. – № 17 (127). – 29 січ. – С.1.

789. Напередодні виборів в Ради // Вісти Кам'янець-Подільського Військово-Револуційного комітету та Кам'янецького бюро КП(б)У – 1921. – № 38. – 13 січ. – С. 1.

790. Насіньова позика колективним господарствам // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського округових комітетів КП(б)У, округових виконавчих комітетів і округових рад профспілок – 1926. – Ч. 25 (196). – 1 квіт. – С. 1

791. Неделя “Красной казармы” // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 25 (100). – 5 лют. – С. 1.

792. Не забувайте про колективізацію // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 24 (743). – 18 бер. – С. 4

793. Нестеренко В. Вибори до Кам'янець-Подільської ради / В. Нестеренко // Подолянин. – 2012. – 20 квіт. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // <http://Podolyanin.com.ua/history/1671>.

794. О быте членов партии // Рабоче-крестьянская газета Подольского губкома КП(б)У, губисполкома и губпрофсовета – 1923. – № 116 (850). – 4 сент. – С. 2.

795. О них надо помнить // Червоный казак. Орган политсекретариата н-го Конного корпуса Червоного казачества имени Всеукраинского Центрального исполнительного к-та – 1921. - № 31 (80). – 4 дек. – С. 1.

796. Організація Комнезамів та їх завдання // Вісти Кам'янець-Подільського Військово-Револуційного комітету та Кам'янецького бюро КП(б)У – 1921. - № 32 . – 4 січня. – С. 1.

797. Петровський Г. Радянська влада на Поділля / Г. Петровський // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 38 (118). – 20 лют. – С. 1.

798. Перший з'їзд безвірників Вінничини // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 34 (753). – 22 квітня. – С. 4

799. Підсумки навчального року у Вінниці //Робітнича газета. Газета Вінницького окружкому КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради й міськради. – 1928. – № 5. – 14 лип. – С. 4.

800. Піклування про біженців // Вісти Кам'янець-Подільського повітвиконкому рад робіт., сель. і червоноарм. депутатів і повітпарткому КП(б)У – 1922. – № 1 (201) – 18 трав. – С. 2.

801. Пільги бідності // Робітнича газета. Газета Вінницького окружкому КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради й міськради – 1928. – № 9. – 19 лип. – С. 4.

802. Повітовий з'їзд незаможного селянства // Вісти Кам'янець-Подільського Військово-Революційного комітету та Кам'янецького бюро КП(б)У – 1921. – № 58 . – 12 лют. – С. 1.

803. Поліпшуємо курей // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 21 (740). – 8 бер. – С. 5.

804. Помогите голодающим! Воззвание президиума 2-го съезда Советов Подолии // Вісти / Известия. Газета Подгубвиконкому, губпарткому КП(б)У, губпрофкому – 1921. – № 270 (345). – 15 декабля – С. 2.

805. Предварительные итоги текущей сахарной кампании // Вісти / Известия. Газета Подгубвиконкому, губпарткому КП(б)У, губпрофкому – 1921. – № 266 (341). – 11 дек. – С. 2.

806. Приговор // Праця кличе! Видання Подільського губерніяльного відділу Укрроста – 1921. – № 11 (111). – 21 січ. – С.1.

807. Провокатор // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського округових комітетів КП(б)У, округових виконавчих комітетів і округових рад профспілок – 1926. – Ч. 91 (262). – 1 груд. – С. 6.

808. Производственная программа посевплощади в Подолии на 1922 г. // Вісти / Известия. Газета Подгубиконкому, губпарткому КП(б)У, губпрофкому – 1921. – № 253 (328). – 25 нояб. – С. 1.

809. 540 тисяч карб. на весняну посівкампанію // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 23 (742). – 15 бер. – С. 3.

810. Разгром банди Паляя // Вісти/Известия. Газета Подгубиконкому, губпарткому КП(б)У, губпрофкому – 1921. – № 238 (313). – 9 нояб. – С. 6.

811. Ракизов Г. Ударная задача на Подолии / Г. Ракизов // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 31 (106). – 12 лют. – С. 1.

812. Революционный суд // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 18 (93). – 28 січ. – С. 2.

813. Революційний суд // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 46 (121). – 4 бер. – С. 2.

814. Робітничо-селянське свято України // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 52 (127). – 11 бер. – С. 2.

815. Розклад виконаний // Праця кличе! Видання Подільського губерніяльного відділу Укрроста – 1921. – № 12 (112). – 22 січ. – С. 1.

816. Свято розиграшу // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 20 (739). – 6 бер. – С. 1.

817. Следуйте примеру // Червоный казак. Орган политсекретариата н-го Конного корпуса Червоного казачества имени Всеукраинского Центрального исполнительного к-та – 1921. – № 31 (80). – 4 дек. – С. 2.

818. Сохраним рабочую молодежь! // Рабочий подросток. Однодневная газета Каменецкого уездкома КСМУ – 1922. – № 1. – 18 нояб. – С. 1.

819. Стан ліквідації неписьменності на Проскурівщині // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і

Проскурівського округових комітетів КП(б)У, округових виконавчих комітетів і округових рад профспілок – 1926. – Ч. 27(198). – 1 квіт. – С. 3.

820. Товариші селяне! // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 62 (137). – 27 бер. – С. 1.

821. Трест “Дунсукно” переводять до Києва // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам’янецького і Проскурівського округових комітетів КП(б)У, округових виконавчих комітетів і округових рад профспілок – 1926. – 8 квіт. – Ч. 27 (198). – С. 2.

822. Хлеб и топливо. // Червоный казак. Орган политсекретариата н-го Конного корпуса Червоного казачества имени Всеукраинского Центрального исполнительного к-та – 1921. – № 11 (60). – 4 сент. – С. 1.

823. Цей стає на конкурс п’янюг // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 18 (737). – 1 бер. – С. 5

824. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-статистического отдела биржи за 1-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи – 1924. – 2-го янв. – С. 1-2.

825. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-статистического отдела биржи за 3-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи – 1924. – 4-го янв. – С. 1-2.

826. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-статистического отдела биржи за 6-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи. – 1924. – 7-го янв. – С. 1-2.

827. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-статистического отдела биржи за 9-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи – 1924. – 10-го янв. – С. 1-2.

828. Цены на Винницком рынке по данным Информационно-статистического отдела биржи за 11-е января // Бюллетень Винницкой товарной биржи – 1924. – 12-го янв. – С. 1-2.

829. Цeny на Винницьком ринку по даним Інформаційно-статистического отдела биржи за 14-е января // Бюллетень Винницької товарної биржи – 1924. – 15-го янв. – С. 1-2.

830. Цeny на Винницьком ринку по даним Інформаційно-статистического отдела биржи за 16-е января // Бюллетень Винницької товарної биржи – 1924. – 17-го янв. – С. 1-2.

831. Цeny на Винницьком ринку по даним Інформаційно-статистического отдела биржи за 18-е января // Бюллетень Винницької товарної биржи – 1924. – 19-го янв. – С. 1-2.

832. Церкву під школу // Червоний кордон. Орган окружних Комітетів КП(б)У, окружних виконавчих комітетів та окружних рад профспілок Кам'яниччини, Проскурівщини та Могилівщини – 1928. – № 145 (521). – 20 груд. – С. 6.

833. Цукровики Тульчинщини мляво українізуються // Робітнича газета. Газета Вінницького окружкому КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради й міськради. – 1928. – № 2. – 11 лип. – С. 2.

834. Червоне Поділля // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 51 (126). – 10 бер. – С. 2.

835. Чистяков Платная медицина / Чистяков // Вісти / Известия. Газета Подгубиконкому, губпарткому КП(б)У, губпрофкому – 1921. – № 256 (331). – 29 нояб – С. 1.

836. Чи корисно сіяти мак? // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 27 (746). – 29 бер. – С. 7.

837. Чорносотенці на Уладівській цукроварні // Робітнича газета. Газета Вінницького окружкому КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради й міськради – 1928. – № 119. – 28 лист. – С. 5

838. Шафінський М. Ще як млини з турбінами були / М. Шафінський // Енергія. Газета ПАТ “Хмельницькобленерго” – 2014. – №4–5 (201–201). – квіт.-трав. – С. 4.

839. Широка безпартійна конференція // Вісти Кам'янець-Подільського Військово-Революційного комітету та Кам'янецького бюро КП(б)У – 1921. – № 31 . – 1 січ. – С. 1.

840. 6 листопаду – три роки як існує 96 Подільська територіальна дивізія // Червоний край. Селянська газета Вінницького окркому КП(б)У й окрвиконкому – 1926. – № 88 (612). – 4–6 лист. – С. 4.

841. Ще 44 прокатпунктів // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 26 (745). – 25 бер. – С. 6

842. Що дало самообкладання селянству наших округ // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів. – 1928. – № 19 (738). – 3 бер. – С. 2.

843. Що зроблено для поліпшення якості худоби // Червоний кордон. Західно-подільська селянська газета. Газета Кам'янецького і Проскурівського округових комітетів КП(б)У, округових виконавчих комітетів і округових рад профспілок – 1926. – Ч. 26 (197). – 4 квітня. – С. 2.

844. Юрко Розвіймо темряву / Юрко // Вісти Кам'янець-Подільського Військово-Революційного комітету та Кам'янецького бюро КП(б)У – 1921. – № 35. – 7 січ. – С. 1.

845. Юрко Кого в ради обирати / Юрко // Вісти Кам'янець-Подільського Військово-Революційного комітету та Кам'янецького бюро КП(б)У. – 1921. – № 40 . – 16 січ. – С. 1.

846. Як підготувилась Вінничина до весняної сівби // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 32 (751). – 14 квіт. – С. 5.

847. Як проходить контрактація культур // Червоний край. Селянська газета Вінницького й Тульчинського окркомів КП(б)У й окрвиконкомів – 1928. – № 26 (745). – 25 бер. – С. 6.

848. Яковлев Безпартийным нет места в Советах / Яковлев // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 15 (90). – 25 січ. – С. 1.

849. Яковлев Пролетарий Подолии, равняйся по Красному фронту. / Яковлев // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 17 (92). – 27 січ. – С. 1

850. Яковлев Уничтожьте бандитов / Яковлев // Вісти. Орган губревкому Поділля та губпарткому КП(б)У – 1921. – № 24 (99). – 4 лют. – С. 1.

4. Монографії та статті

851. Адамський В. Р. Вища медична освіта на Поділлі у контексті модернізації системи освіти: спроба творення / В. Р. Адамський // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII наук. іст.-краєзн. конфер. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 319-330.

852. Адамський В. Р. Кам'янець-Подільський державний університет у період становлення радянської влади: зміна структурних форм / В. Р. Адамський // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб наук пр. / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. XV. – С. 211-21.

853. Адамський В. Р. Доля професорсько-викладацького складу богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету / В. Р. Адамський // Матеріали XIII Подільської наук. іст.-краєзн. конфер. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С 437-443.

854. Адміністративно-територіальний устрій України: Історія та сучасність / За заг. ред. В. Г. Яцуби; авт. кол.: В. А. Яцюк, О. Я. Матвіїшин, В. А. Граб та інші. Секретаріат Кабінету міністрів України – К., 2001. – 270 с.

855. Архірейський Д. Радянська митна служба міжвоєнної України: монографія / Д. В. Архірейський – Дніпропетровськ: АМСУ, 2013. – 290 с.

856. Антонішина Т. П. Українці та євреї Поділля у 20-х роках ХХ століття в світлі радянзації республіки / Т. П. Антонішина // Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнар. наук.-прак. конф. 20 бер. 2009 р. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 115-121.

857. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.) / Б. М. Бабій – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.

858. Багмут І. А. Червоні кутки на селі (куткові хати-читальні) / І. А. Багмут – Харків, Держвидав України, 1927. – 72 с.

859. Бакуменко П. І. Українська РСР в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр. / П. І. Бакуменко – К.: Вид-во Київського держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1960. – 107 с.

860. Бакшеев А.И. Проблемы советской государственности в Сибири периода нэпа. Монография. / А. И. Бакшеев – Красноярск: Сибирский федеральный ун-т, 2013 – 342 с.

861. Барцьось В. Яків Шепель – отаман нескорених селян і козаків Поділля / Володимир Барцьось – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vinnytsya.svoboda.org.ua/dopusy/dopusy/025650/>.

862. Бехтерева Л. Н. Проблемы новой экономической политики 1920-х годов в современной отечественной историографии / Л. Н. Бехтерева // Вестник Удмуртского ун-та. История и философия. – 2010. – Вып. 1. – С. 57-64.

863. Бехтерева Л. Н. Удмуртия в годы новой экономической политики: торгово-промышленное развитие и социокультурный облик рабочих / Л. Н. Бехтерева – Saarbrücken (Германия), LAP LAMBERT Akademik Publishis, 2011. – 475 с.

864. Боднар І. Неп на Поділлі: досвід державної ініціативи / І. Боднар // Славута і Славутчина: минуле і сучасне. – Славута, 2003 р. – С. 57-61.

865. Богуцький Ю. Українське суспільство першої половини ХХ століття в аспекті організації та самоорганізації культурно-мистецької діяльності / Юрій Богуцький // Культурологічна думка: Щорічник наук.

праць. — К.: Ін-т культурології Національної академії мистецтв України, 2012. — № 5. — С. 7-12.

866. Бокарев Ю. П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений / Ю. П. Бокарев— М.: Наука, 1989. — 312 с.

867. Бондарчук П. М. Політика українізації та профспілки УСРР (1920-ті рр.) / П. М. Бондарчук — К., 2002. — 162 с.

868. Борисова Л. В. Нэп в зеркале показательных процессов по взяточничеству и хозяйственным преступлениям / Л. В. Борисова // Отечественная история. — 2006. — № 1. — С. 84-97.

869. Брицький П. П. Голодомор в Україні у ХХ столітті — тяжкий злочин проти українського народу, його геноцид / П. П. Брицький / Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. / Редкол.: Гавчук І. К. (співгол. редкол.), Гладуняк І В. (співгол. редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.) та ін. — Хмельницький, 2008. — Ч. 1. — С. 23-40.

870. Брицький П. П. Голодомори в радянській Україні / П. П. Брицький — Чернівці: Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2013. — 312 с.

871. Булдаков В. П. Красная смута: природа и последствия революционного насилия / В. П. Булдаков — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. — 376 с.

872. Бутенко В. І. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу: монографія / В. І. Бутенко, К. В. Філіпов — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. — 216 с.

873. Бурда В. Більшовицька політика “Пожвавлення рад” в 1920-х роках / Владислав Бурда // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. — К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2014. — Вип. № 44. — С. 151-157.

874. Буценко А. И. К вопросу о районировании Украины / А. И. Буценко. — Х.: Госполитиздат Украины, 1925. — 54 с.

875. Василенко В. М. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху / В. М. Василенко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. / НАН України. Ін-т історії України; Служба безпеки України; Голов. архів. управ. при Кабінеті Міністрів України. – 2011. – № 1 (36). – С. 89-155.

876. Василенко В. М. Голодні лихоліття першої половини 1920-х рр. та їхній вплив на соціально-економічне становище та настрої населення Поділля / В. М. Василенко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 277-281.

877. Васильєв В. Ю. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.) / В. Ю. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – № 37. – С. 111-135.

878. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938) / В. Ю. Васильєв / Відп. ред.: С. Кульчицький. НАН України. Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, 2014. – 376 с.

879. Вініковецький С. Я. З історії культурного життя Поділля 1921–1925 років / С. Я. Вініковецький, В. П. Воловик – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу://<http://muzeu.vn.ua/node/70>.

880. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / Василь Верига – К.; Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с., іл.

881. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. Монографія / Я. В. Верменич – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 231 с.

882. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Я. В. Верменич // Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 3–21.

883. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу / Я. В. Верменич // Укр. іст. журн. – 2002. – № 2. – С. 2-26.

884. Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень / Я. В. Верменич // Укр. іст. журн. – 2010. – № 4. – С. 156-169.

885. Верменич Я. В. Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20–30-х рр.: прорахунки й уроки / Я. В. Верменич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. С. В. Кульчицький – К., 2003. – Вип. 9. – С. 82-92.

886. Верменич Я. Урбанізаційні процеси в УРСР як об'єкт дослідження у системі локальної історії / Я. В. Верменич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький – К., 2007. – Вип. 16. – Ч.1,. – С.253-268.

887. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / Я. В. Верменич – У 2-х чч.– К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – 364 с.

888. Верменич Я. В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / Я. В. Верменич – У 2-х чч.– К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч. 2. – 370 с.

889. Верменич Я. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ-ХХІ ст. / Я. В. Верменич, О. В. Андрощук – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 182 с.

890. Винар Б. Розвиток української легкої промисловості / Богдан Винар – Денвер: Зарево, 1955. – 30 с.

891. Винар Б. Українська промисловість: студія советського колоніалізму / Богдан Винар – Т. 1. – Праці іст-філософ. секції / Б. Винар; Перед. В. Тимошенка – Париж: [б. в.], 1964. – 397 с.

892. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович – Нью-Йорк: Товариство української кооперації – 1964. – 624 с.

893. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область / [ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) та ін.; редкол. вид.: О. М. Завальнюк та ін.] – К.: Знання України, 2010. – 447 с.

894. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) – Відп. ред. В. А. Смолій – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т. 2. – 812 с.

895. Вологодцев І. К. Описание губерний и округов / І. К. Вологодцев, В. Н. Ключиков / Матеріали по районуванню України – Х.: Госплан УСРР, 1923. – С. 45-96.

896. Врублевський О. С. Територіальна реформа: від моделювання до реалізації: Інформ. матеріали для Хмел. обл. / О.С Врублевський, В.П. Артеменко – К.: ІКЦ “Леста”, 2006. – 88 с.

897. Ганущак Ю. І Територіальна організація влади. Стан та напрямки змін / Юрій Ганущак – К.: Легальний статус, 2012. – 348 с.

898. Гажалов М. О. Комуна Котовського / М. О. Гажалов, К. К. Єрємін – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ “Молодь”, 1971. – 72 с.

899. Гай-Нижник П. П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.) / П. П. Гай-Нижник – К., 2006. – 303 с.

900. Гай-Нижник П. П. Податки в УСРР у період НЕПу (1921–1930 рр.) / П. П. Гай-Нижник // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2012. – Вип 1. – С. 132-141.

901. Галамай О. М. Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ ст. на Поділлі / О. М. Галамай // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія: зб. наук. пр. – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С. 8-84.

902. Галамай О. М. Православ'я на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. / О. М. Галамай // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія: зб. наук. пр. – Вінниця, 2002. – Вип. IV. – С. 94-98.

903. Галамай О. М. Українське обновленство на Поділлі / О. М. Галамай // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. – Серія: Історія: зб. наук. пр. – Вінниця, 2005. – Вип. IX. – С 291–295.

904. Гальчевський Я. Проти червоних окупантів / Яків Гальчевський – Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2011. – 360 с.

905. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / О. І. Ганжа – К., 2000. – 208 с.

906. Генкина Э. Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э. Б. Генкина – М.: Госполитиздат, 1954. – 504 с.

907. Георгізов Г. М. Вплив кооперації на українську селянську ментальність / Г. М. Георгізов // Український селянин: зб. наук. пр. – Черкаси, 2002. – Вип. 4. – С. 117-122.

908. Герасимович І. Голод на Україні / Іван Герасимович – Берлін: Українське слово, 1922. – 296 с.

909. Герасимович І. Життя й відносини на Радянській Україні / Іван Герасимович – Берлін: Українське слово, 1922. – 106 с.

910. Гимпельсон Е. Г. Политическая система и нэп: неадекватность реформ / Е. Г. Гимпельсон // Отечественная история. – 1993. – №2. – С. 29-43;

911. Гимпельсон Е. Г. НЭП и советская политическая система. 20-е годы / Е. Г. Гимпельсон ; Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории – М.: [б. и.], 2000. – 439 с.

912. Гимпельсон Е. Г. НЭП: Новая экономическая политика Ленина-Сталина. Проблемы и уроки: (20-е годы ХХ века) / Е. Г. Гимпельсон – М.: Собрание, 2004. – 304 с.

913. Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине / А. Б. Глинский – Х.-К.: Центриздат, 1931. – 62 с.

914. Голанд Ю. М. Кризисы, разрушившие нэп / Ю. М. Голанд – М. МНШПУ, 1991. – 98 с.

915. Голощапова Є. О. “Сектанти – найзліші вороги народу”: антирелігійна боротьба проти євангельських християн-баптистів в Україні 1920–1930-х рр. / Є. О. Голощапова // Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXX. – С. 183-190.

916. Гонтар О. В. Офіційні та приховані позбавленці при виборах до міських та селищних Рад Поділля в 20-х роках / О. В. Гонтар // V Всеукр. конфер. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” / Жовт. 1991. – Київ-Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 277-278.

917. Горліс-Горський Ю. Отаман Хмара / “Ми ще повернемося!”: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування / Р. М. Коваль. Бібліотека Історичного клубу “Холодний Яр” – К.: Історичний клуб “Холодний Яр”; Вінниця: ДП “ДКФ”, 2012. – С. 191-230.

918. Греченко В. Я. Україна в добу “раннього” тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія / В. Я. Греченко, О. Н. Ярмиш – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.

919. Григорчук П. С. Деякі особливості аграрних відносин в Подільській губернії на початку 20-х рр. ХХ ст. / П. С. Григорчук // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. XX. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2012. – С. 200-204.

920. Григорчук П. С. Аграрна політика місцевих органів радянської влади Поділля на початку 20-х років ХХ ст. / П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець // Український селянин: зб. наук. пр. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С. 281-283.

921. Григорчук П. С. Податкова політика радянської влади на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. / П. С. Григорчук, В. А. Тучинський // Наук.

записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. XVI. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – С. 13-142.

922. Григорчук П. С. Сільські ради національних меншин в Україні в 20-і роки ХХ ст. / П. С. Григорчук // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 110-115.

923. Григорчук П. С. Становлення системи охорони здоров'я в Подільській губернії на початку 1020-х рр. / П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 57-61.

924. Григорчук П. С. Форми боротьби з дитячою безпритульністю на Поділлі у 1920-ті рр. ХХ ст. / П. С. Григорчук // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІІ наук. іст.-краєзн. конфер. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 358-364.

925. Григорчук П. С. Організація охорони материнства і дитинства на Поділлі на початку 1920-х рр. / П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2012. – Вип. ХХ. – С. 196-200.

926. Григорчук П. С. Суперечливий характер економічної політики радянської влади на Поділлі на початку 1920-х років / П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 21. – С. 429-436.

927. Григорчук П. С. Трансформація внутрішньої торгівлі України в 1921–1925 рр. / П. С. Григорчук, В. А. Тучинський // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 48-52.

928. Гринько Г. Ф. К вопросу о районировании (вместо вступления) / Г. Ф. Гринько. Материалы по районированию Украины – Х.: Госплан УСРР, 1923. – С. IX-XVII.

929. Громова Л. П. Роль Червоної Армії у партійному та державному будівництві в Подільській губернії на початку 20-х рр. (за матеріалами державного архіву Вінницької області) / Л. П. Громова, А. Б. Пономаренко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 251-255.

930. Гудима В. В. Освітня діяльність органів самоврядування Поділля в добу Директорії УНР (листопад 1918 – лист. 1920 рр.) / В. В. Гудима // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – 2008 – №12 – С.176-183.

931. Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины. Очерк. / М. Б. Гуревич – Х.: Первая гос. тип-фия им. Петровского Г. И., 1923. – 47 с.

932. Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки ХХ ст.): монографія / Л. В. Гуцало – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 228 с.

933. Даниленко В. М. До витоків політики “українізації” / В. М. Даниленко // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: зб. статей – К., 1993. – Вип. 1. – С. 53-67.

934. Даниленко В. М. Документи радянських спецслужб про голодомори в Україні: 1921–1923; 1932–1933; 1946–1947 / В. М. Даниленко // Пам’ять століть. – 2003. – № 3. – С. 104-122.

935. Данилов В. П. К вопросу о понимании нэпа / В. П. Данилов / НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты / Рос. Акад. Наук, Ин-т рос. Истории. “Экономические, политические и социокультурные аспекты нэпа”, научная конференция (6 ; 2002 ; Москва) ; [редкол.: А. С. Сенявский (отв. Ред.) и др.] – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – С. 26-32.

936. Дзандзава Г. З історії боротьби зі злочинністю української міліції в кінці 20–30 рр. ХХ ст. / Г. Дзандзава – [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://do.gendocs.ru/docs/index-26003.html#895717>.

937. Демченко В. Калинівське чудо – кровоточиве розп'яття 18 липня 2008 / Владислав Демченко – [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/nevydumannye_istorii/2008/07/18/17443.html.

938. Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го / Н. Дмитрук // Етнографічний вісник. За головним ред. Акад. А. Лободи та В. Петрова – К., 1925. – Кн. 1. – С. 51-61.

939. Доценко В. О. Боротьба компартійних органів з єврейським національним рухом у 20–х рр. ХХ ст. / В. О. Доценко // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 89. – С. 67-69.

940. Драган О. Калинівське диво / Олександр Драган – [Електрон. Ресурс]. – Режим доступу: <http://h.ua/story/313845/>.

941. Дровозюк С. І. Селянський самосуд на Поділлі у 20-ті роки ХХ ст. (до питання про правосвідомість селянства) / С. І. Дровозюк // V Всеукр. конфер. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” / Жовт. 1991 – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 275–277.

942. Єрмак О. П. Перепис населення 1920 р. на Поділлі / О. П. Єрмак. // V Всеукр. конфер. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” / Жовт. 1991 – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 539–541.

943. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття / Т. І. Єременко / Іст. зошити / Гол. ред. С. В. Кульчицький – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 74 с.

944. Есиков С. А. Российская деревня в годы нэпа: к вопросу об альтернативах сталинской коллективизации (по материалам Центрального Черноземья) / С. А. Есиков – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 246 с.

945. Єсюнін С. Незнане Поділля / С. Єсюнін – Городок, “Бедрихів край”, 2012. – 156 с.

946. Завальнюк К. В. Подільський отаман “Хмара” (С. В. Харченко) (1886–1924) / К. В. Завальнюк // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського): зб. наук. праць Хмельницького ін-ту МАУП – Кам’янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2014. – Вип. VIII. – С. 200-211.

947. Завальнюк К. Орел Подільського краю. Історико-документальні нариси / Леонід Філонов, Костянтин Завальнюк, Валерій Резнік – Київ-Львів: Галицька видавнича спілка, 2004. – 47 с.

948. Завальнюк К. В. Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2008. – 248 с.

949. Завальнюк К. Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917–1925 рр. / К. Завальнюк, С. Борсуковський – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – 228 с.

950. Завальнюк О. М. “Винним себе визнав...” (В. О. Геринович) / О. М. Завальнюк, М. Б. Петров // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К.: Рідний край; Хмельницький: Редак.-видавн. відділ, 1991. – С. 178-183.

951. Завальнюк О. М. Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918–2011 рр.): іст. нарис / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарницький – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 452 с.

952. Завальнюк О. М. В. О. Геринович: сторінки біографії (1883–1949 рр.) / О. М. Завальнюк // Реабілітовані історією: У 27 т. Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – С. 726-743.

953. Завальнюк О. М. Відбудова промисловості Проскурова у 1921–1925 роках / О. М. Завальнюк // Хмельницькому-500: тези наук. практ. конф. – Хмельницький, 1991. – С. 35-37.

954. Завальнюк О. М. Утворення та діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.): монографія / О. М. Завальнюк – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.

955. Зінченко А. Л. Становлення української національної церкви на Поділлі / А. Л. Зінченко // V Всеукр. конфер. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” / Жовт. 1991 – К. – Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 354-355.

956. Зінченко А. Л. Нова економічна політика і революційні трибунали на Могилівщині в 1921–1922 рр. / А. Л. Зінченко // Наук. праці Кам’янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 16. – С. 246-253.

957. Зеленин И. Е. Совхозы в первое десятилетие Советской власти (1917-1927 гг.) / И. Е. Зеленин – М.: Наука, 1972. – 392 с.

958. Игошина М. В. Продовольственный налог – составная часть новой экономической политики / М. В. Игошина – Харьков: Облиздат, 1961. – 47 с.

959. Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні. З передмовою Ю. Озерського / В. Іжевський – Х.: Червоний шлях, 1924. – 80 с.

960. Історія бібліотеки Кам’янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://library.kpnu.edu.ua/view_cat.php?id=41

961. Історія Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vspu.edu.ua/index.php?p=history>.

962. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Ін-т історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.

963. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс / Под. ред. Комиссии ЦК ВКП (б)– М., 1953. – 351 с.

964. Кабачек В. В. Історія промислового об’єднання “Дунсукно” (1921-1925 рр.) як відображення проблем місцевої державної промисловості часів непу / В. В. Кабачек – [Електрон. ресурс] – Режим доступу:

http://www.kpi.kharkov.ua/archive/Наукова_періодика/vestnik/Актуальні_проблеми_історії_України/2012/24/Kabachek.pdf.

965. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко – Х.: Основа, 1997. – 400 с.

966. Капустян Г. Т. Дві “правди”, або українське село в двадцяті роки двадцятого століття / Г. Т. Капустян – Кременчук, 2003. – 324 с.

967. Кароєва Л. Р. Валентин Дмитрович Отамановський / Л. Р. Кароєва, Л. М. Шпильова . – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://muzey.vn.ua/node/87.htm>.

968. Качинський В. Очерки аграрної революції на Україні / В. Качинський – Вып. 2 – Х.: Госполитиздат, 1922 – 110 с.

969. Киридон А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920–1930-х років: Соціальний вимір / А. М. Киридон // Проблеми іст. України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький – 2004. – Вип. 12. – С. 234-256.

970. Ковалець Н. С. Євген Перкович: силует римо-католицького священика на тлі державного атеїзму / Н. С. Ковалець // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6 – С. 101-114.

971. Коваль Р. М. Отаман святих і страшних / Р. М. Коваль – К.: Просвіта, 2000. – 288 с.

972. Коваль Р. Яків Гальчевський-Орел, отаман Подільської повстанської групи / Роман Коваль – К.: Просвіта, 2000. – 288 с.

973. Ковальчук О. Солідарність української діаспори Північної Америки з українським народом (20–30 роки ХХ ст.). / О. Кововальчук, Т. Марусик – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/pro/16/1/25.pdf>.

974. Козак Р. Сільські ради Поділля на початку 20-х рр. ХХ ст. / Руслан Козак – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://www.kamenec-podolsk.blogspot.com/2013/02/20.html>.

975. Козерод О. В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921-1929 гг. / О. В. Козерод – К.: СПД Савчина, 2002. – 272 с.

976. Колективізація. Голодомор. Політичні репресії / Барська районна бібліотека – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bar-library.com/index.php?page=199>.

977. Коляска І. В. Освіта в Радянській Україні Переклад з англ. з доп. і додатками / І. В. Коляска – Торонто: Peter Martin Associates, 1970. – 246 с.

978. Комарницький О. Б. Правобережне студентство педагогічних вишів України і 1920-1930-х рр.: аналіз архівних фондів / О. Б. Комарницький // Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред. І. М. Шоробура – Хмельницький: ХГПА, 2013. – Вип. 15. – С. 344-349.

979. Кондуфор Ю. Ю. Українська історична наука на сучасному рубежі розвитку суспільства / Ю. Ю. Кондуфор // V Всеукр. конфер. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” / Жовт. 1991 – Київ–Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 6-8.

980. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест – К.: Либідь, 1993. – 383 с.

981. Корновенко С. В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко – Черкаси: “Ваш Дім”, 2004. – 188 с.

982. Котик Ю. В. Стягнення трудгужподатку в Україні у добу непу (за матеріалами Подільської губернії) / Ю. В. Котик // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2013. – Вип. 21. – С. 145-148.

983. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920-1924 роках: монографія / Д. П. Красносілецький – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 276 с., іл., табл.

984. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький повстанський рух на Поділлі під проводом Я. Гальчевського: географія і хроніка подій / І. В. Рибак, Д. П. Красносілецький // Історичне краєзнавство в системі освіти

України: здобутки, проблеми, перспективи. Наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 230-234.

985. Красносілецький Д. П. Повстансько-підпільна діяльність Якова Гальчевського у Правобережній Україні (1921–перша половина 1922 рр.) / Д. П. Красносілецький // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський нац. ун-т, 2008. – Вип. 1. – С. 150-159.

986. Красносілецький Д. П. Життєвий шлях і політична діяльність Я. В. Гальчевського (1894–1943): монографія / Д. П. Красносілецький – Хмельницький: ХНУ, 2014. – 110 с.

987. Кротік Н. Л. Будівництво єврейської національної школи на Поділлі у 20–30-х роках ХХ століття / Н. Л. Кротік. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. статей. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 123-127.

988. Кротік Н. Л. Політика в галузі освіти єврейського населення на Поділлі у 20–30-х роках ХХ століття / Н. Л. Кротік // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. наук. статей. – Вип. 9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 307-314.

989. Кротік Н. Л. Єврейська шкільна освіта на Поділлі у 20-х–30-х рр.: труднощі формування та функціонування / Н. Л. Кротік // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: зб. мат. за підсумками звітної наук. конфер. викладачів та аспірантів. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Вип. 4. – Т. 1 – С. 68-71.

990. Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів влади на Поділлі (1920-1925 рр.) / Н. П. Кузьмінець // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 150-157.

991. Кузьмінець Н. П. Сільські Ради Поділля на початку 20-х рр. ХХ ст. / Н. П. Кузьмінець // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 275-277.

992. Кузьмінець Н. П. Літературно-мистецьке життя на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. / Н. П. Кузьмінець // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С. 369-373.

993. Кузьмінець Н. П. Становлення радянської судової системи на Поділлі на початку 1920-х рр. / Н. П. Кузьмінець, О. В. Зінченко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – 2009. – Вип. 16. – С. 142-146.

994. Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1991. – № 8. – С. 3-20.

995. Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9. – С. 3-17.

996. Кульчицький С. В. УРСР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) / С. В. Кульчицький – К., 1995. – 202 с.

997. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / Станіслав Кульчицький – К.: Основи, 1996. – 396 с.

998. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). / С. В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

999. Кульчицький С. В. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Ін-т історії України НАН України; Редрада: акад. НАН України В. М. Литвин (голова) та інші; Відп. ред. акад. НАН України В. С. Смолій: – Т. 3. – Новітній Український державотворчий процес / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004. – 327 с.

1000. Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. В. Кульчицький – К.: Темпора, 2013. – Кн. 1. – 504 с.

1001. Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. В. Кульчицький – К.: Темпора, 2013. – Кн. 2. – 628 с.

1002. Ладаняк І. А. Особливості організації кооперативної освіти на Поділлі у 1925–1928 роках / І. А. Ладаняк // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конфер. 20–21 жовт. 2011 р. – Вінниця, 2011. – С. 181-187.

1003. Ладаняк І. А. Особливості реорганізації мережі споживчої кооперації Поділля у 1922–1925 роках / І. А. Ладаняк // Гілея: наук. вісник. Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – С. 25-34.

1004. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу / В. М. Лазуренко – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.

1005. Лазуренко В. М. Український фермер в добу НЕПу / В. М. Лазуренко, В. Є. Паскаленко – Черкаси: “Вертикаль”, , 2011. – 346 с.

1006. Легітимізація більшовицької влади на Поділлі: історія прикордонного містечка Сатанів. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc](http://www.dahmo.gov.ua/Books/3.doc).

1007. Леонтович Микола Дмитрович композитор – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // <http://tivrovrada.gov.ua/vidatni-ljudi-kraju/leontovich-mikola-dmitrovich/>.

1008. Лойко О. О. Розвиток сільського господарства і становище селянства на Поділлі у відбудовний період (1921–1925 рр.) / О. О. Лойко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 1999. – Вип. І. – С. 85-88.

1009. Лойко О. О. Ставлення селян Поділля до політики радянської влади в початковий період НЕПу / О. О. Лойко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2000. – Вип. II. – С. 127-130.

1010. Лойко О. О. Культурно-освітня робота серед сільського населення Вінниччини в 1921–1928 рр. / О. О. Лойко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2001. – Вип. III. – С. 90-95.

1011. Лютов Л. Н. Обреченная реформа: Промышленность России в эпоху нэпа. / Л. Н. Лютов. – Ульяновск, 2002. – 267 с

1012. Маркова С. В. Хмельницьке село напередодні масової колективізації: особливості господарювання та врядування / С. В. Маркова / Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. / Редкол.: Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008. – Ч. 1. – С. 58-65.

1013. Маркова С. В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія / С. В. Маркова, Хмельн. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти – Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2015. – 543 с.: іл., табл., схеми.

1014. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 224 с.

1015. Мау В. А. Реформы и догмы. 1914–1929: Очерки истории становления хозяйственной системы советского тоталитаризма / В. А. Мау – М.: Дело, 1993. – 256 с.

1016. Марцінишин Г. Державна цукрова промисловість в роки непу / Г. Марцінишин // Вісник Тернопільського державного технічного університету. – 1996. – № 1. – С. – 58-63.

1017. Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты / А. В. Марчуков; [отв. ред. В. В. Трепавлов]; Ин-т рос. истории РАН – М.: Наука, 2006. – 599 с.

1018. Матвеев А. Ю. Здійснення насильницької політики розселяювання на Поділлі та Південно-Східній Волині (друга половина 20 - перша половина 30-х рр. ХХ ст.): монографія / А. Ю. Матвеев, І. В. Рибак; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Центр дослідж. історії Поділля – Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2011. – 196 с.

1019. Мельгунов С. П. Красный террор в России 1918–1923 / С. П. Мельгунов – Изд. 5-е. – М.: СП “РУССО” “P.S.”, 1990. – 207 с.

1020. Мельничук О. А. Комнезами – опора в утвердженні більшовицької влади на селі / О. А. Мельничук // Наук. записки Тернопільського держ. пед. ун-ту. – Серія: Історія. – Тернопіль, 1998. – Вип. VII. – С. 111-116.

1021. Мельничук О. А. Боротьба за владу на селі в 1920–1925 рр.: сільські ради проти комнезамів / О. А. Мельничук // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 35-37.

1022. Мельничук О. А. Комнезами на Поділлі / П. С Григорчук, О. А. Мельничук – Вінниця, 2001. – 160 с.

1023. Мельничук О. А. Участь комнезамів у здійсненні “другої революції” у подільському селі / О. А. Мельничук // Іст. України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К., 2001. – Вип. 15. – С. 204-208.

1024. Мельничук О. А. Комнезами як добровільні громадські організації на Поділлі (1925–1933 рр.) / О. А. Мельничук // Наук. праці Кам’янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2001. – Вип. 6 (8). – С. 451-458.

1025. Мельничук О. А. Організація пенсійного страхування на Поділлі у 1920-х рр. / О. А. Мельничук // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 61-65.

1026. Мельничук О. А. Організація соціального страхування на Поділлі у 1920-ті рр. ХХ ст. / О. А. Мельничук, О. Ф. Мельничук. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІІ наук. іст.-краєзн. конфер. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С. 364-371.

1027. Мельничук О. А. Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) / О. А. Мельничук – Вінниця: “Едельвейс і К”, 2009. – 372 с.

1028. Метельський Е. Колективне будівництво Проскурівщини / Е. Метельський // Кооперативна думка. – Проскурів, 1927. – Ч. 2 (9). – С. 8-15.

1029. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 роки) / Б. К. Мигаль – Х.: Вища школа, 1974. – 167 с.

1030. Мизак Н. С. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН,УПА / Н. С. Мизак, В. І. Горбатюк – Чернівці: “Букрек”, 2006. – 352 с.; іл.

1031. Михненко А. М. Адміністративно-територіальні реформи на території УСРР у 1920–1930-ті роки / А. М. Михненко / Енциклопедія державного управління: у 8 т. – Т. 3: Історія державного управління / наук.-ред. колегія: А. М. Михненко (співгол.), М. М. Білинська (співгол.) та ін. – К.: НАДУ, 2011. – 788 с.

1032. Мицель М. Участие Американского еврейского распределительного комитета в борьбе с голодом на Украине в 1922–1923 гг. / М. Мицель // Зб. наук. пр.: Єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. Матеріали конф. 28–30 серпня 2002 р. – К., 2003. – С. 75-84.

1033. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ століття) / Л. Л. Місінкевич – К., 2001. – 254 с.

1034. Місінкевич Л. Польські сільські Ради на Поділлі в 1920–1930-ті роки / Л. Місінкевич // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр. за мат. міжнар. наук. конфер., 23–24 червня 1999 р. – Хмельницький, 1999. – С. 306-315.

1035. Місінкевич Л. Національні сільські ради на Поділлі в 1920–1930-х рр. ХХ ст. /Леонід Місінкевич // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 33-38.

1036. Міхеєва О. Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921–1928 рр.): історичні аспекти: монографія / Оксана Міхеєва – Донецьк: Східний видавничий дім, 2011. – 454 с.

1037. Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. на Україні / О. М. Мовчан. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 38-46.

1038. Мовчан О. М. Голод 1921–1923 рр. на Україні / О. М. Мовчан. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 12. – С. 30-36.

1039. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. М. Мовчан – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 312 с.

1040. Мовчан О. М. Комітети селянської взаємодопомоги / О. М. Мовчан. // Енциклопедія історії України: – Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наук. думка, 2007. – с. 487.

1041. Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України / Олександр Моргун. – Мюнхен: “Logos”, 1966. – 272 с.

1042. Москаленко В. Г. Становлення основ загального виборчого права в УСРР (20–30 рр. ХХ ст.) / В. Г. Москаленко // Наук. записки Вінницького держ. пед. уні-ту ім. М Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 80-84.

1043. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М. М. Москалюк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 8. – С. 75-85.

1044. Мручко Є. Є. Культурне будівництво в Кам'янець-Подільській і Проскурівській округах Подільської губернії в 1921–1925 рр. / Є. Є. Мручко // V Всеукр. конфер. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” / Жовт. 1991 – Київ-Кам'янець-Подільський, 1991.– С. 545-546.

1045. Надеждина В. А. Модернизация и нэп: к вопросу о причинах провала “нэповского пути к социализму” / В. А. Надеждина // Вестник Оренбургского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2005. – № 9. – С. 8-13.

1046. Найда В. Періодизація та тенденції розвитку музичної освіти подільського краю наприкінці ХІХ – початку ХХ століття / Віра Найда // Молодь і ринок. Щомісячний науково-педагогічний журнал – Дрогобич, 2015. – № 7 (126). С. 101-106.

1047. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / Відп. ред. В. Таратута та ін. – вид. 2-е, перероб. – О.: Маяк, 1980. – 343 с.

1048. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. / Авт. кол. В. М. В'язовецький, А. П. Гавришук, В. М. Голев та ін. – вид. 2-е, перероб. – Львів: Каменяр, 1982. – 271 с.

1049. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Авт. кол. Л. В. Баженов, І. О. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін. – Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.

1050. Нариси повсякденного життя України в добу непу (1921-1928 рр.): колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч.– К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Ч. 1. – 445 с.;

1051. Нариси повсякденного життя України в добу непу (1921-1928 рр.): колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч.– К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч. 2. – 382 с.

1052. Нестеренко В. А. Діяльність товариства “Просвіта” на початку 20-х років на Поділлі (За матеріалами Кам’янецького повіту) / В. А. Нестеренко // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 158-163.

1053. Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі у 20–30-х роках ХХ сторіччя. Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості / В. А. Нестеренко – Кам’янець-Подільський: Абетка, 2003. – 65 с.

1054. Нестеренко В. А. Українське вчительство Поділля в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичний портрет / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 155-164.

1055. Нестеренко В. А. “Українці-католики” на Поділлі (до історії проблеми) / В. А. Нестеренко // Pamiętnik Kijowski. – Kijow, 2004. – Т. VII: Polacy na Podolu / Pod red. H. Strociskiego. – S. 173-180.

1056. Нестеренко В. А. Ставлення національних меншин до українізації / В. А. Нестеренко // Наук. праці Кам’янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 15. – С. 441-451.

1057. Нестеренко В. А. Висвітлення етнонаціональних процесів на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст. на шпальтах часопису “Червоний кордон”. / В. А. Нестеренко // Наук. записки Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Подільський осередок. Наукові записки: зб. пр. молодих вчених і аспірантів. – Київ-Хмельницький: ПП ДЕРЕПА І. Ж., 2006. – Вип. 14. – С. 273-285.

1058. Нестеренко В. А. До питання про українізацію української церкви на Поділлі у 1920-ті роки / В. А. Нестеренко. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 12: – С. 335-347;

1059. Нестеренко В. А. Колективізація етнічних меншин на Поділлі у 1920–1930-ті рр. / В. А. Нестеренко // Наук. праці Кам’янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, Оіюм, 2009. – Т. 19. – С. 518-529.

1060. Нестеренко В. А. Російські навчальні заклади Поділля у 20-30-роки ХХ ст. / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 17: – С. 84-94.

1061. Нестеренко В. А. Торгівля на Поділлі в період “нової економічної політики” / В. А. Нестеренко / Матеріали Всеукраїнської наук.-краєзнав. конфер. “Хмельниччина в контексті історії України”. – Хмельницький, 2013. – С. 121-126.

1062. Нізова Л. В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР) / Л. В. Нізова – К.: Ін-т історії НАН України, 2006. – 397 с.

1063. Ніколаєв І. Є. Організаційно-правові аспекти взаємовідносин Української комуністичної партії з більшовицькою владою в період її утворення та становлення (1920–1922 рр.) / І. Є. Ніколаєв // Наук. вісник Миколаївського нац. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Сер.: Історичні науки. – 2013. – Вип. 3.34. – С. 99-103.

1064. Носань Н. С. Підготовка до завершення грошової реформи 1922 –рр. в УСРР – заміна радзнака казначейським карбованцем /Н. С. Носань // Наукові праці: Науково-метод. журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2009. – Т. 94. – Вип. 81–С. 23 –28.

1065. Окіпнюк В. Правове регулювання охорони військами ДПУ підприємств цукрової промисловості УСРР / В. Окіпнюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 1 (34). – С. 94-130.

1066. Олійник М. П. Розпорядчі документи повітвиконкомів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів як джерело вивчення історії Поділля та Південно-Східної Волині / М. П. Олійник // Наук. записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів Інс-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ–Хмельницький: ПП Дерепа І. Ж., 2006. – 14 т. – С. 151-172.

1067. Олійник М. П. Фонди виконкомів повітів Поділля та Південно-Східної Волині як джерело вивчення стосунків держави й церкви на поч. 20-х рр. ХХ ст. / М. П. Олійник // Релігія і церква в історії України / Зб. мат-в Міжнар. конф. – Полтава, 2006. – С. 285-290.

1068. Олійник М. П. Джерела до історії налагодження торгівлі на початку непу на Поділлі та Південно-Східній Волині / М. П. Олійник // Історія торгівлі, податків та мита. Наукові записки: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 168-176.

1069. Олійник М. П. Становлення репресивної політики радянської влади (за матеріалами фондів повітвиконкомів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Південно-Східної Волині та Поділля) / М. П. Олійник // Голодомор 1932–1933 років в Україні: Соціально-демографічні та економіко-правові аспекти. – Хмельницький, 2007. – С. 65-72.

1070. Олійник М. П. Нові джерела про поземельні відносини на Кам'янецьчині на початку непу / М. П. Олійник // Матеріали XII Подільської іст.-краєзн. конфер. (22–23 лист. 2007 р.).– Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 2. – С. 68-75.

1071. Олійник М. П. Становлення правосуддя в перші роки радянської влади (на матеріалах фондів повітвиконкомів Поділля й Південно-Східної Волині) / М. П. Олійник // Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів України. Всеукр. наук-практ. конфер.[серія: юр. науки] (14 лист. 2008 р.) Держ. прикорд. служба України, нац. академія Держ. прикорд. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький: НАДПСУ, 2008. – С 56-58.

1072. Олійник М. П. Матеріали фондів повітвиконкомів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів як джерело вивчення голоду 1921–1923 рр. на Південно-Східній Волині та Поділлі / М. П. Олійник // Український селянин: зб. наук. пр. – Черкаси, 2008 – вип. 11. – С. 82-84.

1073. Олійник М. П. Становлення політики щодо освіти та освітян в перші роки радянської влади (на матеріалах фондів виконкомів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів повітів Західного Поділля) / М. П. Олійник. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. – С. 340-343.

1074. Олійник М. П. Фонди повітвиконкомів рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Поділля та Південно-Східної Волині як джерело з історії становлення правоохоронних органів / М. П. Олійник // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів Інс-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Хмельницький: ХмЦНТЕІ, 2008. – Т. 17. – С. 355-369.

1075. Олійник М. П. Західні райони Подільської губернії в період НЕПу за матеріалами “Політ-Економічного опису Проскурівської округи 1930 р.” / М. П. Олійник // Вінниччина: минуле і сьогодення. Кращі дослідження. – Вінниця: О. Власюк, 2009. – С.66-74.

1076. Олійник М. П. Релігійно-конфесійна ситуація в Західних районах Подільської губернії за матеріалами “Опису Проскурівської округи 1930 р.” / М. П. Олійник // Історія релігій в Україні: науковий щорічник – Львів: Львівський музей історії релігії.; “Логос”, 2010. – Кн. I. – С. 644-649.

1077. Олійник М. П. Нові джерела про опір селян Поділля політиці колективізації / М. П. Олійник / Голодомор 1932–1933 років в Україні: Причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка (Матеріали VIII Всеукраїнської наук-теор. конфер.). – Хмельницький, 2010. – Вип. IV. – с. 62-74.

1078. Олійник М. П. Опір селян Поділля політиці радянської влади в 20-ті роки ХХ ст. / М. П. Олійник / Матеріали XIII Подільської іст-краєзнав. конфер. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 445-450.

1079. Олійник М. П. Зіньків: від слави до забуття / М. П. Олійник // Меджибіж. Наук. вісник: матеріали третьої наук.-краєзнав. конфер. “Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України”. – Меджибіж–Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. – Ч. 1 – С 248-253.

1080. Олійник М. П. Відносини влади та церкви на Поділлі в роки непу (за матеріалами “Політико-економічного опису Проскурівської округи 1930 року”) / М. П. Олійник // Зб. наук. пр. Всеукр. наук. конфер. (м. Хмельницький, 25 лист. 2010 р.). – Хмельницький: ХУУП, 2011. – С. 99-101.

1081. Олійник М. П. Ар'єргардні бої української революції на Поділлі (1921–1922 рр.) / М. П. Олійник // Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст. Матеріали міжнар. Наук. конфер. Івано-Франківськ, 2-3 березня 1912 р. – Івано-Франківськ: Лілея-НП, 2012. – С. 417-426.

1082. Олійник М. П. Діяльність радянських органів по проведенню виборів до рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів на Поділлі в 20-ті роки ХХ ст. / М. П. Олійник // Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (27–28 квітня 2012 р.). – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2012. – С. 246-248.

1083. Олійник М. П. Боротьба влади з “чудесами” та “оновленнями” у Кам'янецькій окрузі на Поділлі (1923 р.) / М. П. Олійник / Історія релігій в Україні: наук. щорічник – Львів: Ін-т релігієзнавства-філія львівського музею історії релігій; “Логос”, 2012. – Кн. I. – Ч. I: Історія. – С. 640-644.

1084. Олійник М. П. Українізація апарату радянських установ у Проскурівській окрузі / М. П. Олійник / М-ли Всеукр. наук.-краєзнав. конфер. “Хмельниччина в контексті історії України. – Хмельницький, 2012. – С. 218-221.

1085. Олійник М. П. Повстанський рух на Поділлі в 1921–1922 рр. як продовження козацьких традицій / М. П. Олійник / XXIV Всеукр. наукова історико-краєзнав. конфер. “Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)” . Зб. мат-лів Всеукр. наук. конфер. – Вінниця, 2012. – С. 92-96.

1086. Олійник М. П. Документи про позбавлення виборчих прав як джерело вивчення соціально-політичної ситуації в роки непу (на матеріалах Поділля) / М. П. Олійник // Гуржіївські іст. читання: зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський нац. ун-тет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 89-91.

1087. Олійник М. П. Проведення адміністративно-територіальної реформи 1923 року на Поділлі: досягнення та прорахунки // Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 64 (№ 9). – С. 24-28.

1088. Олійник М. П. Здійснення адміністративно-територіальної реформи 1923 року на Поділлі / М. П. Олійник // Наук. праці Кам’янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2012. – Т. 22. – С. 386-399.

1089. Олійник М. П. Допомога жертвам голоду 1921–1923 років на Поділлі / М. П. Олійник // Наук. пр. іст. фак-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 93-96.

1090. Олійник М. П. Контрабанда та боротьба з нею на Поділлі в роки непу/ М. П. Олійник // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2012. – № 2 (6). – С. 135–141.

1091. Олійник М. П. Становище освіти на Поділлі в 1921–1923 рр. / М. П. Олійник // Вісник Кам’янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський нац. ун-тет ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 5. – С. 433- 441.

1092. Олійник М.П. Регулятивна діяльність місцевих органів влади Поділля на початку нової економічної політики / М. І. Кабачинський, М. П. Олійник // Наук. вісник “Межибіж”: Матеріали шостої наук.-краєзнав. конфер. “Стародавній Межибіж в історико-культурній спадщині України”. – Межибіж-Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – Ч. 1. – С. 118-122.

1093. Олійник М. П. Самогоноваріння та боротьба з ним на Поділлі в роки непу / М. П. Олійник // Наук. пр. іст. фак-ту Запорізького нац. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 119-122.

1094. Олійник М. П. Про “підпільну групу контрреволюційної молоді” в Юринцях / М. П. Олійник / Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття: зб. наук. пр. – Хмельницький, Вид-во МАУП, 2013. – С. 142-146.

1095. Олійник М. П. Колективізація на Поділлі в роки непу. / М. П. Олійник // Гуржіївські іст. читання: зб. наук. пр. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – Вип. 6. – С. 310-313.

1096. Олійник М. П. Еволюція сільського господарства на Поділлі в роки непу через призму статистики / М. П. Олійник // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 75 (№ 8). – С. 55-57.

1097. Олійник М. П. Розвиток торгівлі на Поділлі в роки непу / М. П. Олійник // Вісник Кам’янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки]. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 6. – С. 472-483.

1098. Олійник М. П. Прояви чудес та оновлення ікон на Поділлі в 1923 році та боротьба влади з цими явищами / М. П. Олійник // Освіта, наука і культура па Поділлі: зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2013. – Т. 20. – С. 509-519.

1099. Олійник М. П. Адміністративно-територіальна реформа 1923-1925 років та доля подільських містечок / М. П. Олійник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб.наук.

пр. / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2013. – Вип. XXI. – С. 134-138.

1100. Олійник М. П. Голод 1925 року на Поділлі як передумова Голодомору / М. П. Олійник // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У 2-х ч. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 58-63.

1101. Олійник М. П. Політика радянської влади щодо римо-католицької церкви на Поділлі в роки непу / М. П. Олійник // *Wschodni rocznik humanistyczny*, 2013. – Т. IX – С. 339-348.

1102. Олійник М. П. Повстанський рух на Поділлі в 1921–1922 рр. / М. П. Олійник // *Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 81 (№2). – С.30-36.*

1103. Олійник М. П. Практика застосування інституту колективної відповідальності на Поділлі в 1921–1923 рр. / М. П. Олійник // *Наук. записки нац. ун-ту “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”.* – Остріг: Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2014. – Вип. 22. – С. 128-136.

1104. Олійник М. П. Стан охорони здоров'я на Поділлі в 1921–1925 рр. / М. П. Олійник // *Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка.* – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 39-44.

1105. Олійник М. П. Практика стягнення продовольчого податку на Поділлі в 1921–1923 рр. / М. П. Олійник // *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2013. – № 2 (8). – С. 118–128.*

1106. Олійник М. П. Антирадянське підпілля на Поділлі в 1921-1928 рр. / М. П. Олійник // *Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка.* – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. - Вип. 2. – Ч. 1. – С. 77-81.

1107. Олейник Н. П. Помощь жителей Подолии голодающему Повожью в 1921-1923 годах / Н. П. Олейник // *Известия Саратовского*

университета. Серия История, Международные отношения. – Саратов, 2014. – № 4. – С. 120-127.

1108. Олійник М. П. Учнівське антирадянське підпілля на Поділлі в 20-х роках ХХ ст. / М. П. Олійник // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття (до 120-річчя від дня народження Якова Гальчевського): зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2015. – Вип. VIII. – С. 246-251.

1109. Олійник Н. Борьба против большевистского режима на Подолии в 1921–1928 гг. / Николай Олійник. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishiug, 2015. – 46 с.

1110. Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.): монографія / М. П. Олійник – Хмельницький: “Поліграфіст-2”, 2015. – 480 с.

1111. Олійник Ю. В. Матеріальна та фінансова допомога населення Кам'янецького повіту голодуючим у 1921–1923 роках / Ю. В. Олійник. // Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ століття: зб. наук. пр. – Хмельницький, 2012. – Вип. V. – С. 51-53.

1112. Олуйко В. Адміністративно-територіальний устрій Поділля: історія і сучасність / В. Олуйко; П. Слободянюк; М. Баюк. За заг. ред. В. А. Смолія, П. Я. Слободянюка – Хмельницький, 2005. – 398 с.

1113. Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект: монографія / В. В. Олянич – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 304 с.

1114. Омельчук О. М. Історичні аспекти боротьби з контрабандою / О. М. Омельчук // Вісник Хмельницького інс-ту регіонального управління і права. – 2003. – № 3-4 (7-8). – С. 207-215.

1115. Оніпко Т. В. Виробничі галузі споживчої кооперації України в контексті нової економічної політики (1921–1928 рр.): монографія / Т. В. Оніпко – Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. – 381 с.

1116. Онуфрієв О. О. Стан та перспективи розвитку сільсько-господарської колективізації на Україні / О. О. Онуфрієв / Труды Українського Держплану – Кн. XII. – Харків, 1926. – 82 с.

1117. Орлов И. Б. Нэп в региональном ракурсе: от усредненных оценок к многообразию / И. Б. Орлов / НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты / Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. "Экономические, политические и социокультурные аспекты нэпа", научная конференция (6 ; 2002 ; Москва) ; [редкол.: А. С. Сенявский (отв. ред.) и др.]. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 33-54.

1118. Пасечник О. А. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920–1941 годах: монографія / О. А. Пасечник – Хмельницький: ЧП Цюпак А. А., 2009. – 188 с.

1119. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон – Полтава: АСМІ, 2004. – 335 с.

1120. Петренко О. С. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності / О. Петренко; Держ. архів Вінницької обл., Краєзнавче т-во "Поділля" – Вінниця: Едельвейс К, 2008. – 56 с.

1121. Петров В. Репресії більшовиків в Україні у 1921–1922 роках (На матеріалах Поділля) / Володимир Петров / Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.) – Вінниця: Велес, 2002. – С. 126-130

1122. Петровський Г. І Вржіння від об'їздів деяких місцевостей України / Г. І. Петровський – Х.: Держвидав України, 1925. – 32 с.

1123. Пижик А. Ідеологічна основа більшовицької політики українізації / А. Пижик // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2011. – Вип. 104. – С. 47-50.

1124. Пиріг О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. / О. Ф. Пиріг. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 274 с.

1125. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією. (Матеріали до боротьби українського народу в 1920–30 роках) / Федір Пігідо – Мюнхен: “Logos”, 1956. – 143 с.

1126. Подкур Р. Формування місцевих органів радянської влади на Поділлі в 20-ті рр. ХХ ст. / Роман Подкур – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://www.shron.chtyvo.org.ua/Podkur_Roman/Formuvannia_mistsevykh_orhaniv_Radianskoi_vlady_na_Podilli_v_20-ti_rr_KhKh_st.pdf.

1127. Подкур Р. Ю. За повідомленнями радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.

1128. Подкур Р. Ліквідація органами ВЧК–ГПУ політичних партій на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. / Роман Подкур // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукр. наук. конфер., 29–30 лист. 2001 р. Вінниця, 2001. – С. 199-209.

1129. Подкур Р. Інформаційна мережа ЧК–ГПУ в Україні в 20-х роках ХХ ст. / Роман Подкур / Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали Міжнар. наук-практ. конфер. (Вінниця, 23–24 лист. 2001 р.) – Вінниця: Велес, 2002. – С. 39-45.

1130. Подкур Р. Документи органів державної безпеки УРСР 1920–1930-х років: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов – Тернополь: “Збруч”, 2010. – 372 с.

1131. Подкур Р. Місто на кордоні: Кам’янець-Подільський на початку 1920-х рр. / Роман Подкур // Регіональна історія України. Зб. наук. статей / Гол. ред. В. Смолій; відпов. ред. Я. Верменич – Вип. 8. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 169-188.

1132. Подкур Р. Настрої населення в інформаційно-аналітичних документах органів держбезпеки (початок 1920-х – 1930-ті рр.) / Р. Подкур / Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції “згори”. 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; [упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко] – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 24-52.

1133. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Іст. нариси / Відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова [...] С. В. Кульчицький (кер. акт. кол.) та ін. – К.: Наук. думка, 2002. – 951 с.

1134. Посвістак О. А. Соціально-правовий стан освітньої інтелігенції Поділля в 20-х рр. XX ст. / О. А. Посвістак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 7. – С. 278-286.

1135. Посвістак О. А. Деякі проблеми співвідношення політичної та професійної підготовки культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля у 20-х рр. XX ст. у контексті тиску владних структур на суспільство / О. А. Посвістак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 9. – С. 88-96.

1136. Посвістак О. А. Газета “Червоний кордон” про ставлення радянського режиму до наукової і культурно-освітньої інтелігенції Кам'яниччини у 20–30-х рр. XX ст. / О. А. Посвістак // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 10. – С. 359-364.

1137. Посвістак О. А. Політичні репресії проти культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля на початку 20-х років XX ст. / О. А. Посвістак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.) / Голов. ред. П. Т. Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34.– 2007. – С 23-34.

1138. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля в 20–30-х роках XX ст. за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України м. Києва / О. А. Посвістак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 12. – С. 397-405.

1139. Посвістак О. А. Офіційна політика радянської влади щодо театрального мистецтва та театральної інтелігенції Поділля в 1920 – 1930 рр. / О. А. Посвістак // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім.

М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / за ред. проф. В. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. – С. 214 – 220.

1140. Посвістак О. А. Витоки і першопричини репресивної політики щодо культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля в кінці 20-х – 30-х роках ХХ ст. / О. А. Посвістак // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 13. – С. 437-443.

1141. Прилуцький В. Модернізація промисловості радянської України у міжвоєнний період (1921–1938 рр.). / В. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 11. – С. 94-128.

1142. Прокопчук В. С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення та розквіту / В. С. Прокопчук. Л. Ф. Філінюк – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, інформаційно-редакційний відділ, 2008. – 258 с.

1143. Пчілка О. Українські народні легенди останнього часу / Олена Пчілка. // Етнографічний вісник. За голов. ред. акад. А. Лободи та В. Петрова – К., 1925. – Кн. 1. – С. 41-49.

1144. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк – К.: Генеза, 2004. – 480 с.

1145. Рибак І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення. Наукове видання / І. В. Рибак – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисін О. В., 2010. – 160 с., іл.

1146. Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921–1932 рр.) / І. В. Рибак – К.: Рідний край, 1999. – 91 с.

1147. Рибак І. В. Робоча худоба, будівлі у селянському індивідуальному господарстві Поділля у 20-ті роки / І. В. Рибак, В. А. Яцюк // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм 2004. – Т. 12:– С 361-368.

1148. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І. В. Рибак – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 244 с.

1149. Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в доколгоспний період (1921–1928 рр.): монографія / І. В. Рибак – Кам’янець-Подільський: ФОП Сисін О. В., 2012. – 164 с.

1150. Рибак І. В. Подільський селянин у повсякденному житті в доколгоспний період: гігієна, харчування, праця / І. В. Рибак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т. 19 – С. 351-366.

1151. Рибак І. В. Колективізація на Поділлі / І. В. Рибак – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: http://museum.vn.ua/articles/pod3/ribak__v_kolektivzatsya_na_.html.

1152. Росовський В. Репресоване духовенство Кам’янець-Подільської діє цезії / В. Росовський // CREDO – загальноукраїнський католицький суспільно-релігійний часопис – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2009/04/930>.

1153. Рубльов О. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / О. Рубльов, Л. Якубова / Відп. ред. С. В Кульчицький. НАН України. Інститут історії України – К.: Ін-т історії України, 2014. – 406 с.

1154. Рубльова Н. Невідома ділянка антирелігійного фронту: Боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-ті роки / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 228-243.

1155. Рябченко О. А. Студентство радянської України у пошуках “пролетарської” ідентичності / О. А Рябченко // Укр. іст. журн. – 2009. – № 4. – С. 129-143.

1156. Рябченко О. А. Студенти радянської України 1920-1930-х років: практика повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія / О. А. Рябченко – Харк. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.

1157. Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну / В. А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.

1158. Савчук В. О. Краєзнавство Поділля XIX–XX століть / / В. О. Савчук // Краєзнавство. – 1999. - № 1-4. – С. 89-94.

1159. Савчук В. О. Політичні репресії проти науково-краєзнавчої інтелігенції Кам'янця-Подільського у 20-х – 30-х рр. XX. ст. / В. О. Савчук // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18. – С. 354-366.

1160. Савчук В. О. Внесок інтелігенції в національно-культурний розвиток Кам'янець-Подільського регіону у контексті краєзнавчого руху 20-х рр. XX ст. / В. О. Савчук // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – Вип. 14. – С. 364-369.

1161. Сагач О. Зміни в адміністративно-територіальному Поділі УСРР на початку 20-х рр. XX ст. / О. Сагач. // Регіональна історія України. Зб. наук. статей / Голов. ред. В. Смолій; відповід. ред. Я. Верменич. НАН України. Ін-т історії України; Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип. 4. – С. 167-176.

1162. Сагач О. Діяльність центральної адміністративно-територіальної комісії по підготовці до переходу на триступеневу систему врядування у 1924–1925 рр. / О. Сагач // Регіональна історія України: зб. наук. статей. / Голов. ред. В. Смолій; відповід. ред. Я. Верменич. НАН України. Ін-т історії України; Сектор теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип. 5. – С. 209-222.

1163. Свідерська О. М. Системи землеробства та громадські сівозміни у селянському господарстві на Поділлі та Південно-Східній Волині в добу непу (1921–1929 рр.) / О. М. Свідерська // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 4. – С. 517-523.

1164. Свідерська О. М. Роль кооперації у розвитку сільського господарства Поділля та південно-Східної Волині у добу непу (1921–1929 рр.) / О. М. Свідерська // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2012. – № 4. – С. 90-93.

1165. Свідерська О. М. Головні напрями інтенсифікація землеробства на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непу (1921–1929 рр.) / О. М. Свідерська // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2013. – № 4. – С. 25-29.

1166. Свідерська О. М. Селянське населення Поділля та Південно-Східної Волині у добу непу агропереходу (1921–1929 рр.) / О. М. Свідерська // Гілея: наук. вісник: зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 78 (№ 11). – С 41-43.

1167. Свідерська О. М. Забезпеченість господарств Поділля і Південно-Східної Волині сільськогосподарським реманентом у добу непу агропереходу (1921–1929 рр.) / О. М. Свідерська // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У 2-х ч. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 54-57.

1168. Святець Ю. А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу). монографія / Ю. А. Святець – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 216 с.

1169. Сенявский А. С. Новая экономическая политика: современные подходы и перспективы изучения / А. С. Сенявский / НЭП: экономические, политические и социокультурные / Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. “Экономические, политические и социокультурные аспекты нэпа”, научная конференция (6 ; 2002 ; Москва) ; [редкол.: А. С. Сенявский (отв. ред.) и др.] – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – С. 5-25.

1170. Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921-1923; 1932-1933; 1946-1947. / В. Сергійчук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Центр українознавства. – 2-е вид., доп. – К.: Укр. вид. спілка, 2003. – 251 с.

1171. Сидоренко А. О. Зміна соціальної структури населення Поділля під впливом формування радянської ідентичності у роки непу / А. О. Сидоренко // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 137-141.

1172. Скоробагатько А. В. Розвиток законодавства про пенсійне забезпечення у період непу / А. В. Скоробагатько // Часопис Хмельницького університету управління та права “Університетські наукові записки”. – 2012. – № 3 (43). – С. 236-242.

1173. Скрипник В. Вбивця стріляв у сплячого композитора / В. Скрипник. – // 20 хвилин. – 2006 – 16 травня – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: // <http://vn.20minut.ua/Podii/vbivtsya-strilyav-u-splyachogo-kompozitora-65310.html>.

1174. Скрыпник М. Н. Хозяйственная борьба с кулаками (о с.-х. коммунах и артелях) / М. Н. Скрыпник – Харьков: Изд. отдел Наркомзема УССР, 1923. – 28 с.

1175. Слабенко-Ванжула В. В. Історичне підґрунтя адміністративно-територіального поділу в Україні / В. В. Слабенко-Ванжула // Актуальні проблеми держ. управління: зб. наук. пр. Одес. регіон. ін-т держ. упр. – 2009. – № 2. – С. 37-42.

1176. Слободянюк П. Я. Шлях до світла: сторінки електрифікації Поділля / П. Я. Слободянюк – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: <http://www.hoe.com.ua/index.php?r=49>.

1177. Смирнов В. М. Соціальна політика в Україні в період непу. (Взаємовідносини влади і суспільства в сільській місцевості) / В. М. Смирнов – Харків: Харків юридичний, 2010. – 294 с.

1178. Сокіл А. О. Становлення податкового апарату УСРР на початку нової економічної політики / А. О. Сокіл // Вісник нац. ун-ту внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 13. – С. 205-211.

1179. Сокіл А. О. Податкова політика УСРР у роки непу / А. О. Сокіл. // Вісник нац. ун-ту внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 15. – С. 163-168.

1180. Сокіл В. Голодомори в Україні: три ланки одного історичного ланцюга / В. Сокіл // Народознавчі зошити – 2009. – № 1-2. – С 91-101.

1181. СССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) / Под ред. А. П. Кучкина (глав. ред.), Ю. А. Полякова и С. И. Якубовской – М.: Госполитиздат, 1955. – 596 с.

1182. Стадник О. О. Шкільна освіта на Вінниччині в період НЕПу / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр./ За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. VI. – С. 162-165.

1183. Стадник О. О. Інтелігенція Поділля в роки НЕПу / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука.– Вінниця, 2004. – Вип. VII. – С. 268-271.

1184. Стадник О. О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920–30-х рр. / О. О. Стадник. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 255-259.

1185. Стадник О. О. Особливості суспільно-політичних процесів у Подільському селі в роки НЕПу / О. О. Стадник // Український селянин: зб. наук. пр. – 2006. – № 10. – С. 322-325.

1186. Стадник О. О. Формування місцевих органів радянської влади на Поділлі в 20-ті рр. ХХ ст. / О. О. Стадник. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 271-274.

1187. Стадник О. О. Деякі особливості суспільно-політичних процесів у подільському селі в період нової економічної політики / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2009. – Вип. 15 – С. 224-228.

1188. Стадник О. О. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (на матеріалах Поділля) / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2011. – Вип. 19. – С. 65-70.

1189. Стадник О. О. Особливості соціально-економічного розвитку подільського селянства в умовах переходу до непу / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2012. – Вип. 20. – С. 204-208.

1190. Стадник О. О. Податкові платежі селянства Поділля в роки нової економічної політики / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2013. – Вип. 21 – С 141-145.

1191. Стадник О. О. Голод 1920-х років на Поділлі і продподаток / О. О. Стадник // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 141-145.

1192. Стегній П. А. Подільська повстанська група отамана Орла / П. А. Стегній // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукр. наук. конфер., 29–30 лист. 2001 р. – Вінниця, 2001 – С. 190-199.

1193. Сторожук Я. Збунтоване село: повстанський рух на Поділлі в 20–х рр. ХХ ст. / Я. Сторожук – Літин: НВФ “Синтез”, 2006. – 114 с.

1194. Стронський Г. Й. Приречена на мовчання. Римо-католицька Церква на Україні в 20–30-і роки./ Г. Й. Стронський // Людина і Світ. – 1994. – №. 2–3. – С. 17-20.

1195. Стронський Г. Й. Римо-католицький костьол в Україні у 20–30-ті роки ХХ ст. / Г. Й. Стронський // Вісник Тернопільського держ. технічного ун-ту. – 1996. – № 1. – С. 77-86.

1196. Струманський В. П. Розбудова школи нового часу на теренах Поділля в 1920–30 рр. / В. П. Струманський // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т 1. – С. 136-144.

1197. Суровий А. Ф. Розвиток освіти національних меншин на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 4: – С. 406-410.

1198. Суровий А.Ф. Загальноосвітня школа на Поділлі в 1920-і роки/ ; А. Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 1. – С. 127-136.

1199. Суровий А. Ф. Школи Поділля в 1920-х роках: навчальна робота / А. Ф. Суровий // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред. І. Огієнка, 2010. – Вип. 3. – С. 396-406.

1200. Суровий А. Ф. Підготовка учительських кадрів на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 2. – С. 57-71.

1201. Суровий А. Ф. Сільськогосподарські заклади профтехосвіти на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий, В. Й. Жезіцький // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 6. – С. 510-522.

1202. Суровий А. Ф. Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х роках / А. Ф. Суровий. // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т. 21. – С. 436-448.

1203. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Відп. ред. С. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. 1. – 656 с.

1204. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Колективна монографія. Відп. ред. С. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — Т. 2. — 599 с.

1205. Тітова Н. В. До проблеми “українців-католиків” на Поділлі у 1920-1930-х рр. / Н. В. Тітова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — Вип. 35 — С 66-86.

1206. Тітова Н. В. Польське та українське населення Поділля 1920-1930-х років: Проблеми міжнаціонального співіснування / Н. В. Тітова // Укр. іст. збірник / Ін-т історії України НАН України, Рада молодих вчених; Редкол.: Т. Чухліб (голов, ред.), А. Блануца (заст. голов. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — Вип. II. — С. 223-229.

1207. Тітова Н. В. Особливості здійснення політики “українізації на Поділлі 1920-х-початку 1930-х років / Н. В. Тітова // Освіта, наука і культура па Поділлі. Зб. наук. пр. — Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2013. — Т. 20. — С. 442-451.

1208. Тітова Н. В. Політика “українізації на території Подільської губернії УСРР (1920–19323 роки): історико-правовий аналіз / Н. В. Тітова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. — 2015. — Вип. 30. — Т. 1. — С. 55-59.

1209. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: в 2 т. / С. П. Трапезников. — М.: Мысль, 1976. — Т. 1. — 567 с.

1210. Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: в 2 т. / С. П. Трапезников. — М.: Мысль, 1976. — Т. 2. — 645 с.

1211. Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1925 гг.). — Ч. II. — Подготовка экономического наступления на новую буржуазию / И. Я. Трофимов — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1969. — 288 с.

1212. Трихрест М. НЕП на Україні / Михайло Трихрест — Торонто: Наша книгозбірня, 1947. — 32 с.

1213. Трухманова С. Л. Динаміка кількості та складу міського населення Поділля за родом занять у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / С. Л. Трухманова // Етнічна історія народів Європи / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України. – К., 2001. – Вип. 8. – С. 65–70.

1214. Трухманова С. Л. Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип окружного міста у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / С. Л. Трухманова // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. пр. / [За заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. – Вінниця: ДП “ДКФ”, 2001. – Вип. III. – С. 73–81.

1215. Трухманова С. Л. Основні риси побуту міських мешканців Поділля в умовах нової економічної політики (початок 1920-х років) / С. Л. Трухманова // Гілея: наук. вісник. Зб. наук. пр. / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 64 (№ 9). – С. 42-51.

1216. Трухманова С. Л. Інтелігенція міст Поділля – об’єкт репресивної політики більшовицької адміністрації в Україні, 1920-ті – початок 1930-х рр. / С. Л. Трухманова // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; [Редкол.: П. Т. Тронько (голов. ред.) та ін.] – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34 – С. 115–142.

1217. Трухманова С. Л. Про підготовку кадрів радянських спеціалістів у 20-х рр. ХХ ст.: На матеріалах подільських міст / С. Л. Трухманова // Етнічна історія народів Європи / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 93–99.

1218. Трухманова С. Л. Контрабанда як вид діяльності мешканців прикордонного Поділля у 20-х роках ХХ ст. / С. Л. Трухманова // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практ. конфер., 20 трав. 2011 р. / Ред. кол.: К. К. Васильєв, В. М. Власенко, А. В. Гончаренко та ін.; за заг. ред. С. І. Дегтярьова – Суми: СумДУ, 2011. – Ч. 1. – С. 166-168.

1219. Турченко Ф. Г. Регіональні особливості релігійного руху на Україні в 20-ті рр. / Ф. Г. Турченко // V Всеукр. конфер. “Розвиток

історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” / Жовт. 1991. – Київ – Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 357-358.

1220. “Українізація” 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В. А. Смоля – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.

1221. Філінюк А. Г. Правобережна України наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк – Кам’янець-Подільський, Аксіома, 2010. – 728 с.

1222. Фролов М. Комітети бідноти та комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920–1930-х рр. / Микола Фролов // Проблеми гуманітарних наук: Наук. записки Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка / Ред. кол. Т. Біленко (гол. ред.), Р. Попп, С. Макарчук. – Дрогобич: Редак.-видав. відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 24. – С. 53-70.

1223. Цалюк М. Я. Радгоспне будівництво на Україні (1921–1930 рр.) / М. Я. Цалюк – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – 115 с.

1224. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-і роки / В. В. Ченцов /; Ін-т історії України НАН України / П. Т. Тронько (наук. ред.) – К.: 1999. – 482 с.

1225. Черешня Г. А. НЕП на Хмельниччині: досвід і можливості / Г. А. Черешня // Підприємництво на Хмельниччині: історія і сучасність. Матеріали Всеукр. наук-практ. конфер. 3–4 липня 1998 р. – Хмельницький, 1998. – С. 82-91.

1226. Черкашина О. Становлення хорового виконавства на Поділлі у міжвоєнний період (1919 – 1937) / О. Черкашина // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: збірник наукових праць [редкол. В. Г. Чернець [та ін.]]. К.: Міленіум, 2011. – Вип. 26 – С. 129-136

1227. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко – К.: Асоціація “Україна”, 1995. – 215 с.

1228. Шабельников В. І. Округ у радянській системі територіального управління /В. Шабельников // Вісник Донецького нац. ун-ту, Сер. Б: Гуманітарні науки. – 2009. – Вип. 1.– С. 133-137.

1229. Шабельников В. І. Історія адміністративних змін і територіального управління в Україні у 1917–1921 рр. / В. Шабельников. – [Електрон. ресурс] – Режим доступу: [/http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/lipd/2009_2/10Shabelnikov.htm](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/lipd/2009_2/10Shabelnikov.htm).

1230. Шабельников В. І. Адміністративно-територіальний устрій України: історичний досвід і уроки (1917 – червень 1941 рр.): монографія / В. І. Шабельников / за заг. ред. док. іст. наук, проф. О. М. Бута – Донецьк: Вид-во Донецького нац. ун-ту, 2011. – 306 с.

1231. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2. – С 20-30.

1232. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 4. – С 43-54.

1233. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 38-49.

1234. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна / Ю. І. Шаповал. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 6. – С. 45-55.

1235. Шаповал Ю. І. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов – К.: Абрис, 1997. – 608 с.: іл.

1236. Шкляр В. М. Залишенець. Чорний ворон: роман / Василь Шкляр – Х.: Книжковий клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2010. – 384 с.

1237. Шульга І. Г. Голод на Поділлі. До 60-річчя голодомору 1933 р. / І. Г. Шульга – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с.

1238. Шумляк О. Еволюція інституту реєстрації виборців в аспекті становлення і розвитку виборчого процесу в Україні: радянський період (1918–1990 рр.) / Ольга Шумляк // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1 (11). – С. 78-82.

1239. Щусь О. Українське національне питання на історичному зламі. За редакцією і передмовою М. Барана / О. Щусь – Харків – К.: Держвидав України, 1930. – 94 с.

1240. Яковець О. В. Вплив кооперативної освіти Поділля на розвиток економіки краю в 20-30-х роках ХХ / О. В. Яковець // Економіка регіону: структура, особливості, динаміка розвитку: тези доповідей Третьої Міжнар. наук-практ. конфер., присвяченої 85-річчю Вінницького кооп. ін-ту, 26 лист. 2010 р.: Наук. вісник Вінницького кооп. ін-ту. – Вінниця, 2010. – С. 466-469.

1241. Яковлев Є. Комітети незаможних селян. / Є. Яковлев – Харків: Юрвидав, 1925. – 48 с.

1242. Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. / Л. Д. Якубова – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 188 с.

1243. Яцюк В. А. Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період непу / В. А. Яцюк // Український селянин: зб. наук. пр. – Черкаси, 2003 – вип. 7. – С. 131-134.

1244. Яцюк В. А. Проблема аграрного перенаселення на Поділлі в середині 1920-х років ХХ ст. в оцінці органів статистики / В. А. Яцюк // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 165-168.

1245. Яцюк В. А. Аграрне перенаселення на Поділлі в середині 1920-х років ХХ ст. / В. А. Яцюк // Краєзнавство: наук. журн. – 2006. – № 1-4. – С. 58-60.

1246. Atkinson Dorothy The End of the Russian Land Commune, 1905-1930 / Dorothy Atkinson. – Stanford: Stanford University Press, 1983. – 475 p.

1247. Ball Alan Russia's Last Capitalists: The Nepmen 1917-1929 / Alan Ball. – Berkeley: University of California Press, 1987. – 243 p.

1248. Carr E. H. Socialism in One Country, 1924-26. / E. H. Carr – New York: Macmillan Company, 1958. – 576 p.

1249. Carr E. H. Foundations of a Planned Economy, 1926-1929 / E H Carr, R. W. Davies – London: Macmillan, 1976. – 548 p.

1250. From Tsarism to the New Economic Policy: Continuity and Change in the Economy of the USSR / Editor R.W.Davies – Cornell Univ Pr, 1991. – 432 p.

1251. Holmes Larry The Kremlin and the Schoolhouse: Reforming Education in the Soviet Union, 1917–1931 / Larry Holmes – Bloomington: Indiana University Press, 1991. – 232 p.

1252. Hudson Hugh D. Peasants, Political Police, and the Early Soviet State: Surveillance and Accommodation under the New Economic Policy / Hugh D. Hudson – Palgrave Macmillan, 2011 192 p.

1253. Husband William Godless Communists: Atheism and Society in Soviet Russia, 1917–1932 / William Husband – DeKalb: Northern Illinois University Press, 2000. – 241p.

1254. Kenez Peter A History of the Soviet Union from the Beginning to the End. / Peter Kenez – New York: Cambridge university press / Peter Kenez's 1999. – 342 p.

1255. Pethybridg Roger One Step Backwards, Two Steps Forward: Soviet Society and Politics in the New Economic Policy / Roger Pethybridg. – Clarendon Press, 1990. – 470 p.

1256. Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture / Sheila Fitzpatrick (Edited by Sheila Fitzpatrick, Alexander Rabinowitch, Richard Stites) – Indiana University Press, 1991. – 356 p.

1257. Ward Chris Russia's Cotton Workers and the New Economic Policy (Shop-Floor Culture and State Policy, 1921–1929) / Chris Ward – Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge, 2002. – 324 p.

5. Автореферати дисертацій і дисертації

1258. Волосник Ю. П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х

рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю. П. Волосник – Х., 2004. – 30 с.

1259. Галамай О. М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. М. Галамай – К., 2006. – 20 с.

1260. Георгізов Г. М. Українське селянство доби непу: формування політичних настроїв та свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Г. М. Георгізов – К., 2008. – 20 с.

1261. Десятніков О. В. Еволюція трудових відносин на селі в добу непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. В. Десятніков – Черкаси, 2005. – 20 с.

1262. Дровозюк С. І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / С. І. Дровозюк – К., 2006. – 35 с.

1263. Дулгерова О. М. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. М. Дулгерова – Черкаси, 2006. – 20 с.

1264. Жуковський О. І. Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. І. Жуковський – Чернівці, 2006. – 19 с.

1265. Киридон А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А. М. Киридон – К., 2006. – 35 с.

1266. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Д. П. Красносілецький – Чернівці, 2007. – 20 с.

1267. Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів радянської влади Подільської губернії у 1920–1925 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. П. Кузьмінець – Черкаси, 2007. – 28 с.

1268. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. М. Лазуренко – Донецьк, 2001. – 19 с.

1269. Мандрик Я. І. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х – 30-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Я. І. Мандрик – Л., 2005. – 33 с.

1270. Матвеев А. Ю. Колективізація і розкуркулення селян Поділля та Південно-Східної Волині (друга половина 20-х – середина 30-х років ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / А. Ю. Матвеев – Чернівці, 2009. – 19 с.

1271. Марцінишин Г. Б. Цукрова промисловість України в роки нової економічної політики (1921–1929р.р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.01.04 “Економічна історія та історія економічної думки” / Г. Б. Марцінишин – К., 1997. – 19 с.

1272. Мельничук О.А. Діяльність органів соціального страхування в Радянській Україні у 20-30-х рр.. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. А. Мельничук – К., 2004. – 39 с.

1273. Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20–30-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л. Л. Місінкевич – К. Ін-т історії України, 2000. – 19 с.

1274. Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (1920-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. М. Мовчан – К., 2004. – 35 с.

1275. Нікітенко К. В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / К. В. Нікітенко – Донецьк, 2007. – 20 с.

1276. Ніколіна І.І. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. І. Ніколіна – Чернівці, 2008.– 20 с.

1277. Осмолівська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920 –1930-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Ю. Осмолівська – Донецьк, 2004. – 19 с.

1278. Паскаленко В. Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921-1929 рр.): соціально-економічний аспект.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. Є. Паскаленко – Черкаси, 2006. – 20 с.

1279. Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. А. Пиріг – К., 2002. – 40 с.

1280. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля у 20-30-х рр. ХХ ст.: взаємини з владою: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. А. Посвістак – Кам’янець-Подільський, 2010. – 19 с.

1281. Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Ю. А. Святець – Дніпропетровськ, 2008.– 39 с.

1282. Стадник О. О. Подільське село в роки непу. Соціально-економічний та громадсько-політичний розвиток (1921-1928 рр.): автореф.

дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. О. Стадник – Черкаси, 2007. – 34 с.

1283. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921-1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / П. А. Стегній – Кременчук, 2000. – 230 арк.

1284. Трухманова С. Л. Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля, 1920-ті – початок 1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С.Л. Трухманова – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 21 с.

1285. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. В. Ченцов – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.

1286. Чернявська С.М. Впровадження української мови в систему освіти у 1923-1932 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С. М. Чернявська – Харків, 2003. – 20 с.

6. Довідкова та енциклопедична література

1287. Адміністраційно-територіяльний поділ У.С.Р.Р. При 3-х ступневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року) / Центральна Адміністраційно-Територіяльна Комісія при ВУЦВК’у. – Х.: Друкарня ВУЦВК’у “Червоний Друк”, 1925. – 110 с.

1288. Енциклопедія історії України: / [Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.] – К.: Вид-во “Наук. думка”, 2003. Т. 1: А-В. – 688 с.: іл.

1289. Енциклопедія історії України: / [Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.] – К.: Вид-во “Наук. думка”, 2004. – Т. 2: Г-Д. – 528 с.: іл.

1290. Енциклопедія історії України: / [Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.] – К.: Вид-во “Наук. думка”, 2005. – Т. 3: Е-Й. – 672 с.: іл.

1291. Енциклопедія історії України: / [Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.] – К.: Вид-во “Наук. думка”, 2007. – Т. 4: Ка-Ком. – 528 с.: іл.

1292. Енциклопедія історії України: / [Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.] – К.: Вид-во “Наук. думка”, 2008. – Т. 5: Кон-Кю. – 568 с.: іл.

1293. Енциклопедія історії України: / [Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.] – К.: Вид-во “Наук. думка”, 2009. – Т. 6: Ла-Мі. – 784 с.: іл.

1294. Енциклопедія історії України: / [Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.] – К.: Вид-во “Наук. думка”, 2010. – Т. 7: Мл-О. – 728 с.: іл.

1295. Енциклопедія історії України: / [Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.] – К.: Вид-во “Наук. думка”, 2011. – Т. 8: Па-Прик. – 520 с.: іл.

1296. Енциклопедія історії України: / [Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.] – К.: Вид-во “Наук. думка”, 2012. – Т. 9: Прил-С. – 944 с.: іл.

1297. Енциклопедія історії України: / [Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.] – К.: Вид-во “Наук. думка”, 2013. – Т. 10: Т-Я. – 784 с.: іл.

1298. Енциклопедія українознавства; словникова частина: в 10 т. – / [Гол. ред. Проф. Володимир Кубійович, заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко]; Наук. тов.-во ім. Шевченка / перевид. в Україні. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 805-1200.

1299. Енциклопедія українознавства; словникова частина: в 10 т. – / [Гол. ред. Проф. Володимир Кубійович, заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко]; Наук. тов.-во ім. Шевченка / перевид. в Україні. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1605-2000.

1300. Енциклопедія українознавства; словникова частина: в 10 т. – / [Гол. ред. Проф. Володимир Кубійович, заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко]; Наук. тов.-во ім. Шевченка / перевид. в Україні. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2000-2400.

1301. Енциклопедія українознавства; словникова частина: в 10 т. – / [Гол. ред. Проф. Володимир Кубійович, заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко]; Наук. тов.-во ім. Шевченка / перевид. в Україні. – Львів, 1998. – Т. 7. – С. 2405-2800.

1302. Енциклопедія українознавства; словникова частина: в 10 т. – / [Гол. ред. Проф. Володимир Кубійович, заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко]; Наук. тов.-во ім. Шевченка / перевид. в Україні. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 2800-3200.

1303. Енциклопедія українознавства; словникова частина: в 10 т. – / [Гол. ред. Проф. Володимир Кубійович, заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко]; Наук. тов.-во ім. Шевченка / перевид. в Україні. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 2805-3200.

1304. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / П. Т. Тронько (гол. Гол. редкол.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – Т. 2. – 777 с.

1305. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Хмельницька область. / П. Т. Тронько (гол. Гол. редкол.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – Т. 23. – 707 с.

1306. Новий тлумачний словник української мови у 3 т. [Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко.] – Вид. 2-е., випр. – К.: Аконіт, 2001. – Т. 1 (А-К). – 926 с.

1307. Новий тлумачний словник української мови у 3 т. [Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко.] – Вид. 2-е., випр. – К.: Аконіт, 2001. – Т. 2 (К-П). – 926 с.

1308. Новий тлумачний словник української мови у 3 т. [Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко.] – Вид. 2-е., випр. – К.: Аконіт, 2001. – Т. 3 (П-Я). – 862 с.

1309. Україна в цифрах. 1927 – Х., 1927. – 19 с.

1310. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1921 / Ольга Мовчан / Ред. рада В. М. Литвин (гол.) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (гол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 289 с.

1311. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1922 / Ольга Мовчан / Ред. рада В. М. Литвин (гол.) та ін.; Ред. колегія В. А. Смолій (гол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 335 с.

1312. Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1925 / Ольга Мовчан / Ред. рада В. М. Литвин (гол.) та ін.; Ред. колегія В. А. Смолій (гол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 314 с.

1313. Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1928–1929 / Л. В. Гриневич, В. І. Прилуцький / Ред. рада В. М. Литвин (гол.) та інші; Ред. колегія В. А. Смолій (гол.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 315 с.

1314. Хроника социалистического строительства на Украине (1921–1925) / АН УССР. Ин-т истории; Сост. С. А. Кокин и др.; отв. Ред. С. В. Кульчицкий – К.: Наук. думка, 1989. – 667 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Розподіл господарств за групами землезабезпеченості на одну душу (у відсотках) (За продподатковими списками на 1922 р.) [722, с. 113].

Групи господарств за землезабезпеченістю										
	До 0,50 дес.	Від 0,50 до 0,75 дес	Від 0,76 до 1,00 дес	Від 1,00 до 1,25 дес.	Від 1,26 до 1,50 дес.	Від 1,51 до 2,00 дес.	Від 2,01 до 2,50 дес.	Від 2,51 до 3,00 дес.	Від 3,01 і більше дес.	Всього
%	18,2	26,7	24,4	14,3	7,4	5,7	1,7	0,8	0,8	100

Додаток Б

Етнічна структура членів Подільської організації КП(б)У та мешканців регіону станом на 1 лютого 1923 р. [224, арк. 66]

українців		євреїв		поляків		росіян	
Серед членів КП(б)У	Серед подолян	Серед членів КП(б)У	Серед подолян	Серед членів КП(б)У	Серед подолян	Серед членів КП(б)У	Серед подолян
40,2 %	84 %	16,8 %	9,9 %	3,9 %	4,8 %	39,6 %	3,6 %

Додаток В

Пропозиції ГАТК щодо волосного районування [397, арк. 107].

№ п/п	Населений пункт	кількість	відсотків
а)	В містах	19	38%
	У великих містечках	15	
	В середніх містечках	49	51%
	В селах	10	11%
	Разом	89	100%
б)	При цукро заводах	20	22%
в)	При залізничних станціях	23	32%
г)	При шосейних дорогах магістрального чи під'їзного значення	33	37%

Додаток Д

Підсумки районування сільрад в 1923 р. [400, арк. 62]

Округи	Кількість сільрад		На скільки % скорочено сільрад	Кількість рад, де не дотримано норми	Кількість рад, де норму дотримано
	до районування	після районування			
Вінницька	479	221	54	12	209
Проскурівська	424	230	46	17	213
Кам'янецька	444	237	47	24	213
Могилівська	301	198	35	22	176
Тулчинська	252	152	32	10	142
Гайсинська	221	168	24	9	159
Разом по губернії	2121	1206	43	94	1112

Додаток Е

Участь селян у бурякосіянні [246, арк. 126]

	1923 р.	1924 р.
Дрібні плантатори	55,4 %	74 %
Кооперативи	7,5 %	12 %
Колективи	8,6 %	10 %
Великі плантатори	28,5 %	4 %

Додаток Ж

Урожайність основних культур (пудів з десятини) [476, арк. 182].

Роки	Озиме жито	Озима пшениця	Яра пшениця	Ячмінь	Овес	Гречка	Просо	Кукурудза	Картопля
Сер. 1905-1914	73	68	53	66	67	54	72	74	498
Сер. 1915-1919	62	60	83	49	56	45	57	-	387
1920	30	29	-	38	40	25	34	46	384
1921	43	36	30	33	36	23	35	31	371
1922	45	42	40	32	34	28	43	44	-

Додаток 3

**Динаміка розвитку сільськогосподарських колективів
у Проскурівській окрузі [503, арк. 34].**

Форма колективу	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Комуна	8	92	3
Артіль	6	80	10
ТСОЗ	4	79	144

Додаток И

**Ставки податку на десятину оподаткованої землі (в фунтах)
за продподатком на 1921-1922 р. [704].**

Оподатковувана земля на їдока в десятинах	Урожай з десятини в пудах						
	до 25	25-30	30-35	35-45	45-55	55-70	Понад 70
До 0,5	10	30	50	90	110	140	150
0,6-1,0	20	40	60	110	130	160	180
1,1-1,5	40	70	90	140	160	200	250
1,6-2,0	70	100	130	180	210	250	320
2,1-3,0	130	160	190	250	300	330	400
3,1-4,0	190	230	270	320	400	480	500
4,1-5,0	260	310	350	450	510	550	600
	фунтів						

**Якісний склад податкових інспекторів Подільської губернії станом
на 19 жовтня 1922 р. [161 арк. 32-33]**

Назва інспектури	число інспекторів	партій- ність		загальна освіта				трудова освіта		вік				соціальний стан		
		комуніст.	безпарт.	нижча дом.	вище почат.	училище.	середня	вища	пройшли курси 1922 р.	не пройш. курси	до 21 року	від 21 до 30	від 35 до 45	від 45 і вище	робітників	селян
Повіт. інспекторів	25	4	21	11	1	13	-	5	20	2	23	-	-	2	2	21
Ст. районних	27	9	18	7	6	10	-	6	21	1	25	1	-	4	5	18
Мл. районних	27	7	20	12	5	9	1	8	19	2	21	4	-	3	4	20
Волосних	146	43	103	83	29	32	1	98	48	5	135	5	-	24	36	85
Резервних	27	9	18	14	6	7	-	14	13	6	21	-	-	9	6	12
Всього	252	72	80	125	47	71	2	131	121	16	225	10	-	48	53	156

Шкала податкових ставок з єдиного продовольчого податку [690].

Групи з оподаткування землі на їдця в десятинах		Розряди по врожайності десятини оподаткованої землі (в пудах)									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		До 15 пуд.	Від 15-20 пуд.	Від 20-25 пуд.	Від 25-30 пуд.	Від 30-35 пуд.	Від 35-40 пуд.	Від 40-45 пуд.	Від 45-50 пуд.	Від 50-60 пуд.	Від 60 і більше пудів
I	До 0,25 дес. на їдця	10	10	20	30	40	50	70	90	120	160
II	Від 0,26-0,50	10	20	30	40	60	80	100	120	160	190
III	0,51-0,75	10	20	40	60	80	110	140	160	200	230
IV	0,76-1,00	20	30	50	80	110	140	180	210	240	270
V	1,01-1,25	30	40	60	100	140	170	210	250	270	300
VI	1,26-1,50	40	50	80	120	170	200	240	280	300	340
VII	1,51-2,00	50	70	100	140	190	230	270	310	330	400
VIII	2,01-2,50	60	90	120	180	210	260	300	340	400	480
IX	2,51-3,00	80	110	140	180	240	290	330	400	480	480
X	3,00 і понад	100	130	160	210	270	320	400	480	560	640
		фунтів									

Голодный паспорт [673, арк. 86-87]

Раздели с голодным хлеб твой!

У. С. С. Р. 40
Л. К. П. Г. № 204/103

В

Волостная Комиссия помощи Голодающим
Местечка *Вологич*
ГОЛОДНЫЙ ПАСПОРТ
участника постоянной помощи голодающим

Все собранное за месяц надлежит сдать
не позже 1-го числа следующего месяца

Продукты и проч сдаются в склад

Мест. Войтевич

К 5-му числу пред'являть паспорт в Вол-
комгол вместе с квитанцией о взносах для
отметки

За несвоевременное и небрежное выпол-
нение виновные предаются Особесии Нарсуда
с конфискацией имущества.

Лица свободной профессии, торговца, ку-
старя,

неподлежащее
завернуть

Фамилия *Гутман*
Имя *Вольф*

Об'явлен ежемесячный взнос зерна в колич.
3 п. ф. согласно раскладки местеч-
ковой комиссии.

Владелец паспорта
м. п. м. *12/12* ч *20* г.

Пред. Волкомгол
Пред. Местечкового Совета
Подпись регистрирующего *Шиман*

Голодный паек равен 1 ф. хлеба в день
или 22 1/2 ф. муки в месяц.

Голодный паспорт [673, арк. 86-87]

ОТМЕТКА ОБ ИСПОЛНЕНИИ								
Месяцы	Причитается	В Н Е С Е Н О				Осталось недоимки	Подпись регистри- рующего	ПРИМЕЧА- НИЕ
		Число	Куда и по какому документу	ПРОДУКТАМИ				
				Наименова- ние	Количество Пуд. Ф.			
Август	<i>в</i>							
Сентябрь	<i>в</i>							
Октябрь	<i>в</i>							
Ноябрь	<i>в</i>							
Декабрь	<i>в</i>							

Додаток Н

**Кількість постраждалих від недороду 1924 р.
в Могилівській окрузі [689, с. 82; 299, арк.8]**

Назва р-ну	Число господарств	Кількість населення
Ямпільський	10.476	44.820
Яругський	6.947	29.779
Бабчинецький	7.527	30.409
Озаринецький	7.007	25.599
Яришівський	6.849	27.235
Чернівецький	8.920	35.495
Муровано-Курилівський	8.469	32.682
Всього	56.195	226.019

Додаток П

Середня врожайність в 1925 р. (пудів з десятини) [728, с 2-3, 11-13, 23-26]

Округа	Жито озиме			Пшениця озима			Пшениця ярова			Ячмінь		
	Висів на 1 десятину	Загинуло %	Одержано з 1 десятини	Висів на 1 десятину	Загинуло %	Одержано з 1 десятини	Висів на 1 десятину	Загинуло %	Одержано з 1 десятини	Висів на 1 десятину	Загинуло %	Одержано з 1 десятини
Вінницька	10,9	1,8	63,9	10,7	2,8	62,3	9,6	15	39,4	10,9	5,9	41,8
Кам'янецька	10,9	2,3	40,1	10,8	0,4	37,4	10,4	6,8	17,6	10,7	3,3	33,8
Могилівська	10,3	9,9	24,0	10,3	22,9	17,6	9,2	61,4	3,6	10,2	17,1	19,8
Проскурівська	11,3	1,4	59,1	11,4	2,1	53,8	11,6	3,1	44,8	11,4	0,4	66,3
Тульчинська	10,8	2,9	47,4	10,6	4,0	51,8	10,2	8,2	59,3	11,0	30,1	19,0
В середньому по Поділлі	10,84	3,66	46,9	10,76	6,44	44,58	10,2	18,9	32,94	10,84	11,36	36,14

Додаток Р

Відсоток проддопомоги дітям і матерям, які годують грудьми,
та вагітним від загальної допомоги (липень 1925 р.) [194, арк. 74-75].

Округи	% дітей	% матерям, які годують грудьми та вагітним
Кам'янецька	42,8	6,1
Могилівська	42,8	6,1
Тульчинська	43,3	6,0
Проскурівська	42,8	6,1

Додаток С

Обсяги та види допомоги населенню
(кошторисні розрахунки в карбованцях
станом на липень 1925 р.) [194, арк. 77]

	Округа	Кам'янець- ка	Могилів- ська	Тульчин- ська	Проску- рівська	Всього
Безповоротна позика	Проддопомога					
	Громадські роботи	254539	1381479	108128	50407	2375190
	Дит. харчування	270250	1291385	122935	59815	2424023
	Харч. матерів	111000	380000	33000	16000	681000
	Прод. доп. підопіч. НКСЗ	19536	37634	4554	2517	119854
	Загалом прод. доп.	658325	3090498	268617	128739	5600067
	Скидка з акцизу на цукор для утримання бджіл	8674	15019	2064	1162	37427
Безповоротної позики	Протиепідемічні заходи	5239	11885	2481	2480	38258
	Загалом	672238	3117402	273162	132381	5675752
	Кредит					
Кредит	Ярова посів. позика	99035	245190	60874	126048	23156663
	Найм худоби	50076	174876	36252	31368	643092
	Загалом кредит	377792	958805	210883	308681	5275652
Всього		1050030	4076207	484045	441062	10951404

Середня врожайність в 1926 р.
(пудів з десятини) [727, с. 2-3, 11-13, 23-26]

Округа	Жито озиме	Пшениця озима	Пшениця ярова	Ячмінь
Вінницька	46,9	59,7	34,0	44,4
Кам'янецька	42,8	53,7	33,0	46,9
Могилівська	34,9	42,3	21,0	20,3
Проскурівська	56,1	53,8	53,0	52,1
Тульчинська	49,1	65,4	40,9	44,9
В середньому по Поділля	45,96	54,98	36,38	41,72

Купівля сировини та збут продукції кустарями Поділля
станом на 1 січня 1925 р. [248, арк. 4]

	У замовника	На базарі	Мають свою сировину/ продають скупникам	Кооперації	Державних органах
Купували сировину	43,5 %	33,5 %	12 %	8 %	3 %
Збували продукцію	63,7 %	22,3 %	10,2 %	3,8 %	-

Додаток X

Обов'язкова постанова

Подільського Губвиконкому (по Губнаросвіті Поділля)

(до 1-го березня 1925 р.)[327, арк. 72]

У зміну обов'язкової постанови Губвиконкому Поділля Ч. 359 від 22 жовтня 1923 року “Про платню за навчання в трудових школах на Поділлі” Подільський Губвиконком ПОСТАНОВЛЯЄ:

Вкласти п. 4 об. Постанови № 359 у нижченаведеній зміненій редакції.
Надати чинності ці зміні з 1-го березня 1924 року:

Річна платня вираховується від 120 до 6 червоних карбованців з кожного плательщика за навчання одної дитини відповідно до нижченаведених 7-ми категорій:

а)	I-а категорія –	Робітники та службовці, що одержують від 20 до 30 червон. крб., платять від 6 до 12 червон. крб.
б)	II-а “–”	Робітники та службовці, що одержують від 30 до 40 червон. крб., платять від 12 до 18 червон. крб.
в)	III-а “–”	Робітники та службовці, що одержують від 40 до 60 червон. крб., платять від 18 до 30 червон. крб.
г)	IV-а “–”	Робітники та службовці, що одержують від 60 і більше червон. крб., платять від 30 до 60 червон. крб.
д)	V-а “–”	Особи вільних фахів, які займаються приватною практикою, кустарі, співробітники установ, що одержують поза категорійні статки, платять від 60 до 70 червон. крб.
е)	VI-а “–”	Торговці та промисловці нижче 3-го розряду, платять від 70 до 90 червон. крб.
ж)	VII-а “–”	Інші верстви нетрудового населення, себто: торговці від 3-го розряду, власники, орендарі, особи, що користуються найманою працею, платять від 90 до 120 червон. крб.

Додаток Ц

**Перелік церковних громад за одноденним переписом, проведеним у кінці
грудня 1923 р. в Подільській губернії [64, арк. 116]**

Церква	Громад
Екзархальна слов'янська православна церква	845
Українська "Бопупац" /законної висвяти	23
Українська "Упац / софійск. висвяти"	165
Жива церква	20
Старовірська / поповці	21
Старовірці / безпоповці	1
Римо-католики	69
Єврейська	242
Євангелістів-баптистів	23
Євангелістів-християн	96
Адвентистів 7-го дня	39
Лютеранська	3
Месиамсионісти	1
Штундистів	4
Молокан	1
Духоборців	1
Йоговистів	3
Йоністів	7
Разом	1564

Додаток Ш

**Структура та напрямки переселення з 15 червня
до 1 жовтня 1923 р. [352, арк. 72]**

Сімей	Їдців	З округ	В губернію
18	70	Проскурівської	Катеринославську
15	52	-“-	Одеську
49	232	Тульчинської	-“-
11	33	Гайсинської	-“-
4	21	Вінницької	-“-
1	4	Кам'янецької	-“-
Разом	58	412	-“-